HROMADA
RECUEIL OUKRAINIEN
Rédigé par
MICHEL DRAGOMANOV

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

впорядкована

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

№ 4.

GENÈVE
H. GEORG LIBRAIRE-EDITEUR
1879

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:

Georg, Corraterie 10, Genève і Graeve, Boucharest.

ГРОМАДА, Українська збірка впорьадкована М. Драгомановим. № 1. Переднье слово. 2 фр.

Межі нашоји мужицькоји Украјіни в Россіји ј Австріји. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство ј панство на нашіј землі. — Змаганьньа наших простих льудеј до волі ј спільности на всіј нашіј Украјіні в козацькі часи XVII ст. — Остатніј поділ наших льудеј невольа в XVIII ст. — Змаганьньа наших льудеј до волі ј спільности в XIX ст.: письменство украјінське ј наука про Украјіну в Россіји; змаганьньа мужиків до волі ј землі. — Змаганьньа наших льудеј до волі духовноји в XVI—XVII ст. ј попівська невольа в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. ј сельанські в XIX ст. (льуде божі ј штунди). — Змаганьньа наших льудеј до волі ј землі в Австріји. — Марність надіји на царство ј попівство. — Своја вольа на своіј землі. — Можливість і вартість своєји украјінськоји державп. — Украјінська козацька держава XVII ст. ј правдива своја вольа: — товариство ј безначальство. — Товариство в Січі Запорожськіј. — Товарискі ј громадівські змаганьньа ј наука в Европі ј Америці: — соціалізм. — Однаковість украјінських і соціальних змаганьнь.

Конечна ціль громадськоји праці. — Зміни половинні ј посередні стації: державні зміни. — Служба льудеј з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такоји служби на Украјіні: украјінські, польські ј всеросcіјські. — Потреба јасно одмежованного украјінства в тіј службі. — Всесвітньа наука ј крајева працьа. — «Всесвітньа спілка робітників» і товариства по крајінам і породам. — Украјінські потреби громадівськоји праці: політичні вільности, осілость по крајінам і громадам і спеціальність праці; живі повстаньньа громадських льудеј; потреба праць не політичних і зріст нових порьадків в громадах; працьа противупопівська ј наукова. — Украјінськиј соціалізм — не партіја, а громада.

Шчо тепер може зробити украјінська печать? — Украјінці в чужіј печаті. — Наші думки про чужих льудеј на Украјіні. — Наші супротивники ј спільники. — Федеральна спілка в Россіји ј в Австріји. — Спілка демократіји в недержавних породах в Европі. — Користь з неји дльа державних пород. — Спілка Украјінців з західніми славјанами. Порьадок виданьньа «Громади.»

ГРОМАДА № 2. Украјінська збірка впорьадкована М. Драгомановим. Звістки про Украјіну 1876—1877 Женева. Печатньа «Громади.» Зміст: Од впорьадчика М. Драгоманова; Житьтьа по селам; І. „Здирство: Багатирі ј бідні.“ Поділ землі. У најмах. Мошенства панів і підпанків. „Начальство“: Крестьанське начальство. Земство. II. „Темнота“: „Народні школи“ на Украјіні серед житьтьа ј письменства в Россіји. М. Драгоманова. „Шчо нового по газетах“? I—V. С—ого. Украјіна ј центри І.—III. М. Драгоманова. „Одповіді впорьадчика.“ Прилога. Лічба „Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи.“ 8 фр.

ГРОМАДА, № 3. „Лихі льуде,“ один листочок з житьтьа. 2 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

впорьадкована

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

4

№ 4.

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА „РАБОТНИКА" і „ГРОМАДИ"

1879

1949
ПРОВЕРЕНО

ДЕРЖАВНА ПУБЛІЧНА БІБЛІОТЕКА
19 12 37
ОДЕСА

ЗАГОЛОВКИ:

ВАЖНА ПОМИЛКА:

На стороні 306, між 16 і 17 рьадками пропушчено слова:

Це вже було напечатано, коли ми прочитали в «Голосѣ» ось јакиј лист з Кијіва:

БІРЖОВЕ МОШЕНСТВО

ТА

ЗАПРОДАНА ПЕЧАТЬ

БІРЖОВЕ МОШЕНСТВО.

ТА

ЗАПРОДАНА ПЕЧАТЬ

I.

Куди не кинете очима, усьуди побачите багато льудеј, котрі цілиј свіј вік робльать важку роботу ј цілиј свіј вік зостајутьсьа бідними. Але не мало побачите ј таких, котрі ніколи до роботи не берутьсьа, та все ж ніколи з багатства не виходьать. Через шчо це дієтьсьа? — Та звісно, через шчо. Через те, шчо бідні льуде робльать на багатих, шчо мужики та робітники присилувані працьувати, шчоб содержувати панів, купців, та инших неробочих льудеј. І вже довго діјетьсьа таке на світі, так довго, шчо льуде почали думати, шчо воно раз-у-раз так було ј завше так буде. Одначе цьому нема правди. Був такиј час, коли цього не діјалосьа, — і треба, певно, надіјатись, шчо знов такиј час приjде.

Вже багато тому років јак почалось таке, шчо один чоловік силује другого, шчоб тој робив замісць јого. У нас на Украјіні, таке робитьсьа вже більш јак тисьача років, а по инших землъах то буде ј дві ј три тисьачі років. Через шчо ж один чоловік маје силу приневолити другого, шчоб тој робив јого працьу? Через шчо пан не сам робить на својім полі, а робить за јого мужик? На це ми дамо таку відповідь:

тепер мужик робить панові за гроші, бо в мужика јіх не маје доволі ні на виплату податків, ні на инші јого справи, але шче тому не більш јак 18 років мужик мусив робити *панщину* дурно, бо тоді він не був шче вільним чоловіком, а був *кріпостним* свого пана. Јак бачите у *різниј час* ті льуде, котрі мали більшу силу, *инакшими способами* силували слабішчих льудеј, шчоб ті справльали працьу на јіх користь. Чому ж це так? Через шчо воно стало, коли јого зразу не було? А ось зараз побачимо. З початку цього правда не було, але тому вже багато років; тоді льуде були дуже дикі, не вчені, і самі гаразд не розуміли, шчо дльа јіх добро, а шчо лихо.

Зразу льуде не вміли ні орати, ні сіјати, ні хати збудовати, і не знали, јак то з худобоју впоратись. Жили вони тоді тілько з того, шчо ловили рибу по річках, та били дичину по лісах. Жили льуде тоді по одиначці, або по парі в купі, і ніколи не збірались великими громадами, та ј льудеј було тоді дуже трохи.

Јак почали льуде плодитись, јак навчились вони худобу до чоловіка призвичајувати, стали вони жити цілоју родиноју в купі, а далі то ј більшими громадами. Тоді шче не було багато чого робити. Знали тілько випасати своју худобу, та з того ј жили. На схід сонцьа від нас, шче у руському царстві ј тепер живуть так дејакі льуде; звутьсьа вони Киргизи, Калмики, Башкіри ј иншими іменами. Јак випасуть одне місце, то переходьать зараз на друге.

Одначе вже ј при такому простому житьті почаласьа неправда між льудьми. Приходить наприклад одна громада льудеј з своједу худобоју на јакі небудь гарні луки, і бачать льуде, шчо добра на јіх паша, але вже на тих луках друга громада льудеј своји шатри розставила. Чим би тут јак небудь помиритись, або пјти шукати иншого місцьа, тих дві громади льудеј зараз було починајуть битись між собоју, бо, јак ми казали, льуде тоді шче були дуже дикі. Бјутьсьа було вони, аж доки одна громада не подужаје другу, не перебје льудеј, або не прожене јіјі з місцьа. Де јаких льудеј на смерть повбивајуть, де јаких покалічать, де јаких у полон заберуть. У зовсім диких льудеј наперед був такиј звичај, шчо всіх заполонених ворогів на смерть вбивали, або палили на честь та на славу тодішніх богів, а јак часом то јіх жарили і јіли. Але далі почали робити инакше, почали тих заполонених ворогів повертати в невольу ј

силувати, шчоб вони гльаділи худобу заміс҆ць својіх хазьајнів. От з такојі то неправди ј почавсьа між льудьми тој порьадок, котриј і тепер шче над ними пануje.

Наплодилосьа шче більше льудеј, стали вони розумнішчі, навчилисьа поле орати, і хліб сіјати ј хати будовати, покинули своје бродьаче житьтьа, а почали жити селами. Зразу не було того, шчоб один чоловік на селі мав багато польа, јак тепер пан, а другі трохи, або ј зовсім не мали. З початку поле належало до усіјејі громади. Льуде в купі робили на громадськім степу, а упісльа кожному давали стілько хліба, скілько јому було потрібно з јого родиноју. Та не довго жили льуде між собоју в такіј згоді. Почалась швидко сварка між різними громадами, почали вони між собоју војувати. Мусила громада на час віјни ставити над собоју начальника, кньазьа, чи отамана, чи јак јіх там звали. З тих начальників вијшло дльа простих льудеј велике лихо. Вернувшись з војни з сусідами начальники вже не хотіли сами робити на громадськім степу, а посилали намість себе невільників, то б то тих ворогів, котрих вони у полон забрали. Чим більш војували, тим більшу силу брали начальники над простими льудьми, тим більш льудеј мусило терпіти над собоју јіх пануваньньа. Зразу кожна громада мала свого атамана, одначе це скоро перевелось на те, шчо один начальник почав мати силу над десьатками ј сотньами громад, а там і над усім ***племьјам*** або ***народом***, котриј говорив одноју мовоју. А далі з тих начальників поробились ***великі кньазі*** та ***царі***, котрі позабирали під своје пануваньньа мільјони льудеј і цілі десьатки племен і народів.

Усьак знаје, шчо при кожнім великім пані буваје багато підпанків. Так і при кньазьах, та царьах. Всі ті підпанки, котрі звали та зовуть себе бојарами та дворьанами, не схотіли вже самі робити чорну працьу, а силували замість себе робити невільників, котрих було не мало, бо тоді льуде раз-у-раз војували між собоју ј брали ворогів у полон. Та швидко почали розводити тих невільників і в дома, јак тепер розводьать худобу, бо невільничі діти ј сами були невільниками. Хазьајін міг робити з невільником, шчо схоче, ј силувати јого до јакојі вгодно роботи. Так то воно ј виходило, шчо ***хазьајін давав невільникові тілько харч та одежу, а тој увесь свіј час, усьу своју працьу мусив за те віддавати хазьајінові***. Це був најпростішчиј

і самиј тьажкиј спосіб, јаким один чоловік силував другого робити на јого користь.

Тим часом, далі, кньазьам та дворьанам дуже не сподобалось, шчо окрім невільників зоставалось шче багато вільних льудеј, котрі робили на себе на своїх громадських польах. Вони схотіли ј тих льудеј присилувати робити на їх. Узьались вони за це діло ось јаким способом: Јак јакиј небудь царь або кньазь забирав земльу од другого кньазьа, або јак посилав своїх льудеј засільати такиј крај, де до тієї пори степи шче пустовали, то вже не дозвольалосьа льудським громадам брати поле у їх власність, а вже все воно почало належати до кньазьа, або царьа. Оттакички кньазі забирали під себе більш польа, ніж вони могли обробльати в своїм хазьајстві. Почали вони роздавати ту земльу своїм підпанкам за їх службу. Ті підпанки царські, дворьане, розуміјетьсьа сами не працьували на тім полі, а силували до роботи тих льудеј, шчо наперед жили на тіј землі, або тих, котрі пријшли шчоб її засільати, або шче шукали таких льудеј, котрі не мали свого польа. Більшу часть польа пани приказували орати ј засівати за дльа їх, а меншу часть віддавали тим льудьам, котрі на їх робили, шчоб вони з того польа харчувалисьа. Швидко перејшло діло на те, шчо ті льуде не сміли кидати одного пана ј переходити до другого, а повинні були від діда ј до правнука зоставатись на однім грунті. Такі льуде звалисьа *паньськими* або *кріпостними*. *Од невільників вони мали ту одліку, шчо їх пан не давав їм ні харчів, ні одежі, бо вони мусили харчуватись і одьагатись сами, а давав він їм шматок польа, за котриј вони мусили робити панщину, то б то робити на паньськім степу кілько днів кожного тижньа,* чи 3 дні, чи 4 або 5, а јак часом то ј усіх 6 днів у тиждень. Цьа панщина перебувала мало не во всіх землях, у всіх народів, але не у кожного однаково довго. У Московшчині вона тьаглась мало не 300 років, у нас на Україні було її далеко менш, ніж по других землях. Правдива панщина почаласьа в нас тілько тому 100 років, јак московські царі забрали Україну, але ј наперед того при польських панах, особливо на правім березі Дніпра, простим льудьам було так само тьажко жити, јак і при правдивіј панщині.

Чим більш льудеј робилось кріпостними, панськими, тим менш зоставалось правдивих невільників, бо панам одна-

ково јіх льуде робили паншчину јак і невільники, а хлопоту було з ними менше; не треба було војувати ј в полон брати, ні харчувати јіх, ні одьагати і т, и.

Та пријшов кінець і паншчині. Багато дејаких льудеј не схотіли терпіти того кріпацтва ј почали тікати від панів, хоч у великі города, де робилисьа вільними робітниками, хоч в степи ј инші пустопорожні міста, де робилисьа вільними козаками, аба заводили своји вільні села. У західниј Европі, то б то у Англичан, Німців, Французів, Італьјанців і инших народів не було куди тікати в степа, і через те льуде јшли більше у великі города або бунтовалисьа по својіх селах. У нас, в Московшчині ј на Украјіні більш утікали в степи на південь або на схід сонцьа і там жили вільно і јак часом то з рушницьами ј шабльами в руках приходили навідатись до својіх прежніх панів. Таке бувало в нас особливо в XVII і XVIII ст. Не дурно памјатајуть льуде на Волзі за Степана Разина, та за Емельјана Пугачова, а на Дніпрі за Гајдамаків, за Максима Залізньака ј инших.

Тим то, шчо в західниј Европі, в Німців та Французів, льуде від паншчини тікали в города, а в нас у порожні степи, тим то у нас зосталисьа трохи инакші порьадки, ніж у јіх, але тепер вже ј у нас починаје на јіхнье переходити. Почнем же говорити про те, шчо дијалосьа в західниј Европі.

Чим більш набиралось льудеј по великих городах, тим більш города почали брати силу над селами. Наперед того царі та кньазі охітнішче дружили з великими панами, котрі жили по селах, але побачивши, шчо ці пани не дуже то хотьать јіх слухати ј робльать часом кожниј по својему, царі почали думати, шчо јім лекше буде управитьсьа з крамарьами та робітниками в городах, ніж з дворьанами по селах. Јак стали царі з купцьами за одно, то вони зараз почали дивитись, јаким би способом відньати дуже велику силу від панів. А пани через те були дуже сильні, шчо мали багато кріпостних льудеј. От і придумали царі дати вольу панським льудьам і дали јіји справді раз через те, шчо льуде вже самі дуже часто почали бунтуватись, друге через те, шчо царьам хотілосьа; шчоб у панів трохи сили зменьшити, а третье за тим, шчо купцьам вигода була, коли більш льудеј приходило в города, де јіх можна најмати в робітники тим дешевше, чим більше јіх буде. Так воно ј зробилосьа. Дали льудьам вольу, а землі або зовсім не

дали, або дуже мало, а решту зоставили за панами, бо царі не хотіли ј з панами дуже сваритись, бо пани усе ж таки були вірними царськими слугами. Стали льуде вільні, та не мали з чого жити. Мусили вони најматись у робітники, продавати своју працьу за гроші, хоч своїм першим панам, хоч купцьам та хвабрикантам по городах та заводах. З цього вијшло таке, шчо прості льуде содержать тепер своєју працеју не тілько царів та панів, а шче ј купців, хвабрикантів і багато инших дармоїдів. Хазьаїн платить *вільному* робітникові гроші, а тој *мусить* цілиј свіј вік робить на јого. Одна слава тілько, шчо тепер робітник вільниј, а по правді то він присилуваниј робити на купцьа, чи на хвабриканта, јак уперед невільник був присилуваниј робити своєму хазьаїнові, а кріпостниј своєму панові.

„Добре, скаже хто небудь, нехај невільника, або кріпостного тримали на јого місті силоју, хто ж може приневолити робити вільного робітника? Він може јти, куди схоче; јак јому не сподобаєтьсьа робити в однім місті, нехај шукаје иншого, або нехај сам робитьсьа самостојачим хазьаїном“. На це ми відкажемо, шчо воно тілько здаєтьсьа, шчо так можна, а по правді то річ зовсім инакша. Колись льуде жили дуже просто, і всьака працьа робиласьа дуже по простому. Тоді кожниј чоловік, котриј знав, јак узьатись до роботи, чи з сокироју або з молотом, чи не верстаті або з јаким иншим струментом, міг легко зробитись самостојачим хазьаїном, бо не треба було купльати багато припасу ј заводити великі хвабрики. Але швидко перејшло на друге. Почали льуде дльа свого житьтьа зашукувати багацько де чого такого, котре коштувало багато праці, шчоб јого зробити. Треба було довго вчитись, шчоб зробитьсьа на приклад мајстром, шчо рушниці робить, або книжки друкује ј таке инше. Та не тілько треба було до цього довго вчитись, а шче треба було мати доволі грошеј, шчоб закупльати увесь припас на таке мајстерство. А звісно, шчо один чоловік багато де чого ј сам зробити не може, бо не мало је на світі такого діла, шчо до јого безпремінно треба цілу громаду робітників, скажемо наприклад великиј будинок збудовати, або залізо з руди витопити ј таке инше. От і почались такі порьадки, шчо јакиј небудь купець або пан, котриј мав доволі грошеј, закупльав увесь припас потрібниј дльа јакого діла, будовав завод і најмав за гроші

собі робітників між такими льудьми, котрі не мали ані польа свого, ані јакого мајстерства. Де далі тим більш ставало тих заводів: були різні: суконні, винокуренні, сахарні, свічкові ј т. и. Усьак знаје, шчо велика купа льудеј може усьаке діло зробити ј швидче ј дешевше, ніж јак би те саме діло робили льуде по одиначці. Через те воно ј вијшло, шчо тој товар, наприклад сукно, або полотно, або шчо инше, котре виробльали на великих заводах, могли продавати дешевше, ніж таке саме сукно, або полотно, котре у своїј хаті јакиј небудь ткач сам виробльав на својему малому верстаті. Та шче до того на заводах де далі то навчались усьаку річ робити, хоч і не крашче јак в дома, та по виду гарнішче; через усе оце де далі, то заводи мали більш баришу, ті купці, котрі їми володіли, ставали багатішчими, а ті мајстрі, котрі робили кожниј в себе в дома по одиначці, все більш убожали. Нарешті мајстрі одиначки мусіли покинути своје власне мајстерство ј піјти у робітники на заводи. А до того шче почали різні машини придумувати. Простому чоловікові ніколи не назбирати стілько грошеј, шчоб ту дорогу машину купити, до неї треба дуже повної кишені. Тутки вже певно купці та хвабриканти усе забрали в своїі руки. Мајстрів, шчо робльать сами од себе, по одиначці, тепер зосталосьа вже дуже мало ј між Англичанами, і між Французами, і в Німців. Та вже ј до нас тој порьадок приходить. Тому років з тридцьать або сорок у нас мајже ј чутки не було про ті заводи та хвабрики, а тепер шчо року то стаје їх більше. У нас на Україні старі льуде памјатајуть јак шче кожниј козак міг сам дьла себе горілку гнати, а тепер швидко до того діјде, шчо вже ј сельане сорочки не будуть носити з свого полотна, а муситимуть купльати ті паскудні бумажні знімецьких та московських хвабрик. Ось зараз побачимо, јак далеко зајшли ці порьадки у західніј Европі, і јаке від них лихо простому чоловікові. Поговорим опісльа ј за те, јак ті порьадки ј до нас переходьать, і јак мабуть і нам не втекти від того лиха.

II.

Тому 100 років шче ј в західнїј Европі було багато мајстрів, котрі робили по одиначцї, кожниј на себе. Тепер намість јіх усьуди великі хвабрики, у котрих роблять сотні ј тисьачі робітників—најмитів і роблять по більшіј части за дуже дешеву плату, шче меншу јак у нас. А хвабрики там дуже гарно упорьадковані ј дајуть великі бариші. Усі ті бариші забирајуть собі хазьајіни тих хвабрик. Зразу було таке заведеньньа, шчо кожна хвабрика належала тілько до того хазьајіна, котриј јіјі збудовав або купив, і він один тілько ј баришував з неjі. Але швидко хвабриканти побачили, шчо чим більші заводи вони будоватимуть, чим більш робітників вони могтимуть најмати, тим јіхні бариші вишче ростимуть у гору. От і почали ті купці чи хвабриканти сходитись у товариства по 3 чи по 4, або шче ј побільше чоловіка. Складали вони своjі гроші до купи ј, зібравши на такиј лад великиј капитал, бралисьа аж тоді за своје діло. Такі торгові товариства або заводські компанјі не рідко мајуть кілько мільјонів карбованців грошеј. На ті гроші вони будујуть сахарні, винокурні, чи инші хвабрики, або проводьать залізниці, або починајуть копати з під землі вугільја та залізну, чи иншу руду.

Зразу, тих кілько хазьајнів, шчо зробили проміж себе компанјју, і ділили між собоју всі бариші. Кожниј брав стілько, скілько приходилось на јого гроші. Нехај хазьајнів було три, і всі вони в купі положили мільјон карбованців, один 500,000, другиј 300,000, а третіј 200,000. Нехај вони за один рік мали сто тисьач карбованців баришу, то первому приходилосьа 50,000, другому 30,000, а третьому 20,000 карб.

Здајетьсьа не мало јім доставалосьа, одначе хвабриканти та купці, шчоб збірати шче більш грошеј, придумали шче

иншу хитрість. Збіралосьа наприклад кілько чоловіка јіх і казали, шчо хотьать будовати сахарньу. Грошеј на це діло потрібно, скажемо, 1,000,000 карбованців, а в јіх, в усіх у купі, немаје ј четвертоји части тих грошеј. Шчо ж тут робити? Јакиј тут способ придумати? Ј придумали. Почали вони друковати такі осібні папірчики, на приклад јак казенні папірні гроші. На кожному папірові стојало надруковано, шчо він коштује, скажемо, 100 карбованців, а всіх папірчиків було 10,000, так шчо в купі вони коштували мільјон карбованців. Од казенних папірових грошеј ті папіри мајуть велику одліку. Папірні гроші јак лежать у кого в скрині, то не дајуть јому ніјакого добутку, бо казна на јіх не платить процента, а тут буваје инша річ. На тих папірчиках, котрі випускајуть ті купецькі товариства, стојіть надрьуковано, шчо хто јіх купить, тој матиме з јіх шчо року стілько баришу або проценту, скілько пријдетьсьа на јого дольу по рахунку. Нехај, јак ми казали, сахарньа, чи инша хвабрика коштуватиметь мільјон карбованців і дасть вона за один рік 100,000 карб. чистого баришу, то значить на кожну сотньу карбованців пријдетьсьа по десьать карб., і кожному чоловікові, котриј матиме такиј папір, јак ми казали, повинні виплатити 10 карб. у рік. Такиј папірчик зветьсьа *акціја*; таке товариство, котре збіраје собі гроші, продајучи такі папірчики, зветьсьа *акціонерна компаніја*, а тој чоловік, шчо купльаје ј держить в себе ті акціји, зветьсьа *акціонер*.

Јакиј же буваје порьадок в тих акціонерних компаніјах? Хто гльадить за тим, јак те діло почати і јак јого до ладу довести? — От тут швидко ј починајетьсьа багацько неправди. Звісно, шчо ті льуде, котрі понакупльали папірчиків, *акціонери*, не можуть усі в купі гльадіти за тим, јак діло діјетьсьа. Один з јіх живе може за сто верстов від тіјеји сахарні, або того завода, шчо товариство збудовало, другиј за тисьачу верстов, а третіј може шче ј далі. От вони тілько при починку діла сходьатьсьа ј вибирајуть *управу* з льудеј, котрі повинні гльадіти за всім ділом. З кого ж вибирајуть ту управу? Вибирајуть акціонери управу проміж себе, але најчастішче з тих, котрі почали усе діло, котрі надрукували ті акціји, або з тих, котрі поклали на јіх најбільш грошеј. Вибирајуть в управу одного або кілько *дірехторів акціонерноји компаніји ј шче до јіх у поміч кілько членів управи*. По більшіј часті јіх вибирајуть на

кілько років, на три, чи на пьјать, або ј на шість. Платьать јім велике жалуваньньа, шчоб вони добре гльаділи за ділом компаніјі. Діректор великојі акціонерпојі компаніјі дістаје не менш јак 10,000 або 20,000 карб. жалуваньньа шчо року. Так иноді буваје, шчо чоловік, котриј перед почином того товариства мајже зовсім не мав својіх грошеј, зразу стаје дуже багатим.

Але цього шче мало. Акціонери не рідко мајуть таку думку, шчо за тим, шчоб управа більше старалась на јіх користь, треба јіј давати окрім жалуваньньа шче процент з чистого баришу. От воно ј робитьсьа так, шчо частину чистого бариша вже наперед оддільајуть дльа управи, а тілько решту роздільајуть між акціонерами. Ті гроші, котрі акціонер при тому розділі дістаје на кожниј свіј папірчик, на кожну акціју, звутьсьа *дівіденд*, або подільниј бариш.

Шчо ж виходить від такого порьадку? А виходить по більшіј часті таке, шчо діректорі ј управи акціонерних компаніј замотујуть гроші својіх акціонерів. Вони вже ј так мајуть великиј дохід (добуток) з свого жалуваньньа, беруть собі шче ј процент з бариша ј вже не старајутьсьа за тим, шчоб акціонери мали доволі дівіденду. Рідко јакиј діректор робе по чесному, по більшіј часті кожниј бере хабара, обкрадаје своје товариство, рахујучи, шчо хоч за кілько років він і роззорить усьу акціонерну компаніју, то все ж він дльа себе одного за тој час назбіраје багато грошеј. Члени управи робльать так само, јак і діректорі, і сходить воно на те, шчо через кілько років усьа компаніја *збанкрутитьсьа*, а діректорі остајутьсьа з великими баришами, бо вони по закону не одвічајуть за вину товариства. Одвічајуть тілько акціонери, бо хвабрика чи банк або шчо инше належить до *компаніјі акціонерів*, а діректорі находьатсьа тілько на службі в товаристві і, певно, не одвічајуть својіми грішми за товариство, так само јак економ не одвічаје за свого пана, коли тој збанкрутитьсьа. Тим то діректорі, хоч і належать сами до товариства, одначе з ним робльать так само, јак нечесні економи з својіми панами, обкрадајуть та обдурьујуть скілько можуть.

Чому ж, спитајете Ви, знаходьатсьа такі льуде, котрі купльајуть ті акціјі, коли вони добре знајуть, шчо рішатьсьа через јіх својіх грошеј? На це можна багато чого відказати. Кожниј, купльајучи акціју, надіјетьсьа, шчо јого товариство не збанкрутитьсьа, шчо акціонери виберуть

чесних дірехторів, і шчо він матиме доволі бариша з своїх акціј. Та шче до того дірехторі зразу пускајутьсьа на хитрість. Вже ј з почину діла зараз починајетьсьа ј мошенство.

Ті купці, котрі заводьать товариство і котрі, певно, надіјатьсьа бути јого дірехторами, јак тілько надрукујуть акціјі, шукајуть собі таких льудеј, котрі пособили б јім попродати ті акціјі. Роблять вони так: Дајуть вони јакому небудь чоловікові сторублеву акціју на приклад за 90 або за 80 карбованців, а тој вже јде ј перепродује јіјі на *біржі*.

Біржоју зветьсьа такиј великиј будинок, у котрому збірајутьсьа купці та хвабриканти, шчоб справльати між собоју своjі річі. Та біржа, де продајутьсьа різні товари, на приклад зерно, вовна, сахар, зветьсьа *товарна біржа*, а та, де продајутьсьа різні *грошові папіри*, наприклад акціјі, казенні процентні папіри ј таке инше, зветьсьа *біржа дльа грошеј*, От і јдуть ті льуде на біржу ј говорьать, шчо мајуть вони акціјі нового товариства, але шчо в товаристві вже тих акціј не маје, бо всі вони роспродані. Льуде, дивльачись, шчо так швидко росхватали акціјі того нового товариства, думајуть собі, шчо воно повинно бути дуже добре упорьадковано ј даватиметь великі бариші. Кидајутьсьа вони на ті акціјі, і чим більш за јіх правльать, тим швидче јіх роскупльајуть. Не рідко бuваје так, шчо вже з почину діла сторублева акціја продајетьсьа на біржі не за сто карб., а за 110, або 120, або шче ј того більше. Тоді дірехторі компаніјі, шчоб шче вишче нагнати ціну на своjі акціјі, пускајутьсьа на таку хитрість: чи је у первому році чистиј бариш, чи јого не ма, вони роблять такиј рахунок, ніби то јого јесть багато, і виплачујуть у первому році акціонерам по 15, 20 або ј по 25 процентів на кожну акціју. Тоді вже на біржі хватајутьсьа за ті акціјі мов скажені, платьать за сторублеву акціју по 200 ј по 300 карбованців. Коли дірехторі побачать, шчо вже діло зајшло так далеко, то починајуть друковати ј випускати нові акціјі товариства. Ті нові акціјі зразу замість 100 карбованців платьатьсьа може 150 або ј 200 карб.

Јак назбірајуть таким способом дуже багато грошеј, тоді дірехторі починајуть замотувати капітал товариства без усьакоjі совісти. Роблять хвальшиві рахунки ј доводьать до того, шчо років через два або три товариство, замість прежнього великого проценту, не маје вже ніјакого

добутку. Вартість јого акціј на біржі починаје зараз страшенно зменьшатись, замісіть 300 карбованців, вже за јіх дајуть тілько 50, або 30 чи 20, а јак коли то ј нічого не дајуть. Тоді значить компанија збанкрутилась до решту, акціонери рішились усіх својіх грошеј, а дірехторі з својіми накраденними капиталами, або тікајуть за грьаницьу, або зостајутьсьа спокіјно дома, коли так хитро обробили діло, шчо јіх не можна по закону осудити. Такиј кінець буваје трохи не зо всіма великими акціонерним товариствами, а вже не менш јак з девјатьма з десьати. Одначе все шче знаходьатьсьа льуде, котрі ловльатьсьа на цьу вудочку. По правді кажучи, в цім, окрім льудськоји дурості та заздрісті, шче багато винно начальство (урьад), а особливо ті льуде, котрі газети ј инші часописі пишуть. Усі вони раз-у-раз дајуть пособліньньа біржовому мошенству. Через шчо і јаким способом вони те робльать, про те швидко розскажемо, тілько наперед поговорим трохи шче про те, јаке лихо буваје від цієји біржі та від акціонерних компаніј дльа простих льудеј, дльа робітників, котрим через ці мошенства раз-у-раз буваје так, јак кажуть у мужицькіј поговірці: „Пани бјутьсьа, а в льудеј чуби тріщчать“.

Не добре жити робітникам на всіх заводах та хвабриках, а на тих, шчо належать до акціонерних компаніј то вже најгірше. Дірехторі та управа не старајутьсьа, шчоб на довшиј час добре упорьадковати своје заведеньньа, а дивльатьсьа тілько на те, јак најшвидче понабирати велику купу грошеј. От вони ј силујуть робітників, шчоб ті працьували јак можна більше. Чи льуде від того послабнуть та повмирајуть за кілько років, до того дірехторові не маје жадного діла, бо він за јакіх 5—6 років набје свою кишеньу повну, а тоді вже јому хоч і трава не рости на світі.

Але цього шче мало. Акціонерні заводи та хвабрики раз-у-раз бувајуть дуже погано побудовані через те, шчо управа товариства будујучи јіх вже зразу починаје замотувати гроші својіх акціонерів. А чим гірш збудована хвабрика, тим на јіј гірше жити робітникам. Приходитьсьа иноді јім робити у такіј тісноті, у такім смороді, шчо, здајетьсьа, добриј хазьајін і худобу своју не схотів би туди пустити.

Та ј це шче не все. Нехај наприклад на тім заводі робльать паровими машинами, то дірехторі не купльать

добрих машин, а позабирајуть від механиків увесь брак у тіј думці, шчо ј поганоји машини на тих кілько років јіхнього мошенства хватить. Часом і хватаје, але не рідко буваје, шчо ті машини серед роботи паром розриваје на часті ј убиваје на смерть, або калічить усіх льудеј, котрі коло јіх робльать. Шче гірше буваје там де земльане вугільја, або залізну, чи иншу руду з під землі викопујуть. Там треба дуже за тим дивитись, шчоб льудеј, котрі у тих великих печерьах робльать, не засипало землеју, або не залило водоју. Дльа цього треба: раз, не вибирати усього вугільја, або усіјеји руди, друге, робити здорові підставини (сохи) і третье, одливати воду паровими машинами, або јаким иншим способом. На акціонерних рудокопальньах це ніколи не буваје добре упорьадковано, і через те шчо року рішајутьсьа віку ј здоровја не одна сотньа або ј тисьача робітників, а все тілько за тим, шчоб дірехторам поменш грошеј стратити, та побільше замошенничати. Можна певно сказати, шчо в Німеччині, в Англіји ј у Франціји від того біржевого мошенства шчо року кілька тисьач чоловіка робітників вбивајутьсьа на смерть, або калічатьсьа на акціонерних хвабриках, залізницьах та рудокопальньах. Та вже ј у нас починајетьсьа таке саме, особливо по залізницьам, бо јіх в нас часто будујуть німецькі або французські акціонерні компаніји. Та по правді кажучи, і наші руські не далеко від јіх пішли. Шче не довше јак два роки на Одеськіј залізниці повбивали та покалічили більш јак сто чоловіка рекрутів тілько через те, шчо управа компаніји, котра володіјеть залізницеју, приказала знищтожити телеграф на однім полустанку, шчоб менш мати росходу.

Ну та це все шче тілько квітки. Хоч калічать льудеј, хоч вбивајуть јіх часом на смерть, та все ж хоч јака небудь робота је. Важка та робота ј платьать за неји дуже погано, та все ж хоч з голоду льуде не вмирајуть. Тим часом приходитьсьа иноді шче гірше. Буваје иноді так, шчо заразом десьатки ј сотні тисьач робітників зостајутьсьа без роботи, без усьакого пропитаньньа. І все це діјетьсьа через те біржове мошенство, а најгірш через акціонерні компаніји.

Роскажемо короткими словами јак воно робитьсьа. — Нехај в јакіј небудь землі, напр. јак і в нас в Кијівськіј губ., буде багацько сахарень. Більша часть сахарень належить до акціонерних товариств і кожна з јіх даје тому

товариству великиј бариш. Другі купці, завидујучи на це, шчо року заводьать нові компаніјі, шчо року будујуть нові заводи. З початку все јде добре: заводи ростуть јак печериці післьа дошчу, сахар продајетьсьа на біржі швидко, акціјі заводів ідуть в гору, а дірехторі товариств лопатами гроші загрібајуть. Але швидко цьому наступаје кінець. Купці в своїј заздрісті набудујуть такого заводів, наробльать такого багацько сахару, шчо з решту јім не маје куди з ним і дітись. Тоді тој сахар лежить у коморах непроданиј, заводи не дајуть ніјакого баришу, вартість акціј зменшајетьсьа, і багато дејаких товариств обанкрутьатьсьа ј мусьать позакривати своїі заводи. Так і зробилось за остатні два роки більше јак з тридцьатьма заводами в нашіј губерніјі. Јак закријуть заводи, нема робітникам роботи, нема јім і плати. У нас то шче иншу роботу знајдуть, а у тих земльах, де заводів багато, а польа мало, робітники тілько ј живуть з самих заводів, і јак јіх позакривајуть, то льуде певно без роботи мусьать помирати з голоду. А шче нерідко буваје і так, шчо не один, не два заводи закријугьсьа, а трохи не всі в јакіј землі, не тілько, скажем, сахарні, або суконні, а також ј усі инші хвабрики, бо всі акціонерні товариства наперед того на біржах поганьали вартість своїх акціј у два чи в три раза більш, ніж вони коштујуть; усі вони понаробльали товару більш, јак треба, бо всі хвабриканти дивльатьсьа тілько на те, јак би в сусіда бариш з рук вихопити. От воно упісльа ј робитьсьа так, шчо за дуже короткиј час, иноді за кілько днів, ціна *усіх* акціј і инших папірів на біржі страшенно јде до низу, бо кожному товариству, кожному купцеві потрібні гроші, через те шчо вони не можуть спродати свого товару. А тим часом ніхто вже не хоче купльати тих акціј, і вони јак коли то з трьох сот карб. за штуку падајуть на 20, або ј 10 карб. Дејакі товариства до решту банкрутьатьсьа, тоді јіхні акціјі зовсім нічого вже не варті ј на јіх ніхто ј дивитись не хоче.

Такиј случај јак оце ми говоримо, шчо за дуже короткиј час усі папірні вартісті дуже зменшајутьсьа в своїј ціні, і јіх ніхто куповати не хоче, зветьсьа *біржовиј крізіс*, (перелом) або *крізіс на гроші*. По більшіј часті буваје так, шчо окрім ціни на різні акціјі, заразом пада ціна ј на дејакиј товар, бо јого багато дуже наробленo, ніхто

не хоче јого купльати, та через *крізіс на гроші* не маје чим і платити. Такиј случај зветьсьа *торговиј крізіс*, або *крізіс на товар*.

Тьагнетьсьа такиј перельак на біржі иноді цілі місьаці, а часом то шче ј довше. Трапльајутьсьа ті крізіси у західнїј Европі не рідко. Можна певно сказати, шчо на кожних десьать років пријдетьсьа один дуже великиј крізіс.

Кому ж најгірше достајетьсьа від тих крізісів? Та вже звісно не багатим льудьам, а бідним, а најгірш тим робітникам, котрі живуть з заводськоји роботи. Купці ј хвабриканти, хоч і рішатьсьа трохи грошеј, але післьа того перельаку через кілько років знов наживуть јіх, бо заводи та хвабрики все ж зостајутьсьа в јіхніх руках. А робітники, особливо в Англіјі, та в Німеччині, і кілько тижнів не можуть перебути без роботи на заводі, бо вони там не мајуть ні польа свого, ні хати, а ні чого в світі. Јак замкнули завод та не дајуть јім роботи, то мусьать вони, хоч куди инше јти јіјі шукати, хоч з голоду помирати. А де ж тоді роботи знајти в другім місці, јак часом трохи не всі заводи на сотні верст навкруги поставали! Це вже таке лихо, така неправда, шчо гірше ј придумати важко.

Цього лиха в нас шче досі рідко бувало, але вже починаје воно ј до нас переходити. Јде воно в нашу земльу від заходу сонцьа, від Англичан та Французів, а најгірш від Німців. Јак нам від цього лиха обороньатись, ми тутки казати не будемо; про те скажем у иншім місті. Тут ми тілько хочемо росказати трохи, јак воно шчо року росте в західнїј Европі, а најбільш у Німеччині, котра від нас најближча, ј від котроји багато чого недоброго вже ј до нас переходить.

———

III.

Јак ми вже казали, такі порьадки, јак тепер, були не завше, одначе ј почались вони не вчора ј не позавчора. Так наприклад вже мало не 200 років јак настали перші акціонерні компаніјі в Англіјі ј Франціјі. Нам не ма чого забиратись у таку старовину, бо чим ближче до нашого часу, тим гірш вони почали плодитись, а најбільш за послідніх 20 років післьа кримськоји віјни. За цих остатніх 20 років не мало показалось тих компаніј і банків і в нас, але за јіх ми поговоримо особо.

Зараз післьа 1850 року хвабрики, особливо акціонерні, почали рости мов печериці зпочатку в Англіјі ј Франціјі. Так напр. в Англіјі, в однім тілько повіті *Ленкашир*, за один тілько 1851 рік, було збудовано 81 нових заводів. За пјать місьаців у 1852 році в Англіјі завелось не менш јак 153 нових товариств дльа будованьньа залізниць, параходів, хвабрик і т. и. Ці товариства мали в купі 400 мільјонів карб. капиталу. Певно, шчо вони тих грошеј справді не мали, а поназбірали својіми акціјами. Таке саме діјалосьа ј між французами. Тодішніј французськиј імператор Наполеон III робив усе шчо міг на користь купцьам та хвабрикантам. Між инчими було заведено дуже велике товариство на всьу Францію, котре видавало гроші у заји за проценти, але не инакше, јак таким робом, шчоб тој, котриј бере в јому гроші, заставльав замісць јіх свое поле. Таке товариство зветьсьа *Кредіт* (позички) *за земльу*. Тим же часом було заведено шче ј друге велике товариство, у котрім можна було заставльати не земльу, а де шчо инше, јакиј товар, або ј другі річі, котрі можна перевозити з міста на місто. Затим це товариство звалосьа *Кредіт за рухоме*. Не мало було заведено ј инших компаніј, але ці дві були најголовнішчі. До кого ж вони належали? Хто з јіх баришував? Ось тут воно ј виходить, шчо все три-

малось на мошенстві. Ці товариства були ніби то заведені від французськоі казни на користь усім льудьам, а по правді виходило, шчо льудеј в них тілько обирали, а всі бариші загрібали дірехтори та инші члени управ товариств. А ті були најбільш купці та хвабриканти. Најбогатші з них були жиди, напр. Мірес, Ісак Перејра, Еміль Перејра ј инші. Товариства давали ім дуже великиј дохід. На кожну акціу, котра коштувала 150 карб., вони мали шчо року 40 або ј 50 карб. проценту. Јаким способом достајуть такі великі бариші, про те ми вже казали ј затим не треба дивуватись, шчо багацько дејаких з дірехторів цих акціонерних компаніј на решті таки були позамкнені в невольу, бо вони замошенничались поверх усьакоі міри, так шчо ј французськеје Наполеонове начальство, котре дуже за іми устојувало, мусило іх покарати. У 1861 році був присуджен за мошенство на пјать годів неволі *Мірес*, дірехтор *„Товариства касси дльа залізниць,“ „Товариства Марсельського порта“* ј багато дејаких инших товариств. Певно, шчо він справді не висидів тих пјати років у неволі, бо, мајучи кілько мільјонів карб. грошеј, јому не важко було дати великого хабарьа судьјам, шчоб знов переглъаділи јого діло. При другім перегльаді вже ј стала друга річ; Міреса објавили неповинним.

У 1862 році двоје братів *Перејрів* почали своі великі шахри по перебудованьньу најголовнішчого французського города Парижа. Вони вже зразу почали з того мошенства, про котре ми казали. Шчоб підігнати в городі ціну на своі акціі, та шчоб самим тримати в своіх руках річі усього товариства, вони з початку більшу часть своіх акціј не продали правдивим акціонерам, чужим льудьам, а зоставили своім најмитам, підставним, хвальшивим акціонерам, котрі мусили бути согласні на все, шчо Перејри прикажуть. За два чи три роки вони на такиј спосіб добре понабивали своі кишені, але там швидко урвалосьа іхньго бенкетуваньньа. Нарьадили над іми суд, і в 1867 році обоје братів Перејри мусили покинути дірехторство товариства. Так само дістались під суд і дірехтори инших великих акціонерних компаніј: Амаль, Міліар і другі. Вони були зробили своім акціонерам такиј рахунок, шчо ніби то акціонери були ім винні 80,000 карб., хоч, по правді кажучи, дірехтори були винні акціонерам 300,000 карб. Ми б мігли розсказати шче про багацько інших ве-

ликих біржевих та акціонерних мошенств у Францiјi, тим часом буде з нас і цих.

Таке саме дiјалось і тепер шче дiјетьсьа ј в Англiјi, та все ж треба сказати, шчо в Англiјi ј во Францiјi купці та хвабриканти шче не рiшились до такоjі степені усьакого сорому, јак в других землях, наприклад в Америці, а особливо в Німеччині.

У 1857 роцi в самім тілько главнім городi *Північно—Американських Спільних Держав, у Ньу—Јорці*, коло 30,000 робітників через біржевиј крізіс зосталисьа без усьакого заробітку. У тім роцi в Англiјi, у повіті *Стофордшир* 28,000 робітників, котрі витопльають залізо з руди, мусили покинуть своју роботу всі заразом, і в тоj же самиј день таке лихо приклъучилосьа з 16,000 робітників недалече вiдтільа в Шотландiјi, бо ј там хвабриканти зараз позамикали своjі заводи. В инших містах Англiјi хоч і не замкнули всі хвабрики, одначе зменшили робочу плату на 20 процентів, то б то замісць карбованцьа виплачували тілько 80 коп.

Така сама біда јак у 1857 роцi, такиј самиј крізіс настав знов у 1866 роцi. У Францiјi вiд јого постраждали не тілько хвабричні робітники, а не менш јiх і сельане, котрі не мали куди спродувати ні свiј хліб, ні вино, ні инші товари. А податки вони мусіли уплачувати ј мусили платити проценти за ті гроші, котрі вони наперед були взьали в зајми у різних купців, або в *кредіті за землъу*, під залог свого польа. Тепер трохи не всі мужицькі грунти у Францiјi позаставльани, і не ма маj же ј одного мужика, котриј не був би винен грошеj стілько, або трохи менш, ніж усьа вартість јого польа. Багацько де јаких льудеј за ці остатні роки мусили продати своjі грунти попам або купцьам, чи багатшим мужикам, і через те воно ј сталосьа, шчо у Францiјi замісць 12 мільјонів мужиків, котрі мали своје власне поле у 1851 роцi, тепер зостајетьсьа трохи більш јак девјать мільјонів. Решта мусила піттн в робітники на заводи або в најмити на великі панські економiјi.

Одначе це все шче тілько квітки напроти того, шчо дiјалосьа ј дiјетьсьа в Німеччині. Чим далі лихо јде, вiд заходу на схід сонцьа, вiд Англичан та Французів до Німців, вiд Німців до нас, тим воно стаје гірше. Најгір-

ше поки шчо воно розрослось за цих остатніх пјать років у Германськіј Імперіјі та в Австріјі, то б то в землях, у котрих, јак узьати јіх в купі, то більша часть льудеј німці. Затим то ми ј хочемо трохи довше розмовити про німецькі порьадки.

Післьа того јак на віјні 1870 року німці побідили французів, вони взьали від французів пјать мільјардів, або пјать тисьач мільјонів франків, то б то 1500 мільјонів карб., војенного штрафу. Німці було дуже зраділи, думајучи, шчо тепер вони всі забагатшали. Але швидко побачили, шчо цьому не ма ј не буде правди. Певно, шчо німецькі мужики та робітники нічого не дістали з тих грошеј, а забрала јіх усі зразу казна.

Шчо ж вона з ними зробила?

З тих грошеј коло 700,000,000 карб. узьала собі пруська казна ј ось на шчо вона јіх положила. Коло 400 мільјонів пішло на військо та на будованьньа кріпостів та војенних кораблів. Коло 50 мільјонів мусили заплатити за те, шчо попалили та порозорьували в час віјни. 5 мільјонів карб. роздали генералам та иншим великим чиновникам. Коло 7 мільјонів дали тим купцьам, шчо торгујуть на морі ніби то за те, шчо вони через віјну мало уторгували. Коло 4 мільјонів карб. казна дала шче на будованньа великого двірцьа (пальацу) дльа державноји німецькоји ради. Решта грошеј поки шчо була зосталась у казні, одначе не на довго, бо тепер вже не маје в казні ј копіјки з тих грошеј. Так само јак і Прусіја, зробили инші німецькі землі, напр. *Баваріја*, *Віртемберг*, *Саксоніја*, *Баден*, *Гессен* і др. з тими 800 мільјонами карб., котрі дістались на јіх дольу. Більша часть грошеј пішла на військо та на инші нікчемні річі.

Простиј німецькиј народ не тілько не мав ніјакоји користі з тих французських грошеј, а шче дістав не мало лиха, бо купці та пани в надіјі, шчо тепер німецька сторона стала дуже багатоју, почали шчо дньа зоводити нові торгові товариства та акціонерні компаніјі. Вони думали, шчо багатство країни і в народа залежить від грошеј, або по правді кажучи, вони того ј не думали, а тілько так казали, бо вони добре знајуть, шчо багатство в усьакіј стороні јде не від грошеј, а від праці простих льудеј. Одначе вони захотіли покористуватись тими чужими грішьми,

шчоб шче ліпше вибирати барші з льудськоjі праці. Вони певно уперед і без французьких грошеj робили так само, але тепер jім здавалосьа, шчо можна буде шче з більшоjу надіjеjу на великиj добуток узьатись за своjе баришуваньньа та мошенство.

Шче до того j німецька Земська Дума, (Державна Рада), тоб то виборні од німецького народа, котрі повинні закони писати, дали jім велику поміч. Правда, шчо в тіj думі наjбільш сидить великих панів та купців і хвабрикантів. В Jуні 1870 р. за кілько тижнів до початку віjни з французами, виjшов новиj закон про акціонерні компаніjі. По цьому новому закону усьака акціонерна компаніjа може бути заведена, не питаjучи дозволіньньа від начальства. Компаніjа маjе право будовати хвабрики або заводи j шчо инше, jак сама схоче. Це б шче було не велике лихо, бо так і уперед діjалосьа, хоч і не було такого закона, але по новому закону даjетьсьа шче більш сили в руки дірехторів та управ акціонерних компаніj. Тепер вони можуть при почині товариства позаводити в jому такі порьадки, jаких тілько jіх душа забажаjе.

Дуже раптово взьались німецькі купці за своjе діло. За два роки, за 1871 та 1872, в одніj тілько Пруссіjі вони завели не менш jак 780 нових акціонерних товариств. Наперед того за 80 років, від 1790 до 1870, jіх було нароблено усього 300. За тих же два роки, за 1871 і 1872 j в Австріjі акціонерних компаніj було заведено коло 400; в купі значить коло 1200. У біржевих часописьах (газетах) кожного дньа почали писати, шчо тепер настаjе золотиj вік, шчо увесь німецькиj народ, від царьа j до посліднього старцьа, стане багатим.

Одначе не довго вони раділи. Вже в 1873 році настав страшенниj біржевиj крізіс, з початку в Відні, головнішчому городі Австріjі, а швидко післьа того j в Берліні, главнім городі Пруссіjі j всіjеjі остатньоjі Німеччини. З тих 1200 акціонерних компаніj більша часть згинула до решту. Де jакі сторублеві акціjі, котрі в перший рік давали 40 процентів і продавались по 400 карб. за штуку, тепер ніхто не хотів брати j дурно, або давали за jіх jаких 4 чи 5 карбованців. Більша часть акціонерів рішились усіх своjіх грошеj, робітники на хвабриках та заводах зосталисьа без роботи, а дірехтори товариств, з накраденними грішьми, де котрі повтікали за границьу, а де котрі

так хитро крали, шчо до јіх не можна було судом добратись і ті спокіјно зосталисьа в дома.

Чому ж, спитајете, у Німеччині так швидко за јаких небудь два роки вже ј настав біржевиј крізіс? Правда, шчо в Англіјі ј Франціјі було теж не мало тих крізісів, та все ж не такі великі ј не так швидко вони наставали, пісьльа того јак багацько акціонерних товариств було заведено. На це ми відмовимо, шчо у Німеччині купці, особливо жиди, зразу повели своје мошенство на біржі без усьакоји міри, так шчо такі порьадки, јакі вони були позаводили не мігли довшиј час протриматись. Розскажемо короткими словами про де јакі з цих компаниј і про јіхніх дірехторів, шчоб кожниј міг побачити, від чого постраждав німецькиј народ, та чого ј нам треба дуже оберегатись.

Најбільш тріскотні на біржі за остатні десьать років наробив жид *Борух Струсберг.* Він родивсь у східніј Прусіјі не далече від руськоји границі ј шче хлопцем 12 років пішов в Англіју та Америку наживати грошеј. Одначе там льуде трохи розумнішчі, јак в Німеччині або в нас, і кожниј шахрај не може там легко зробитись великим паном. Цілих 20 років вештавсьа Струсберг по різних містах Англіјі ј Америки ј на решті мусив вернутись у Німеччину трохи не таким же обідраним, јак і пішов з неји. Та все ж він не дурно ходив по світу; хоч не нажив він великих грошеј, за те добре навчивсьа, јак обдурьувати льудеј. Вернувшись до дому він швидко узьавсьа за великі діла. Не мајучи ніјакого капиталу, він почав будовати залізниці ј за кілько років набудовав не менш, јак 12 линиј залізниць. Робив він јіх на чужі гроші, на гроші своіх акціонерів, і робив він усе так гидко, јак тілько можна. Чиновники від казни брали од јого хабарі ј видавали јому атестати, ніби то јого залізниці гарні, хоч вони були так погано побудовані, шчо льуде, јіздьучи по јіх, десьатками ј сотньами рішались свого віку або ламали собі руки ј ноги. До того Струсбергу не було ніјакого діла, і через кілько років він вже мав 40 або 50 мільјонів карбованців свого власного капиталу. Зразу певно, шчо ніхто не хотів на біржі купльати јого акциј, і він мусив був продавати јіх по 70 карб., або шче ј дешевше за 100 карб. своїм најмитам та підставним акціонерам. Упісльа одначе, коли він вже став багатим чоло-

віком, то не тілько на біржі јого почали на руках носити, а також міністри та кньазі ј графи собі за честь поклали пообідати чи повечерьати в Струсберга. У часописьах (газетах) јого стали звати „король над залізницьами,“ писали цілі книжки про јого житьтьа ј продавали јого патрети мов справді јакого доброго чоловіка.

Струсберг, јак то звичајно буваје з жидами, котрі стајуть багатими, дуже льубив водити компанію з великими панами ј, шчоб льуде думали, шчо ті товариства, котрі він заводив, не јакі небудь мошенські, жидівські гандлі, він притьагав до себе в компанію різних кньазів та графів і платив јім за те великі гроші. У 1868 р. він, в купі з герцогами *Ујестом і Ратібором* та з графом *Лендорфом*, випустив на 70 мільјонів карб. акціј компаніі, котра мусила будовати залізницьу в Волошчині. Акціі по роскуповано на биржі, і вже діло тьаглосьа три роки, одначе залізниць ніхто не будовав. На решті в 1871 р. Струсберг не схотів вже платити акціонерам і процентів на јіхні акціі, кажучи, шчо не маје грошеј. Ціна на акціі пісьльа того зараз зменшилась на половину. Це вже було просте мошенство без усьакого сорому, і пісьльа цього Струсберг сам собі нагадав, шчо јому треба на јакиј час вијіхати з Німеччини. Пішов він був зразу в Бельгію, потім в Австрію, а на решті в Россію, в Москву. Там він знов почав дијати по старому ј наробив не мало лиха. Одначе пријшлось і јому недобре. В октьабрі 1875 року јого замкнули в Москві в невольу за *„чотирехкратньє просте мошенство.“* Певно, шчо він на својім віку змошенничав не 4 рази, а може 4 тисьачі, та на остатніх чотирьох разах попавсьа. Јого жидівські пријателі в Німеччині, тепер жалкујучи за ним, кажуть, шчо було б јому зоставатись дома, а не јіхати в таку дику сторону, јак Россіја. По јіхньому він і досі не злодіј, а тілько *дуже розумниј чоловік.* Та таки ј наше начальство, мабудь, знајшло шчо жаль такого розумного чоловіка в тьурмі держати, і випустило јого до строку в Німеччину, і тепер він знову узьавсьа за старе.

Борух Струсберг з роду з віку був мошенник, і хоч різні кньазі та графи ј ходили до јого в гості, але по правді кажучи, ніхто не здивувавсьа, јак јого замкнули в невольу. Одначе јесть між дірехторами акціонерних компаніј і такі льуде, про котрих кожен говорить, шчо вони льуде

честні ј порьадні, і котрі, не дивльачись на те, робльать так само, јак і Струсберг. Таким між иншими був *Генрих Квісторп* в Берліні. Квісторп, так јак і Струсберг, јак пројавивсь у Берліні, то був шче зовсім не багатим чоловіком. Він і не кинувсьа зараз у дуже великі діла, у будовальньа залізниць, або чого такого, а завів невеличку акціонерну компанію дльа будовальньа домів коло города Берліна, у котрі пани та багаті купці мігли б виїзжати на літо з города. За перших кілько років ні јого акціонери, ні він сам не мали великого добутку з того товариства. Тоді Квісторп підньавсь на хитрість. Він дістав десь трохи грошеј у зајми ј в 1871 р. зразу заплатив своїм акціонерам 16 процентів дівіденду. Усі почали говорити про те, јакиј Квісторп честниј чоловік, шчо платить такиј процент акціонерам, хоч видко, шчо јого компанија ј не даје јому великого баришу. Квісторпу того тілько ј треба було. З початку јого компанија мала усього 1000 акціј по 100 карб. кожна, то б то на 100,000 карб. Тепер він заразом випустив акціј шче на 1,000,000 карб. Кожен хотів собі купити акціјі Квісторпа, і через то вони зразу продавались по 150 карб. за 100, а далі то ј по 225 карб. Зібравши багато грошеј Квісторп за один рік завів коло 20 різних акціонерних компаніј, заводів і т. и. Ті заводи він зараз перепродував другим товариствам, але не инакше јак з баришем у 15 чи 20 процентів. Шчоб піддержати своју славу Квісторп і за другиј 1872 рік заплатив акціонерам по 17 процентів на јіхні акціјі, але вже одрахував 60,000 карб. собі піби то за труди. На третіј рік він вже не заплатив акціонерам ні јакого проценту, і вартість јого акціј заразом зменшиласьа з 225 карб. на 10 карб. за штуку. Таким способом більш јак мільјон карб. зосталосьа у Квісторпа в кешені. Јого були оддали під суд, але з того јому нічого не вијшло. Він наньав собі најпершого адвоката (брехача) в Берліні, і тој почав доказувати, шчо Квісторп дуже чесниј чоловік, шчо він справді не може заплатити грошеј своїм акціонерам через те, шчо багацько банків в Берліні збанкрутилось, і він сам рішивсьа на јіх усіх своїх грошеј і т. и. Чи повірили судьді словам того адвоката, чи може Квісторп і судеј закупив своїми грішьми, про те ми не знајем; звісно тілько, шчо вони објавили Квісторпа неповинним, і шчо він тепер знов починаје заводити акціонерні компаніјі та инші товариства.

Ми могли б назвати шче цілі десьатки таких льудеј јак Струсберг і Квісторп і розсказати про јіх житьтьа і јіхнье мошенство, але не варт вони того, шчоб про јіх стілько розмовльати. Та зрешту всі вони робили однаково, один на другого дивльачись.

Може ви спитајете, чом дозвольајуть, шчоб така неправда дијалась на світі? На це ми вас знов відпитајемо, хто ж јого заборонить? Хіба царь або начальство (урьад)?

В усіх земльах царі та королі з јіхніми урьадами не тілько не забороньајуть того біржевого мошенства, а шче дајуть јому повсьуди велику поміч. Може часом це робитьсьа ј не нарочито, але не рідко казна пособльаје купцьам в јіх шахрах, бо сама маје від того добуток. Так робив Наполеон III у Франціјі, так робльать чиновники Імператора Вільгельма та кньазьа Бісмарка в Німеччині, так само завше робило ј тепер робить і наше начальство.

Ми не будемо багато розмовльати про відносини німецького правительства до біржі ј акціонерних компаніј. Це така річ, котра до нас не дуже близько торкајетьсьа, і ми мусимем трохи більш говорити про це јак станемо розмовльати про наші діла на Украјіні. Одначе ј в Німеччині зараз кидајетьсьа в очі, шчо урьад усе там робить на користь купцьам. Новиј закон про акціонерні товариства, котриј вијшов з німецькоји Земськоји Думи, дуже вигодниј дльа всіх великих капиталистів, а наперед усього дльа дірехторів акціонерних заводів, банків і инших товариств. Акціонери, а про робітників нічого ј казати, зовсім віддајутьсьа тим законом у руки дірехторів компаніји, котрі мајуть право заводити такі порьадки, јакі самі схотьать, і шче до того не одвічајуть своји́ми грішьми за довги товариства, коли воно збанкрутитьсьа.

Нема чому дивоватись, шчо такиј неправдивиј закон вијшов з думи німецьких виборних. Більша часть членів тіјеји думи, котрих усіх більше јак 300 чоловіка, багаті купці або великі пани, котрим немаје ніјакого діла до користі бідних льудеј. Шче до того, не менш јак чоловік 40 між членами земськоји думи самі дерехторі різних компаніј та заводів. Так воно виходить на те, шчо вони самі дльа себе закони пишуть.

Та не тілько між членами німецькоји Земськоји Думи, котрі пишуть закони, а тож і між льудьми, котрі приста-

новлені, шчоб з тими законами управльатись, між німецькими *міністрами*, јесть діректорі акціонерних компаніј.

Сам німецькиј царь Вільгельм може ј не заводить на своїі гроші тих паскудних товариств, але де котрі з јого родичів не рідко пособльајуть різним біржевим шахрајам. Так наприклад, коли у Квісторпа не хватило грошеј, то він пішов до вдови прежнього пруського корольа, і та не раз давала јому в позичку не малі капитали.

Та ј сам царь Вільгельм не тілько не карає за їіх мошенство таких льудеј јак Струсберг або Квісторп, а шче де котрим з їіх даје награди. Так наприклад ціла купа діректорів різних акціонерних товариств јак то *Карстен, Блајхредер, Краузе, Ганземан* по царському приказу були переведені з купців у дворьане. В німців це считајетьсьа за дуже велику честь, за більшу, јак у нас дістати чин генерала або повну пазуху різних хрестів та орде..ів.

Дејакі з діректорів најважнішчих акціонерних компаніј, јак заводьать у Берліні нові великі лавки, в котрих продајутьсьа золоті та срібні ј инші нікчемні річі, або великиј трахтир чи новиј театр, у котрім паскудних пісень співајуть, то задајуть дуже великиј і дорогиј обід і зовуть на тој обід царьа з усіма великими кньазьами. І царь іде в ті паскудні міста ј обідаје з тими злодіјами та мошенниками, котрих, по правді робльачи, він би мусив усіх під суд отдати. А вони післьа того дуже високо здијмајутьсьа, і ніхто не сміје напроти їіх і слова вимовити, бо вони самого царьа в себе пријмали.

Нема вже чого ј казати, шчо коли сам царь і міністри ј усьа німецька дума тьагне руку за купцьами, то вони дрібного начальства ј каплі не бојатьсьа. Де котрих чиновників закупльајуть грішьми, а котрих не можна закупити, то на їіх вони пишуть жалоби міністрам, і тих чесних чиновників проганьајуть з міста.

Може ви шче раз спитајете, чому ж льуде терпльать таке лихо, коли воно вже довго дієтьсьа ј кожниј јого добре розуміје? На це ми вам знов відкажемо, шчо дієтьсьа то воно доволі довго, але ј досі шче рідко хто добре про јого знаје ј розуміје јого так, јак воно справді јесть. Бо відкільа про такі річі можна правди дізнатись? Тілько від тих, шчо про їіх говорьать на словах або пишуть у книжках, та в газетах і инших часописьах. Звісно шчо злодіј

не стане сам правду розсказувати про своје злодіјство, так само ј біржеві мошенники всі своїі річі обробльајуть тајемно. Певно, шчо јесть тепер на світі такі льуде, котрі з того тілько ј живуть шчо дізнајутьсьа про всьакі річі ј упісльа пишуть про те в книжках та газетах. Воно можна подумати, шчо хоч через таких льудеј правда таки повинна вијти на свіжу воду. На решті воно так і зробилосьа, але дуже не швидко, а через шчо, про те зараз розскажемо.

У Німеччині, так само јак і в инших земльах, газети та инші часописі не вільні писати все шчо самі схотьать, а часом мусьать надрьуковати ј таке, чого б вони ніколи ј не хотіли дрьуковати. У нас в Россіјі шче јесть *цензура*, це значить, шчо начальство просто маје право заборонити јакіј газеті надрьуковати таке, про шчо воно не хоче, шчоб знали. Јак ми вже казали, казна раз-у-раз водить компанію з багатими купцьами, і через те в нас рідко можна шчо напроти іх у газетах прочитати. Та це шче не все. Кожниј багатиј чоловік може заплатити тим, шчо пишуть у газетах, шчоб вони јого вихвальали, наприклад, шчоб совітували льудьам купльати акціјі јого компаніјі і т. и. Газетні писателі робльать так само јак і чиновники: рідко котриј з іх не бере хабара, а котриј не схоче взьати, то на јого швидко спосіб знајдуть, шчоб јому заборонить писати. Так воно в нас робилосьа від того часу, јак трохи більш газет завелосьа, ј так воно ј досі робитьсьа. Перше так само робилось і в Франціјі, і в Німеччині, і в инших земльах, але за остатніх 30 років мусили взьатись за діло трохи инакше. В 1848 році в Франціјі, в Німеччині ј шче де в јаких земльах льуде були збунтовались і дістали собі трошки більше волі. Між инишим у Німеччині вони добули собі право на *вільниј дрьук*, це значить, шчо начальство не маје вже права тепер заборонити, шчоб јака річ була надрьукована в книжці або в газеті. Одначе, по правді кажучи, і досі не можна там усе вільно дрьуковати, бо јак надрьукујеш таке, шчо німецькому начальству не сподобајетьсьа, то ту книжку чи газету зараз у поліцију заберуть і спальать, а того, шчо писав або за своїі гроші дрьуковав, замкнуть у невольу. Одначе все ж там можна писати багато вільнішче, ніж у нас.

От начальство, шчоб приневолити льудеј про кожну річ так думати, јак воно хоче, почало підіјматись на різні хитрості. Зразу урьад почав видавати своїі власні газети,

але льуде знали, шчо јіх видаје начальство ј ніхто не схотів јіх читати. Тоді зробили инакше. Пруськиј міністр *Мантејфель* знајшов собі одного довомі розумного ј хитрого писательа, дохтора *Рино Квельа*, і приказав јому, шчоб тој завів таку особу канцельарију, в котріј би писали про кожну річ так, јак начальству того треба, і шчоб ті писаньньа післьа того посилались у різні газети ј там дрьуковались. Квель дуже швидко завів велику таку канцельарију. Одначе јаким родом присилувати, шчоб газети дрьуковали те, шчо јім посилатимуть з тієјі канцельаріјі? По німецькому закону про дрьукованьньа книг і газет цього силоју зробити не можна. От знов придумали ј на це средство. Написали до тих, котрі видајуть газети, шчо пруськиј урьад (начальство) буде јім дурно, без грошеј, присилати листи про різні тајемні річі, котрі у царстві дијатьсьа, ј про котрі јім однаково самім не можна правди довідатись. Видавці газет дуже тому зраділи ј почали дрьуковати все, шчо јім присилали з Берліна. Пруссіја тоді саме, перед 1866 роком, хотіла забрати під себе всьу остатньу Німеччину ј завести војну наперед з Австріјеју, а там з Францієју, і через те јіј дуже потрібно було забрати в своји руки головнішчі газети південноји Німеччини. Дльа цього таку саму канцельарију, јак та, шчо була в Берліні, завели шче у *Франкфурті на Ма ні*, тоді шче вільнім городі в південніј Німеччині. Ті газети, котрі не хотіли дрьуковати того, шчо јім давали в тіј канцельаріјі, заборопьали перевозити в Пруссіју, і вони через те мали багацько убитку. Видавцьам газет бариші були дорожчі, ніж правда, і нарешті јіх газети зробились такі самі слухньані, јак і настојашчі пруські. Котрих не можна було приневолити силоју, тих закупльали грішьми, так наприклад німецькі газети, котрі дрьукујутьсьа в Россіјі, тож мајже всі служать на користь пруському начальству.

Де далі тим гірш німецьке начальство звикаје до таких порьадків, і тепер вже кожен знаје у Німеччині, шчо більша часть газет закуплена. Німецька Земська Дума тепер сама вже дозволила видавати на цьу закупку казенні гроші ј тепер шчо року јде на плату тим дрібним писакам кілька сот тисьач карбованців. Усі кажуть, шчо це великиј сором дльа німецького народу з тих газетних писателів сміјутьсьа ј звуть јіх *гадами*, а ті гроші, шчо на јіх ідуть *грішьми дльа гадів*, а тим часом усе зостајетьсьа однаково, по старому. В 1875 році почали були знов говорити в німецкіј

думі, шчо треба було б переміпити такі негарні порьадки, одпаче більша часть членів думи, 199 чоловіка, подали свіј голос за начальство, і німецькі газети ј досі пишутьсьа *гадами*.

Таким родом вже через те, шчо газети ј инші часописі не вільні від начальства, вони не можуть писати правди ј про акціонерні компаніјі ј инше біржеве мошенство, бо начальство того б не дозволило. Але цього шче мало. Видавці газет і писателі, котрі схотьать писати на користь багатим купцьам та дірехторам різних товариств, можуть заробльати собі тим великі гроші.

Вже доволі довго завівсьа такиј обичај, шчо на газетному листі, на јого четвертіј стороні, дрьукујутьсьа різні објави од купців, заводів, льудеј, шукајушчих служби і т. и. Де в јаких землях, особливо в Америці ј у Німеччині, тих објав дрьукујуть багато більш јак у нас, так наприклад у Німеччині де јакі газети, котрі перше мали один лист кожного дньа, тепер виросли до чотирьох або пјати листів через самі тілько објави, бо сама газета, так јак уперед, дрьукујетьсьа на однім листі, а решта — все објави. Дльа видавцьа газети це дуже вигодно, бо за те шчо пишетьсьа в саміј газеті він мусить платити тим, шчо пишуть, а за објави јому платьать, та шче ј не мало. В Німеччині јесть газети, котрі дістајуть шчо номера по 200 ј по 300 карб. за кожну сторону на котріј надрьуковані објави.

Одначе кожен чоловік знајучи, шчо в тих објавах багато брехні, не дуже довірьаје тому, шчо в јіх пишетьсьа. Шче до того видавці газет сами кажуть, шчо вони за своїі објави не одвічајуть, а тілько за те, шчо надрьуковано в саміј газеті. Через то инші багаті купці, а особливо дірехторі акціонерних компаніј, почали робити инакше. Дејакі з најбагатших товариств закупили најбільші газети в Німеччині ј в Австріјі, і тепер ті газети мусьать писати все, шчо дірехторі компаніј прикажуть. Так наприклад Струсберг мав своју газету „*Почту*“, а најбільша Австріјська газета „*Нова вільна печатньа*“ тож закуплена акціонерними банками. Тим часом велика газета коштује дуже дорого, иноді не менш јак 500.000 карбованців, і не кожна компаніја може собі завести газету. Окрім того компаніјі треба, шчоб јіјі славили не в одніј газеті, а може в двадцьати або шче ј більше, бо инакше льуди б зараз догадались у чім діло залежить. Через те почали робити шче инше: У тој час

наприклад, јак заводитьсьа јака нова акціонерна компанија, јіјі дірехторі пишуть такі осібні листи, в котрих совітујуть льудьам, шчоб купльали ті нові акціјі, обіцьајучи золоті гори. Ті листи посилајуть у кілька десьатків газет і јім дорого платьать, шчоб вони јіх надрьуковали. Одначе ј цим містам, котрі німці зовуть *„Проспекти“* не дуже вірьать. Через то компанија платить видавцьам газет шче особо, шчоб вони написали про јіјі шчо добре в саміј газеті, ніби то від себе. За такі річі певно платьать шче дорошче, і тому не треба дивуватись, шчо иншому новому товариству, в тој час, јак воно на світ нарождајетьсьа, приходитьсьа заплатити в різні газети не менш јак 10 або 20 тисьач карбованців, ніби то за хрестини.

Післьа цього певно, шчо не треба вже ј надіјатись дізнатись з газет правди про купецьке та біржове мошенство-бо газети закуплені шче гірш, ніж чиновники. На решті воно ј виходить, шчо начальство, купці ј газетні писателі, всі в купі, согласно обдурьујуть і обдирајуть льудеј; кожниј з них пособльаје один другому, бо не дурно кажуть у пословиці „рука руку мије.“

Најбільш лиха від цього тројного товариства терпльать најбіднішчі льуде, особливо најмити великих панів та робітники на хвабриках, рудокопальньах і инших заведенијах.

Вже ј наші закони в Россіјі по більшіј часті написані на користь панам та багатим льудьам напроти простого народа, а німецькі, особливо пруські закони, то шче гірші. Наприклад у статьті 77 *пруського закона про најми* ; в написано слово в слово „Коли најмит, робльачи не так, јак треба, розсердить свого хазьајіна, і тој јого з злості почне лајати або ј побје трохи, то најмит не маје права жалітись у суд на свого хазьајіна“.

По закону бити своіјх најмитів хазьајін ј у нас вже не маје права. По пруському закону кожниј најмит повинен мати книжку, в котру јого хазьајін записује јому атестат, јак він од јого одходить. Најмајучись у другого хазьајіна, најмит *мусить* јому показати атестат од прежнього. Таким способом најмит раз-у-раз находитьсьа в руках у свого хазьајіна: тој може написати јому в книжку, шчо сам схоче, і робітник судом не докаже, шчо тому не ма правди. Одначе німецькі пани та купці усе шче не довольні ј тими законами. Шчо року вони пишуть про

те в книжках і газетах і посилајуть жалоби ј прошеніја в Земську Думу або до міністрів, шчоб і ці закони переробили шче більше на јіх користь.

Ми вже казали, јаке лихо буваје робітникам у час біржевого крізісу, коли більша часть заводів позамикајетьсьа У 1873 році, јак був остатніј великиј перельак у Відні, Берліні ј инших містах Німеччини ј Австріјі, це лихо де в јаких містах зајшло так далеко, јак рідко преже бувало Најгірш було між *Чехами, Словаками*, та в *Шленшчині* ј *Саксоніјі*. У главному городі *Моравіјі*, у *Бирну*, јак тілько ткацькі хвабрики були замкнені, кілька чоловіка ткачів вмерло з голоду, так шчо кожниј про те знав і навіть в газетах було надрьуковано. В инших містах робітники зовсім не мали чим годувати дітеј, і де јакі матері хотіли подарувати своіх дітеј багатим льудьам, аби не бачити, јак вони перед очима з голоду повмирајуть. Там де шче був заробіток, јого не хватало на харч і дльа самого робітника, не тілько шчо на јого сімју. Заробити можна було не більш јак 4 або 5 карбованців у місьаць, а в тих землях один хунт хліба коштује 6 або 7 копіјок, так шчо усього заробітку не стаје на самиј хліб і на одного чоловіка не то шчо на всі потреби дльа цілоjі сімјі.

Так само дијалось і з житьтьам, бо в тих містах хвабриканти не будујуть казарм дльа робітників, јак у нас, а льуде мусьать сами за своjі гроші најмати собі кватирі. У 1872 та 1873 роках у самому Берліні завелось більш јак 80 різних товариств дльа будованьньа домів і наобіцьали набудовати јіх такого, шчо в Берліні хватило б міста на девјать мільјонів чоловіка, хоча в Берліні всіх льудеј ј одного мильјона не маје. Одначе це все був самиј обман. Ті компаніјі попродали своjі акціjі, позамотували гроші, а домів не будовали. Плата за кватири в Берліні зробилась така дорога, шчо робітники ј инші бідні льуде зовсім вже не мігли жити в городі. Вони вијшли з города ј поробили собі куріні та маленькі бараки. Так жило під Берліном 50,000 чоловік кілька місьаців і не тілько літом, а навіть і зімоју. На решті начальству здалосьа не гарним дивитись, шчо перед цариноју пруськоjі столиці льуде живуть по куріньах, і полиціја дістала приказ зараз усі ті куріні порозорьувати. Певно, шчо начальство не дало инших кватир тим льудьам, шчо жили по куріньах, і 50,000 чоловік зосталось на вигоні під дошчем та снігом. на голіј землі,

без усьакого покрову. А в тој самиј час дејакі дірехторі акціонерних компаніј і инші багатирі зајмали в Берліні по 30 і по 50 горниць кожниј і платили за јіх по 10,000 та по 20,000 карбованців у рік.

Ось до чого подоводили в Німеччині льудеј неправда начальства та мошенство купців. Ми коротенько розсказали про те, јакі порьадки вони позаводили в Німеччині. Таке саме хотьать позаводити ј у нас наше начальство, наші купці та инші багаті льуде. І нашому народові від того дістанетьсьа таке ж саме лихо, а може шче ј гірше.

П. М.

ДОБАВКА *ОД ВПОРЬАДЧИКА.* (Хиба россіјськоји ј українськоји печаті про мужицьке життьа.)

Ми будемо ждати од нашого товарища, шчоб він намальував нам картину біржового мошенства ј печатньоји брехні в Россіји, а надто в нас на Україні. А поки шчо, просимо всіх пријателів нашого робочого льуду присилати нам хоч коротенькі звістки про те, до чого доводить українськиј льуд те мошенство.

В остатні три роки, післьа того јак почали банкрутитись сахарні в Кијівшчині, на нашіј Україні показались мајже такі самі картини безхлібја робочих льудеј, јакі случались напр. в фабриках Струсберга в Чехах, коли Струсберг збанкрутивсь. Тільки ті случаји, јак і всі справи купецькі ј мужицькі, в нас мало відомі. У нас не ма таких книг, јак напр. *Glagau* (Die Bœrsen und Gründungs—Schwindel in Berlin. Leipzig. 1876), котра помогла нашому товаришчеві написати цьу статтьу. Наші газети мало говорьать про такі речі, — а таких газет, котрі б стојали за робочих, јак закордонні громадівські (соціалістичні) газети, в Россіји зовсім не ма ј бути не може тепер через цензуру. От через те в світі тільки ј знајуть, шчо ось, мовльав, такиј то купець збанкрутивсь, така то хвабрика стала, і тільки иноли прибавльать коротенько, — шчо було, мов, в ніј стільки то сотень робочих. А шчо з ними сталось, з тими робочими, — про те ні слова. Та ј про те, через шчо збанкрутивсь купець, через шчо стала хвабрика, — те ж мало довідајешсьа з газет, шчо виходьать в Россіји під догльадом царських цензорів.

Це тим недоладнішче, шчо не дуже то багато довідајешсьа про це ј з закордонних вільних газет наших. Сказати правду, — ті газети, хоч і обіцьајуть служити чорноробому мужицтву, а де-далі, все менше дајуть звісток про ті справи, шчо безпосередно доторкајутьсьа того мужицтва. З руських громадівських виданьнь довідајешсьа, коли кого з громадівців пімало начальство, коли хто з них втік з тьурми, јак судили товаришчів-громадівців, — а всього менше довідајешсьа про мужика, за котрого то ј раді положити своји голови ті громадівці, всього менше довідајешсьа, јак живетьсьа тому мужикові по різним сторонам. Далеко докладнішче пишуть руські громадівські виданьньа про мужицькі справи в Західніј Европі, ніж про те ж у нас дома, — бо про ті справи јесть звідки взьати звістки: з газет европејських, а то ј з навмисних дописів пријателів-чужинців.

Про справи ж домові, руські, — ні звідки такого довідатись.

І чудне діло! Ми, закордонні, вільні писателі сміјемось з „підцензурних,“ „холопствујушчих,“ „запроданців“ — писателів, шчо зостајутьсьа в Россіјі, — кажемо навіть, шчо там на „всіх јазиках все мовчить,“ а јак приjдетьсьа говорити про мужицьке житьтьа, то ми ј беремось за дописі тих самих запроданців та мовчаків і знаходимо в них більше фактів, ніж навіть в навмисних і рідко доходьачих до нас дописьах наших товаришчів-громадівців. А вже величеньких, зводних статьтів про мужицьке житьтьа, јакі иноли все таки попадајутьсьа по місьачниках в Россіјі, — нічого ј шукати по наших закордонних виданьньах!

Ми думајемо, шчо на те багато причин. Перша, звісно, труднота впорьадкуваньньа того, шчоб до нас, впорьадчиків закордонних видань, доходили листи од тих саме льудеј, шчо живуть ближче до мужика, а до них наші виданьньа. Тут винні, окрім казенних порьадків, шче ј брак порьадку і в нас самих і в наших приjателів в Россіјі.

Багато винно ј те, шчо громадівцьам в Россіјі трудно засісти за довгу докладну працьу, јак трудно навіть і осісти на одному місці. Ті ж самі причини, шчо перешкоджујуть у цьому, робльать і те, шчо громадівці дуже за-молода одбивајутьсьа од школи ј науки, а через те з них мало виходить в загалі льудеј, здібних до письменства, навіть корреспондентського, а не то вже до монографіј. Та до того всього треба придати ј те, шчо через дуже багато причин, починајучи од всероссіјського шче таки доволі непобореного варварства, в Россіјі скрізь, і серед громадівців, шче мало чујетьсьа потреба в письменстві. Звісно, шчо маленькі шче купки громадівців можуть виставити дуже мало таких, котрих би сама природа пхала до того, шчоб поділитись з широким світом тим, шчо вони бачили, — не кажемо вже про таких, шчоб зхотіли за довгиј час досліджувати цілиј рьад фактів та добиратись іх причин і послідків. Все таки більші купи льудеј письменних, котрі не так одірвались од усього законного житьтьа, јак наші громадівці, можуть виставити в себе більш дотепних письмаків.

Ось де, по нашіј думці, важнішчі причини, через шчо наша „незаконна“ печать, хоч і дуже побивајетьсьа про рідного мужика, часом далеко менше даје фактів про того мужика, ніж печать „законна,“ а јакі ј даје, то не дуже то докладно ј сістематично оброблені.

Через шчо б то так не було, — а тілько в усьакім разі це показка сумна, і ми беремось за першу причіпку, шчоб звернути на це увагу наших товаришчів, а особливо товаришчів-землькаків. Стережімосьа, коли б наша вільна громадівська печать не повернулась в самі розмови про справи наших приjателів, особ та „кружків,“ — а про најважнішче діло наше, про мужицьке житьтьа, зовсім би ј не забула!

І в цьому, јак багато де в чому другому, украјінська печать зостајетьсьа шче більше по заду, ніж россіјська. Свідком того служать і ті дописі, котрі ми сами мали ј мајемо з Украјіни. Правда, дејакі землькаки наші, при початку печатаньньа „Громади,“ прислали нам чимало листів, з котрих одному з наших

товаришчів можна було намальувати доволі јасно не один бік житьтьа нашого мужицтва в I частині II № „Громади.“ Тілько ж, придивившись і до тих допісів, пильниј читач побачить, шчо вони пријшли дуже нерівно з усьаких кутків нашоји Украјіни. Безмірно велика частина іх приходитьсьа на колишньу ліво-бічну Украјіну, і дуже мало на правобічну ј степи (Новороссіју). За тим најбільша частина фактів говорить про справи хлібороб-ські, — простішчі, а про справи заводські ј фабричні, — сложнішчі, звісток пријшло мало. Та ј в самому хліборобському житьтьу наші дописувателі налььагли теж більш на справи простішчі, јак напр. межуваньньа, најми і т. и. а напр. про громадське господарьуваньньа серед сельан і т. и., сложнішче, не сказали навіть нічого.

Можна подумати, шчо украјінські дописувателі ј досі мало одіјшли в своіх громадських думках од „хлопоманіјі“ 60-х років, коли „украјнофіли“ звертали увагу виклььучно на сельанина-хлібороба, јак на „чистого украјінцьа,“ коли украјінські „етнографи“ мало були знакомі з „західними“ громадсько-господарськими (політично-економичними) справами, а до того навіть хвалились тим, шчо украјінець— „хлібороб-хуторьанин“ і „індівідуаліст“ по природі.

В усьакім разі, через шчо б там не було, а в нас мајже зовсім нема допісів про те, шчо робить з нашим мужицтвом те нове біржово-заводське господарьуваньньа, про котре росказује наш товариш вишче. Цьа недостача шче вбільшујетьсьа тим, шчо нам дуже мало дослано листів з правобічноји Украјіни. А там то нове біржово-заводське господарьуваньньа ј закоріналось більше, ніж де небудь в другіј нашіј краіні. Там то показались вже ј перші квіточки крізісів, починајучи з банкрутств Вајнштејнів і кінчајучи замкненьньам сахарних і суконних заводів, при чому наша, буцім то виключно хуторьанська, Украјіна побачила картини робітницького безробітьтьа, јаких, думалось, по нашим сторонам і бути не може.

Ми тим більше жалкујемо об тім, шчо пријателі нашоји „Громади“ не діслали нам звісток про крізіс 1876—1877 рр. на Украјіні, шчо печать петербурська за цеј час дуже мало звертала уваги на такі справи, а крајеві газети або просто в руках біржевиків, або бојатьсьа виступити проти них, а в кијівськіј печаті так мало того, шчо орудујуть банкіри, біржовикі ј инші шахрајі, а до того шче ј *гади*, котрі беруть гроші з казенного „*гадьучого скарбу*“ (Reptilienfond).

Пријателі нашоји „Громади“ добре б послужили громадам на Украјіні, јак би між ними знајшлись льуде, котрі б списали одеське, харьківське ј кијівське біржове мошенство і јого послідки хоч трохи подібно до того, јак списано тепер берлинське, віденське і т. и.

М. Драгоманов.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

і

ЈОГО ДУМКИ ПРО ГРОМАДСЬКЕ ЖИТЬТЬА

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

і

ЈОГО ДУМКИ ПРО ГРОМАДСЬКЕ ЖИТЬТЬА.*)

Льудеј закованих мојіх,
Убогих нищчих... возвеличу
Малих отих рабів німих,
І на сторожі коло јіх
Поставльу *слово*!

(Кобз. І, 349).

Т. Г. ШЕВЧЕНКО. КОБЗАРЬ. У ПРАЗІ. 1876. т. І і ІІ.

Оце тілько через 15 років післьа смерти Шевченка діждалисьа ми *першого повного* виданьньа јого творів, та ј то розумієтьсьа друкованого не в Україні ј не в руському царстві, а за кордоном — у Празі, бо московське начальство завше забороньало повне виданьньа Шевченка.

---

*) *Зам. од впорьадчика.* Ми багато де в чому не згожујемось з думками ціјі статьті, одначе печатајемо јіјі такоју, јака вона дійшла до нас од автора, котриј, мавши случај придивльатись до рукописів Шевченка, певно міг поважно роздуматись над житьтьам і писаньньам славного кобзарьа. Ми змінили тілько деjакі јавно московські слова, јак напр. *сторона* — на *бік*, *зумів* — на *вмів*, *рішивсь* — на *зважився* і т. д. Одміни својіх думок, шчо до дрібних, або осібних боків діла, ми поставили в примітках в кінці статьті, а основні — росказали в дальшіј статьті: «Шевченко ј украјнофіли.»

М. Д.

Воно не схотіло в 1874 р. дозволити друкованьньа того, шчо вже друковалосьа нераз перше, навіть шче за часи царьа Миколаја. Післьа цього здајетьсьа не стане дивно нікому, коли ми почнемо своју розмову з того, шчо Шевченка досі шче не знајуть јак слід і на Украјіні, не знајуть јого і в літературі ј критиці. Багато дејаких землькаків Шевченкових мајуть јого ј досі јак поета лірични́ого, јак дуже дотепного ідеализатора украјінськоji дівчини, садка вишневого, хатини коло гају, минувшого житьтьа козацького, преславноjі гетьманшчини, јак чоловіка, котрому все украјінське здавалосьа најкрашчим, аби тілько воно було украјінське. Хто знаје Шевченка по Львівському виданьньу 1867 р., або хто читав всі вірші јого, шчо ходьать тисьачами рукописів по Украјіні — ті знајуть јого шче јак писательа проти московського централизму, јак чоловіка, у котрому виливсь гіркиј протест украјінського народа проти крепацтва, обрусіньньа ј історичноjі московськоjі неправди. Тільки ж цього шче дуже мало, і от тепер тілько, коли в першиј раз вијшло в Празі повне виданьньа Шевченка, тепер тільки вијавитьсьа він перед очима всіх у своjому настојашчому обличчі, в увесь свіј зріст, таким, јаким він јесть справді. Тепер тільки наступила за дльа творів Шевченка доба настојашчого письменного цінуваньньа.

Ми не думајемо захожуватись тепер покладати критичну оцінку творів Шевченка з усіх боків, а думајемо тілько показати Шевченка з того боку, з јакого јого најменше відомо, установити настојашчиј, такиј јак слід, поглььад на јого, јак на писательа народного, јак на писательа соціально-демократичного, громадського. З чисто практичноjі сторони — з запомогоју повного нового виданьньа, нам можна тепер буде показати ј те, јака користь може бути з творів Шевченка за дльа народноjі соціально—революціонноjі освіти.

Шевченко належить до дуже невеликоjі купи писателів *народних*, се б то не таких, шчо передражньували мужицьку мову або підлагожувались під склад творів народних: думок, пісень, казок і иншого, јак то робили в московськіј літературі Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Кольцов, а в украјінськіј—Котльаревськиј, навіть Основјаненко, — а таких, шчо були справді настојашчим виразом народного житьтьа, чијіми устами говорить сам народ. [1]) Шев-

ченко з таких народних писателів, котрі зјавльајутьсьа провозвістниками ј оборонительами, трибунами, народних мужичих інтересів, у котрих, коли можна так промовити, зібравсь до купи, цілком виливсьа мужицькиј народниј світогльад. Широко кажучи, оттаких настојашчих народних писателів, јаких справді слід узивати *народними*, јакими були в західних народів Боернс, Томас Гуд, А. Шеньје, Лонгфелло, де в јаких творах Беранже, Манцоні, В. Гьукго, до котрих належить і наш Шевченко — таких писателів дуже не багато, і се не диво. [2]) У міру того, јак складалось скрізь народне життьа, складалосьа ј письменство, показујучи кожниј раз те, шчо в тој час було в громаді на версі. Дуже старинні думи, або јак їх звуть *епос*, складалисьа в нехитру, молоду шче, добу чоловічого роду, божественна поезіја — в добу релігијного світогльаду, козацькі лицарські думи ј пісні — в добу козаччини, лицарства, феодализму; високим штилем пописані оди зјавльајутьсьа в часи самодержавного цезаризму, сатира, глумливі та жартовливі пісні відкликајутьсьа на все в свіј час і на свіј погльад, а пісньа про народ, чисто народна поезіја, виробльајетьсьа тілько в тој час, јакиј тепер тілько зајмајетьсьа, час, јак то кажуть — четвертого стану, час, коли діло доходить до настојашчого спільного громадського життьа „без холопа ј без пана.“ От же-ж Шевченко нам именно ј дорогиј најбільше тим, шчо він јесть настојашчиј народниј кобзарь, писатель мужичиј, провозвістник новојі мужицькојі, робітницькојі, доби в розвоју украјінського народу. [3]) Писаньньа Шевченкови тим то ј дорогі за дльа нас, шчо в їх з тијеју широтоју ј освітоју, јаку могли дати јого думці наука ј життьа між освіченими льудьми, виливсьа увесь *мужицькиј* украјінськиј *світогльад*, усі *народні інтереси*, і до того з *мужицькоју*, кожному земльакові рідноју, *мовоју*.

Легко післьа цього зрозуміти ј те, від чого пісні Шевченкови так надзвичајно польубилисьа јого земльакам, чого стали вони відомі кожному ј письменному ј не письменному, від чого Шевченко писатель надзвичајно популарниј. Нема такојі народнојі думки, народнојі нужди, котра не најшла б собі одклику в творах Тарасових. Од цього ж самого залежить і те, шчо рьадом з превеликоју шанобоју ј повсельудністју з одного боку, — з другого — ніодин мабуть з украјінських і московських писателів не викли-

кав проти себе такого лиха, такоі ганьби, јак Шевченко; јого гонив не тільки урьад, але ј усі, кому не до вподоби було жорстоке слово правди: пани, особливо льахи, і попи. „Гајдамаки“ ј инші твори того ж часу наробили великого галасу в польськіј літературі: Шевченка лајали, робили на јого доноси і прьамо говорили урьадові, шчо він виклика нову гајдамаччину, шчо він „соціалист і револьуціонер.“ От то-ж-то именно, шчо Шевченко збудив усе, шчо було тільки живого на Украіні, починајучи од пана, кінчајучи мужичим хлопцем, у звьазку з ціноју јого јак поета народного — і украінського ј всесвітнього, обовјазује кожного чоловіка, котриј хоче добра украінському народові, добре роздивитись, проучити твори Шевченка, знајучи те, шчо в тих творах не тільки історіја ј думки украінського народу, а шче ј те, чим можна тој народ збудити, навернути јого на думки про вольу ј про нове громадське життьа. [4]) З цього именно погльаду думајемо ми, јак казали вже, говорити тепер про Шевченка.

За дльа того-ж, шчоб зрозуміти јак слід Шевченка јак писательа, шчоб вислідити, јак виростали в јому јого нај-головнішчі думки — треба накинути оком і на јого життьа. Шче змалку в Шевченка визначилосьа багато енергіі ј неодступности, коли јому, јак і кожніј дитині, бажалосьа дізнатись про шчо јому не відоме, або вијаснити собі те, шчо турбовало јого датипьачиј розум. Ми нагадајемо про те, јак стріли јого чумаки маленьким хлопцем на дорозі, і јак він, показујучи на крај неба, сказав јім, шчо јде туди... шчоб дізнатисьа, чи справді је залізні стовпи там, де небо з землеју сходитьсьа, јак казав јому більшиј брат Микита. Другиј раз таке ж саме розказује д. Козачковськиј у своіх споминках про Шевченка (Кіевск. Тел. 1875 № 25), јак Тарас, теж таки бувши хлопцем, лазив у печеру, котроі всі бојалисьа, думајучи, шчо там не без нечистоі сили, і јак він по дитиньачому покористувавсь цим закутком, шчоб зробити собі схованку. Тут ми бачимо вже першиј початок розвоју того аналітичного думаньньа, через котре він, вијшовши з неширокого мужичого розуміньньа, підньавсь потім на інтеллектуальну висоту первокласного писательа ј до того писательа народного. Він вмів стати реалистичним писателем-громадьанином, дарма шчо розвивсь він серед дворьанського романтизму петербурськоі літератури. З того літературного романтизму трудно було ви-

битись таким навіть льудьам јак Пушкин і Лермонтов і переступить јого не стало сили Гоголеві ј Бјелінському. [5]) Відома річ, шчо ми зовсім не думајемо приписувати оце все самому Шевченкові, нічого ј казати, шчо најголовнішча корінна причина цього була в тому грунті, на јакому виріс Шевченко, грунті пројшовшому паскрізь кровју Коліјівшчини—гајдамаччини, у демократизмі всіјеї украјінськоједі історіјі, у демократизмі нашоји літератури, за дльа котроји *не могло* бути иншоји річі јак тілько про *мужика*, а коли захожувавсь чоловік з непохибноју, правильноју, думкоју, та до того шче чоловік чеснији, то ј ніјакого иншого напрьамку окрім чисто демократичного, а по віковіј традиціјі — національного, соціалістичного ј револьуціонного. Тепер же, кажучи тут про Шевченка, јак про чоловіка, у котрому вилились думки украјінського народу,—ми не можемо не показати того, јаким побитом складалисьа в јого голові тиј думки, від чого він став именно таким, јаким був. От од чого ми звернули увагу ј на дрібні факти јого дитиньачого житьтьа.

Далі, коли Шевченко був вже чималим хлопцем, јому трапилосьа поміркувати ј про те, јак льуде живуть між собоју, подумати ј про політичні справи. Бувши в свого пана Енгельгарда за покојового козачка, Шевченко јіздив з јім скрізь, бував і в Вильні ј в Варшаві. От у цьому то посліднньому місці довелосьа Тарасові бути саме в хвилину повстаньньа 1830 року. Перельаканиј хлопець заліз на горішче ј відтильа з слухового вікна дививсь на вулицьу, на бијку між льахами ј москальами. Јак нам розказував один з близьких пријателів Шевченка, тут јому довелось першиј раз задуматись про політичну сторону житьтьа цих двох народів, котрі обидва були ворогами јого народові, і про котрих він не знав тоді, кому з јіх треба симпатизувати. [6]) Знајучи за шчо билисьа льахи, Шевченко нагадав і своју Украјіну... оттак у јого почалась робота в думці про ці річі. Коли вже Шевченко опинивсь в Петербурзі ј зіјшовсьа з Сошенком, він мав уже стілько багато сили в својіх далеко шче не зовсім склавшихсьа політичних і громадських погльадах, шчо не здавсьа на раду Сошенка покинути своји писаньньа та ідеји, а звернути всьу увагу тілько на мальуваньньа та академіју. У Петербурзі, між артистами ј літераторами, світогльад Шевченків робивсьа все ширше ј ширше, так шчо Шевченко

прцјіхав до Кијіва, јак казав нам один з јого најблнжчих прнјателів, „вже настојашчим револьуціонером і до того більше в національному напрьамку, револьуціонером, хотівшим зостатисьа украјінцем і нізашчо — москалем.“ У ції порі свого житьтьа Шевченкові приходилось чимало боротисьа, поки він вијшов на настојашчу дорогу. З одного боку, мальарство ј вмовльаньньа Сошенка тьагли јого до академичного искуства, з другого-ж, тој круг літераторів, серед јакого пробував він, најбільше ж Жуковськиј і инші, настројували јого покинути нікому невідому та до того шче ј мужицьку мову, почать писати по московському. Доводили јому ј те „письменні та друковані льуде,“ шчо

« Од козацтва, од гетьманства
Високі могили, —
Більш нічого не осталось, »

(I. 59).

шчо письменні ј друковані льуде ј по московському пишуть не мужицькоју, а, по казенному вичишченноју, „российскою“ мовоју, високим, „благородним“ *штилем*

« А він хоче, шчоб слухали,
Јак старці співајуть.... »

(id)

Оттакого наслухавшись, Шевченко ј бравсь був за настојашчу „письменну“ літературу, написав навіть кілько віршів по московському („Тризна“ ј „Никита Гайдай“ *) у „Маяку“ 1842—44 рр.); тілько ж здоровиј мужичиј розум і традиціјі рідноі землі взьали таки своје. Не покваписвсьа Шевченко на славу московського літератора—романтика. От јак він сам каже про цеј час свого розвоју в „Гајдамаках:“

« Коли хочеш грошеј,
Та шче ј слави, — того дива
Співај про « Матрёшу, »
Про «Парашу — радость нашу,»

*) Дуже романтичні ј по панському слезливі твори, написані в очевидьачки під наукоју Жуковського, својеју чергоју писавшого в слід за Шиллером, котрого він і переклав багато на московську мову— віршами. [7])

«Султан, паркет, шпори,» —
Ог де слова! А то сміва:
«Грајє синьє море!»
А сам плаче; за тобоју
І твоја громада
У сірьаках.... «Правда мудрі!
Спасибі за раду!
Теплиј кожух, тілько, шкода
Не на мене шитиј;
А розумне ваше слово
Брехнеју підбите.
Вибачајте! кричіть собі —
Ја слухать не буду,
Та ј до себе не покличу:
Ви розумні льуде, —
А ја дурень....»

(I. 59, 60)

От і почав Шевченко писати по своjему, по мужицькому, хоч і це јому не дуже легко давалосьа. „Довго,“ пише він в історіјі свого життьа, „довго цураласьа мене строга украјінська муза.“ (I, XXI) [8]) У перших јого творах најбільше видајетьсьа аналіз сімјі ј рідні (Причинна, Катерина, Најмичка), протест проти притісненьньа сімејного, дуже тонкиј і чуткиј аналіз јого, а далі — шуканьньа ідеалу в сімјі тихіј, новіј і високіј морально. Далі в других поемах (Гамалија, Тарасова ніч і др.) бачимо вже апотеозу козаччини, а часами ј гетьманщини. Почавши міркувати про те, јак живе украјінськиј народ, почавши одшукувати корінь громадського лиха, Шевченко з первого ж разу не міг не зустрітись з тим, шчо пани в нас або льахи, або москалі, а хоч і своjі, то або польашені, або помосковлені. Історија не зразу сказала јому, відкіль взьаласьа панство ј крепацтво на Украјіні, а показала попереду картину того, шчо перш було, картину вільного народоправства, гетьманшчини, козаччини, а потім і те, јак то все приборкано ј зрујновано було льахами ј Москвоју. Не диво ж післья цього, шчо таја гетьманшчина, народоправство ј козаччина здалисьа јому највишчими ідеалами громадського життьа на Украјіні, а насильство ј зрада Польшчі ј Москви — најголовнішчоју причиноју народного лиха. З другого ж боку Шевченко, јак натура артистична,

зразу не міг устојати перед бліском козацько-гетьманського епоса, перед викликанноју јім картиноју бунчуків, війська, шчо горіло було мов те червоне море перед јасновельможними на воронім коні. Шевченкові тоді оце все здавалось мабудь чи не најкрашчим виразом минувшоји украјінськоји волі ј самостајністі, і не диво, шчо за ним і багацько земльаків јого шче більше підтвердилисьа в тіј думці.

Тілько ж јак не широкоју ј не великоју здаваласьа Шевченкові слава Украјіни з бунчуками ј гетьманськоју булавоју, јак не бажав він тоді, шчоб булава таја шче раз блиснула в степах Украјіни, усе ж таки мужицька вдача, демократичниј світогльад, узьали своје, і за дльа најбільшого, најльубіјшого свого твору він вибрав темоју не політичну віјну јаку небудь, не Хмельницького або Дорошенка, нішчо друге, а мужицьке повстаньньа на Украјіні, украјінську соціальну револьуцију прошлого віку — гајдамаччину. „Гајдамаки“ з чисто літературного поглъаду, цілком јак поему, не можна поставити дуже високо; вона хороша тілько дуже поетичними місцями ј картинами, доходьачими до надзвичајноји, навіть „шекспировськоји“ сили, (јак приміром Гонта в Умані), шчо ж до ідеји, то ј сама демократична ідеја Колијівшчини, јак мужичого повстаньньа вијавлена не зовсім показно ј не в такому, јак би треба, широкому розвоји. Окрім того ј у сіј поемі дуже багато шче видно впливу на Шевченка козацького епосу. [9]) Тілько вже в Кијіві, зіјшовшись з Костомаровим, почавши јак слід вчитись украјінськіј історији в звьазку з історијеју других, а најбільше славјанських, народів, Шевченко познав настојашчу ціну тијеји козацькоји слави ј Гетьманшчини, звернув більше уваги на історичниј і публицистичниј аналіз (Сон, Кавказ і инше) і осудив на віки недемократичне, панське козакофильство в „Посланіји до мертвих, живих і ненарожденних земльаків.“ [10]) У цьому послідньому творі Шевченко, осьагнувши вже повного розвоју јак писатель, виложив усі своји погльади ј на історију Украјіни, ј на јіји тогорішниј стан. З надзвичајноју силоју ј енергіјеју ј з нешчадним аналізом виступив він проти пішовшого тоді панського, доволі казенного ј православного, славјанофильства, проти лібералів панів, шчо знали всі мови славјанського льуду, читали ј Кольара, ј Шафарика, ј Ганку, а своједи мови ј свого льуду цуралисьа; [11]) проти те ж

панського романтичного козакофильства, шчо почалосьа між українськими панами „по німецькому показу“ Боденштедта, переклавшого українські пісні на німецьку мову; [12]) проти тих земльаків своjіх, шчо носилисьа з історіjеjу Украjіни jак з „поемоjу вільного народу,“ слава котрого „під голови гори клала, степом укривалась;“ земльаків, шчо узивали себе патріотами, шчо заговорили по украjінському, так шчо j „німець не второпа—учитель великиj, а не то шчо прості льуде — і шчо обдирали братів-гречкосіjів“, так jак і перше держали народ у крепацтві, у рабстві, у темноті, „торгували льудьми, сіjали лихо j лихом поливали.“ „Схаменітьсьа! казав jім Шевченко, будьте льуде, умиjтесьа, образ божиj багном не скверніте, не дуріте дітеj ваших, шчо вони на те тілько, шчоб панувать, не лізьте „просвішчати“ очеj матері—Украjіни „современними огньами,“ а самі попереду навчітьсьа, прочитаjте історіjу Украjіни, не минаjучи ні титла ниже тиjі коми, то тоді j побачите: шчо ми таке, ким, за шчо закуті, і шчо таке були наші jасновельможні Гетьмани — раби, підніжки, грьазь Москви, Варшавське смітьтьа. „Учітесьа ж, каже Шевченко, та обніміть наjменшого брата, бо розпадетьсьа кара над головами вашими, розкуjутьсьа незабаром заковані льуде і.... лихо вам буде!...“

От jаким вже бачимо ми Шевченка в Киjіві, у 1844-46 роках, jак відомо, в тоj час у Киjіві склалосьа невеличке товариство наjкрашчоjі украjінськоjі інтеллигенціjі—„Обшчество Кирилла j Мефодіjа,“ наjголовнішчими льудьми в котрому були Костомаров, Шевченко, Оп. Маркевич, Гулак-Артемовськиj, Савич і инші. Напрьамок цього товариства, jак казали нам шче живі jого громадьане, зовсім не був сепаратистичниj, і „слова не було, шчоб оддільатись од Москви,“ а наjголовніjше прьамуваньньа—була всеславjанська федерацijа—шчоб усі славjанські народи мали своjі осібні народоправства j зjедналисьа в jединиj політичниj звьазок, на федеративниj основі. Хоч Шевченко через Костомарова швидко j зробивсьа шчирим панславистом, одначе ж він усе ж таки видільавсьа з загального складу товариства тим, шчо в jому наjбільше зjавльалисьа, jак ми сказали, револьуціонно-національні, і особливо антимонархичні ідеjі, jакі склалисьа в jого наврьад шчо під впливом того товариства. Шевченко j тут, знов таки зовсім по мужицькому, індуктивноjу дорогоjу од украjінського хло-

поманства перејшов до широкоји ј абстрактнијшоји ідеји панславизму, тоді јак другі грамадьане того ж таки товариства, по јіх же власним словам, навиворот—од теоритичноји ідеји панславизму перејшли до украјінського народольубства.

Ми вже казали, шчо напрьамок кирилло-мефодијевського товариства був панславістично-федеративниј. Окрім бажаньньа всеславјанськоји народоправноји федерацији з чисто громадського боку, товариство мало за перше ј најголовнішче діло: знесеньньа скрізь по славјанчшині крепацтва, земельниј наділ сельанам, свободу вченьньа, мови ј друкованьньа. Усі оці прьамуваньньа товариства, јак нам відомо від бувших јого громадьан, були не тілько теоритичними, а товариство було зарідком практично-працьујучого украјінського руху (parti d'action), воно хотіло проводити ј, кілько можна було, проводило отї своји думки ј бажаньньа ј між письменних льудеј і в простиј народ культурнoју пропагандoју, більше через письменство. Де ж јакі громадьане, а најбільше Шевченко, робили це ј прьамоју дорогоју, розмовльајучи з народом. Окрім звьазку з громадьанами товариства „Кирилла ј Мефодија“ ј праці в письменстві, Шевченко передавав своји думки словами просто серед народу. На Подолі в Кијіві між подольськими мішчанами ј досі јесть шче чимало льудеј, шчо згадујуть „дьадька Тараса,“ а років 10—15 назад багато було між ними старих јого пријателів. Шевченко скрізь, иноді ј по шинках, не цурајучись часом і горілки, збірав округ себе цілу громаду льудеј, розказував јім про украјінську історичну старовину, про гетьманшчину, особливо ж звертав увагу на те, јак під московськоју рукоју втратились старинні украјінські народоправні порьадки, јак царицьа Катерина завела на Украјіні крепацтво, јак земльа украјінська досталасьа в руки јіји льубовникам і бајстрьукам. Најбільше ж доводилось Шевченкові говорити про крепацтво того часу, про те, шчо терпить народ від панів, чиновників, царів, жидів і инших здиршчиків, і јак це все пішло по Украјіні від часу зједнаньньа јіји з московським царством і досі держитьсьа ј ширитьсьа московським урьадом. Год з 10 назад у Кијіві шче був живиј один з пријателів Шевченка кравець *Васьура* — дуже стариј, хоч кріпкиј шче чоловік, з тіпично-украјінським видом, довгими вусами, підголеноју чуприноју, у демонстративно-народніј мужичіј одежі. На всіх гульанках або јармарках, де тілько бува-

ло багато льудеј, Васьура збірав округ себе цілу јурму, голосно лајав московськиј урьад, москалів і льахів-папів, попів, царів і урьадників, виголошував вірші Шевченка, говорив про јого, јак про јакого-сь апостола, розказував про Катерину, про крепацтво, про загарбаньньа українських земель і инше. Це був один з најбільше гарьачих поклонників Шевченка, стариј і часом не дуже тверезиј чоловік, але украјінські хлопомани початку 60-х років, робльачи звјазки з подольськими мішчанами, знајшли між јіми чимало льудеј, пројньавшихсьа соціально-демократичноју ј національноју пропагандоју Шевченка ј далеко јаснішче, ніж Васьура, дививших сьа на все оте.

Усі оті думки кијівського товариства, про јакі ми казали, були викладені дуже докладно ј широко в рукописному творі одного з громадьан, працьувавшого по історіјі свого крају. Це був поклик од Украјіни до всіх славјан, написаниј по украјінському, і котриј мав бути переведениј на всі славјанські мови. У јому од имені украјінського народу, здавна заховавшого в собі старинні уклади народоправства ј федераціјі, усі славјане приклика́лисьа до знесеньньа царськоји власти ј крепацтва, до народоправства в себе ј братерства ј федераціјі політичнојі проміж себе. *) Цеј рукопис і був поставлениј начальством јак најголовнішча вина проти Костомарова ј других.

Товариство Кирилла ј Мефодіја збіралосьа часом у Гулака-Артемовського, котриј жив у попа Андріјевськоји церкви в Кијіві. Рьадом з Гулаком у кімнаті жив студент Петров, син јакого-сь жандармського полковника. Цеј увіјшов у пријательство з Гулаком і, підслухавши, шчо в јого говорилосьа, зробив донос на все товариство. Бібіков (генерал-губернатор у тој час) спочатку не хотів був пријмати того доносу. Тоді Петров, коли Бібікова не було в Кијіві, пішов до губернатора Фундуклеја ј сказав, шчо безпремінно доведе тој донос до шефа жандармів — тоді Фундуклеј мусив прињати. Таким-то побитом усе това-

*) Такі панславистично-револьуцијні ідеји ј до того шче були в Кијіві далеко не новиноју. Шче в 1820—25 роках у ділі про декабристів одкрите було в Кијіві товариство «Сојединенних славјан,» зкладене більшоју частиноју з охвицерів, напрьамку зовсім револьуцијного, котре товариство через Бестужева-Рьумина (потім повішеного) пристало до Полуденного Виділу «Союза Благоденствія»

риство було спіјмане, а громадьане одвезені в петербурські каземати, а відтильа трихи не всі в ссилку. *)

Головнішоју винoју Шевченкові були поставлені јого твори: „Сон,“ „Кавказ,“ „Холоднij јар,“ „Посланіје до земльаків...“ і другі, написані в 1844—46 роках, і в цих творах урьадом звернено більше уваги не на револьуціонно-соціальні ј сепаративні ідеї, а на глум над коронованими персонами: царем і особливо царицеју в „Сні.“ За це все Шевченка оддано в салдати ј заслано за Каспіјське море.

У неволі Шевченкові, јак звісно, заборонено було ј писати ј навіть мальувати. Тільки-ж і казати нічого, шчо не можна було цим јого зупинити, хоч војенні порьадки за царьуваньньа Миколаја були дуже строгі, а Шевченко, јак відомо, був окрім ссилки шче оддании у салдати. Він пошив собі мальусеньку книжечку з поштового паперу ј носив јіјі в чоботі, ховајучи, шчоб часом „оті добродіјі не

*) Најголовнішиј документ-поклик до славјан, котрому невідомо хто дав в офиціальних бумагах назвишче «Закону божого,» був добутиј урьадом зрадоју відомого всім тепер шпіона *Јузефовича*. Јак чоловік бувшиј близько при урьаді (він був тоді поміщчиком попечительа учебного округа, се-б то најголовнішим начальником шкіл у краіі, попечителем лічивсьа сам Генерал-Губернатор), Јузефович довідавсь зараз-же про се діло ј, бувши до того шче у пріјательстві з Костомаровим і знајучи про рукопис того поклику, зараз-же побіг до К-ва і, розказавши про донос Петрова, сам набивсьа переховати в себе тој рукопис. Костомаров саме хотів був палити рукопис. *Que faites vous!?*, крикнув јому Јузефович, *Donnez le moi!*,» і коли тој замньавсьа був трохи, кажучи, шчо се не безпечно — він сказав јому *Mais nous sommes donc des hommes hônnetes!*... Костомаров довіривсьа јому ј оддав. Через кілька годин, після обиску (нічого знајдено не було) К—ва покликали до генерал-губернатора Фундуклеја, котриј сказав јому: «У васъ ничего подозрительнаго не найдено и мы не имѣемъ никакихъ основаній васъ обвинять, но скажите какъ честный человѣкъ, не писали-ли вы такую рукопись?» Костомаров, знајучи, шчо було тільки три списки тієјі рукописи, шчо один був спалениј, другиј — у Савича ј теж спалениј, а третіј він сам віддав Јузефовичові і, вбачајучи јавне насильство над собоју, пошчитав себе в праві сказати генерал-губернатору, шчо він про такиј рукопис нічого не знаје. Тоді Фундуклеј показав јому рукопис, јого власноју рукоју писаниј, тој самиј, шчо відданиј був за кілька годин Јузефовичові. Костомаров так і зомлів..., упав... јого тоді-ж таки арештували, довго держали в казематі, а потім до самоји смерти Миколаја в ссильці. [13])

дізнались.“ *) От-тут, „тиньајучись по над Елеком і Уралом,“ сидьачи в Новопетровськіј фортеці, Шевченко понаписував најбільшу частину *мілких* своїх віршів, котрі хоч не мајуть може тијеji літературноji ваги, јак замолоду писані великі твори, тільки-ж у jiх погльади Шевченкови вилилисьа далеко јасніјше ј докладніјше. Тут Шевченкові приjшлосьа шче глибше вдуматисьа в самиј шчирець громадського житьтьа, проробити самиј дрібниј аналіз того, шчо перше зјавльалось јому осібним једеничним случајем, або одним великим, але не розібраним по частинам, фактом. Так Шевченко, досі писавши про московських царів, про Петра, Катерину, Миколаја, про те, шчо вони поробили Украјіні, мав тільки діло з осібними случајами, чіпајучи саму ідеју царизму тільки стороноју, збоку. [14]) Далі-ж, вже в неволі, Шевченко почав теоретично вже розбірати цьу сторону громадського житьтьа, јак здаетьсьа з дејаких јого віршів (приміром Осіја), примушениј до того народноју призвичајкоју покладати надіју на царьа, тим, шчо украјінськиј народ, јак і инші, призвичајівсь у пізніјші часи дивитись на царьа, јак на шчось справді неначе од самісінького бога поставлене, шчоб заправльати льудьми, јаку-сь праведну силу, котра коли ј робить шчо не по правді, то тим тільки, шчо папи та урьадники jiji одурьујуть. Тим то Шевченко заходивсьа писати цілиј історичниј рьад віршів про царів, віршів, јак побачимо далі, у дејаких частинах дуже глибоко розбірајучих цьу сторону громадського житьтьа. Те ж саме бачимо ми ј в погльадах Шевченка на віру ј далі в політичних і соціально-економичних јого погльадах: скрізь у пізніјших своjiх творах Шевченко зјавльајетьсьа з широким аналізом, з јасніјше вијавленим погльадом на все. Коли невольа мала јакиј небудь вплив на јого писаньньа, то хіба тільки тој, шчо зменьшила трохи поетичну фантазію, бо Шевченко післьа неволі не написав вже ні одніјеji великоji ј широко задуманоji праці, јакими були приміром „Сон,“ або „Гајдамаки.“ Шчо-ж до погльадів соціальних, то ми бачили, шчо вони стали глибшими ј јасніјшими, і треба звернути увагу ј на те, шчо најбільше радікальні твори јого написані були в Петербурзі, вже знов на волі, перед

*) Цьа книжечка, вмісті з другими власними рукописьами Шевченка, була на виставі в Празі 1876 року.

смертју. Трохи не один Шевченко з усіх писателів того часу зоставсьа непідкуплениј ліберальним рухом нового царьуваньньа. То був час, коли в Петербурзі ј по всіј Московшчині всьа громадська надіја покладаласьа на нового царьа-реформатора, шчо з першого-ж разу заходивсьа зносити крепацтво, і, јак кажуть, де шчо думав навіть і про конституцију. Сам Герцен писав листи до молодого царьа, усі надіјались і раділи: так легко стало усім зразу післьа миколајевського салдацького деспотизму. Шевченко один, здајетьсьа, ні једним словом не вијавив својеји прихільности до того руху, того казенного лібералізму; мовчки сидів він і писав вірші, де всьа надіја покладалась, јак побачимо далі, на просвіту, на сталениј обух чи ј просто на „товариша в хальаві.“ Шевченко не вірив, та ј не міг вірити, (бо навчивсь) шчоб вијшло шчо небудь путне з того миропомазаного царського лібералиничаньньа; јого глибоке аналітичниј розум не міг і думки такоји попустити, шчоб на користь народові коли небудь стали ті, шчо сами хліб јідьать тілько јого обдурьуваньньам та обдираньньам.

Таким побитом ми бачимо, јак склалисьа твердо ј непохибно думки Шевченкови. Зробившись чоловіком письменним, „писателем,“ він зоставсь про те простісіньким украјінським мужиком, тілько мужиком письменним, знајучим народне мужицьке лихо і те, шчо з тим лихом робити. Ні літературна слава, ні порада приjателів і літературних авторитетів того часу, ані возвеличеньньа проти свого першого мужицького стану, ні навіть тьажка невольа, ні потім лібералізм з початку теперешнього царьуваньньа — нішчо не поламало кріпкоји мужичоји думки, не порушило погльадів Шевченка, јого непохибного рішеньньа бути провозвістителем народного лиха ј народного бажаньньа:

Најду дольу — одружусьа,
Не најду — втопльусьа,
Та *не продамсьа јі нікому*
В најми не најмусьа

Шевченко був именно такиј чоловік, про јаких сам він казав, шчо:

Раз добром налите серце
Вік не прохолоне,

хоч би чоловік тој був у „муці, у каторзі,“ хоч би він був „у кајдани убраниј, штемпелем увінчаниј.“ До Шевченка самого слід обернути ті слова, шчо казав він про штемпелем увінчаного декабриста:

А де-ж твоји думи, рожевији квіти,
Догльадані, смілі, викохані діти?
Кому ти јіх, друже, кому передав?
Чи може навіки в серці заховав?
Ој не ховај, брате! розсип јіх, розкидај,
Зіјдуть і *ростимуть*, і *вијдуть з јіх льуде*!

Громадське народне лихо не могло не вражати Шевченка, бо то було *його власне* лихо, лихо јого родичів, лихо усіјеји украјінськоји землі. Помиритись з тим лихом Шевченко ј не вмів би, та не мав за дльа того ј часу: не вспів він вирватись на вольу з крепацтва, з неволі, а далі знов те-ж лихо, знов московська салдацька неволья. Јак чоловік з глибокоју аналітичноју думкоју, Шевченко вміг розібрати ј звјазати між собоју різні вијавленьньа того лиха, одшукати јого корінь, джерело, јак би теје лихо різно не зјавльалосьа: чи у чиновницькому обдираньньу, чи у політиці, чи у крепацтві,— а раз зрозумівши јого в усьу глибиньу, навчившись „дивитись на льудеј душеју,“ Шевне міг вже јого аби јак покинути. Мальувати, розказувати те лихо, оповідати про јого льудьам, ставати проти јого — зробилосьа *потребоју* Шевченковоји думки, такоју потребоју, шчо јіји вже нічим не можна було зупинити— власні інтереси потопилисьа в інтересах громадських, або, шче кращче сказать, громадські інтереси зробилисьа власними інтересами, најголовнијшоју думкоју, најголовнијшоју метоју життьа. Шевченко перш над усього був громадським чоловіком і до того більш громадським чоловіком, аніж поетом — јак сказав він раз своjему пријательові К—му, дивльачись з јім на Дніпрови гори, на села між горами, надзвичајно хороше розкидані мов намальовані на картині: „јак би добре, сказав він, було поетові, коли-б був він тілько поетом, а не гражданином.“ Те, шчо бачив, шчо чув навкруг себе Шевченко, не могло не отрујіти јому кожну хвильу життьа, і ми справді бачимо це в багато дејаких місцьах јого писаньньа. Блукајучи далеко від родини, по над Аралом, згадујучи на чужині про свіј рід-

ниј крај, Шевченко, котрому, здајетьсьа, нічого не було милјшого на світі за Украјіну, не міг задавити в собі того пекучого лиха, јаке здіјмалосьа на души в јого з кожноју думкоју про ту Украјіну:

Не гріје сонце на чужині,
А дома надто вже пекло;
Мені невесело було
Ј на нашіј славніј Украјіні:
. . . .
. . . .
Блукав собі, моливсьа богу
Та льуте панство проклинав,
І згадував літа лихиј,
Погані, давніј літа.
Тојді повісили христа,
Ј тепер не втік би син Маріјі!
Нігде не весело мені,
Та мабуть *весело ј не буде*
Ј на Украјіні, добрі льуде!

(II. 257).

Здавалосьа-б, дивльачись на де-јакі з јого віршів (садок вишневиј і другі), шчо один одпочинок за дльа змученојі думки Тарасовојі був би—хатина в гајі, садок вишневиј, льуба дружина ј тиха сімја. Так от-же шчо каже Шевченко про цьу украјінську ідиллію:

Јак-би ви знали, паничі,
Де льуде плачуть живучи,
То ви б елегіј не творили,
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміјучись.
За шчо, не знају, називајуть
Хатину в гајі тихим рајем?
Ја в хаті мучивсьа колись,
Мојі там сльози пролились, —
Најперші сльози! Ја не знају,
Чи јесть у бога льуте зло,
Шчоб в тіј хатині не жило?
А хату рајем називајуть!

Не називају јіјі рајем
Тијі хатиночки у гајі
Над чистим ставом, крај села.
Мене там мати повила
І повивајучи співала,
Своју нудьгу переливала
В своју дитину; в тім гају
У тіј хатині, у рају,
Ја бачив пекло... Там невольа,
Робота тьажкаја, ніколи
І помолитись не дајуть.
Там матір добрују мoју
Шче молодују, у могилу
Нужда та працьа положила;
Там батько, плачучи за дітьми,
(А ми малі були і голі)
Не витерпів лихојі долі, —
Умер на панщчині!... а ми
Розлізлись межи льудьми,
Мов мишеньата. Ја до школи—
Носити воду школьарам,
Брати на панщину ходили,
Поки лоби јім поголили;
А сестри!... сестри? Горе вам,
Мојі голубки молодијі!
Дльа кого в світі живете?
Ви в најмах виросли, чужиjі,
У најмах коси побілјуть
У најмах, сестри, ј умрете!
Мені аж страшно, јак згадају
Отту хатину крај села.
Такіјі, боже наш, діла
Ми творимо у нашім рајі!
На праведніј твојіј землі
Ми в рајі пекло розвели,
А в тебе другого благајем.
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо,
І јіх сльозами поливајем.
А може ј те шче... Ні, не знају,
А так здајетьсьа, сам јеси
(Бо без твојејі, боже, волі...

Ми б не нудились в раjі голі!)
А може j сам на небеси
Смiјешсьа, батечку, над нами,
Та може радишсьа з панами,
Јак править миром?! Бо дивись:
Он гаj зелениj похиливсь,
А он з-за гаjу виглъадаjе
Ставок, неначе полотно,
А верби геть по над ставом
Тихесенько собі купаjуть
Залені віти... Правда раj?!
А подивисьа, та спитаj
Шчо там творитьсьа у тім раjу?!.
Звичаjне радость, та хвала,
Тобі јединому свьатому,
За дивниjі твоjі діла!...
Оттим-бо j ба!... Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому!... Ні, ні! нічого
Нема свьатого на землі!
Мені здаjетьсьа, шчо j самого
Тебе вже лъуде проклъали.

От јакоју здаваласьа Шевченкові наша „Придніпрьанська Італіја“ з садками вишневими коло хат, з гарними дівчатами j поетичноју красоју. Післьа цього не дивно, шчо Шевченко тілько про те j думав, јак то гірко j паскудно

....гнилоју колодоју
На світі лежати;

від чого јому було

Страшно впасти у каjдани,
Умірать в неволі;
А шче гірше — спати, спати,
І спати на волі,
І заснути на вік-віки,
І сліду не кинуть
Ніјакого!....

(II, 78, 79.)

Тим-то Шевченкові ј в неволі було

> Погано, дуже, страх погано
> В оціј пустині пропадать;
> *А шче поганше* на Вкраїні
> *Дивитись, плакать* і — *мовчать.*

(I. 129.)

Тілько-ж Шевченко не мовчав. Ми розказали вже від чого Шевченко, на наш погльад, *не міг* мовчати. І справді, на своју літературну працьу Шевченко дивився не јак на играшку, навіть не јак на артистичну роботу, котроју б він вдовольньав тілько художницьку потребу својеjі душі, а јак на роботу справжньу, јак на працьу публицістичну, јак на таке діло, шчо він јого повинен робити, бувши чоловіком громадським. Шевченко розумів те, шчо коли б він не писав, то був би зрадником проти самого себе, проти својеjі громади, проти украјінського народу, бо не розказав би того, шчо мусить розказати народові кожниј, хто знаје шчо небудь більше од јого. Шевченко розумів, шчо кожниј чоловік з громади, коли до чого додумавсь, а најпаче до того, від чого залежить громадське благо — шчо тој чоловік повинен стати на поміч громаді, шчоб і другим спромога була до того-ж додуматись, до того-ж дізнатись. Коротко кажучи, сам Шевченко просто дививсьа на своју роботу, јак на пропаганду својіх ідеј про громадське життьа, јак на соціально-револьуціјну пропаганду. От шчо він каже про своје слово народові:

> Може викују ја з јого
> До старого плуга
> *Новиј* леміш і чересло,
> І в тьажкі упруги,
> Може, зорьу переліг тој,
> А на перелозі
> Ја посіју моjі сльози,
> Моjі шчирі сльози;

А з тих сльоз

> .... зіjдуть і виростуть
> Ножі обојудні....

(II, 11.)

Шевченко писав, бажајучи, шчоб „*нехотьа*“

> На весь світ почули,
> Шчо діјалось в Украјіні
>
> (II, 6.)

> Мій боже милиј
>
> (молитьсьа він)
>
> Даруј словам свьатују силу
> Льудськеје серце пробивать
> . . . .
> І слово розумом свьатим
> І оживи і просвіти!
> *І розкажу ја льудьам горе!*

евченко бажав, шчоб слово јого

> .... огненно заговорило,
> Шчоб слово пламенем взьалось,
> Шчоб льудьам серце розтопило
> І по Украјіні пронеслось....
>
> (II, 170, 171.)

І там на Украјіні, шчоб слово теје зробило те, чого хотів Шевченко. Він же писав твердо сподівајучись, шчо јого дума

> «Упаде колись на землью
> І притчоју стане
> Розпинательам народним,
> Грьадушчим тиранам.
>
> (II, 167.)

От јакиј був Шевченко јак чоловік громадськиј і јак писатель і ось јак дививсьа сам він на своју літературну працьу. Јака була таја працьа, ми, јак казали вже, не будемо теперечки розбирати з погльаду літературноји критики, а роздивимось те, шчо маје за дльа нас најголовнішу вагу, шчо именно з украјінського мужицького, тілько шчо освіченного, світогльаду вилилосьа в писаньньах Шевченка, јакі соціальні поглъади мав він, оповідав у својіх писаньньах, јак і чим можна ј слід користуватись усьакому украјінському чоловікові, котриј тепер ставить собі

на меті розказати народові відкільа јде јого лихо, освітити перед очима јого все, шчо було ј шчо тепер је, показати, шчо одна дорога визволитись од того лиха — знесенньа теперешнього соціального, громадського строју — соціальна револьуціја.

Ми будемо роздивльуватись по творах Шевченка, јак він озвавсь на кожне соціальне питаньньа нашого часу, і це вже разом покаже ј те, де у Шевченка шукати запомоги за дльа того, шчо зветьсьа тепер пропагандоју в народі.

Почнемо *з віри*. Розібрати религіјні погльади Тараса нам здајетьсьа дуже потрібно не тілько дльа характеристики јого јак писательа і јак чоловіка, заховавшаго, интегрировавшого в собі погльади всього украјінського народу, а ј з тијеји сторони, шчо ті погльади, скілько вони видні в јого творах— рано чи пізно передадутьсьа народові ј здадутьсьа на те, шчоб розвити, розширити в народі ті початки раціонализму, јакиј јесть у јому тепер, јакиј видно приміром у штунді. Ми-ж знову думајемо, шчо јак не доводитьсьа иноді, за дльа практичноји потреби, обходити, балакајучи з народом, религію, усе-ж таки, в загальному ході культурного розвоју, ніколи нічого не можна буде вдіјати, не ставши на научному грунті позітивизму. Тим то ми думајемо, шчо в основі здорового громадського ідеалу *безпремінно* повинен бути чистиј раціонализм. От од чого ми дајемо таку ціну религіјним погльадам Шевченка. Скілько можна було бачити з јого творів і з јого житьтьа, Шевченко, здајетьсьа, так јак і трохи не всьа інтеллигенціја јого часу — був деіст. Јак представльав він собі свого бога—чи јак јаке небудь Вишче Сушчество, чи јак абстрактну ідеју всесвітнього добра, правди, розуму — дошукатисьа, здајетьсьа, не можна, та ј сам Шевченко мабуть ніколи не захожувавсьа конкретизувати ј за дльа себе своји религіјні погльади. Одно можна сказати, шчо всьуди, де діло доходило до сторони догматичеськоји, там Шевченко був зовсім раціоналистом, не вважајучи на те, шчо за јого часи далеко не було шче такоји раціоналистичноји літератури, јака јесть тепер; був один хіба Штраус, та ј того Шевченко міг знати хі-

ба тілько од льудеj, бо він хоч і був чоловік освічениj, за то далеко не вчениj. Наjкраjшчим зразком jого християнського раціонализму може бути чимала поема *„Маріjа,“* досі нігде шче не надрукована, окрім теперешнього виданьньа. У ціj поемі Шевченко розказуjе, jак у *теслъара* Jосипа жила *в наjмичках* дівчина Маріjа. Дуже проста j демократична картина того тихого хуторьанського житьтьа нагадуjе наjкрашчі місцьа „Наjмички“ j „Катерини.“ До Jосипа на хутір заходить молодиj „провозвіститель“ нового громадського житьтьа, jаке, думалось, буде з приходом Мессіjі. Дівчина польубила того молодого та гарного провозвістительа, проjньалась jого живим, гарьачим словом, провела jого гаjем від себе.... а потім і засумувала. Jосип, побачивши до чого вже діло jдетьсьа, зваживсь заступити собоjу бідну дівчину, повінчатись, шчоб камінььам не вбили jіjі на вулиці. Ото-ж набив стариj діжечку по коповочку:

«.... спродать би то, та молодіj
Купить хустиночку до-речи
Та j за повінчаньньа оддать....»

(II, 221.)

Та j пішли з наjмичкоjу в город вінчатись, а видтильа вже jдучи, почули, шчо в Jерусалимі чи шчо:

.... jакоґось розпьjали
Провозвістительа Мессіjі.
— «Jого?!» промовила Маріjа
І веселенькаjа пішла
У Назарет; і він радіjе,
Шчо наjмичка jого несла
В утробі праведнуjу душу
За вольу розпьjатого мужа....»

(II, 223.)

Далі розказуjетьсьа про те, jак ходили на ревизіjу в Вифлиjем, jак родивсь у кошарі Ісус, jак чабан jакиj сь, пригадавши пророчества, крикнув, шчо се мабудь і jесть Мессіjа, бо родивсь „у нас, у пастирів,“ jак пішов гомін у народі про це, jак приjшлось тікати аж у Египет, ховаjучись од льутого самодержавцьа, шчо зльакавсь, jак і всі самодержці льакаjутьсьа, дізнавшись про ту чутку, шчо

пішла між народом, ніби-то народивсь вже Мессіја, забаром вже буде вольа. У Египті

У Нилі скупан је спить
В пельушках, долі, під вербоју
Дитьаточко. А між лозоју
З лози колисочку плете
Та плаче праведнаја мать,
Колиску тују плетучи....
А Јосип заходивсьа хату
Із очерету будовать....
. . . .

а потім

Маріја напьаласьа прьасти
У конта вовну; а сьвьатиј
Іосип взьавсь отару пасти,
Шчоб хоч козу ту заробить
На молоко малиј дитині....

(II, 227.)

Далі в поемі, оповіданьньа про дитиньачі годи Ісуса, проповідь у школі, коротко післьа того про все жигтьа. Дуже хороша в цьому оповіданьні чудова картина Ісуса на горі, коло Јерусалима, така картина, шчо, читајучи јіјі, не можна не згадати картини Крамського „Ісус у пустині“ —тим більше, шчо сьужет один і тој же: безмірниј жаль, јакиј пројма всього чоловіка, коли він широко огльане душеју всьу ширину громадського лиха, хоче јти з ним битись, сам добре знајучи, шчо коли ј одвојује шчо, сам головоју наложивши, то хіба тілько кілько ступнів. Поема кінчајетьсьа розпјатіјем Ісуса, а про матір јого тілько ј сказано:

. . . . . ти-ж під тином,
Сумујучи у бурьјані,
Умерла з голоду. Аминь.
А потім ченці одьагли
Тебе в порфиру і вінчали,
Јак ту царицьу. Розпьјали
Ј тебе, јак сина, напльували
На тебе чистују . . . . »

(II. 235.)

З цієї поеми видно, шчо до таких навіть догматів, јак непорочне зачатьтьа, божество Ісуса, јого смерть і наука, Шевченко вмів обернутисьа зовсім раціоналистично і, јак нам здајетьсьа, нічим не помилившись хоч би ј проти строго раціоналистичноі критики тьубингенськоји школи. 15)
Дивльачись на Ісуса, јак на соціалиста-агитатора, јак на *такого злодіја*,

. . . . шчо ј ми тепер...
Оттакими злодіјам
Тьурми начиньајем,
Јак і син оттіј Маріјі

(II, 168.)

дивльачись на Ісуса, јак на мученого за те, шчо назвав рабів незрьачих „својіми братами,“ Шевченко тако-ж дививсьа ј на апостолів. На јого погльад апостоли були „прості льуде,“ котрі пројньались соціалистичноју проповідьју Ісуса

І слово правди понесли
По всіј *невільничіј* землі.

(II, 173.)

Оці ідеји Шевченкови, јак ми казали, вијавлені в „Маріји“ і шче більше в „Неофитах.“ Описујучи важку дольу перших христіјан, Шевченко хотів, здајетьсьа, показати, јак у Римськіј імперіји, де багатство ј здирство вишчого стану дијшло вже до самого крају, і де те ж до крају дијшла ј народна біднота, зјавиласьа *нова* наука *нового* громадського житьтьа, наука, одьагнена в религијні форми, але така, шчо мала в основі својіј такі принціпи, јак тој, шчо „послідні станують першими, а перші—послідніми;“ наука, котра требувала, шчоб тој, хто „хошчет совершен бити,“ спродав усе добро своје ј оддав бідним; наука, по котріј легше товстому канатові кріз вушко в голці пролізти, а ніж багатому увіјти в царство небесне. З другого боку Шевченко хотів намальувати картину того, јак апостоли нового житьтьа вміли постојати за својі думки, і јак скажена кесарська реакціја нічого не змогла вдіјати проти новоји ідеји. З такого ж погльаду, здајетьсьа, треба дивитись і на те, шчо Шевченко перекладав на украјінську мову *псальми*. Псалтирь був за дльа јого не канонически

свьатоју книжкоју, а скорішче іудејським народним пісенником, із пісень зкладених під вливом чужеземного політичного давлінньа, під јаким були тоді жиди у Вавилоні. (Див. пс. CXXXVI, CXL X, XCIII і другі).

Там же, де діло доходило до віри в догматичеського бога, там, де така віра робить чоловіка апатичним фаталистом, там раціонализм Шевченків виливаєтьсьа в усіј силі:

А бог куньаје, бо се було-б диво,
Шчоб чути ј бачить і не покарать!...

(II, 90.)

«Вірујте ј гиньте, пророки гласьать,
— «Јак же јого вірить? Запльушчивши очи?
Ој рад-би ја вірить, так серце не хоче!

Кого благајете дурниї;
Раби незрьачиї, сліпиї!...
Молитесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітьсьа. Все брехньа.
Ј попи ј царі.

(II, 178.)

Коли-ж віра виходить у звјазку з царизмом, там, де Шевченкові траплыаєтьсьа казенниј „Византіјськиј Саваоф,“ де

.... храми, каплиці і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твојім
Неутомленниїі поклони —
За кражу, за віјну, за кров!...
Шчоб братньу кров пролити, просьать....

(II, 59.)

там Шевченко з великоју силоју одкида таку віру *зовсім*, прьамо показујучи на те, јак казенна віра зјавльаєтьсьа задурьуваньньам народу, служить за дльа умисного держаньньа льудеј у темноті:

Світе јасниј! Світе тихиј!
Світе вольниј, несповитиј!
За шчо-ж тебе, світе-брате,
В твојіј добріј тепліј хаті

Oковано, омурено,
Кадилами обкурено,
Багрьаницьами закрито
І *розпьјати*‿*сь* добито?!

Тут Шевченко појавльа з себе вже не тілько теоретичного раціоналиста, а вже настојашчого анті-христијанського революціонера:

. . . . . Будем, брате,
З багрьаниць онучі драти,
З *кадил* льульки закурьати,
«*Јавленими*» піч топити,
А *кропилом* будем, брате,
Нову хату вимітати. *)

(II, 242.)

„*Нову хату*" соціалистичного, громадського житьтьа, не задуреного ніјакоју, хоч-би ј посвьаченоју дурницеју.

Ми казали вже, шчо твори Шевченка чимало можуть стати в пригоді за дльа того, шчоб провести в нашому українському народі раціоналистичні ідеji. Нам здајетьсьа, шчо именно наш украјінськиј народ, хоч він і бивсьа кілько віків за віру, одначе-ж не можна сказати, шчоб був јаким небудь фанатичним. Религіјного, догматичного фанатизму, здајетьсьа, зовсім нема, а је шче, особливо тепер, і деjaкі початки дуже раціоналистичні. Початки цього раціонализму, хоч і під впливом німецького піетизму, ми бачимо тепер у штунді, і нам здајетьсьа, шчо в руках у розумного народольубцьа, котрому треба не хвилевоjі јакоjі розмови, а настојашчого народного розвоју, оці вірші Тарасови станугь в великіј пригоді не за дльа того, шчоб јіми зараз же установити в народі настојашчі раціоналистичні погльади, а дльа того, шчоб визвати, розбудити раціоналистичну думку, заставити чоловіка не одвертатись од розумного слова, а слухать јого ј думати самому.

Јак у погльадах своjіх на віру Шевченко не мав сили піјти далі одного одкиданьньа староjі основи, не міг одслобонитись од де-јакого деізму—бо за дльа цього треба вже **современноjі** позітивноjі **науки**, јакоjі в Шевченка не бу-

*) Цеј вірш друкујемо не по пражському виданьньу, а по новому рукописному варијантові.

ло ј не могло бути в тој час—так же само ј в погльадах на другиј бік громадського житьтьа—на *сімју*, Шевченко не зміг додуматись до чого небудь иншого, не зміг породить нового строју житьтьа на зміну старому, негідному. За те треба сказати, шчо він дуже докладно розібрав і все те добро ј все лихо, јаке јесть у теперешньому семејному житьті. Мало хто вмів так гарно ј сердешно намальувати дівочу льубов („Гајдамаки,“ наприклад), так глибоко загльанути в душу матері („Најмичка,“ „На світі крашчого немаје...“ і особливо „Неофити“) і в таких гарних і тихих картинах вијавити мужиче шчастьа тихоїі украјінськоїі сімјі (Садок вишневиј і др.). Проте все, заразом з цим стојіть скрізь у Шевченка ј те *лихо*, јаке буваје в тіј сімјі од власти батьків над дітьми, јаке виходить з того, шчо сімја звјазује льудеј на віки; лихо, јаке терпльать від законноїі сімјі „незаконна“ льубов і најбільше „незаконні“ діти і т. и. Таким побитом ми бачимо, шчо протест проти негодьашчоїі сторони сімјі ј шльубу в јого дуже сильниј. В „Катерині,“ в „Најмичці“ ми бачимо цеј протест вијавленим доволі јасно. [16]) У шекспировськіј картині Гонти, вбивајушчого своїіх дітеј, ми бачимо, јак сімја приноситьсьа в жертву громадському ділу. У тепер тілько надрукованих творах Шевченка је кілько віршів, з котрих видно, шчо він далеко не думав, шчоб весільльа церковне (шльуб) було безпремінно потрібне. Так він каже в одному місці:

Рај у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Запльушчивши очі:
Такого не хочем....

А у вірші до *Ликери* Шевченко прьамо каже:

Моја ти льубо! міј ти друже
Не јмуть нам віри без хреста,
Не јмуть нам віри без попа
Раби, невільники недужі!...
Міј ти друже, моја ти льубо,
. . . . Не хрестись,
І не клениcь, і не молись
Нікому в світі... Збрешуть льудо,
І византијськиј Саваоф

***

Одурить!....
Ми не раби јого — ми льуде!
Моја ти льубо! усміхнись,
І вільнују свьатују душу,
І руку вільнују, міј друже,
Подај мені!....

Окрім „Катерини,“ „Најмички“ і др. можна було-б одшукати чимало віршів, де Шевченко стаје на бік „незаконного“ коханьньа, не мајучи нічого проти прав тіла. У вірші трохи јумористичному, „Гимн чернечиј,“ Шевченко дуже становитьсьа проти аскетизму религіјного, а в другому вірші, (Великомученице кумо) присвьаченому јакіј-сь то своіј пријательници кумі, він теж не без јумору стаје проти аскетизму, викликаного громадськими звичајами; смієтьсьа з куми, шчо довго дівувала. „ждала жениха, та ціломудріје хранила, та страх бојаласьа гріха прельубодіјного,“ уживаје тој гріх — „*гріхом праведним*“ і кінчаје такоју жартовливоју порадоју немолодіј вже дівственници:

«Начхај на ту дівочу славу
Та шчирим серцем, нелукаво,
Хоч раз сердего *соблуди*!.... »

На ці погльади Шевченка треба тим більше звернути уваги, шчо хоч він не цуравсьа часом, особливо підпивши, і веселого ј навіть ціничного жарту, а про те, скілько нам звісно і скілько ми можемо знати, передивльувавшись нераз усі відомі власні рукописі Шевченка, ми не раз дивувались навіть, не знаходьачи ніге а *ні однісенькоїј* стрічечки чого небудь подібного до тијеј еротично-бакханальноїј поезіј, јака нераз трапльајетьсьа трохи не в каждого з поетів, чого небудь подібного до деjаких поезіj Пушкина, Баркова ј инших. [17]) Муза Шевченкова була строга ј чиста, і це нагадује нам слова кобзарьа Остапа Вересаја, котриј мав за *гріх* співати шчо небудь стидне, кажучи, шчо пісньа ј дума—то боже слово... [18]). Ми казали вже, шчо Шевченко дививсьа на своје віршуваньньа јак на громадське діло, јак на пропаганду свьатоїј дльа јого ідеј.

Аналітичне думаньньа Шевченкове, про котре не раз вже казали ми, ј котре, між иншим, на наш погльад, не давало Шевченкові додумуватись до позітивних теоріј, ніде не вијавльајетьсьа так добре, јак у јого *політичних*

погльадах. З самого початку свого писательського житьтьа Шевченко, јак відомо, дививсьа на все з політичного погльаду; одкидајучи всьаке самодержавство, він прьамо стојав за народоправство, јаке було завжде на Украјіні до зјіднаньньа јіјі з Москвоју,[19]) за козаччину, за гетьманшчину, бо в знесенні історичного народоправства він бачив причину всього громадського лиха на Украјіні. Старинниј політичниј стріј Украјіни здававсьа јому тоді за најкрашчиј політичниј ідеал. Далі, ми бачили, јак, слідом за познаньньам украјінськоји історіји, Шевченко втратив своју віру в ті ідеали і јак у „Посланіји до землькаків" він на віки одріксьа од них, і з цього ж таки „Посланіја" видно, шчо тоді-ж таки політичні питаньньа одіјшли в Шевченка далеко назад, а на першому місці стало те, шчо ј мусить бути најпершим у думці писательа-мужика, — питаньньа соціальне, мужицька дольа ј громадське лихо. І оці громадські думки, котрими наскрізь пројшли кожна стрічка з творів Шевченка, зовсім заступили політику ј не дали, јак нам здајетьсьа, Шевченкові виробити собі, або пристати до вироблених вже јаких небудь політичних теориј. Оттак думајучи, не можна назвати Шевченка ані конституціоналистом, ні навіть республиканцем. Здајетьсьа, шчо Шевченкові противниј був загальне всьакиј *государственниј* урьад, јакиј би не був він, і коли вже почати дошукуватись у Шевченка безпреміно јакого небудь політичного ідеалу, то, здајетьсьа, шчо таким ідеалом була в јого сама широка політична свобода, без јакоји-б не було власти і стісненьньа, сама најширша вольа, котру сподівавсьа Шевченко в „Сні" знајти хіба по за хмарами, кажучи, шчо

«*Немаје там власти, немаје там кари*
Там сміху льудського і плачу не чуть.»

Одначе було-б чималоју помилкоју думати (так јак инші думајуть не знајучи, а другі, јак приміром д. Партицькиј, і знајучи, та навмисне „за дльа сучасних інтересів" перекручујучи погльади Шевченка), шчо ненависть Шевченка проти царизму, јого антігосударственні ідеји вијшли тільки під впливом царьувавшого тоді деспотизму, не мајучи ширшоји ј твердіјшоји основи в холодному теоретичному аналізі громадського житьтьа.[20]) Між тепер тілько надрукованими творами Шевченка, ми мајемо один, у котрому теоретичні погльади јого на це питаньньа вијавлені дуже јасно

ј широко, і нам здаєтьсьа, шчо нігде шче в літературі беллєтристичнiј ми не бачили такоjі показноjі ј дуже вірноjі научно картини того, звідкільа взьавсьа царизм і јакиј вплив мав він скрізь на весь склад громадського житьтьа, це — „Саул.“ Тут ви бачите широку картину повсельудного, починајучи од Китаја та аж до нас, тихого житьтьа льудеј у тіј порі, коли вони післьа скотарства робльатьсьа вже хліборобами, починајуть жити сільськими громадами.... Коли ось приходьать војенні орди: картина зміньаєтьсьа, і замісць тихоjі хліборобноjі громади, рівности, волі ј народоправства, зјавльајутьсьа царі, војенниј деспотизм, казенна віра, здирство ј усе инше. А рьадом з цим показана ј друга картина, де вже, розвојем з середини, серед народу вијавльајутьсьа попереду знахарство ј попівство, јак було то в жидів, а далі ј теократичниј царизм.

В непробудимому Китаjі,
В Египті темному, у нас;
І по-над Індом і Евфратом
Своjі јагньата і тельата
На полі вольнім вольно пас
Чабан було в своjому раjі,
І гадки гадоньки не маје:
Пасе, і доjіть, і стриже
Своjу худобу та співаје. —
Аж — ось.... лихиј *царьа* несе
З законами, з мечем, з катами,
З кньазьами, темними рабами.
В ночі підкрались, зајньали
Отари з польа, а пасушчих
І шатра jіх, убогі кушчі,
І все добро, дітеј малих,
Сестру, жену, і все взьали,
І все розтлили, осквернили —
І осквернених, худосилих,
Убогих сердцем завдали
В роботу-каторгу... Минали
За дньами дні. Раби мовчали,
Царі лупилисьа, росли,
І Вавилони мурували.
А маги, бонзи і жерці

(Непаче наші панотці)
В храмах, пагодах годувались,
Мов кабани царьам на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми, кумирні, олтарі, —
Раби німиjі поклоньались...
Жидам сердешним заздро стало,
Шчо j невеличкого царьа,
І з кізьака хоч олтарьа
У jіх немаjе. Попросили
Таки старого Самуjіла,
Шчоб він де хоче там і взьав,
А дав би jім стариj царьа.
От-то-ж премудриj прозорливець,
Поміркувавши, взьав jелеj,
Та взьав од козлинч і свинеj
Того Саула-здоровила
І jім помазав во царьа.
Саул, «не будучи дуракъ»,
Набрав гарем собі чи-малиj
Та j заходивсьа царьувать...
. . . .
. . . . . . А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокльату ниву: проросла
Кольучим терном. Горе, горе!
Дрібніjуть льуде на землі
Ростуть і висьатьсьа ц ріі!

(244—247.) [21])

З цього віршу видно вже j те, шчо Шевченко мав на думці прослідити історіjу царизму—зла, проти котрого, думав він, треба боротись і теоретично, бо чимало jесть льудеj між jого земльаками, шчо віруjуть і досі в царьа непаче в бога. От-же-ж мабудь шчо з цjеjу думкоjу заходивсьа Шевченко писати цілиj сістематичниj рьад віршів *про царів*. У jумористичному поклику до Музи Шевченко каже, шчо jому вже

Обридли тиjі мужики,
. . . .
Хотілосьа-б зігнать оскому

На *коронованих* главах,
На тих *помазанниках* божих,
(II, 248.)

каже, шчо јак Муза дасть јому запомогу, покаже, јак тих птах скубуть і патрајуть, то може-б, каже,

І ми-б подержали в руках
Свьато-помазану чуприну,
(id.)

показали-б јак слід „ту вінценосную громаду“ пезрьачим льудьам. От-же Шевченко ј почина з Саула, потім кілько віршів про Давида ј один дуже гарниј про свьатого Володимира. В тих віршах Шевченко зібрав усе, шчо тільки можна було знајти в Библіји [22]) огидливого ј поганого про тих царів, шчоб сказати в кінці, шчо

Оттакији то *свьатији*
Оті царі . . . . .

а вже про *простих* царів, не свьатих, Шевченко радить і не питатись, „шчоб не завадило буваје.“ На Володимирі Шевченко ј кінчаје рьад віршів про царів.

Бодај кати јіх постинали
Оттих царів, катів льудських!
Морока з јіми — шчоб ви знали,
Мов дурень ходиш кругом јіх:
Не знајеш на јаку ј ступити!..
Так шчо-ж мені тепер робити
З цими поганцьами?!.. Скажи,
Најкрашча сестро Аполлона,
Навчи голубко, поможи
Полазить трохи коло трона.
Намистечка, јак зароблю,
Тобі к великодню куплю.
Пострижемось-ж у лакеји,
Та ревностно, в новиј ливреји,
Заходимось царів льубить!...
Шкода і олово тупить!...
Бо де нема свьатоји *волі*,
Не буде там добра ніколи.
На шчо-ж себе таки дурить?!

Ходімо в селишча — там льуде!
А там де льуде — добре буде...
(II. 255.)

Оттаким, самим широким і повним, одкиданьньам самодержавства ј государственности, власти в загалі, треба, здајетьсьа, характеризувати теоретичні погльади Шевченка в політиці. Подивимось тепер јакими показујутьсьа думки Шевченкови про політичне житьтьа народів проміж себе, особливо ж народа українського з сусідами, льахами ј москалььами.

Дуже багато друковалосьа ј говорилосьа про те, шчо Шевченко својіми творами розпальував межнародну ненависть, шчо погльади јого були вузько національні і т. д. Тілько-ж нам здајетьсьа, шчо сеј поговір повинен сам собоју різвіјатись при першому хоч би ј невеликому познаньні того, шчо писав Шевченко ј про кого писав він, особливо, коли такиј поговір виходить тілько з незнаньньа, а не з чого небудь другого. Думајемо, шчо оці наші слова вірні за дльа обох сусідніх народів, особливо ж за дльа Польшчи.

Діло в тому, шчо не всім може відомо, шчо таке визначајуть собоју льахи у всіј правіј половині Украјіни, у так званому тепер „югозападномъ краѣ.“ На правому боці Дніпра льахів тілько ј је шчо *пани*, мужиків льахів немаје (окрім чиншовоји шльахти, котра јесть, повернені в католицтво, украјінці), там *пани-льахи*, а мужики-украјінці, а від цього-то скрізь, де в Шевченка написано ***льахи***, треба розуміти не польську національність, а безпремінно ***панство***. Знајучи це, кожниј-би повинен знати, шчо ненависть Шевченка проти льахів јесть ненависть не національна, тим більш не религіјна, а ворогуваньньа соціальне, ворогуваньньа мужиків проти панів; і це добре розуміли льахи-поміщчики, узиваўши украјінських народольубців ***хлопоманами*** ј посилајучи до московського урьаду доноси на Шевченка, шчо тој хоче својіми творами викликати на Украјіні нову Коліјівшчину, се-б-то повстаньньа мужицьке проти панів. [23])

З такого погльаду не трудно зрозуміти, јакого роду ворогуваньньа Шевченкове проти панів-льахів. Там же, де Шевченко мав діло з льахами јак з сусіднеју національністју, там він дивитьсьа на јіх зовсім инакше. У вірші

„Льахам,“ присвьаченому Бр. Зальеському, Шевченко згадује давні братерські взајемини Украјіни з Польшчеју јак двох рівних і вільних народів, каже, шчо, поки не чуть було унїјі, ми „братались з вільними льахами,“

Аж поки именем христа
Пријшли кьондзи і запалили
Наш тихиј рај . . . . .
. . . .
От-так-то, Льаше, друже-брате!
Неситиј *кьондзи, магнати*
(знов таки *пани* ј *попи*)
Нас порізнили, розвели,
А ми-б і досі так жили!...
(II, 210.)

Шевченко, завдајучись гуманноју космополітичноју ідејеју міжнародного братерства, доходив до того, шчо забував і вікову крімаву ненависть ј історичне насильство ј все, шчо заподіјали льахи Украјіні. Памјатајучи, јак сам він казав земльакам својім, шчоб вони не чванились, шчо Польшчу розвалили, бо „Польшча впала ј нас розвалила,“ Шевченко обернувсь до льахів через свого пријательа-льаха з такоју братерськоју мовоју:

Подај же руку козакові,
І серце шчиреје подај,
І именем христовим знову
Возобновим наш тихиј рај!...
(id.)

Од такоји мови не стане одрікатисьа ј тепер ні один украјінськиј хлопоман, народольубець, аби тілько тој звјазок з льахами був федеративним звјазком вільних народів на грунті соціально-демократичному, без кьондза ј попа, без пана, без феодально-помішчицькоји претензіји льахів, шчо правобережна Украјіна—то ziemia polska ј иншого того, за шчо стілько віків лиласьа кров і польська ј украјінська. Тілько ж досі ми шче не бачили, шчоб хто небудь з польських публицистів обертавсьа до украјінців, ставльачи питаньньа на такіј соціально-демократичніј підстанові, а частішче буваје навиворот, так шчо украјінському хлопоманові, дивльачись на феодальні погльади ј помішчицькі за-

міри польськоjі револьуціонноjі партіjі, доводитьсьа промовльати досі за Шевченком, шчо

. . . за льудеj сором, бо серце болить
. . . . то конфедерати,
Льуде, шчо зібрались вольу боронить!
Бороньать. . . . .
(I, 79.)

тілько не вольу бороньать, а королевство, олигархіjу, панство та религіjу. А за дльа такого дива наврьад чи варт буде j з під московськоjі неволі разом вибиватисьа.. Соціальну ціну польського повстаньньа добре розумів j украjінськиj народ у 1863 — 64 роках, помагаjучи урьадові ловить і бить своjіх панів-льахів, бо за дльа народа украjінського льахи-повстанці були не повстанцьами, а перш усього *панами*, значить і ворогами, дарма шчо обіцьали вони вольу j землью народові в „золотих грамотах." Та хто ж на Вкраjіні панові повірить! [24])

Таким побитом бачимо ми, шчо Шевченко навіть з ширшого погльаду j більш космополітичного обертаjетьсьа до льахів, а ніж може це j тепер зробити украjінська соціально-демократична партіjа. [25]) Трохи инакше дививсьа Шевченко на Москву. Москва була за дльа jого ворогом шче не вмавшим, не побитим; історичні насильства jіjі були зовсім свіжі шче в народніj памjаті, робльатьсьа вони j досі, а до того ж, хиба ж була коли Москва з Украjіноjу в jакому небудь такому соціальному звjазку, jакиj можна було б не поминати лихом. Але ж про те все, Шевченко у всіj своjіj ненависті до Москви обертавсьа більш до царів і урьаду московського, а ніж до народу. Ми побачимо, шчо коли і jе місцьа в jого творах, де він каже шчо небудь несимпатичного до москалів, то це там тілько, де він показуjе jіх справді несимпатичні боки, такі боки, котрими москалі наjбільше доторкаjутьсьа до Украjіни, і котрі наjбільше уражаjуть інтеллигентніjшого за jіх чоловіка, jак приміром: московська вдача збрехати, одурити або обідрати, московське самовосхваленьньа, непоштивість і традиціjа історична—усе загарбати під себе—московськиj централизм. Не диво, приміром, шчо Шевченко заставльа одного з старців у „Великому Льоху" сказати, показуjучи на вишку, шчо

«Москаль та німець
І там знаjдуть хлібець...»

або, хотьачи характеризувати адміністративну скаженість і необразованість московського урьадника, каже, шчо тој

. . . . . кричить, біга,
Мов несамовитиј....
Јаременка в пику пише,
По московські так і *лаје*
Увесь парод . . . . . .

(II, 52.)

і на решті „випорьује" старців, шчо співати про Богдана у „*московські*ј бані—прохолоді." Саул у Шевченка

Јак тој москаль у батька, в матір
Своју рідепьку волохату
І вздовж і впоперек хрестить.»

(II, 247)

А показујучи на централизм московськиј, Шевченко устами того ж старцьа каже, шчо льудеј на Украјіні

Може шче нестись заставльать,
Москалів плодити,
Бо чутка је, шчо *царь хоче*
Увесь світ полонити....

Або, другиј раз, у „Сні" Шевченко каже, показујучи на статују Петра, шчо він

. . . руку простьагаје
Мов світ увесь хоче
Загарбати....

(II, 24.)

Шевченко добре знав ціну тому московському централизму, знав настојашчу ціну ј converеликому просторанству московського государства, тіј трохи не сотні мільјонів льудеј, шчо здавлені під самодержавнoју лапoју московського деспота:

У нас же ј світа јак на те:
Одна Сібір неісходима!
А тьурм? а льуду? — шчо ј лічить:
Од Молдавана аж до Финна,
На всіх јазиках все мовчить:
Бо благоденствује!...

(II, 58.)

Јак мало подібниј цеј погльад до тих високопарних річеј і шовінизма, шчо бачимо ми у московського поета:

Иль русскаго царя уже безсильно слово? —
. . . . Отъ Перми до Тавриды,
Отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Колхиды
Стальной щетиною сіяя
Не станетъ русская земля?...

за дльа того, шчоб „славянскіе ручьи слилися въ русскомъ морѣ.“ (Пушкинъ, Клеветникамъ Россіи).
Шевченкові, говорьачи про Москву, трудно було одрізнити урьад од народу, бо народ тој, несимпатичними својіми боками, оттакими, јак зараз ми показували, дуже змішувавсьа з урьадом і досі змішујетьсьа. На Вкрајіні ј досі москаль і салдат значить одне ј те-ж. Шчо ж до урьаду, то звісне діло, шчо кому, кому, а Шевченкові не можна було забути того, јак Москва

Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими, а такими
Просто-козаками
Финльандіју засіјала,
Насипала бурти
На Орелі. На Ладогу
Так гурти за гуртом
Виганьала, та цареві
Болота гатила
І славного Полуботка
В тьурмі задушила....

(II, 44.) [26])

Најкрашчу ж картину, і картину государственного строју Москви і звјазків јіјі з Украјіноју, знаходимо ми у „Сні“ ј частиноју в „Кавказі.“ У ціх творах Шевченко розказује про московських царів: Петра, Катерину, Миколаја, доводьачи про кожного усе те, шчо зробили вони за дльа Украјіни. Одна з најбільших і најкрашчих поем Шевченкових „Сон“ даје, на фантастичніј підставі, рьад картин громадського житьтьа ј минувшого ј теперешнього, котрі картини, потім усі централизујутьсьа в одніј, монументально поставленіј до шибиниці, персоні царьа Миколаја. По-

переду Шевченко показује чудно хорошу, залиту сонцем і повиту красоју, картину своједі рідноји Украјіни, а потім зразу ж, одним почерком пера, освічује тују ж самісіньку картину другим червоним, крівавим світом— невиходного, глибокого громадського лиха:

. . . . у тім рају
Латану свитину з каліки здијмајуть,
З шкуроју здијмајуть, бо нічим обуть
Царьат недорослих, і т. д.
(II, 15.)

такого лиха, котрого мабудь, каже Шевченко, ј бог чи бачить із за хмари, а „може ј бачить, та помага стілько, јак і оті гори предковічні...“ Далі Шевченко переноситься аж у Сібір, де „немаје льудськоји страшноји ноги,“ де можна спочити в снігу, в кризі. Тілько ж і там з під землі виходьать льуде, не мертві, а живі, живі льуде—каторжники, шчо виносьать із нор золото, шчоб залити пельку ненситому цареві, а між јіми ј ті, шчо не побојалисьа стати проти царського деспотизму — штемпелем увінчані декабристи. Потім Шевченко зјавльајетьсьа вже в самісінькому центрі усього отого всероссіјського здирства, у городі казенному, не мајучому ніјакого народного, національного, обличчьа, чи то німецькому, чи то турецькому, чи просто в россіјському Петербурзі. Розгльаданньа города помагаје Шевченкові нагадати про страшенні діла Петра, „шчо розпинав нашу Украјіну,“ про Катерину, шчо доканала украјінську свободу, зрујнувавши Січ, завівши у нас крепацтво ј пороздававши землью панам. Надзвичајно сильними віршами, в котрих чујетьсьа двухсотлітніј здавлениј плач 17 мильјонного народу, Шевченко проклинаје цих незабутних представителів московського деспотизму, з котрими сковано на віки, „до страшного суду“, лихо украјінського народу.

Там же, у „Сні,“ Шевченко виказује свіј погльад і на московську *бьурократіу*,[27]) показује усе оте, шчо стојіть між короноју ј простим льудом, тими „недобитками православними,“ шчо товпльатьсьа по улицьах, та кричать „ура!“ цареві, нічого більше не викликајучи од Шевченка, јак

Цу-цу! дурні, схаменітьсьа!
Чого со ви раді;
Шчо орете?!...

та стогнуть потім післьа полицејськоїі бійки, благајучи господа за „батьушку“ —царьа. Показује Шевченко ј „пагодовану, обуту ј кајданами окуту,“ салдатчину, шчо муштрујетьсьа по улицьах, показује ј ту „братују,“ шчо јде кожного днья

У сенат писати
Та підписувать, та драти
І з батька і з брата....

Особливо ж напіра Шевченко на те, шчо між отими урьадниками московськими чимало је ј земльаків перевертнів, шчо навчилисьа бач уже по московському балакати. Невиразно огидливоју ј паскудноју виходить у Шевченка хвигурка земльачка з ціновими гузиками, шчо вже „гаварить умѣетъ па здѣшнему,“ мимо котрого Шевченко проходить, гидујучи, лајкоју: „мерзениј каламарьу!...“ Далі знов ідуть шче вишчі урьадники:

Раби з кокардоју на лобі,
Лакеїі в золотіј оздобі,
Опучі, смітьтьа з помела
Його величества — та ј годі.

(II. 214)

Їіх Шевченко показује вже в самісіньких царських палатах, описујучи, в фантастичніј, утрированіј, але глибоко вірніј по суті діла, картині, јак тиїі „пикаті, пузаті, у золото одьагнені бльудолизи“

Аж потіјуть, та товпльатьсьа,
Шчоб то ближче стати
Коле *самих*. Може вдарьать
Або дульу дати
Благовольать, хоч маленьку
Хоч пів-дулі — аби тільки
Під самују пику....

А на решті, зјавльаетьсьа у „Сні“ і, самиј осередок усього отого, сам царь Миколај у фантастичному мов опудало і вмісті реальному образі скаженого, збожеволілого деспота, котриј вміје думати тільки „про нові петлиці, та про муштри шче новіјші,“ та шче „об отечестві, здајетьсьа,“ і јакось сам наче не тьамльачи на шчо, не думајучи, а просто по своїј хижаїі натурі кидајетьсьа, біје ј рујнује все, шчо тільки підвертајетьсьа јому живого у лапи, а ро-

зігнавши ј передавивши, розтерьујетьсьа, стојіть собі мов тој ведмедик, сам не знајучи, шчо далі ј почати. Дуже показно Шевченко мальује картину передачи адміністративного гніту ј тіспеньньа:

Дивльусь. царь підходить
До најстаршого, та в пику
Јого јак затопить!
Облизавсьа неборака
Та меншого в пузо —
Аж загуло!. . А тој собі
Шче меншого туза
Межи плечі. Тој меншого,
А менший — малого;
А тој дрібних; а дрібнота
Уже за порогом
Јак кинетьсьа по улицьах,
Тај давај місити
Недобитків православних....
(II, 22.)

виражајучи тијеју картиноју порівньаньньа всіх перед самодурством деспота, легкість, з јакоју, по маху царевоји руки, јде в землью все — од вишчого урьаду до нешчасних москалеків:

. . . . јак крикне
На самих пузатих:
Всі пузаті до одного
В землью провалились.
. . . . Мов скажениј
На менших гукаје, —
І ті в землью. Він до дрібних, —
І ті пропадајуть....
Він до чельаді, і чельадь....
І чельадь пропала;
До москалів, — москалики
Тьажко застогнали,
Пішли в землью....
(II, 27.)

Тут не місто розбирати „Сон“ з усіх боків, ми зробимо це иншим разом, теперечки ж скажемо тілько, шчо цьа поема показује більш, ніж шчо друге—те, јак, обертајучись до царизму, у всіх својіх антімонархичних думках,

Шевченко најбільше звертав уваги, најбільше надавав ваги именно соціально-економичному значеньньу того царизму. Особливо доводить це Шевченко там, де діло јде проміж Москвоју ј Украјиноју. Нішчо саме льуте на світі, каже він, не вміјеть вдіјати того,

Шчо москалі на Вкрајіні
З козаками дiјуть!
Оце указ надрьукујуть:
«По милості божij
I ви — Наші, і все — Наше,
I гоже ј не гоже!»
. . . . нічого
Уже в хаті взьати:
Все забрали льубісінько...

(II, 45.)

Скрізь, јак ми бачили, де тільки Шевченко стаје проти царів, він робить це најменш од того, шчо царі ті були чужоземні, шчо вони знесли політичну свободу Украјіни, а шче менш під вливом јакоjі небудь політичноjі государственноjі теоріjі, конституціонноjі або републиканськоjі. Шевченко дивитьсьа на царів з чисто народного, мужицького погльаду — просто јак на громадське економичне зло, јак на джерело усьакого здирства, лиха ј втісненьньа. [28])

Цеј погльад уже окрімно од міжнародних взаjемин і разом за дльа Украјіни, Москви ј Польшчи—вијавльа Шевченко в „Великому Льоху" (три ворони). Тут вже він не багато зверта уваги на те, шчо заподіјав один народ другому, а показује, шчо зробив і робить урьад кожного з јіх—јому самому. Говорьачи про Москву, Шевченко каже, шчо зла дольа јiјi олицетворенна в поемі в фантастичному образі ворони, „закріпила козаків у німецькі кајдани, аж три укази накаркала на одну дорогу," та тисьач шість в одніј верстві душ передушила ј инше. Далі Шевченко показује, јак у Польшчі мосці-пани емигранти, бенкетујучи в Парижі,

. . . розлили з річку крові
Та в Сібір загнали
Своју шльахту....

А на питаньньа сусідніх ворон про Украјіну, украјінська ворона одповідаје:

А зась вам питати мене!
Ви шче ј не родились,
Јак ја оттут шинкувала
Та кров розливала!...

і јде далі трохи не вся історіја Украјіни, довгиј неперериввиј мартиролог украјінського народу.

Шчоб скінчити про політичні погльади Шевченка, треба сказати шче, јак дививсьа він на *національне* питаньньа украјінського народу. У загалі кажучи, мабуть не ма в наші часи другого більш невијасненого ј заплутаного соціального питаньньа, јак націоналізм. Не мајучи спромоги розбірати тут широко це питаньньа, скажемо тілько, шчо на наш погльад усьа путаницьа в јому виходить з того, шчо не вмјуть розділити јого на ті дві частини, з јаких воно складајетьсьа — се б то націоналізм јак народна індівидуальність і націоналізм народного самовозвишеньньа, шовінізм, бажаньньа отньати національність у другого народа, топьлачи јого в својіј національности. Звичајне, виводьачи національну ідеју з ідеји егоцентричноји, кажуть, шчо вона стојіть у поперек міжнародному братерству, шчо вона не даје статисьа широкіј загально чоловічіј кооперацији, забувајучи при тому, шчо таке можна казати про националізм шовіністичниј, про такиј націоналізм, јакиј бачимо ми в германізацији, обрусіньні ј иншому. Зовсім же друге діло — антітеза такого націоналізму — народна індівидуальність, свобода кожного народу розвиватисьа прикладно до природи својеји ріднојі сторони, без *насильного* порушеньньа мови ј других етнографичних одмін. З такого именно погльаду подивимось ми ј на національні ідеји Шевченка. Не можна не сказати, шчо в Шевченка, в першу епичньу добу јого літературного житьтьа, було чимало шовіністичного погльаду на Украјіну, јіјі народ і історију, тілько ж це було не довго, і, на наш погльад, це дуже велика помилка узивати Шевченка писателем узько-національним. Нам самим не раз доводилось чути, јак льуде ж народного напрьамку, але більше теоретичні народольубці — радікали, казали ј кажуть, шчо писаньньа Шевченкови можуть збужувати в народі тілько старинні нікчемні тепер традицији Гетьманшчини, козаччини, розвивати ј без того дуже велику межнародну ненависть до жидів, москалів, льахів. Але ж нам здајеть-

сьа, шчо такі погльади виходьать тілько з незнаньтьа творів Шевченкових, або з наперед приньатоjі ідеjі лічити ні за шчо народну індивидуальність. Ніхто так нешчадно j безповоротно не осудив народних традиціj, ніхто з такоjу нешчадноjу критикоjу не обернувсьа до украjінськоjі історіjі j народного житьтьа, jак сам же Шевченко. Ми вже казали про це, нагадуjучи „Посланіjе до земльаків,“ і тепер знов можемо нагадати jого в друге.

Подивітьсьа лишень добре;
Прочитаjте знову....
. . . . . . та читаjте
Од слова до слова....
Все розберіть, та j спитаjте
Тоді себе: шчо ми?
Чиjі сини? jаких батьків?
Ким, за шчо закуті?
То j побачите, шчо ось шчо
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грьазь Москви,
Варшавське смітьтьа ваші пани
Jасновельможниjі гетьмани!...
Чого ж ви чванитесьа, ви,
Сини сердешноjі Вкраjіни?
Шчо добре ходите в jармі
Шче лучше, jак батьки ходили?!!...

Здаjетьсьа про це нічого вже більше j казати. Але ж Шевченка дуже сильно вражали „ньаньки, дьадьки огечества чужого,“ вражали jого усьакі заміри отньати у народа jого індивидуальність, особливо ж, розуміjетьсьа, заміри московські проти Украjіни.

Оттаке-то, Зіновіjу,
Олексіjів друже!
Ти все оддав приjательам,
А jім і баjдуже; —
Кажуть, бачиш, шчо: «все-то-те
Таки j було наше,
А шчо ми тілько наjмали
Татарам на пашу,
Та польакам...» Може j справді!
Нехаj і так буде!

Так смijутьсьа з Украjiни
Сторонниji льуде!...

(II, 263.)

Jак дививсьа Шевченко в загалі на порушеньньа чужоjі національности—це він дуже докладно показав у „Кавказі.“ От шчо каже він у цij поемі про москалів-завоjувателів і горців:

Нам тілько сакльа в очі коле,
Чого вона стоjіть у вас,
Не нами дана? Чом ми вам
Чурек же ваш та так не кинем,
Jак тij собаці? Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!... *)

(II, 58.)

Отакиj націоналиізм і ми повинні розвивати в народі — тут уже не міжнародна ненависть, не узькиj націоналиізм, а оборона своjеjі індівидуальности, котра j jесть ісходниj пункт усього чоловічого прогрессу, конечна мета всьакоjі культури j соціальноjі революціjі.

Шче ж більше вражали Шевченка проjави зради проти своjеjі національности між своjіми земльаками, украjінцьами. Ми нагадаjемо знов „политих чорнилом земльачків,“ шчо

По московські так і чешуть,
Смijутьсьа, та лаjуть
Батьків своjіх, шчо з малечку
Цвенькати не вчили
По німецьки....

(II, 27.)

„Пjавки пjавки!...“ каже Шевченко:

. . . . . Може батько
Остатньу корову

---

*) Тут не місто прирівньувати Шевченка до другіх поетів, але не можна не запримітити, jак в ціх стрічках і в сьому вірші виjавились індівидуальнисть і до того *народовство* поета. Тоді jак Лермонтов, Пушкин, бувши на Кавказі. дивувалисьа тільки jого величезним картинам, зовсім не звертаjучи нijакоjі уваги на громадське життьа, Шевченко, jак народниj поет, тільки до jого j обернувсь і до того так шче, jак не вмів обернутись до завоjуваньньа Кавказа ні один з руських писателів.

Жидам продав, поки вивчив
Московськоjі мови

(id.)

а вони шче дивувалисьа, шчо Шевченко „и гаварить не вмів по здѣшнему.“

Ба-ні!, кажу, говорить ja вміjу,
Та не хочу!...

(I, 26.)

Не великиj би гріх був нагадати j тепер деjаким нашим земльакам, шчо хотьать завести *„культурну“* мову на Украjіні, а особливо в Галиччині, шчо

. . . . . добре заходились
. . . .
Та j заговорили
Так, шчо j німець не второпа,
Учитель великиj,
А не то шчоб прості льуде!

(II, 68.)

так не гріх би, кажемо, нагадати jім оці вірші Шевченкови, тим більш, шчо цим льудьам, здаjетьсьа, j нужди мало до „простих льудеj:“ хіба, кажуть вони, „тілько j народу на Украjіні, шчо мужики?!“ На наш погльад, тут помилка jде більш усього від того, шчо льуде не додумались шче до тиjеjі історичноjі традиціjі украjінського народу, по котріj все, шчо коли небудь робило зраду проти своjіх, усе, шчо видільалосьа з народу чи в панство, чи в урьад, чи в баришуваньньа j здирство—усе зараз же міньало своjу рідну мову на мову завоjувателів, ворогів Украjіни—льахів або москалів. Украjінська мова була, jесть і буде мовоjу *мужицькоjу*, а пани j усе инше jіjі цурались і цураjутьсьа.

Оце ми роздивилисьа погльади Шевченка религіjні j політичні, бачили, jак Шевченко дививсьа на царів, на урьад, на міжнародні взаjемини j на національне питаньньа на Украjіні. Сама ж наjбільша j наjширша частина літературноjі праці Шевченковоjі була присвьачена ***громадсько-економичному житьтьу*** народа украjінського. Це був наjголовніjшиj бік, з jакого дививсьа Шевченко

на Украјіну. Ми доволі казали вже про те, від чого він, јак поет чисто *народниј*, мусив именно *так* на все дивитиса, ми з початку ж цієї роботи сказали, шчо Шевченко вијавив у своїх творах усі інтереси ј бажаньньа мужицького украјінського льуду. Народне громадське лихо, живе почутьтьа того, јак нівичили пани ј урьад украјінського мужика, навскрізь проіїмаје кожну стрічечку в творах Шевченка, і часто виливаје він те лихо в надзвичајно широких і вразливих картинах:

Он гльань: у тім рају,
Латану свитину з каліки здіјмајуть —
З шкурoју здіјмајуть, бо нічим обуть
Царьат недорослих. А он розпинајуть
Вдову за *подушне*, а сина кујуть,
Јединого сина, једину дитину,
Једину надіју в *вijсько* оддајуть;
Бо јого, бач, трохи. А он по-під-тиньньу
Опухла дитина *голоднаја* мре,
А мати пшеницьу на *панщині* жне.
А он — бачиш!... очі, очі!
На шчо ви здалиса?
Чом ви з малку не висохли
Слізьми не злилиса?!...

(II, 15, 16.)

Або в другому місці:

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніјше чорноїі землі,
Блукајуть льуде; повсихали
Сади зелені; погнили
Білеські хати, повалились;
Стави бурјаном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе льуде подуріли, —
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть...

(II, 129.)

Само собоју розуміјетьсьа, шчо најбільше лихо, проти котрого прийшлось боротиса Шевченкові—було *кріпостне право*. Увесь „Кобзарь“ јесть один великиј обвинительниј

акт проти *панства*, ј свого украјінського, ј льахського, ј московського. Шевченко ніколи не міг забути Москві ј цариці Катерині того, шчо вона Украјіну

. . . . . . в кріпость завдала
І *дворьанства* страшну силу
У мундирах розплодила,
Јак тих вошеј розвела —
(Все вельможниј і бајстрьата!..)

(II, 45.)

Кажучи ж про чуже, не забуваје Шевченко ј свого. Він добре знав, відкільа узьаласьа сила в Москви ј Польшчи оте все поробити, він прьамо показује на тиј і часи, коли в Украјіні

Бували војни ј військовиј і свари,
Галагани, і *Кіселі*, і *Кочубеј і-Нагај і*...
Було добра того чимало....,

(II, 259.)

тих самих Галаганів і Кочубејів, шчо продали нашу Украјіну дльа „лакомства нешчасного," дльа „шльахетства московського пирожаного," чијеју ласкоју на украјінськиј землі

Бајстрьуки Екатерини
Саранoју сіли....
Скрізь на славниј Украјіні
Льудеј у јарма запрьагли
Пани лукаві....

(II, 129.)

Описујучи панство, Шевченко не жалів красок, шчоб виразно намальувати картину страшенного панського здирства ј своједолі. Не було, здајетьсьа, нічого, чим би не покористувавсь він, шчоб заклејмити ненависне јому панство. Картини самого огидливого насильства ј розпусти ми бачимо скрізь, де тілько Шевченку приходитьсьа згадати про панів:

. . . . голод стогне на селі.
Ој стогне він, стогне по всіј Украјіні,
. . . . Тисьачами гинуть
Голодниј і льуде... А скирти гнијуть,
А пани ј полову жидам продајуть,

Та голоду раді, та бога благајуть,
Шчоб шчо хоч годочок хлібець не родив;
Тоді-б і в Парижі і в иншому крају
Наш брат хуторьанин себе показав!
А бог куньаје. Бо се було-б диво,
Шчоб чути і бачить і не покарать!
Або вже аж надто довготерпеливиј.

(II, 90.)

Та шчо, каже Шевченко:

. . . . Јак-би розказать
Про јакого небудь одного магната
Історіју-правду — то перельакать
Саме-б пекло можна: а Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать!...

(II, 97.)

Не диво ж післьа цього, шчо ј картини народноји злоби проти панів виходьать у Шевченка те ж крівавими. Чимало јесть міст у творах Шевченка, де він описује, јак таја гірка глибока ненависть мужика проти пана вириваіетьсьа разом у всіј кріваві ј гајдамацькіј конкретності:

«Мов поросьача кров пилась,...
Ја різав все, шчо паном звалось,
Без милосердіја і *зла*
А різав *так*....

(II, 120.)

рефлексіјно, навіть не думајучи, а просто поводьачись тільки звірьачоју потребоју битись, коли тебе бјуть... Шевченко тут описује таку вже добу, коли замученому ј роздратованому до кінцьа, голодному народові ј на думку вже не піјде радитисьа, шчо почати, шчо з собоју вдіјати... порода сама зјавльајетьсьа в такі часи:

. . . . шчо *робить*?
А шчо робить!?... Ходімо бить
Та мордувать панів прокльатих.

(II, 119.)

І оце все було викликане в Шевченка не тілько одним насильством панства, про котре казав він, шчо вони

Кајданами міньајутьсьа,
Правдоју торгујуть....

Льудеј запрьагајуть
В тьажки јарма, орутъ лихо,
Лихом засівајуть....

(II, 64.)

ненависть проти панів, кажемо ми, була викликана не одним тілько крепостним правом. Стојучи проти панства в загалі, проти панів представителів крепацтва, Шевченко ј не думав миритись з панським лібералізмом того часу. Ми бачили в „Посланіјі до землькаків,“ шчо казав Шевченко проти тих панів, јакі, вештајучись на чужині, понаслухувались багато де чого про вольу, братерство ј инше

І в Украјіну принесли
Великих слов велику силу
Та ј більш нічого...,

казали, шчо не слід би то „неправді поклоньатись,“ а про те драли, јак і перш, шкуру з крепаків својіх,

З братів незрьачих гречкосіјів.

„Јак хочеш“ каже Шевченко

А ви јім жить не дајете,
Бо ви дльа себе живете,
Запльушчивши письменні очі.

(II, 161.)

Од того ж самого Шевченко був і проти славјанофильства. Він не вбачав у јому настојашчого радикально-мужицького напрьамку, а не міг не бачити того, шчо, возвиличујучи свіј народ, славјанофили разом принижували другі славјанські народи, бажајучи, шчоб „всѣ славянскіе ручьи слилися въ русскомъ морѣ.“ Од того ж він з такоју силоју став і проти украјінського панства, котре в початку 40 х років заходилось було гульатись в украјінськиј патріотизм, доходьачи навіть і до показного народольубства, а про те зостајучись усе таки пани,—панами, от јак отој

Потомок гетьмана дурного
І презавзьатиј патріот....
. . . .

шчо

У свиті ходить між панами
І пје горілку з мужиками
І вольнодумствује в шинку....

(I, 254.)

Ми хочемо звернути особливу увагу наших читальників на оцьу именно, тілько шчо зроблену нами, виписку з Шевченка, бо вона, на наш погльад, *до кінцьа* ј најкрашче показује напрьамок јого, јак громадського робітника. Не сходьачись а ні з одним з бувших тоді напрьамків, одвертајучись і навіть глумльачись над такими пројавами национализму ј панського народольубства, јак одьаганьньа в свиту ј вольнодумствованьньа в шинку з мужиками,— Шевченко зробив *почин новому*, шчиро *радикальному*, демократичному, напрьамкові украјінськоји национальноји ідеји. Він першиј у нас поставив питаньньа політично-национальне ј питаньньа про крепацтво на грунті социалистичному і, одкидајучи лібералиэм у політиці, разом з дворьанським национализмом і демократизмом—він першиј кинув у вічі лібералыному ј неліберальному панству радикально-гостре запитаньньа:

По јакому правдивому
Сьватому закону —
І *земле у* всім даннoју
І сердешним льудом
Торгуете?!!....

(II. 63.)

Відсіль вже јасно можна зрозуміти з одного боку, од чого Шевченко не пішов ні на јакиј панськиј лібералиэм, а з другого—те, од чого він ні одним словом не озвавсьа на тој галас, шчо підньавсьа був у тој час, саме перед визволеньньам крепаків.

Таким побитом із зроблених нами виписок з усього „Кобзарьа,“ ми бачимо, шчо в основі всіх социальних погльадів Шевченка стојало признаваньньа *землі—всім данноју, громадськоју власністьју*. Відсіль вже Шевченко виводить своји погльади на все социально-економичне житьтьа нашого народу, пријмајучи захопленьньа землі за грунт усього громадського лиха:

Аби аренда в руках була,
А хлопа, ј к того вола,
У плуг голодного впрьажеш...

Те ж, шчо було добуте мужицькими руками з захопленоји, заграбованоји панами, землі: усі добра панські, гроші, шчо

зібралисьа віковим здирством з підневоленого народу ј перејшли потім од панів, котрі, по слову Шевченка,

«Жидам, братам својім хорошим
Остатні продајуть штани»

(II, 129.)

од тих панів, перејшли до жидів—нашоји буржуазіји, одно слово—усе ото, чим багаті льуде панујуть над бідними ј держать іїх гірш, ніж у крепацтві, — це все добро Шевченко прьамо назвав

Дідами крадене добро.

(II, 65.)

Післьа цього јасно вже ј те, од чого в Шевченка, трохи не в кожному вірші, видна глибока критика розпреділеньньа громадського добра ј шчастьа:

Јесть на світі дольа...
А хто ји́ји знаје?..

Оцьа думка видна скрізь у творах Шевченка, скрізь проведене те, шчо хто працьује, заробльаје, тој ніколи не маје нічого, а все јде сильному та багатому:

І Архимед і Галилеј
Вина не бачили. Елеј
Потік у черево черничє...

Тоді јак на погльад Шевченка *робота, труд* тілько ј дајуть право вживати чоловікові јаке небудь добро. От јак дивитьсьа Шевченко на *робочиј* народ серед иншого громадського стану:

Тим неситим очам,
Земним богам — царьам,
І плуги ј кораблі
І всі добра землі,
І хвалебні псалми
Тим дрібненьким богам...
Работьашчим умам,
Работьашчим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіјать, не ждать
І посіјане — жать
Роботьашчим рукам.

Царів, крівавих — шинкарів
(молитьсьа Шевченко)

У пута кутніі окуј,
В склепу глибокім замуруј.

Робочим головам, рукам…
Трудьашчим льудьам, всеблагиј
На јіх окраденіј землі
Своју ти силу низпошли!….

А всім нам вкупі на землі
Јединомислі'је подај
І *братольубіје* пошли….
(ІІ, 238, 239.)

Так у кінці Шевченко благаје про ***братерство*** між льудьми, про те, шчоб усі думали, јак і він, шчо

Усі на сім світі,
І царьата і старчата,
Адамови діти,
(ІІ, 13.)

шчоб була ***рівность*** між льудьми, шчоб була

Братерськаја наша *вольа*
Без холопа і без пана,
(ІІ. 122)

і шчоб льуде були
Ј не багатиј і ј не вбогі.
(ІІ, 260.)

Так ось јак дививсьа Шевченко на різні боки громадського житьтьа, і от јак, через твори Шевченкови, можна показати јіх народові. Сумне ј невеселе здавалосьа Шевченкові народне житьтьа на Украјіні, але чим темніј-ше ј гірше показувалась јому народна будушність, тим більше було в јого надіји на те, шчо

Розкујутьсьа незабаром
Заковані льуде,
(ІІ, 66.)

шчо скоро

Во отмшченије јазикам
І в науку льудьам
Окујуть царів несситих
В залізнији пута,

(II, 272.)

шчо на поваленій, спльундрованій Украјіні, од старого вільного коріньньа,

Зелені парости ростуть....
І виростуть, і без сокири
Аж зареве та загуде....
Козак безверхиј упаде,
Розтрошчить трон, порве порфиру
Роздавить вашого кумира
.... пьаньки,
Дьадьки отечества чужого....
Не стане идола свьатого,
І вас не стане....

(II, 260.)

Бо шчо не робили з Украјіноју ј Польшча ј Москва — вони јіјі не зовсім таки добили. Вони спалили јіјі, та тільки так, јак казав Шевченко про Німців і Славјан:

.... забули теплиј попіл
По польу розвіјать;
Лежить попіл на розпутьті,
А в попелі тліје
Огньу искра великого,
Тліје, не вгасаје,
Підпалу жде, — јак тој месник
Часу дожидаје....

(II, 29.)

І час тој, думав Шевченко, безпремінно мусить настати. Він вијавльа дуже часто з великоју силоју тују падију, думку абсольутноји потреби в великому громадському перевороті—соціальниј револьуцији:

Чи буде-ж суд? чи буде кара?
Царьам, царьатам на землі?!..
Чи буде правда між льудьми?

Повинна буть: *бо сонце грїје*
І осквернену земльу спалить!
(II, 258.)

Така була тверда ј непохибна надіја Тарасова на соціальниј прогрес і на те, шчо коли небудь розібјетьсьа ж оцеј громадськиј стріј, забудетьсьа оцьа „срамотньа година" чоловічого житьтьа. Але ж Шевченко не ставав ніколи на одному призпаваньньу лиха:

На те лихо — шчоб з ім битись,

каже він у „Посланіјі до Лазаревського." Јак же, він дума, треба битись і чим? Јаку раду подаје він громаді, народові? Рада чимала!... можна було б пригадати дуже ј дуже багато міст з „Кобзарьа," в котрих Шевченко даје ***пораду, јак боротисьа з соціальним лихом.*** Але все зводитьсьа до ***науки*** ј ***свьаченого,*** до боротьби всім, чим тілько можна боротисьа.

Учітесьа брати моји,
Думајте, читајте,
І чужому научајтесь
Ј свого не цурајтесь...

Оці своји слова Шевченко надписав на маленькіј книжецці, послідніј книжецці, јаку дав він за житьтьа свого украјінському народові. Книжечка цьа була — ***Букварь.*** Так вијавив своји думки Шевченко, котриј і день і ніч, схопивши руками голову, дивувавсьа, чому не јде досі апостол ***науки*** ј правди, не знајучи того, шчо він був тим апостолом за дльа Украјіни. У „Посланіјі" благаје Шевченко земльаків својіх учитисьа ј својіј ***мові*** ј својіј історіјі, і шчоб наука таја була настојашча, а не јака небудь официјальна наука, котроју поводьачись, кожна погань може закривати усьаке своје паскудство, јак отији, шчо

Карамзина, бачиш, прочитали
Та ј думајуть, шчо ось-то ми!!..
(II, 43.)

шчоб наука таја стала в користь народові, шчоб народ знав хто він, шчо він, ким і за шчо закований. Про те, јак бажав Шевченко науки народові, ми казати більше не будемо. Кажниј, хто хоч трохи знаје Шевченка, зна ј те, јак він усіма силами својіми був за просвіту народну. Але

бувало часами ј таке, шчо невиразне лихо народне так донікало јого, шчо доводилось јому задумуватись, чи ј справді треба науки тепер нашому голодному обідраному народові:

« . . . . Нас!
Дешевших панськоїі собаки
Письму учить?!!....
Молитись богу,
Та за ралом спотикатись!...
А більше нічого
Неповинен знать невільник, —
Така јого дольа!....»

(II, 117.)

Шевченко не вдовольньавсьа однoју науkoју, шчоб розкувати невільника-народа. Шчоб перевернути на новиј лад усе громадське житьтьа, Шевченко бачив одну тілько раду—соціальну революціју:

Ја не нездужају... нівроку,
А шчось такеје бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить і плаче і не спить
Мов негодована дитина.
Лихо і, тьажкоїі години
Мабуть ти ждеш? Добра не жди!
Не жди сподіванно і волі —
Вона заснула: царь Микола
Јіјі приспав..., **а шчоб збудить**
Хирениу **вольу, треба миром,**
Громадо у обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та ј заходитьсьа вже будить.
А то проспить собі небога,
До суду божого-страшного!
А *панство* буде колихать,
Храми, палати мурувать,
Льубить *царьа* свого пьјаного
Та *византіјство* прославльать,
Та більше, бачитьсьа, ј *нічого*!...

(II, 210, 211)

Ој вигострьу товариша,
Засуну в хальаву;
Та піду шукати *правди*
І тіјеі слави
. . . , ... , . .
Та спитају в *жидовина*,
В багатого пана
У шльахтича поганого
В поганім жупані —
І у *ченцьа*, јак трапитьсьа,
Нехај не гульаје,
А свьате письмо читаје,
Льудеј поучаје:
Шчоб брат брата не різали
Та не *окрадали*. . . .

(I, 311.)

І це, јак ми казали вже, писав Шевченко трохи не за рік јакиј небудь до знесеньньа кре̇пацтва, в последні часи свого житьтьа, вже післьа сенлки, в початку теперешнього царьуваньньа, коли всі сподівалисьа багато де чого. Шевченко не ньньав віри царському лібералізму, і не дивльачись на те, шчо може знов загльадала в вічі шче гірша перспектива за јого револьуцијну працьу — він робив і думав *усе таки своје*:

Јакось то јду ја у ночі
(росказује він)
По над Невоју. Та јдучи
Міркују сам таки з собоју:
Јак-би то.... думају јак-би....
Не похилилисьа раби....
То не стојало-б над Невоју
Оціх осквернених палат!
. . . .
Оттак то ја собі в ночі,
По нед Невоју ідучи,
Гарненько думав, і не бачу,
Шчо з того боку, мов із јами
Очима лупа кошеньа:
А то два ліхтарьа горьать
Коло апостольськоі брами!
Ја схаменувсьа,... осінивсь

Свьатим хрестом і тричи пльунув,
Та ј знову... думать заходивсь
Про теж таки, шчо ј перше думав.

(II, 259.)

От јак він писав жартујучи, і здаетьсьа, ј не вбачајучи високи свого громадського духу.

Оттакі були громадські думки Шевченка, і оттаку даје він нам, письменним льудьам, у руки, а через нас і народові пораду за дльа осьагненьньа громадського розвоју—усе, починајучи од букварьа ј кінчајучи свьаченим. Вибирати мусить кожниј, шчо јому під силу, тілько ж безпремінно *кожниј* з земльаків Тарасових мусить памјатати останніј заповіт вмиравшого мужицького кобзарьа:

Поховајте... та вставајте
Кајдани порвіте!...

царські, панські, попівські, жидівські, кајдани темноти ј незнаньньа, політичні, соціальні ј инші кајдани

І мене в сімјі великіј,
В сімјі *вільніј, новіј*,
Не забудьте *помјанути*
Незлим тихим словом.

НА ПАМЈАТЬ
26 льутого 1876 року.

УВАГИ ВПОРЬАДЧИКА.

[1]) Ми не думајемо, шчоб можна було доневнити, шчо Гоголь напр. в «Т. Бульбі,» або в «Віјі,» та ј в «Вечерах,» Основјаненко в «Марусі,» та ј Котльаревськиј в «Енеіјді» ј др. «підлагожувались під склад творів народніх» (мужицьких) вже через те одно, шчо таких творів і такого «складу» — јак повість, роман і т. п. не ма в мужицькіј *неписаніј* словесності. Далі навіті, коли б і можна було згодитись на те, шчо Пушкин напр. в «Сказкѣ о золотой рыбкѣ,» або Лермонтов в «Калашниковѣ» «передражньували мужицьку мову ј підлагожувались під склад народніх творів» — на шчо ми напр. не згожујемось, — то напр. про Кольцова вже цього зовсім не можна сказати. В.н,—котриј сам себе звав «пѣсенникомъ,» справді не раз був такиј же самиј співець народніј, јак і ті, шчо зложили «Не шуми ты, мать—зелена дубровушка» і т. д., так само јак Шевченко де в чому був справді таки по својому «кобзарь.» Звісно, шчо ј Кольцов і Шевченко, кожниј по својому, приложив де-шчо нове до народньоі пісні ј думи і в складі, ј у думках. — Того, јак Гоголь міг передразньувати московську мужицьку мову в своіх «народніх повістьах» (то б то певно в «Вечерах» і «Віјі») — трудно зрозуміти.

[2]) Нам здајетьсьа, шчо ш. товаришч наш поставив під рад дуже багато имен неоднаковоі масти, котрих треба б тим більше ростасувати по купкам, шчо в західніј Европі не скрізь однакове значить слово *народ, народніј* — peuple, populaire, (напр. јак де то це значить nation, national, а јак де — démocratie, démocratique) і шчо нігде в західніј Европі ці слова не значать того, шчо в Россіј — la plèbe, (мужики) plébiéen і навіть les paysans, (сельане) rustical.

[3]) Нам здајетьсьа, шчо ш. товаришч не доволі јасно показав нам, јак і по чому він одрізньа «старинні думи, епос» од «козацьких дум і пісень», а ці козацькі думи ј пісні од «пісень про народ, чисто народньоі поезіі.» До того ж здајетьсьа нам, шчо тепер, справди, наступа доба «четвертого стану,» — та все таки не тілько «пісньа про народ, чисто народньа поезіја» була завше серед «чистого народа,» а навіть не раз і попереду, особливо в часи мужицьких рухів проти панства ј попівства, говорила те, шчо ми тепер звемо «народні інтереси,» — јак напр. дејакі провансальські співи часів альбігојських, або голштинські пісні про крестьанську війну з баронами в XIV ст., або наші козацькі ј гајдамацькі думи ј пісні. Звісно, в них говорилось про це не так, јак у теперішніх заступників «четвертого стану,» у Луібланів, Марксів, Прудонів і т. д., — та Шевченко наврьад, шчоб був ближчиј до цих «соціаль-демократів,» ніж до старих співаків «чисто-народніх.» Одначе про це остатньє — буде далі.

[4]) Нам здајетьсьа, шчо ш. автор вбільшује, јак «великиј галас» проти Шевченка в польських панів і літературі, так і силу јого на Украјіні. «Гајдамаки» були написані ј напечатані шче в 1843 р., а про них довідались польаки тілько тоді, коли вони були переложені на польську мову в 1861 р. З цього видно, шчо «в тој же час»

поема Шевченка не мала ніјакоїі практичноїі сили, котра би споло-шила панство польське. В 60-ті р. справди це панство переполошилось «украјінськоју хлопоманіјеју,» а најбільше тим, шчо до неji перејшли де јакі польаки зроду, — і між инчим накидало тіј хлопоманіjі «соціјалізм і коммунізм,» але більш того «гајдамацтво.» Скілько було в украјінськіj хлопоманіjі першого, чи другого, — тепер говорити не будемо. Скажемо тілько, шчо в тих кількох польаках зроду, котрі пристали до «православних» украјнофілів, перше було більше справди «західніх,» французських соціальних думок (Луі Блана і Прудона), а також і громадського розуму (політичноjі розвитости), ніж у гурта «православних» украјнофілів, котрі справди не пішли далі Шевченка, а далі пішли розгубльувати і думки Шевченка в доволі нејасному украјнофільстві «Основи,» — теж свого роду «восточництву,» сліди котрого були і у Шевченка. (Дивись про це в II т. «Громади» в нашіј статьті про «Народні школи на Украјіні») Тілько і у самі гарьачі часи «украјінськоjі хлопоманіjі» 1860-х рр. далеко шче було до того, шчоб «Шевченко збудив усе, шчо було живого на Украјіні, починајучи од попа і кінчајучи *мужичим хлопцем.*» Навіть по самому березі Дніпра мужики не дуже то знајуть Шевченка. Свідком тому те, шчо росказује в своjому «Подорожьжьу по Дніпру» Афанасіјев-Чужбінськиј, сам стариј украјнофіл, — котрому мужики на параході сказали, коли він спитав про могилу Шевченка: кого там поховано? — «јакогось генерала,» — і тілько німець-капітан сказав: «dasz musz ein politischer Mann sein» (це мусить бути јакиjсь політичниj чоловік). Таj звідки б то «мужичі хлопці» дізнались про Шевченка, коли про нього мајже ніхто јім не нагадував з самих 1864—65 рр.

[5]) Дльа нас не јасно, шчо розуміје ш. товариш, говорьучи про цеj «литературниj романтизм» Пушкина, а особливо Лермонтова, і навіть Гогольа і Бьелінського. Нам здајетьсьа, шчо, јак «літератори», і Пушкин, і Лермонтов, — а про Гогольа вже і говорить нічого, — далеко більше «реалісти», ніж Шевченко, од котрого і до остатніх часів все тхнуло манероју Жуковського і Козлова, або псалмами.

[6]) З поводу цього можна б багато сказати, та тілько ми скажемо трохи: Здајетьсьа нам, шчо автор був би ближчиj і до соціалізму, і до історичноjі правди, јак би замісць слів: «двох народів» сказав: «двох держав.»

[7]) Нам здајетьсьа, шчо не тілько оці московські твори Шевченка, а і перші јого украјінські твори подібні навіть не до писаньнь Жуковського (у котрого самого, а не то вже у Шіллера, були речі не тілько «по панському слезливі»), а більше до Козлова.

[8]) Ці слова Шевченко каже про часи до 1839 р., коли він написав перше своје діло, а зовсім не про те, шчоб јому власне було важко писати по украјінському і післьа того, јак він так одновів «мудрим.» (1843).

[9]) Нам не јасно, шчо хоче сказати ш. автор цими словами.

[10]) На врьад, шчоб була правда тому, шчо Шевченко коли не будь «вчивсь, јак слід украјінськоjі історіjі,» та шчо «в звјазку з історіјеју других народів.» Такі речі він розумів більше, јак то кажуть, пьухом поета та шче і мужика. А в 1844—46 рр. шче і сам Костомаров не «вчивсь јак слід» украјінськоjі історіjі, бо тоді і він вірував в «Исторію Русовъ» (буцім то Коніського), а не в *акти*, вив-

чивши котрі, Костомаров потім перевернув українську історіографіју ј поставив јіјі на ту дорогу, по котріј јіј *слід* іттп. Історіју ж України «у звјазку з історіјеју других, а найбільше славјанських, народів» ніхто шче ј не починав вчити ј досп. Історіки України, навіть українольубці, пишуть цьу історіју, јак історіју більш, або менш заблудшоіі частини «Государства Россійскаго,» котре само не думајуть розбірати, јак частину всесвітньој історіјі, або з гори говорьать не дуже јасні фрази про «дух українського народа,» про јого «природжені порьадки, бажаньньа ј заміри,» не думајучи про те, шчо це все речі, про котрі можна стане говорити поважно тільки післьа докладного досліду українського життьа способом порівньујушчоіі соціологіјі.

[11]) Таких *панів*, шчоб читали Кольара ј Ганку, на Україні ј не було. Шевченко, мабуть, чи не зачіпав своіх власних приjателів; котрі, јак це не раз бувало з «українофілами,» «своjеjі мови не вміли.»

[12]) Ні звідки не видно, шчоб Шевченкові була відома книжка Боденштедта Die poetische Ukraine, виjшовша в 1845 р. в один час з самим «Посланіјем»—і шчоб Шевченко думав про неjі, коли писав, шчо «колись будем і по своjому глаголать, јак німець покаже.» До тогож тут јасно говоритьсьа — «будем глаголать.»

[13]) Наше слово про Кирило-Мехводіјевське братство і т. и. знајдете далі. Тут же ми скажемо тілько, шчо скілько ми знајемо од самих діјачів драми, то рукопись Костомарова, котру взьав в јого Јузефович, показано було професорові не в Кијіві, а вже в III отдьеленіјі в Петербурзі. Коли це так, то розмова Фундуклеја з К—им — апокріф. — А шчо случај самојі зради Јузефовича не апокріф, јак де хто навмисне каже, — це видно ј ось з чого: В часи археологичного зјізду в Кијіві, в 1874 р., акад. Срезневськиј в першіј промові розхвалив, на чому світ стоjіть, Јузефовича. З нього поводу почали говорити між учеными, чи слід так вихвальувати шпіона, і стали згадувати ј зраду јого перед Костомаровим. Јузефович сам, шчоб справдитись, росказував це діло одному з членів зјізда (П. В. П.), казав, шчо він мусив так зробити, бо Костомаров на допросах не вмів мовчати ј почав приплутувати ј јого до свого діла. Ја ж, казав Јузефович, жив тілько з служби ј мусив оборонjати самого себе з сімјеју....

[14]) «Кавказ» і т. и. не дајуть нам згодитись з цеју думкоју автора

[15]) Нам здајетьсьа, шчо між Шевченком і «тьубінгенськоју школоју» (Штраус, Бауер і т. д.) је завше велика ріжницьа, бо ј підходи до діла поета ј крітіка текстів бібліјі зовсім инакші. Шевченко в Маріјі показавсь зовсім не екзегетом,—(і звісно!) а, сказать би, вільним евангелістом, котриј од себе росказав казку про Маріју ј Ісуса.

[16]) Ні в «Катерині,» ні в «Најмичці» не ма ј сліду протесту проти шльубу ј «законноjі сімјі.» «Незаконна льубов» і «незаконні діти» терпльать у Шевченка, напр. в «Катерині», не од «законних,» а од панства.

[17]) Нам здајетьсьа, шчо стихи, про котрі зараз же говорив автор, беручи јіх „в сурјоз,“ јесть јак раз такі стихи „бакханальні.“ Звісно, до Баркова јім далеко, та до нього далеко ј Пушкину, котрого д. С—ко поставив рьадом з Барковим.

18) Це не вдержује ј Верссаја співати пісньу про те, „јак Марусьу з Бугајем в коморі застали.“

19) На Украјіні, — або ліпше сказати на козацькіј Украјіні, до зједнаньньа з Москвоју, јак і потім, народоправство було тільки внизу, а в горі була монархіја...

20) Д. Партицькиј виводить республіканство Шевченка з коріньньа украјінства, јак і наш автор. (Див. далі)

21) Ми не бачимо в цих стихах ані початку царства, — ані початку попівства.

22) Далеко не все, шчо проти царів, вибрав Т. Ш—ко з Библіји, а тільки кілько случајів власне „барковських.“ Багато ж справди політичного матеріалу в тіј Библіји наш кобзарь зовсім проминув.

23) Доноси посилались вже не на Шевченка, а на *могилу* јого!

24) Нічого було ј вірити «золотим грамотам,» бо в них «народові обіцьано землу (вольа вже дана була царем в 1861 р.), а панам викуп за землу — «з народнього скарбу,»

25) Це говорилось шче в 1876 р., — а тепер, певно, ј автор сказав би трохи инакше. Ми своју думку про украјінську соціальну демократіју ј польаків сказали в «Листку Громади» № 1.

26) Нам здајетсьа, шчо соціаліст-автор зробив би добре, коли б хоч зачепив питаньньа про те, на скілько увесь «московськиј народ,» — великоруси, јесть «Москва» ј «москалі,» а не то вже урьад того царьа, шчо хоче увесь світ заполонити за помічьчу ј таких геројів, јак «Котляревскій — бичъ Кавказа!,» або ј Кухаренко, до котрого писав посланіје ј Тарас.

27) Шче Костомаров (Начало Руси) замітив, шчо будушчиј історік „государства россійскаго“ зверне увагу на те, на скілько прилучіньньа до Россіји остзејських земель з німцьами послужило тому, шчоб внести в неј „государственні елементи.“ Пора б уже звернути увагу ј на те, скільки послужила тому ј прилучка Украјіни до Москви. Московське царство, звісно, було „пунктом кристалізаціј“ всіх „бьурократичних елементів“ на зході Европи, та тільки ј ті країни, шчо до нього пристали, сами в собі наплодили немало тих елементів, од котрих солоно пришлось і москальам. А скілько було „каламарського насіньньа“ в Украјіні вже в XVII ст., скілько јого пішло на службу в Московшчину з XVII і јак воно, починајучи од Петра I, дивилось на „кацапів,“ напр. хоч на „старовірців,“ того не слід би було забувати ј украјнольубцьам, а надто украјінським громадівцьам.

28) Коли зрозуміти ці слова так, шчо Ш—ко дививсьа на царів, јак і мужики,—то не можна згодитись з автором, бо мужики думајуть, шчо царь хоче јім добра, а деруть тільки пани, котрі царьа обманьујуть. Коли ж зрозуміти јіх так, шчо Ш—ко думав за мужиків, по соціалістичному, то не можна згодитись з тим, шчо царство јесть джерло усьакого здирства, напр. і богатирського. Так думав тільки галицькиј „ліберал“ д. Партицькиј, котриј каже за Шевченка: „Шевченко знав, шчо по уступленьу деспотів (царів) устануть і менші деспоти, в ліпшого жерла попливе ј ліпша вода“ (Прав. ідеји в п. Т. Ш—ка, 19).

М. Драгоманов.

ШЕВЧЕНКО, УКРАЈНОФІЛИ
Ј СОЦІАЛІЗМ.

I.

Із однієјі печі та не одні речі. — Шевченко вже не „безумниј патріот“. — Шевченко ніколи ј не був „сепаратістом“. — Шевченко ворог Россіјі ј Польшчі ј козако-украјінськиј республіканець. — Шевченко ворог Россіјі. — Шевченко мирниј патріот. — Шевченко пророк „своєјі хати ј своєјі мудрости“, котра вберега од „джуми нігілізму“. — Шевченко не соціаліст і не револьуціонер, а законниј австрієськиј поступовець. — Шевченко не „современный украинофилъ“. — Шевченко нігіліст і соціаліст. — Шевченко Христос і Беліал. — Шевченко дльа посвьачених і не посвьачених. — Так завше з пророками!

Шевченко на стілько великиј чоловік дльа украјінства, шчо зовсім не диво, коли на јого так часто огльадајутьсьа украјінці ј не украјінці, коли зајде розмова про украјінську справу. Лихо тільки, шчо доси ніхто не зважився докладно розсудити об тім, шчо таке справди Шевченко *сам по собі ј у свіј час*, — а всі, хто бравсь писати про нього, перш усього думали про себе і кожниј повертав Шевченка, јак јому на тој час було треба, та, гльадьучи на те, перед ким говорилось про украјінського кобзарьа.

Најбільш разьучиј примір такого повертаньньа показав один з најблизчих пријателів Шевченка, д. Куліш, котриј в 1857—61 рр. виславльав Ш—ка, јак навіки славного громадьанина, поета ј навіть „першого історіка“ Украјіни,— (*Эпилогъ къ Чорной Радѣ. 1857. Чого стоить Шевченко*

яко поетъ народній. 1861), а в 1875—77 рр. знаjшов в ньому тільки „пьяную музу, поддержанную худшими а не лучшими умами своей родины“. *(Исторія возсоединенія Руси. Козаки по отношенію къ обществу и государству)*. В цьому примірі крутіньньа Ш—ка діло доходить до jавного скандалу тільки через те, шчо jого робить один, тоj самиj чоловік. Тільки ж подібно, jак д. Куліш, повертали Ш—ка по своjому j другі льуде однієjі, тієjі ж самоjі партіjі, котра вважала Шевченка своjім пророком,—украjнофільської партіjі в Россіjі j в Австріjі. Так украjнофіли, приjателі Шевченка в Россіjі, говорьучи про нього, нальагали більш усього на те, шчо він не jесть, або j не був „краjевиj патріот,“ а инакше сказати, не маjе, або j не мав того, шчо в Россіjі зветьсьа „украjіньським сепаратізмом.“

В 1857 р., коли украjнольубство ледве росправльало крила, підбите в 1847 р., та ховалось під захіст московського славьанольубства, д. Куліш в „Эпилогѣ къ Чорной радѣ,“ напечатанному в московськіj „Русской Бесѣдѣ“ 1857 р., навіть шче не смівши назвати Шевченка по имени, j заговорив про цього „величайшаго поэта южнорусской поэзіи, пѣвца людскихъ неправдъ и собственныхъ горючихъ слезъ“ ось jак:

«Называютъ его безумнымъ патріотомъ; а между тѣмъ онъ-то и нанесъ первый ударъ тому вредному мѣстному патріотизму, который поднимаетъ на ходули своихъ аттестованныхъ исторіею героевъ и отворачиваетъ глаза отъ доблестей сосѣдняго народа,— тому патріотизму, который полагаетъ свою славу не въ успѣхахъ благоденствія цѣлой страны, а въ торжествѣ какой нибудь партіи, или даже нѣсколькихъ лицъ, иногда очевидно во вредъ всему народонаселенію...(??) Такъ! онъ доходилъ до безумія въ изліяніи своего гнѣва на беззаконія людскія; онъ былъ неистовъ, когда призывалъ небо и землю противъ тѣхъ, *кого считалъ* виновникомъ страданія ближняго. Но кто же осудитъ поэта за то, что, поддавшись невыносимой боли сердца, онъ не соблюдалъ мѣры своимъ воплямъ?....»

Через кілька років д. Костомаров, другиj товаришч Шевченка по карі 1847 р., вже казав в украjінському місьачнику, шчо в Шевченка ніколи j не було гріхів „безумнаго патріотизму“: По слову д. К—ва,

«Ни Великоруссы безъ Малоруссовъ, ни послѣдніе безъ первыхъ не могутъ совершать своего развитія. Одни другимъ необходимы; одна народность дополняетъ другую; и чѣмъ стройнѣе, уравнительнѣе, взаимодѣйственнѣе будетъ совершаться такое дополненіе, тѣмъ нормальнѣе пойдетъ русская жизнь. Шевченко, какъ поэтъ народный, чувствовалъ это и уразумѣлъ, и оттого-то его понятія и чувства не были никогда, даже вь самыя тяжелыя минуты жизни, осквернены ни

узкою, грубою непріязнію къ великорусской народности, ни донкихотскими мечтаніями о мѣстной политической независимости: ни малѣйшей тѣни чего нибудь подобнаго не проявилось въ его поэтическихъ произведеніяхъ.» (Воспомин. о двухъ малярахъ, Основа 1861, IV, 53).

З малими одмінами слова д. Костомарова завше говорились украјнофілами в Россіјі, коли јшла прильудна розмова про Шевченка. Ми сами говорили трохи подібне в „Недѣлѣ“ 1874 р. і в „Кіевскомъ Телеграфѣ“ 1875 р. І таке говорилось зовсім не з нешчирости, а через те, шчо коли декому з украјнофілів в Россіјі справди не хотілось виступати „сепаратістами,“ звісно, кожному по своіј причині, (д. Костомаров напр. виступав в својіх наукових творах пісьа 1857 р., з думками про „федеративныя начала“ в усіх Русьах; другі прьамували до всесвітніх соціалістичних думок) то јім не хотілось і признатись, навіть і дльа себе, шчо јіхніј „пророк“ був коли небудь „украјінським сепаратістом.“

А в тіж самі часи в Галичині льуде, котрі звали себе учениками ј Шевченка, ј Костомарова з Кулішем, вихвальајуть Шевченка власне, јак пророка козако-украјінськоји республіки ј повстаньньа проти Москви (а перше говорилось) — і Польшчі. („Вечерниці“ 1862 „Мета“ 1863) Шче в 1872 р. д. Ом. Партицькиј в книзці: „Провідні ідеји в письмах Т. Шевченка“ говорив напр. таке:

«В поезіјі „Кавказ“, зверненіј проти Россіјі, заповідаје сьа отверте повстаньє проти Россіјі (Пров. ід. XVIII.) Козацтво ј Черкеси — то (дльа Ш—ка) два головні представители волі ј слави... (там. 15). Ненависть Шевченка до царів, викликана історичними ј сучасними споминами, маје власниј свіј корінь в успособленьу ј характері украјінцьа. Поньатьє волі, за котру тілько крови полито, в умі украјінцьа не знаје границі. Уже такиј нахил того льуду, шчо збиваје сьа більше на форми республіканьські, ніж на форми монархичні. С тоји причини у Ш—ка навіть добрі ј тихі(??), ба навіть біблијні царі не дізнајуть пошчади.» (тамож 17).

В 1877 р. д. П—иј знов казав, шчо „Ш—ко був отвертим противником Россіјі і јіјі пануваньньа над Украјіноју“. (Газ. Шк. 1877 № 9), — і всьакиј логичниј чоловік мусив спитати: а Польшчі? — а далі ј: а Австріјі, наслідниці Польшчі в Галичині ј помічниці тамошнього польського панства?

Рідко хто з галицьких „народовців вмільувавсь держатись на логичному козацько-украјінському народовстві ј республіканстві. З 1866 р. „молода“ галицько-украјінська партіја постаршала ј приньала до себе декого з старших та шче ј льудеј „з становиськом,“ а за приводом совітника ј віце-

маршала Лавровського, пароха Качали, діректора Ильпицького і др., почала було не тілько миритись з австро-польськоју урьадовоју сістемоју, а ј сама становитись урьадовоју. Показалась потреба установити ј урьадовиј погльад на Шевченка, котрого раз вже партіја признала за свого апостола.

Почалось з того, шчо в галицьких народовців в Ш—ка почала спадати јого не прихильність до Польшчі, до магнатства, а зосталась тільки неприхільність до Москви. На прильудних відчитах висувались у перед такі речі јак „Сон" (1870 р.) а такі, јак „Гајдамаки" ховались назад. (Де хто робив подібне ж і в Россіјі, тільки на виворот). Јесть такі, — напр. редактор пів-урьадовоји „Газети школьноји," котрі ј доси стојать на такому переполовиненьну „апостола самостіјности Русі-Украјіни." Другі ж, чеснішчі ј логичнішчі льуде думали вправитись з ним инакше: вони попробували заплюшчити очі зовсім на політично-соціальниј, а особливо на „гајдамацькиј" бік „Кобзарьа." Розбірајучи „Неофітів," д. Згарськиј каже, шчо „Кобзарь наш... поставив нам великим, свьатим приміром образ терпльашчих за віру мучеників, христијанських новавірців. Ні жовчеју, ні местьу не дише зболіле серце нашого вішчого. Не зазиваје він землькаків своіх до кровавоји пімсти на розпинательах, а до непоколебимоји віри в правду." (Правда. 1868, стор. 235). Другиј критик Шевченка в газеті галицьких народовців, львовськиј профессор універсітету Ом. Огоновськиј не згожујетьсьа з цими словами д. Згарського, признајетьсьа, шчо Шевченко говорив таки в „Неофітах" про месть і т. и. Та все таки в јого „Критико-естетичному погльаду на де-котрі поезіји Шевченка," а особливо в промові, котру держав пр. Огоновськиј в XII роковини Шевченка на зборі, на котрому були ј вишчі урьадники галицькі, польаки, Ш—ко мальујетьсьа перш усього „патріотом," котриј клопочетьсьа најбільш усього об тім, шчоб в украјінців була „своја хата, своја вольа, своја мудрость!" Патріот тој, звісно, льубить нарід, хоче волі јому, плачетьсьа на невольу, та все таки, чоловік досить смирниј, которој. проповідаје „резігнацију," котриј радиј обіјмити ј ворогів своіх і т. и. Нетерпить чоловік тој најбільше „чужоји мудрости," через котру пропада ј Украјіна слідом за Россіјеју. По словам д. Огоновського,

«Шевченко радить землькакам, шчоб з наукоју завитала у них мудрість *своја*, а не *чужа*, німецька. До припьатија мудрости німець-

којі пани-українці не були јешче приспособлені, а опроче культура чужа могла б таких недольудків зробити калікамн моральними, поза-јак вони ні мови рідноі, ні історіі не знали.... Розумієтьсьа, шчо такиіі недоуки, полизавши дешчо німецькоі філософіі, всьаку віру в бога мусили втратити. От і жерело ужасного нігілізму, шчо в деіаких верствах висшого ј середнього товариства в Россіі неначе джума пагубна шириться.» (Правда 1873, 30—31).

Легко зрозуміти, шчо заховати політичио-соціальниј бік писань Ш—ка було важкенько. Коли не в Галиччині, то де инде, а на нього мусили звернути більшу увагу. Між инчим це сталось у Цьуриху в 1873 р., коли там зібралось чимало украјінців і москалів з Россіі, польаків і кілько русинів з Австріі.

В тіж самі XII роковини Шевченка, коли читав своју промову пр. Огоновськиј в Львові, в Цьуриху кілька русинів з Галиччини зібрались теж свьаткувати роковини Ш—ка, і д. С. С. виставльав јак „головні признаки *руського* (украјінського) характеру, спільні з польським,—індівідуальність і сильну льубов родини,"—напроти тих німців, котрі, дивльачись на цьурихських „россіјан," вважали ј русинів „eine russische Fraction von nihilistisch — kommunistischer Farburng." (це мусить бути московська партіјка нігілістично-коммуністичноі барви.) Дльа того, хто знав тодішнье житьтьа славјанськоі молодіжі в Цьуриху ј польськиј музеј гр. Пльатера на цьурихському озері, де дірехтором був звісниј д. Духінськиј, і де намальовано на стіні карта Східньоі Европи, на котріј було написано, шчо „туранська Московшчина" маје ознаки: невольу ј коммунізм, а „аріјська Польшча з Русьју" — вольу ј індівідуальність, — хто знав, јак неприхільно дивилась більша частина цьурихських польаків на студентів і студенток із Россіі на јіх „нігілізм, соціалізм, космополітізм" і т. и., — дльа того тільки ј стане јасноју промова галицького оратора в Цьуриху. Газета галицьких украјнофілів напечатала слова јого без усьакоі уваги. Коли ж в тому самому Цьуриху серед „россіјан," (котрих половина була з Украјіни,) прочитана була наша статьтьа про Шевченка з погльадами, подібними до тих, котрих держитьсьа д. С—ко, то редакціја „Правди," дајучи про те звістку, прибавила: „з дејакими погльадами вп. дописуватедьа, котрі годі нам тепер враз з одмінними нашими погльадами спеціально наводить, ми не годимосьа." (Правда 1873, 340—344, 473). Телеграмма ж, котру послала в спомин про Шевченка, јак „співцьа справи му-

жицькоїі,“ цьурихська молодіж „малорусская и великорусская“ до одного з товариств галицької молодіжі, так і не попала в печать.

Звісно, јак не всильујсь, а трудно було зробити з Шевченка смирненького унијатського попика ј чиновника під австро-польським урьадом, јак трудно було повернути ј українське пародовство на шчось середнье між чиновницькоју австрійськоју вірноконстітуцијностьу à la „Слово“ ј магнатськоју державноправностьу „à la от. Качала.“ І скоро довелось і народовцьам галицьким накладати јаснішчі барви на сіренькиј образ, јаким намальував Шевченка д. Огоновськиј. В промові д. Вол. Барвінського в XIV роковини смерти Шевченка (1875 р.) Шевченко виступав вже більшим поступовцем, хоч все таки таким, шчо за малим би помістивсьа в рьамці австрійських порьадків і тілько не містивсь в „московських.“ Звісно, ј дльа д. Волод. Барвінського Шевченко — немов „историчниј дух нашої народности,“ і через те, почавши говорити про Шевченка, д. Б—иј заходить на перегльад історії „Русі — Украјіни.“

Цьу ж Русь-Украјіну ось јак високо ставить д. Б—иј:

«Коли на заході доперва французска революција с кінцем XVIII віку мстить знехтувані досі права льудськости і стаје переломом дльа прав свободи јединиці, свободи віри, мислі і слова, — Русь-Украјіна вже в першіј половині XVII віку, одже більше јак о 100 літ вперед, роспочинаје се велике діло всесвітньої культури.» Тілько ж Украјіна хоч так випередила Францију і увесь «захід,» — а «довговікова борьба нашого народу зовсім далека від комуністичних і соціалистичних переворотів, јакі пројавились на заході. Ідеал нашого народу не перечить природного устроју суспільности. Він не јде до комуністичного зрівньанья всіх багацтв, ані до соціалистичного зрівньанья всіх льудеј після одної міри. Народниј ідеал не перечить конечности витвореньа ріжних верств (классів) суспільности, але домагајетсьа зовсім свободного, нічим не уривілійованого переходу кожної јединиці з одної верстви у другу, свобідного розвоју всіх моральних і матеріальних сил кождої јединиці. Сеј ідеал — се непарушима підстава неустанного здорового житьа економичного і морального — так в народі, јак і в цілиј льудськості. Соціјальна борба Украјіни—так далека від комуністичних і соціјалистичних тенденціј, јак далека јіјі боротьба народньа і релігіјна —від народньої і релігіјної нетолеранціјі.»

По словам оратора Украјіні не судилось вдержатись з своїим ідеалами. Вона „упала разом із Польшчеју (sic!) перед престолом чужого сусіда,“—і осталась позаду ходу, на котриј ступили другі народи після французької революціјі, заснула, аж поки не розбудив јіјі Шевченко ј не звернув на стару дорогу. Тілько ж тепер украјінці д. Барвінсько-

го не стануть поновльати старој Січі, воjенној,—„грубој сили,“ а заложать „моральну Січ—шчирого патріотизму“ і спокіјно можуть сказати своjім сусідам: „не страхаjтесь нас! Ми не јдемо до револьуціjі, ми не шукаjемо переворотів, — ми јдемо законноју дорогоју, у нас не ма ні слова неправди. (?) Не страхаjтесь—ми не спроневіримось завішчаньньу Тараса Шевченка... він кличе до нас: „обнімітьсьа, брати моjі, мольу вас, благају!“ Так говорить украјінофіл-оратор і кінча стихами Шевченка, оберненими до јого ж:

. . . . жива
Душа поетова свьатаја....
І ми, читаја, оживајем
І чујем бога в небесах!

Дд. Огоновськиј, С. С., Барвинськиј і другі не дурно згадували про „нігілізм,“ „соціалізм,“ „коммунізм,“ „револьуцију“ і т. н., котрих би то нема в Шевченка і в јого духовних синах. Ці згадки показујуть, шчо на Украјіну насувалась нова хвильа европејських думок, на цеј раз більше через Московшчину, котра, мајучи в собі все таки центр з льудьми по европејському вивченими в Петербурзі, багато в чому випередила Украјіну. То була хвильа матеріалістичних і соціалістичних думок. Хвильа та застала ј на Украјіні Малоросс.јськиј, і в Галиччині вже міцниј культ Шевченка, котрому вже кланьались не самі тілько украјінофіли „Правди,“ а ј „москалефіли“ „Слова“ ј рутенці „Друга“ ј самого „Русского Сіона,“ так само јак Христу кланьајутьсьа ј льуteранці, ј папівці, ј свьатішчиј сінод петербурськиј, і кланьались јакиjсь час і де які соціалісти.

Дејакі льуде „нових думок“ на Украјіні тим більше могли пристати до культа Шевченкового, шчо справди між јіхніми думками ј Шевченковими було більше ниток, ніж між Шевченком і „Словом,“ або Р. Сіономъ,“ та ј самими украјінофілами „Просвіти“ ј „Правди,“ котрі, не вважајучи на јіхні акахвисти Шевченкові на своjіх сборах, бојались пускати з нього хоч шчо небудь в мужицтво. Тут же појавилось пражське виданьньа „Кобзарьа,“ в котрому багато, особливо притивуцерковних, віршів показалось в печать в перший раз. Видавці попробували пустити ці вірші не тілько в панство, а ј в мужицтво, поробивши маленькими книжечками отбитки таких річеj, јак напр. „Марија.“*)

---

*) Замітимо при случаjі, шчо цьа проба „пропагандного“ виданьньа

По троху в деjаких кружках на Украjіні j в Галиччині стали ходити думки про Шевченка, дуже подібні до тих, котрі виложені в статьті д С—а.

Звісно, і в Россіjі, j в Австріjі знаjшлось багато льудеj, котрі, або не мали прихільности ні до новоjі украjінськоjі партіjі, ні до підновленних і підбавлених творів Шевченка,—або нальакались, коли б і jіх не зважено за членів новоjі, небезпечноjі партіjі,—або j те, j друге в купі. От і почали—навіть прославлені шевченкольубці, або вигорожувати Шевченка (j себе) з новоjі партіjі, або ділити jого писаньньа на вівців і козлищ, або винуватити цілком і Шевченка, j нову партіjу, або бормотати таке, шчо j второпати не можна.

Цікаво, шчо один з перших прокурорів новоjі партіjі, очевидьачки колишніj украjнофіл, тільки, здаjетьсьа, шче „до—основськиj“ козакофіл, д. Z., автор прокурорськоjі, коли не жандармськоjі, статьті в катковському „Русскомъ Вѣстникѣ“—„Современное украйнофильство“ (1875 р. № II), попробував виділити Шевченка од таких „нігілістів і інтернаціоналістів в украjнофільськіj шкурі,“ jак напр. автор статьті „Література россіjська, великоруська, украjінська j галицька,“ поставивши jім в батьки з старших украjінців не Шевченка, а Костомарова, „представителя отрицательной, можно сказать, разлагающей школы украинскихъ писателей.“ „Какъ вы смѣете,—кричить цеj стариj украjнофіл на „современных,“ —какъ вы смѣете зачислять въ ваши ряды такихъ людей, какъ Гоголь, Максимовичъ, Метлинскій, Квитка, Котляревскій, людей очень неравныхъ по таланту, но сходныхъ въ томъ, что любовь ихъ къ своей родинѣ и языку нисколько не мѣшала имъ быть истинно русскими, любить искренно общее отечество и ставить общее выше частнаго! *) Шевченко и другіе (?)

Шевченка зроблена була без сістеми, jак можна бачити j з того, шчо вибрано було j jак звезено до купи в цих „метеликах“ з Кобзарьа (1) Сотник, Марина, Титарівна, 2) Кньажна, Варнак, Петрусь, 3) Неофіти, Маріjа, 4) Відьма,) так і з того, шчо навіть таку річ, jак „Неофіти“ напечатано було без усьакого поjасненьньа цілком невідомих мужикам річеj. На решті це виданьньа, зроблене в 1876 р., дало сконфіскувати аж в 1877 р. товариство „Січ,“ котре поставило на jому своjу фірму, а нічого не зробило проти тиjеjі цілком беззаконноjі конфіскати!

*) А згадати при случаjу, у Котльаревського, Квітки, та j у самого Гогольа в „Вечерахъ на Хуторѣ“, „москалененавидѣнія“ було далеко

истинно художественные таланты не принадлежатъ вашимъ рядамъ.“

Трошки вишче тој же д. Z., котриј сердитьсьа на „костомаровську школу“ за те, шчо вона виступа ј в історіјі Украјіни проти старшини козацькоjі за „чернь,“ котра буцім була гірше дльа Украјіни, ніж польське панство,— Шевченка зве „лучшимъ сыномъ Русо—Украйны.“

Незабаром далеко славнішчиј украјнофіл, „основськиј“ коріфеј, д. Куліш, виступивши проти „нігілістів і соціалістів“ „современних“ і козацьких часів, вже назвав і Шевченка „худшимъ, а не лучшимъ сыномъ своей родины,“ бо, по јого словам, тільки „худшіе, а не лучшіе умы его родины поддержали“ јого „пьяную музу.“

В Галиччині кумедіја з нігілізмом, соціалізмом і Шевченком справльалась подібно, тілько по својому. В Россіју рідко заходьать галицькі часописі, а де-јакі зовсім не заходьать, і через те ми думајемо, шчо не зајво буде росказати про цьу кумедіју трошки більше.

В Галиччині цьа кумедіја стала тим жвавішчоју, шчо там в 1877 р. случилось два судових процесси проти соціалістів, кількох украјінців і одного польака, прокураторіја зробила кілько обшуканьнь по хатах у русинів і навіть в де-јаких товариствах, јак „Академ. Кружок,“ „Просвіта“ і т. н. Звісно, јак деморалізована публіка галицька, польська ј руська. Усі партіјі ј партіјки кинулись доносити одні на одних: ти, ви, — мовльав, — джерело соціалізму ј нігілізму! У „Слова“ таким джерелом виходили польаки ј украјнофіли, у польських газет—„Слово“ ј попівство руське та „Москва.“ Галицькі украјнофіли перельакались і почали звертати нігілізм і соціалізм на саму „Москву.“

«Соціалізм і нігілізм,—писав молодиј професор гімназіјі Евг. Желіхівськиј, —котрому довелась немала роль в кумедіјі з нігілізмом і Шевченком, — соціалізм і нігілізм розширені тілько в північниј Россіјі, котра переполнена тајними стоваришеньами і закинена множеством того рода часописьами і книжками. Усіліја *північних новаторів* розширити својy пропаганду також на Малују Русь не осьагнули результату. Вони видали вправді пару книжечок на малоруському јазиці і позискали кількох льудеј; але загал русинів так на Украјіні, јак і в Галиччині виступив рішучо проти сеjі пропаганди

більше, ніж у „современныхъ интернаціоналистовъ въ украйнофильской шкурѣ“. Тілько ј того, шчо при всьому тому Котльаревськиј, Гоголь і т. н. були *вірнопідданними*! А таких тонких річеј, јак „общее“ та „частное“ в ті часи льуде ј не знали.

зірвав с тими льудьми всьакі зпошеніја. Доказом того україпські орга.иів Россіјі, (јакі?!) і льв'вська «Правда.» (Рускій Сіонъ, 1877, № 10.)

Украјнофільська газета „Правда“ кілько разів за 1877 р. сказала теж саме: В статьті „Пројави соціалістичні між українцьами і јіх значінье“ (написав Будевольа автор статьті про Шевченка в „Вечерницьах“) „Правда“ напечатала великими буквами: „шчо українські соціалісти јесть причепи до соціалістів московських, попхнуті туди россіјським правлінньем.“ В статьті „Лжепророки“ „Правда“ признајетьсьа, шчо галицькі народовці

«Поклали пункт тьагости на придніпрову Украјіну, піддались добровольно під духову супремацію і гегемонію братньоі інтелігенціјі з над Дніпра, — бо там була гідна репрезентаціја нашоі ідеји, підтримувана научнім трудом такого Костомарова, Антоновича, або таким об'јавом чесного і дорого рідного слова такого Вовчка, Куліша, Стороженка, Нечуја і инших.»

«Так було, каже „Правда,“ аж до недавна. Аж не зјавились *лжепророки*, — нові гетмани... експлуататори народу і Украјіни, шчо засіли чванливо на горах чужих, де не ма ніјаких тьурем, де тобі губи кулаками не заткајуть, і в такіј ліберальніј формі висисајуть кров народу, буцім в ушчасливлінье јого, за котре вони при такім тоненькім розумі, јаким вони величајутьсьа, не зуміјуть сказати, коли воно буде і јаке воно буде! Сотки рублів видајуть на вигідне житье по метрополіјах чужих, сотками оплачујуть далекі дороги, сотки видајуть на публікаціјі, с котрих та поміч народові, шчо с торічнього снігу“ і т. д. „Коли б, каже дальші, галицькиј українськиј орган, придніпрьанська інтелігенціја узнала проводирство таких лжепророків, ми б тоді, хотьа з страшним, пекучим болем в серцьу, мусіли б взьати розбрат с тоју інтелігенціјеју, хоч так нам дорогоју, а цілу одвічальность за се мусили б вложити перед історіјеју на лжепророків!»

Тільки ж, каже публіціст „Правди,“ „ми знајемо на певно, шчо загал інтелігенціјі придніпрьанськоі далекиј від того, шчоб віддатисьа в најми (!) лжепророкам,“ — і починај кінча добивати лжепророків соціалізму на Украјіні, — именем украјнофільства і стихами Шевченка!

„Правда“ мала, коли не резон, то повід писати таке, бо, минајучи навіть те, шчо вона сама була відновлена, а „Товариство имені Шевченка“ було заложено на гроші, прислані з Украјіни, в 1873 р., коли вже галицькі народовці доволі показали себе на тіј дорозі, на котру вони стали слід за совітником, віцемаршалом і банкіром Лавровським, — навіть в 1875—77 рр., коли вже вона виступала проти соціалізму, і в самому 1878 р., післьа всього того, шчо було понаписувано в „Правді,“ до неі слались писаньньа льудеј „з придніпрьанськоі інтелігенціјі,“ котра, звісно, належить до духовноі церкви Шевченка.

Духовні сини тнјеји церкви в Львові не стали на показаних вижче словах. Післьа арестів в Львові, попи так і такими словами почали одхрищуватись од нігілізму, соціалізму ј револьуціји ј од тих, кого в нij обвинувачувано, одхрищуватись раніще, ніж шче сказала своје слово прокураторіја, шчо зарані предавали в руки прокураторіјі земльаків своjіх. Мало того. Автор „Провідніх ідеј в письмах Т. Шевченка,“ тепер впорьадчик „Газети Школьноjі“ в Львові, пригадав нові вини лжепророків соціалізму в Галиччині, вини ј перед украјінськоју громадоју, ј перед австріјським начальством. Він перепечатав з „Руского Сіона“ лист, очевидьачки писаниј теж галицьким народовцем:*)

„Соціалисти на Русі. Читајемо в „Руськім Сіоні“ ч. 18: „В последних роках ділано із сторони россіјских соціалистів старанья, шчоби перенести соціалистичну пропаганду також на Украјіну і Галиччину. Они зједнали собі навіть на Украјіні для своjіх теориј одну дуже знамениту особистість, п. Драгоманова, професора Кијівського университета, занимавшого на полі науки і літератури дуже важне становисько. Виступленье сего мужа в сіј пропаганді могло бути дуже шкодливим, тим більше, шчо будучи одним з провідників малоруського руху в закордонськіј Русі, мав він на тамошньу інтелігенціју незвичајниј вплив. Однакож розвага і здоровиј розум Русі побідили. Русь не пішла на сьу нову небезпечну дорогу, на котру ју спровадити усиловано, і оставила п. Драгоманова. Вона показала наглядно, шчо јіј і не снить сьа о напрасних переворотах, мајучих вести до осушчествленьа јакихсь безмисльних утопиј, з котрими ніјаке порьадочне обшчество стојати не може, але шчо стојіть кріпко на вікових засадах льудскости, і стремить до получшеньа свого биту на дорозі *природнього і законного* розвоју. По тіј причині не лишалось п. Драгоманову нічого: јак під прессіјеју урьаду оставити Россіју, де всьакиј вплив стратив. Він удав сьа до Галиччини і шукав тутки польа до свого діланьа. Уже перед тим був він ту знаниј, стојав з многими льудьми в літературних зношеньах, і мав дльа своjіх праць наукових багато почитателів. Однакож Галиччина станула мов один муж напротив його нових соціальних теориј. Надармо грозив Драгоманов, шчо скомпромитује јіх товариства, именно: „Просвіту,“ „товариство имені

---

*) „Рускій Сіонъ“ перш усього орган вишчого попівства львівського і вже через те ультрамонтанськиј. Тілько ж від часів, коли при „Правді“ розсилались виборчі маніфести от. Качали (1873 р.) показались видніщі нитки між ультрамонтанами ј галицькими народовцьами-украјнофілами. „Р. Сіон“ став печататись в тіпографіјі имені Шевченка“, не раз хвалив „Правду“ ј народовців, особливо в часи нагону на нігілістів і соціалістів. Нам самим трапльалось чути навіть од світських галицьких народовців, шчо уніја — саме украјінська віра, бо вкупі ј православна, ј не московська! А між молодшим попівством галицьким „народовців“ і украјнофілів масти „Правди“ вже набралось чимало.

Шевченка,“ јесли јому не послідујуть. В одвіт на все тоје зірвали всьакі зношеньа з п. Драг. і виповіли в својіх виданьах місце дльа јого праць, котрі почали прибірати небезпечниј характер. Не осьагнувши својеји цілі, опустив п. Драгоманов Галиччину, а виїзджајучи за границьу, завјазав стосунки з кількома академиками, намірьајучи зробити јіх орудијами својеји пропаганди. Молодці дали увлечись: чи не свідомі добре діла, чи може інтересовала јіх повість, чи в кінці схлібльало јім те, мати діла з таким славним чоловіком. На щастье удало сьа привительственним органам відкрити сьу переписку вже в початках і запобічи всім можливим наслідкам. Сожаліјемо за тими молодими льудьми, котрі може ј не свідомо пустились бездорожијем і тим самим загородили собі в нашім крају будучність; однакож з другоји сторони уважајемо то щастьем, що зараз з початку запобіжено злому і здержано јого розширеньє. Молодіж наша буде тепер осторожноју; а ми віримо, що навіть обвинені гірко десь жалујуть свого нерозважного кроку.“

До цих слов д. Партицькиј, на тој час товариш председательа в „Просвіті“ і значить, чоловік, котриј міг знати добре хоч те, чи справди хто небудь „грозив“ „Просвіті“ чим небудь,—додав од себе такі слова:

„Справа соціјалистична представлена в „Руськім Сіоні“ в цілості правдиво. З нашоји сторони додамо тілько, що особа п. Драгоманова јесть і доси јеще дльа нас загадочна. Јесли правительство россіјске знало, що п. Драгоманов јесть небезпечним соціјалистом, так дивно, чому јого, јак инших соціјалистів, не повезено на Сібір, а позволено јому јіхати до Галиччини і ту розвивати чинність, небезпечну і дльа самоји Россіји. Книжки соціјалистичні, друковані п. Драгомановим і призначені до Россіји, звичајно доходьать тілько до Львова і ту в готельу англіјськім розпаковујуть сьа з таким гуком і стуком, що зараз весь Львів і всі консулі россіјські о цілім небезпечнім транспорті знајуть. Рівночасно з транспортом книжок приходьать до Галиччини безчислені листи від п. Драгоманова, з јогож підписом на коверті, і очевидно у всіх адресатів відбувајуть сьа ревізији, бо правительство ділањијем п. Драгоманова направду затревожене. А тим часом під претекстом јакогось соціјалистичного руху відбуваје сьа на цілиј Украјині дијсно јакби јакиј суд страшниј. Нам доносьать очевидці, а дневники віденські в цілості тоје підтверждајуть, що в Харкові, Полтаві, Кијіві і мајже по всіх селах украјінських відбувајуть сьа так числені арештованьа, що до нині около 10.000 (!!!) Русинів перевезено на Сібір. Дијсно, п. Драгоманов јесть або тілько простим орудијем в руках ворогів Русі, або чинить в добриј вірі, але по дурному. В однім і в другім випадку чинність јого јесть небезпечна і дльа Русі шкодлива.“

От таким то льудім, котрі способні були оце все понаписувати, довелось справльати і в 1877 р. звичајну службу в роковини апостола ј пророка божого Тараса, і в такиј час, коли поліціја почала хапати тих із богомольців того ж апостола, котрі признались і до Сатани соціалізму. Тонка нитка шевченкольубства в Галиччині мусила ввірва-

тись. Перш рванули јіјі з того боку, котриј і доси самиј најлогичнішчиј, коли не најрозумнішчиј, в Европі, (і через те ј доси најміцнішчиј!) — з ультрамонтанського!

Почалось в маленькому місті, в Станіславові. В N 6 „Газети школьноји“ 1877 р. показалась звістка з цього міста, шчо там „члени філіјі „Просвіти“ свьаткували річницьу смерти вічнопамјатного нашого поета Тараса Шевченка. „Не знајем, о скілько інформаціјі наші опирајуть сьа на правді, досить, шчо катехит семинаріјі учительськоји в Станіславові мав заказати ученикам семінаріјі брати уділ на тім вечері поминальнім. Јесли зважимо, шчо тој вечір головно був устројениј учительами Станіслаова (між котрими тепер стало кілько „народовців—украјнофілів“), то заказ отого катехита був би лиш објавом ревности зовсім підозрительного рода.“ *)

Катехит (Н. М. Огоновськиј) не змовчав і, згадавши, шчо шче недавно сам папа благословльав редактора однієји газети польськоји „давити лібералізм, а најбільше тој, шчо, окутујучись в полотно умірковинности, змагајетьсьа лучити Христа з Белјалом,“ написав до „Р. Сіону“ одповідь, в котріј каже, шчо він нікому не заказував ітти на вечір Шевченка, бо не знав, шчо він буде, „а јесли би ја був знав, то

«Зајавльају публично, шчо „*Јесли би ја був знав, шчо в Станіславові устројаєтсьа вечер в памјать Шевченка, то буввим ученикам мојім таки з катедри заказав уділ в тімже брати, хотьби го і всі здешні учителі разом устројували*“.

„Відомо загально, шчо межи молодежју шкільноју ширитьсьа чим раз більше „невірство,“ а по крајніј мірі бодај аппатіја до религіјі. Усиліја катехитів, хотьаби і најусерднішші, суть по большіј части безплодні уже по тіј причині, шчо неопитна, а фантастическа молодецька вноображньа, дльа „*ложних пророків*“ черезвичајно воспријемчива. Одно јешче було отрадоју нашоју, шчо у нас не *було* јешче до сих пор *контррелігіјних писем*, в јазиці руськім. Тепер однако і тіјі појавилисьа, а то в *роді поезіј Шевченкових*!! Прошу перегльанути особливо II том „Кобзарьа Шевченкового“, изданного в Празі 1876, котриј „Просвіта“ с таким запалом межи молодеж роспространьаје — а убідитьсьа ч. редакціја, скілько там *богохульних јересеј і нігілістическоји гнилі* (Важнішшіј уступи навожу в дописі).

„Треба в саміј річі, діло неучтивих льудеј, в належитім світі представити і здискретировати, бо гидра погана піднесе шче с більшоју гордостьу голову своју.“

---

*) Остатні слова д. катехит зрозумів так, шчо про јого питајуть, „чи не москаль він.“ „Газ. Шк.“не згодилась, та тільки не појаснила, шчо то значить „ревность підозрительного рода.“

„Газ. школьна“ і п. редактор знајуть безсомнінно, шчо *ја русин, но і свьашченник заразом,* — шчо мні повірене от впреосв. архіереја релігіjно-моральне образованье молодежі школьноjі, шчо ја отвічательниj за тују должність, на мене вложену, перед богом, моjіми властьами духовними, моjім народом, і совістију моjеју. А позволить собі п. редактор сказати, шчо не-то катехит-свьашченник, но і кождиј учитель, чоловік совістниј, не повинен допустити, шчоб молодежь брала участь во вечірі, где Шевченко ставльајесьа „*ідеалом всьакого совершенства*,“ „*первим громадьанином*,“ где заохочајутьсьа присутствујучі до читаньа і ізученьа творів великого поета, котриј писав, правда, прехороші річи, но писав ось јак:

„На апостольськім престолі
Чернець годованиј сидить“ і т. д.

А на інім місці:

„Світе тихиј!...“ і т. д.

Шчож доперва сказати о „поемі“ „Маріја,“ где о таинственному воплошченіју сина божого, поет вот јак говорить:

. . . . уже зірницьа
На небі јасно зајньалась;
Маріја встала, та пішла
З глеком по воду до криниці,
А гость (Арх. Гавр.) за неју,
І се в јарочку догнав Маріју...
. . . .

Јак бачите, д. Н. М. Огоновськиј поставив своју думку просто ј јасно. Того ніјак не можна сказати про тих, хто виступив на оборону Шевченка. „Правда“ пробувала було подивитись на д. Огоновського згори вниз, та сама не посміла витремати своjі очі. В статьті „Образок руського ультрамонтанства“ (№ 7, 1877) вона одповіда катехитові, шчо „стіјність поетів і јіх заслуга не міръајутьсьа післьа јіх віри в догмати,“ але тут же зјіхала не тілько на те, шчо Шевченко оступавсь за „закованих братів,“ шчо ј „христіјанство підньалось за низчими,“ на те, шчо катехит Огоновськиј, „нападајучись на Шевченка, показав, шчо він не пјмаје головноjі сторони христіјанства і. хороньачись за горду тіару, забуваје на вбогиј Віфлејем,“ — а ј на те, шчо Шевченко мав право не знати догмату „неомильности папи,“ шчо він писав Маріју в 1859 р., се б то раніше, ніж Піј IX сотворив догмати тајінственного воплошченіја“ (котриј говорить, про безгрішниј рід Маріјі, а зовсім не Христа). Це все тим вже не јде до речі, шчо в поемі „Маріја“ Шевченко виступив за гръаницьу не тілько ультрамонтанства, або католицтва, а ј христіјанства!

Шче гірше стали перед сміливим катехитом другі народовці, дд. Желіхівськиј і Партицькиј. Д. Желіхівськиј,

учитель з Станіславова, і член філїї „Просвіти,“ котра вдіјала споминки Шевченка,—перш усього не згожујетьсьа, шчоб між молодіжьжу була нерелігіјність; — напроти, каже, „молодіж наша зберегаје в собі великі задатки релігіјности,“ (тоді јак „Правда“ признајетьсьа, шчо „невірство дуже обгортаје молодеж,“ тілько, каже, „причина того не постала ні з часу зоснованьа „Просвіти,“ ні за дльа пражського виданьа „Кобзарьа“). Д. Желіхівськиј каже далі, „шчо молодежі небезпечно подавати в руки антирелігіјні письма, на тоје згодимосьа певно всі, однакож сеј закид не можна робити ані Шевченкові, ані „Просвіті.“ „Шевченка, каже д Ж., хвальать і россіјські писателі, — і мало знајдетьсьа між поетами більш релігіјних від нього,“—на доказ чого ј приводить виписки јак із россіјських писателів, так і з Шевченка.

Коли ж, мовльав, і виступив Ш—ко проти тих, хто скривльав завіти христові, і вирвалось јому слово, котре *читательа разити може* і з *котрим тьажко согласитись*, то се походить не з злоїі волі, але з надміру ревности... Правда, шчо в письмах Ш—ко находить (сьа) пару утворів, *с котрими не згодимосьа*, але вони не кидајуть шче злоїі тіні на поета. Јесли в поемі „Гус“ виступаје він проти папи, в двох чи трьох місцьах непријазно виражајесьа о језуїтах, то сього упереджуваньа годі јему, *јако православному* (тільки!) взьати за зле... Додам јешче ј тоје, шчо таких уступів дуже мало, і шчо всі вони не мајуть великоїі стіпности, бо *писані тогді*, коли *дух Ш—ка тьажкоју неволеју вже зломлениј був.*

Далі д. Желіхівськиј спускајетьсьа до такоїі школьарськоїі оборони своєїі партіїі:

„Отновім јешче на злобниј закид, будьто би товариство „Просвіта“ на силу пхало молодежі том II пражського виданьа (в которім власне ті мрачні уступи находьатьсьа). Позвольу собі дати о. О—ому в сем взглъаді одно важне појасненье. Пражське виданье урьаджене в тој спосіб, шчо *всі перли шевченковоїі музи поміщені в первім томі* і властиво сеј тільки том призначениј дльа загалу. ***В том другиј*** входьать твори слабші, против россіјському правительству вимірені, межи ними також і мрачні уступи; він призначениј лишь дльа тих, которі спеціјально студіјам о Шевченку отдајутьсьа. З сеї то причини напечатаниј том II в далеко меншім числі, і хотьај менши ј објомом, коштује дорожше. Јеслиж уже висока ціна (том I: 2 злр.; том II: 3 злр.) не много би дала купців з поміж молодежі, то заховувала „Просвіта“ (јак довідујусьа) јешче і ту осторожність, шчо том I продавала кождому, том II же тілько старшим льудьам. Таким чином роспродала „Просвіта“ том I цілком, коли тимчасом том II јешче і доси в значнім числі у неј і находитьсьа. *) — Шчо до засад,

*) I тому мајже все виданьньа вивезено в Россіју.

М. Д.

јаких „Просвіта“ придержујесьа, то знаје се кождиј, хто бодај трохи с неју ознакомлениј, шчо поставила собі најважнијшоју цілеју, ширити в народі релігіјність і моральність. Се видно аж надто у всіх јіјі виданьјах, сего перестерегаје вона і при комісовиј роспродажі чужих книжок. Јеслиж в Станіславові дісталисьа через дејаки примірники другого тому межи учеників, то не виновата сему „Просвіта“, але неосторожність нас самих, засідавших в філіјі общ. Качковського.“

Подібно ж викручујетьсьа ј „Газета Школьна“ (№ 8—11), добавльајучи до резонів д. Ж. шче ј такі, шчо буцім „Світе тихиј“ виньато з поеми „Гус,“ тоді јак в пражському виданьњу јасно помічено: „Ці вірші у „Правді“ 1873 р. № 15 надруковані јак часть поеми „Гус,“ (писана в 1845 р.) але у власному рукопису Шевченка вони означені датоју 1860 р. „В кінці, мов дльа того, шчоб показатись најприхільнішчим до церкви, д. Партицькиј, слід за от. А. Торонським з „Р. Сіону“, доносить на книжку „Байки—небилиці,“ видану друкарнеју Білоуса в Коломиј з народніми казками про бога, свьатих, попів і т. и., јак про таку, в котріј јесть „много такого, шчо вірі ј моральности јесть шкодливе!“

Редакціја ультрамонтанського „Р. Сіону,“ печатајучи лист д. Огоновського, сказала сама, шчо „соглашајемось в загалі з погльадом д. Желіхівського на Шевченка,“—і подајучи раду, шчо „добре б було зробити таке виданье, в котрім би лишь вибрані моральні ј релігіјні твори того ж поета предкладати молодежі,“— сподівалась, шчо „знајдутьсьа умірковаппіјші льуде, котрі тих кількох розјарених погодьать.“ Нам же здајетьсьа, шчо згода може настати ј просто між „самими розјареними,“ бо самі дд. Желіхівськиј і Партицькиј не далеко одіјшли од катехита Огоновського, котриј сам каже, шчо Шевченко написав „прехороші речі,“ хоч писав і „јеретичні.“ І справди, д Партицькиј, јак ми бачили, погодивсь з ультрамонтанами, јак в нападі на „Байки—небилицѣ,“ (котрих багато взьато з наших „Малорусскихъ преданій и разсказовъ,“) так і в поході проти „соціалістів на Русі.“

Шчо до Шевченка, то згода між галицькими народовцьами, такими јак дд. Патрицькиј і Желіхівськиј, і попівством зводитьсьа на те, шчо Шевченко був і ангел, і аггел. Таж сама думка трошки мньакше говоритьсьа в „Правді“ і в листі д. Желіхівського,—се б то, шчо не всі твори Шевченка зрозумілі ј приступні дльа молодежі і дльа народу (ad usum populi), так само јак і бібліја, і шчо до-

јакі твори апостола Русі-Украјіни треба залишити тільки дльа старших і дльа „спеціально студьујушчих.“ Один Шевченко вијшов дльа посвьачених, другиј дльа профанів!

Так то крутили на всі боки украјнофіли в Россіјі ј Австріјі свого пророка, аж поки в Россіјі јого прокльав најблизчиј јого пријатель, а в Австріјі јого поділено на двоје. Так завше ј бува з „пророками,“ на котрих јіх обожателі не дивльатьсьа *објективно ј історично*, а тільки *абсольутно*.

Јак же мало думали говорити так про Шевченка навіть најрозумнішчі, најбільш звичні до історічного способу думаньньа земльаки јого, показује напр. статтьа д. Костомарова „Воспоминаніе о двухъ малярахъ,“ в котріј ми читајемо такі слова: „Шевченко былъ избранникъ народа въ прямомъ значеніи этого слова; народъ какъ бы избралъ его пѣть вмѣсто себя... Ш—ко сказалъ то, что каждый народный человѣкъ сказалъ бы, еслибъ его народное чувство могло возвыситься до способности — выразить то, что хранилось на днѣ его души... Ш—ко возвѣститель народныхъ думъ, представитель народной воли, истолкователь народнаго чувства.“

Те, шчо в д. К—ва говорилось все таки світськоју мовоју, те в Галиччині вже просто перекладалось на церковну, — і Ш—ко звавсь і в промовах, і в телеграммах, котрі посилались шчо року в день јого смерти, — „свьатим мучеником, пророком і апостолом Русі-Украјіни.“ А звісно, шчо ніхто так не мучитьсьа, јак свьаті, пророки ј апостоли, од тих, хто јім кланьајетьсьа. — Починајетьсьа з того, шчо кожне слово пророка стаје свьатим, не розбірајучи коли, јак, при чому воно сказане. Далі кожниј вірниј примазује до свьатих слов својі, свьатить словами пророка кожну своју думку, — вибера з тих слов, шчо јому треба, перекручује јіх. Појавльајетьсьа купа Петрів, Павлів, Симонів Волхвів. Тонкі льуде з вірних починајуть ділити науку на тајну і јавну. Починајетьсьа таке, шчо ј справди свьатиј би не розірвав. Коли це јакому вірному самому захочетьсьа стати пророком, або привидитьсьа јому Діоклеціан в жандармському мундірі. Тоді пророк стаје посланцем не Јегови, а Сатани, тоді ікона пророча летить в болото! Sic semper prophetis!

II.

Потреба објективного ј історичного суду над Шевченком. — Недостача матеріалу дльа такого суду. — Пражське виданьньа „Кобзарьа“ ј спомини најблизчих приjателів Шевченка. — Школа Шевченка: Шевченко в Петербурзі ј „Маякъ;“ Кијівськиј славјано-українськиј кружок 1845—46 рр. і українська публіка того часу. — Шевченко јак поет: романтична школа Шевченка; на скілько Шевченко поет мужицькиј, простиј і реальниј? одміна Шевченка од поетів „натуральноjі“ ј „соціальноjі“ школи. — Думки Шевченка про віру: „благочестіје“ (православіје); вільне, індепендентське, біблејство; вільнодумне кощунство; вільнодумство в віршах Шевченка ј украјнофільська праца 1857—1863 рр. — Думки Шевченка про державу та громаду ј зріст jіх: својекрајінство, козацтво, народоправство; нельубов до Польщчі, до Москви; ненависть до царства; мужикольубство ј ненависть до панів. — Грунт громадських думок Шевченкових: козацька ј гајдамацька Украјіна ј бажаньньа украјінського мужицтва та вільне біблејство; одміна Шевченкових думок од новішчого европејського соціалізму. — Шевченкова праца в громаді до тьурми ј по тьурмі: чи був у Шевченка грунт дльа постіјноjі громадськоjі та шче ј револьуціјноjі праці? грунт такоjі праці в Европі; кијівське товариство 1845—46 рр. і житьтьа Шевченка на Украјіні до неволі;—шчо рујновало Шевченка однаково на волі ј у неволі? невпорьадкованность українськоjі праці в 1859—60 рр.; самота Шевченка ј житьтьа день за день в Петербурзі ј на Украјіні; случајність виступів Шевченка в громадах. — Сила Шевченка: поетична натура, здоровиј розум, мужицтво. — Користь з „Кобзарьа“ дльа мужицтва ј дльа громадівськоjі проповіді: користь з неполітичних творів; потреба вибору образів і думок з творів політичних.

Кожного чоловіка, кожного писательа тоді тілько можна оцінити, јак слід, коли роздивимось на нього власне історичним, објективним поглъадом, та шче ј на грунті тиjі громади, в котріј він виріс і працьував. Таке досліджуваньньа „пророків“ показује, шчо діјсно пророків, „всецѣлыхъ выразителей народа“ і навіть дльа одного „часу“ ніколи ј не було. Таке досліджуваньньа розбива ідоли, свьаті мошчі, та за те даје не тілько правдивиј поглъад

на померших пророків, а шче ј міцну нитку, шчоб провести нас в будушче слідом не за особоју з усіма јіјі часовими ј особистими одмінами ј хибами, а за думкоју.

Отже Шевченка ніхто шче так не дослідив історично ј објективно, ні јак поета, ні јак громадського чоловіка. Та це ј не так то ј легко, бо близькі до нього льуде не дали нам основи дльа такого досліду, ні докладними звістками, ні навіть повним і добре впорьадкованим виданьньам того, шчо він писав.

Шчоб далеко не ходити, спинимось на пражському виданьньу Кобзарьа, про котре говорьать видавці, јак про повне, зроблене по власним рукописьам Шевченка.

Перш усього те виданьньа кидајетьсьа в очі чудовим поділом на дві книги. Очевидьачки видавці прилагожувались до россіјськоїі цензури, видільајучи в першу книгу таке вже невинне, шчо вже ні до чого ј причепитись. А коли ј у раньших виданьньах „Кобзарьа,“ — в тім числі ј у Кожанчиковському, (котре певно порьадкував хтось з близьких Ш. льудеј) стихи јого поставлено зовсім не в часовому порьадку,—то тепер через поділ усього „Кобзарьа“ на дві книги: цензурну ј нецензурну, стало вже зовсім важко вдержати порьадок, јак росли думки поета про те та се. Коли згадати, шчо, окрім такого поділу „Кобзарьа“ на цензурниј і нецензурниј, кожна книга пражського виданьньа пушчена „з додатком спомннок про Шевченка Тургенева ј Полонского, Костомарова ј Микѣшина,“ про котрі, јак про шчось основне, виголошујетьсьа на передніх листах, не мов вони прибавльајуть шчо до ціни самого „Кобзарьа,“ або прикривајуть јого својіми крилами, — то це виданьньа стане памјатником оппортунізму, прилагожуваньньа „духовних синів“ Шевченка до россіјських казенних порьадків. З најблизчих льудеј до Шевченка знаходимо там споминки тілько одного д. Костомарова. Та ј ті так мало дајуть матерјалу дльа історіјі власне духовного чоловіка,—Шевченка,—шчо просто дивујешсьа, коли читајеш напр. у д. Микьешина: „Н. И. Костомаровъ могъ бы дать самыя точныя разъясненія,“ а од д. Костомарова чујеш: „я не могу похвалиться особенною съ нимъ близостью, такъ что въ этомъ отношеніи мнѣ извѣстны были лица, болѣе съ нимъ связанные задушевными узами, чѣмъ я, и болѣе меня знавшіе особенности его жизни.“ А споминів цих то льудеј—і не ма! У самого д. Костомарова

про најцікавішче, про житьтьа јого з Шевченком в Кијіві і про јіхнье товариство славјано—украјінське не бачимо ні згадки. Глухо споминајетьсьа тілько „*отъѣздъ* (!) Ш. изъ Кіева въ Генварѣ 1847 г.“ Јасно, шчо цензура закувала перо славного історика ј у Празі!

На решті ј тексти самого „Кобзарьа“ в пражському виданьньу напечатано без усьакоји сістеми. Перш усього не зроблено перечньа тих текстів, печатних і рукописних, з котрих зроблено виданьньа, не сказано, јакі тексти взьато за основні, не показано в кожному случају, чому вибрано тој текст, а не другиј,—хоч за те иноді бачимо, шчо в примітках показані мов одміни (варјанти), навіть помилки шарлатанськоји лејпцігськоји книжки „Сочиненія Пушкина и Шавченки.“ Пригльадајучись, можна догадатись, шчо основоју дльа пражського виданьньа були кожанчиковське та львівське, до котрих підбавлено нове з рукописів, і по котрим пороблені, тілько не скрізь, поправки по рукописьам. *) А јак де, то взьато за основу рукопись, а внизу поставлені одміни по печатнім виданьньам, та тільки з такими неакуратними значками, шчо часом зовсім запутајешсьа. Так напр. про „Неофіти“ сказано, шчо јіх напечатано по рукопису, шчо зоставсь у д. Марковички з одмінами по львівському ј кожанчиковському виданьньу. А під першоју одміноју показано: „Перш. рук.,“ далі „рук. вар.“ Јакі це рукописі? Треба було сказати тим паче, шчо ј львовјане кажуть, шчо јіхнье виданьньа (дуже нелагодне!) зроблено по рукописьам, хоч вони напечатали, јак Шевченкову, зовсім не јого пісньу „Шче не вмерла Украјіна,“ котра також подібна до Шевчекових, јак „Душечки часокъ не видя“ до Пушкинових. Словечка: „перш. рукоп., рук. вар., льв. вид.,“—або „перш. рукоп.,“ „справлено рукоју Тар. Григор. по власному рукопису,“—завше бачиш під одним тимже текстом, а звідки взьато самиј текст чи з першого рукопису, чи з другого, чи просто з власного рукопису,—не бачиш. Через це всі ці одміни не помагајуть тому, шчоб точно прослідити ходу думок і праці поета. Окрім того, на скільки ми могли судити, на скоро

---

*) Так напр. в листі „до Основјаненка“ читајемо: „поборовсьа б з *кацапами*,“ а в низу стојіть „поборовсьа б з москальами (з власн. рук. Шевченка)“. — „*З кацапами*“ чије ж це слово? чи Шевченково, чи львівських видавців? Таких примірів не мало.

перегльанувшиа рукописі Шевченка тоді, јак вони јшли на виставку в Прагу,—не все з них внесено в нове виданьньа. Та ј в недавно вијшовшиј первиј книжці маленького женевського виданьньа „Кобзарьа“ јесть одна штучка, котроји не знаходимо в пражському виданьньу. *) Далі ј сам д. С—о в своїј статьті приводить один вірш „не по пражському виданьньу, а по новому рукописному варјантові.“ (стор. 64) Потім в цьому виданьньу не ма ні „Дневника“ Шевченкового, і ні јого московських писаньнь, котрих післьа нього зосталось чимало.

Думајемо, шчо сказанного буде доволі, шчоб сказати, шчо в нас не ма ј доси повного ј аккуратного виданьньа Шевченка,—і шчо пријателі јого, а також ученики, мусили б перш усього постаратись, шчоб дати нам јого, а також біографіју Шевченка з јого листами.

Не тілько молодиј вік Шевченка, а ј середніј вік, коли він жив в Кијіві серед лучших льудеј Украјіни, доси темниј. А тепер заговорьујуть про те, чому навчивсь Шевченко в Польшчі, од польаків, з польського письменства,—і д. С—ко говорить про те, шчо виніс Шевченко з пробуваньньа свого в Варшаві в часи повстаньньа 1830 р. Дльа нас все це діло темне. Мало відоме ј житьтьа Шевченка в Петербурзі, а також і те, чому він навчивсь і јак він гльадів на тих писателів россіјських, котрих там знав, напр. јак Бурачок, Жуковськиј і т. и. Хоч би нам хто сказав,—јакі книги в јакиј час најбільше читав Шевченко тоді, јак складавсь в ньому писатель і громадьанин,—коли вже не про те, з ким, про шчо розмовльав і листувавсь,—то все таки можна б було судити хоч скілько небудь навірньака про *школу* Шевченка в молодшиј вік і в середніј.

В цеј середніј вік најбільше ваги над Шевченком му-

---

*) Два слова ј про це женевське виданьньа. Названо воно „Кобзарь Тараса Шевченка. Частина перша“. (Женева. Печатньа „Громади“ 1878). Виданьньа це шчо менше може замінити потрібниј порьадниј збір творів Ш. Назначено воно, јак кажуть, „дльа цілі пропаганди“ і в нього вибрано само „нецензурне“ з кобзарьа вже без усьакого часового порьадку, так шчо к кінці в читательа стајо дуже темно в голові об тім, шчо справди думав Ш. напр. хоч би ј про віру: бо напр. на стор. 80 Ш. хоче „льульки з кадил закурьати“, а на стор. 114 сердитьсьа на тих земльаків, шчо кажуть: „нема ні пекла, а ні рају!“

сили мати јого кијівські пријателі 1845 — 46 рр., далеко більш јого вчені, і јого гостьуваньньа по Черниговшчині ј Полтавшчині, де він мав багато пријателів між панством. На лихо ј про кијівськиј кружок, з котрим Шевченко і був скараниј, доси јесть тілько дві звістки, та обидві не підписані ким небудь, на кого можна було б скластись. Ми вже зробили витьаги з однієјі з тих звісток („Громада“ II, 228—231). Зваживши на те, јак непевне трапльајутьсьа в Россіјі закордонні виданьньа, ми приведемо ј тут тој витьаг з статьті „Жизнь Куліша“ в „Правді“ 1868 р.

«Шче бувши в Кијіві звів Куліш до купи скількох пријетелів; в сіј то невеличкіј громаді зародилась перва думка — видаваньньа книжок, потрібних до самопознаньньа украјінського, і споруди простольудних шкіл по панських добрах. Думка була нахилити до сього де-јаких панів-гуманистів і тим положити основу народніј освіті на Украјіні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського, та до Костомарова, та до инших, піддержујучи јіх духа. А вони не такі були козаки, шчоб јіх треба було з боку підпирати. Вони осадили межи себе ј Шевченка, здержујучи јого завзьате бурлацтво. Раз-пораз вони сходились і вели широкі розмови про всьу Славјаншчину. Оттоді ж то Шевченко понаписував високі своји твори: „*До мертвих і живих*“, „*Шафарикові*“ ј иншим. Шчо вони проміж собоју науковим способом говорили, то він виповідав поетичними образами, і з одного сього розумно — јаким високим духом кијівська громадка дихала. Обньала вона своєју думкоју увесь мир славјанськиј і глибоко зрозумјла, шчо дух украјінського льуду більш, ніж јакиј инишј, здоліје тој мир ув одно живе тіло стулити. Віра христова ј історіја славјан була јім світом і теплом до великого подвигу. Свьате письмо всі вони добре знали і з великоју шаноју почитували. І стали вони на такіј думці, шчо не на дипломаціју треба славјанам уповати; шчо до сього діла треба нових льудеј і сили новоји, а тієју силоју повинна бути чистота серцьа, праведна освіта, свобода простого льуду і христьанськая саможертва. Шчоб же всьому мирові було розумно, шчо тут Украјіна не поставлена альфоју ј омегоју, признали вони својіми патронами всеславјанських апостолів Кирила і Мефодіја і назвали своју громаду Кирило-Мефодієвським брацтвом. Највиразнішчим параграфом устави сього брацтва було приречено — тільки тих пријмати до себе, хто був знајемиј з непорочного житьтьа ј праведноји освіти. Другим знов параграфом застережено, — шчоб у сьому ділі ніколи тим робом не ходжено јак у језујітів, шчо дльа своєјі мети бајдуже јім було про способи. Најкрашчим способом ширити своју проповідь уважали вони устне ј печатне слово ј добру науку дівчат, јак матірок і сестер тих дијателів, шчо мали колись вирости серед стуманілого льуду ј холодного лінивого панства. Тим-то вони постановили пеклуватись, шчоб на Украјіні постало јак најбільш письменного ј тьамушчого жіноцтва. Не в централізоване государство заміркали вони скупити всі славјанські народи, а в вільниј сојуз під протекторатом россіјського императора. А јак имперіја јого доти не згідна була б притулити до себе славјанськоји федераціјі, доки б не очистилась би

з ганьби кріпацтва, то установлено було — помалу-малу підготовльати ј панів і урьад до зрозуміньньа сеји спасенноји громадськоји потреби за помічьчьу науки ј намови, а простиј льуд — до новоји кращчоји долі — за помічьчьу шкіл; роспочати ж се діло повинні були пани-гуманісти у своіх селах. — Оце ж то те саме, шчо вславило царьа Олександра II во віки по всьому світові, підньали були на себе льуде убогі ј не знајемі шче за јого панотцьа, царьа Миколаја.

Опасувались вони писати до свого пријательа Куліша про брацтво; давали тільки јому знати, шчо вони почасти розмовльајуть громадно про всьакі поважні речі. А віи јім на се відписував: „Хвалитесь мені словами, — та не мати-ме сили ваше слово, поки ви не заходитесь коло діла. Ділом вашим нехај би була шчира працьа над освітоју самих себе ј инших. Занедбајте політіку. Сам собоју настане час, шчо від нашого слова впадуть стіни јерехонські.“ (?!) Розумјучи, шчо Куліш туди ж манівцем простује, куди вони широкиј шльах прокладајуть і шчо діло јіх, јак урьад не зрозуміје јого, станетьсьа дльа них небезпечним — змовились вони не показувати Кулішу устави ј до брацтва јого не зазивати. Так же само ј Шевченка держали вони оддалік шчо до братства.»

Друге місце, де розказујетьсьа про теж „братство“ кијівське, це багато де в чому цікава статтьа „Украйна“ в „Колоколѣ“ Герцена, (1860, № 61). Там читајемо ось шчо:

«Пробужденіе славянскихъ нардностей быстро отразилось въ Украйнѣ и подняло изъ летаргическаго сна народную мысль и чувство. Явилось стремленіе возродить умирающую подъ кнутомъ московскимъ и штыкомъ санкт-петербургскимъ народность и возсоздать самобытную литературу.

Но идея *панславизма* принялась въ Украйнѣ совсѣмъ не такъ, какъ въ Москвѣ, гдѣ она проявлялась или въ стремленіи уразумѣть смыслъ тропарей и букварей, или въ риторическихъ похвалахъ старомосковской Руси, подъ которыя боязливо подкладывались всероссіјскому престолу надежда простереть когда нибудь царственную десницу на славянскіе народы и уготовать имъ вожделѣнную судьбу Украйны и Польши. Въ Украйнѣ эта идея тотчасъ облеклась въ свѣтлую форму федеративнаго союза славянъ, гдѣ бы каждая народность сохраняла свои особенности, при всеобщей личной и общественной свободѣ; Вмѣстѣ съ тѣмъ возникло убѣжденіе, что только этимъ путемъ Украйна можетъ подняться изъ упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо и безжалостно попранный образъ. Молодые люди Харьковскаго и Кіевскаго университета быстро стали проникаться этими идеями. Могло ли это ускользнуть отъ бдительныхъ преслѣдователей всякихъ идей при императорѣ Николаѣ?

Въ 1847 г. въ Кіевѣ по доносу студента, жандармскаго сына, Петрова, взято было подъ арестъ нѣсколько лицъ, принадлежавшихъ къ кругу малороссійскихъ писателей и въ числѣ ихъ народный поэтъ Тарасъ Шевченко, котораго превосходныя стихотворенія знаютъ на изустъ не только почти всѣ читающіе Малороссы, но и многіе Великороссіяне и Славяне. Всѣхъ захваченныхъ притащили въ III отдѣленіе, гдѣ и засадили. Изъ ихъ бумагъ и писемъ оказалось, что всѣ они проникнуты идеею соединенія Славянъ и любовію ко всѣмъ

славянскимъ народностямъ и украинской въ особенности, омерзеніемъ къ крѣпостному праву и къ религіознымъ и національнымъ ненавистямъ и соболѣзнованіемъ о невѣжествѣ народа. Вмѣстѣ съ тѣмъ нѣкоторые письменно выражали мысль, что было бы очень полезно, если бы существовало ученое общество съ цѣлью сближать умственную дѣятельность славянскихъ народовъ и распространять въ народѣ просвѣщеніе. Что мыслью объ этомъ обществѣ не соединялось намѣреніе основать такъ называемое *тайное* общество, доказываетъ то, что въ бумагахъ обвиняемыхъ лицъ найдено было порицаніе правила: „цѣль оправдываетъ средства.“ Какъ при этихъ данныхъ возможно было обвинить въ политическомъ преступленіи, когда общество существовало въ предположеніи, а не на дѣлѣ, и мысль о Федеративномъ союзѣ Славянъ представлялась только какъ идеалъ въ отдаленномъ будущемъ? Можно ли было за это обвинять и карать, да еще какъ и какъ долго? Но что невозможно для простыхъ людей, для Дуббельта было возможно. Онъ тотчасъ увидѣлъ, что тутъ есть готовый матеріалъ для того, чтобъ представить дѣло такъ, будто бы открыто тайное политическое общество, и окрестилъ сочиненное имъ общество именемъ Украјно-Славянскаго!...

Николай Павловичъ—человѣкъ формы, давалъ больше значенія противнымъ ему идеямъ, когда онѣ были облечены въ формальность, поэтому уничтожить общество въ его глазахъ представлялось великой заслугой; слѣдовательно Дуббельтъ могъ надѣяться высочайшей награды и благоволенія.

Подъ нравственною пыткою заключенія въ крѣпости принудили обвиняемыхъ наклепать на себя, что дѣйствительно было общество; съ своей стороны III отдѣленіе дозволило имъ представить вымышленное общество въ елико возможно извинительномъ свѣтѣ. Такимъ образомъ они написали, что ихъ общество касалось только западныхъ славянъ, а не почіющихъ подъ кроткою десницею всероссійскаго монарха, который одинъ можетъ освободить ихъ изъ узъ нѣмецкихъ и турецкихъ. Какъ ни нелѣпъ былъ вымыселъ, какъ ни противурѣчилъ всему, что находилось въ бумагахъ арестованныхъ лицъ, однако дѣло слажено. Свѣжеиспеченные государственные преступники хотя и получили наказаніе, но растворенное отеческимъ милосердіемъ. Нѣкоторыхъ, главнѣйшихъ, засадили въ крѣпость кого на годъ, кого на три года, а потомъ послали на службу въ великороссійскія губерніи; но и тѣхъ и другихъ отдали подъ строжайшій надзоръ полиціи. Поэта Шевченка послали рядовымъ въ Оренбургъ, а потомъ въ Новопетровское укрѣпленіе....

Оповіданьньа в „Колоколѣ“ не зовсім зходитьсьа з тим, шчо говоритьсьа в „Правді,“ та все таки видно, шчо оби два писані льудьми, котрі стојали до діла доволі близько, і все таки дајуть судити про те, звідки вијшли думки „братства,“ до котрого належав і Шевченко. Джерелом тим були зовсім не „европејські думки“ про вольу і т. и., котрі підклада „братству“ д. С—о, і котрих держались „кружки“ Герцена ј Огарьова в Москві, Петрашевців в Петербурзі і т. п. То було „всеславјанство“ (панславізм) Кольара,

Шафарика, Ганки, котриј підбивав і московських славјанофілів. Правда, украјінськиј панславізм був не зовсім те, шчо московськиј, — бо позаду јого була козаччина, а не московське царство, а під ним підбита Украјіна, а не „сверкающая стальной щетиной" імперіја. От через те в украјінському всеславјанстві було, јак ми не раз нагадували, багато европејства, та тільки те европејство було більше природне, ніж знане, і все таки ј украјінське всеславјанство мало багато подібного до московського, багато такого, шчо тьагло льудеј, приставших до нього, не на перед, а назад од европејських думок, не давало зрозуміти јіх, роспалитись ними. Најміцнішчоју з таких назад тьагнувших ниток була „христова віра" ј „свьате письмо," шкодливу силу котрого на украјнольубство навіть пізнішчих часів,—основських, ми показали в „Громаді," кн. II. Јак би не здавались братольубними ј вільнольубними деjакі слова в Христа ј у пророків, а все таки раз в них не ма ніјакоjі јасноjі думки про форми всього громадського ј державного порьадку, а в друге в них на переднiј кон ставитьсьа не вольа льудини, а вольа божа, і через те всьакі слова про братство між льудьми ј проти насильствујучих зводьатьсьа на те, шчоб терпіти, поки сам бог не не зхоче визволити рабів. А најголовнішче всього—це те, шчо „свьате письмо" не підтрімльује думки, шчо шчастьа льудське — перед нами, а не позаду нас. Тільки чоловік, начитавшијсьа „слова божого," міг написати своjім прijательам таке, јак д. Куліш: „Занедбајте політіку. Сам собоју настане час, коли від вашого слова упадуть стіни јерихонські." Пісьльа таких слов можна цілком повірити статьті „Колокола," шчо в прijателів д. Куліша справди не було навіть впорьадкованного братства, а не то вже, шчоб вони гарьаче взьались за працьу дльа того, шчоб јіх думки стали ділом. Можна навіть сказати, шчо то були шче ј не думки, а більше мріjі, мріjі льудеј більш з добрим серцем, ніж з јасним політичним розумом і науkоју, котра веде чоловіка не тільки бажати того, чи иншого, а шче ј працьувати, шчоб бажаньньа стало хоч коли небудь ділом. Перед тим ділом кијівські братчики навіть шче жахались. Про це можна догадуватись і по деjаким словам і в тому, шчо напечатано вишче, і в тому, шчо росказује мимоходом д. Костомаров в „Воспоминании о двухъ малярахъ." В „Жизні Куліша" говоритьсьа, шчо „братчики" постановили держа-

ти Шевченка оддаліка од братства.“ Д. Костомаров, росказујучи, јак, пізнавши јого, Шевченко перше був „холоденъ и сухъ и измѣрялъ слова и движенія мои (К—ва) съ недовѣрчивостью,“ јак потім вони „сошлись и подружились,“ каже: „Т. Гр. прочиталъ мнѣ свои ненапечатанныя стихотворенія,“ і говорить дальше: „Меня обдало страхомъ: впечатлѣніе которое они производили, напомнило мнѣ Шиллерову балладу „Занавѣшенный Саискій истуканъ.“ Я увидѣлъ, что муза Шевченкова раздирала завѣсу народной жизни. И страшно, и сладко, и больно, и упоительно было заглянуть туда!!! Поэзія всегда идетъ впередъ, всегда рѣшается на смѣлое дѣло; по ея слѣдамъ идутъ исторія, наука и практическій трудъ.“

По цих словах можна думати, шчо не вчені братчики јшли попереду поета, а поет випередив јіх. Через шчо? Звісно не через науку, а через більш гарьачу натуру, та через те, шчо јому на својіј шкурі довелось витерпіти дольу Украјіни. „Солодко“ було вченим братчикам слухати „ненапечатані“ твори поета, — та ј „страшно!“ Ось через шчо, мабудь, вони ј „держали јого оддаліка од братства,“ бо гарьачиј поет дуже б скоро попхнув вчених славјанщчиків „в політіку,“ та шче ј в мужицьку. Шчо ј Шевченка часами брала досада на јого вчених пријателів можна бачити по словам в „Посланіјі до земльаків:“

I Кольара читајете
З усіјеі сили,
I Шафарика, і Ганку,
I в славјанофіли
Так і претесь, і всі мови
Славјанського льуду,
Всі знајете, а својеі
Дасть-біг!....

Мужик Шевченко стојав попереду вивчених пријателів, кијівських славјанофілів, і гарьачоју громадськоју думкоју, ј таким же украјінством. До того він більше јіх бачив світу не тільки в мужицтві, а ј в Россіјі в загалі. Він бачив і Петербург з царем, бачив і панство, на котре братчики покладали надіјі. Не можна не звернути уваги на те, шчо „Сон,“ в котрому Шевченко јавно виступив проти царства, написаниј був шче в Петербурзі, в 1844 р., до знакомства з д. Костомаровим (1845), котриј, звісно, мусив

бути најголовнішчим в кијівському славјанольубському кружку. Значить јесть багато правди в словах земльака, котрі згадује д. С—о, шчо Шевченко пријіхав на Украјіну з Петербурга з готовими думками про вольу Украјіни од московських царів. Ми ж знајемо, шчо в Петербурзі Ш—ко жив серед льудеј далеко більш јого вчених, котрих він јавно поважав, та тілько далеко не республіканців. Хиба в Брьулова вирывались слова досади на царьа Миколаја, котриј јому „покровительствовав.“ Але звідси далеко було до того, шчо написано в „Сні.“ Јасно, шчо Ш—ко в Петербурзі мусив був добіратись до својіх противуцарських думок більш „својім умом,“ ніж за помічьчу науки ј більш јого вчених льудеј.

Трохи не також довелось јому ј у Кијіві, де він, коли навчивсь чого нового, то хиба трохи про славјанство, про котре теж він став задумуватись шче в Петербурзі, згадујучи в „Гајдамаках,“ јак то гірко, шчо „старих славјан діти впились кровју.“ Можна навіть думати ј по „Посланіју,“ ј по словам дд. Куліша ј Костомарова, шчо в Кијіві Шевченко почав кидати „козакольубство“ не стілько навчившись історіјі Украјіни од вивчених знакомих і пријателів, скільки з досади на те, јак вони величались „украјінськими Брутами ј Коклесами.“ І тут полу-мужикові Шевченкові довелось добіратись до правди більш „својім умом,“ ніж помічьчу науки ј учених пријателів.

Були шче льуде на Украјіні, з котрими водивсь Шевченко, окрім кијівського універсітетського кружка; була инша купа теж украјнофілів. То були пани на лівобічніј Украјіні, серед котрих кобзарь наш мав вже велику славу ј ласку. І про цьу компаніју Шевченка мало звісно докладно. Більш усього про житьтьа Шевченка в Черниговшчині ј Полтавшчині в 1843—46 рр. росказује лубенець А. Чужбінськиј—Афанасьјев („Воспоминанія о Т. Гр. Шевченкѣ.“ Спб., 1861). Там знаходимо таку картину розумових інтересів багатшого украјінського панства:

«Въ то время паны наши жили, что называется, на широкую ногу, и патріархальное гостепріимство не теряло ни одной черты изъ своего почтеннаго характера. Молодое поколѣніе было уже болѣе или менѣе образовано. Женщины высшаго сословія, собственно молодыя, всѣ уже были воспитаны въ институтахъ, пансіонахъ, или дома подъ надзоромъ гувернантокъ, и французскій языкъ не только не казался диковинкой, какъ въ началѣ тридцатыхъ годовъ, но считался необходимой принадлежностью всякой образованной бесѣды. Говорили на немъ бѣгло

и порядочно однѣ впрочемъ женщины, а кавалеры по большей части не умѣли вести разговора на этомъ языкѣ, но каждый щеголь считалъ обязанностью пригласить даму на танецъ—непремѣнно по французски. Хотя у многихъ помѣщиковъ выписывались журналы т. е. „Библіотека" и „Отечественныя Записки," но критическія статьи Бѣлинскаго оставались не разрѣзанными, на томъ основаніи „что въ нихъ все начинается отъ Адама" и жадно читалась литературная лѣтопись Брамбеуса, приходившаяся по плечу большинству публики: зачитывались наизустъ драматическія фантазіи Кукольника, и я зналъ одну очень милую барышню, которая могла проговорить безъ запинки всего Джакобо-Санназара.»

Над таким грунтом піднімалось кілько панських родин, з котрих великопансько-французське навчіньньа давало вже вишчі парослі, хоч, дьакујучи крепацтву, котре псовало панські натури ліньньу, та державним порьадкам, котрі не давали путньому чоловікові робити шчо небудь дльа громади, дуже калічились і ті льуде, шчо вже набрались із Франціјі не самих мод і танців, а ј вільних, чоловічих думок. Ось јак мальује тих льудеј Чужбінськиј:

«Здѣсь надо сказать нѣсколько словъ о небольшомъ кружкѣ, который овладѣлъ Шевченкомъ. Тѣсный кружокъ умныхъ и благородныхъ людей, преимущественно гуманныхъ и пользовавшихся всеобщимъ расположеніемъ, принадлежалъ къ числу тѣхъ собутыльниковъ, которые, не находя ли дѣятельности въ тогдашней средѣ, не успѣвъ ли отрѣшиться отъ юной разгульной жизни, единственнымъ наслажденіемъ находили удовольствіе похмѣлья и девизомъ своимъ избрали извѣстную латинскую пословицу «in vino veritas.» Слабость эта, извиняемая въ дворянскомъ быту, а въ ту время заслуживавшая даже особенную похвалу, не вредившая никому, не мѣшала однакоже членамъ упомянутаго кружка быть пріятными собесѣдниками почти весь день, потому что они могли выпивать очень много и только уже вечеромъ нализывались до того состоянія, когда языкъ прилипаетъ къ гортани и въ глазахъ двоятся предметы. Кружокъ этотъ носилъ названіе „общества мочемордія" вслѣдствіе того, что на языкѣ его не существовалъ глаголъ пьянствовать, а замѣнялся фразой „мочить морду," и каждый удалый питухъ назывался „мочемордой" или по крайней мѣрѣ имѣлъ право на это названіе. Въ противоположность—неупотребленіе спиртныхъ напитковъ называлось „сухомордіе или сухорыліе". Члены, смотря по заслугамъ, носили титулы мочемордія, высокомочемордія, пьянѣйшества и высокопьянѣйшества. Въ награду усердія у нихъ свиществовали отличія: сивалдай въ петлицу, бокалъ на шею и большой штофъ черезъ плечо. Въ извѣстные дни, или просто при съѣздахъ, они совершали празднества въ честь Бахуса, и вотъ какъ сзывались мочеморды на эти празднества: басъ гудѣлъ: „ромъ! пуншъ! ромъ! пуншъ!", тенора подхватывали „полпиво! полпиво!! глинтвейнъ!", а дисканты выкрикивали: „бѣла, красна, сладка водка!" Великій магистръ произносилъ приличную рѣчь, и мочеморды предавались своимъ возліяніямъ. Всѣ горячіе напитки считались достойными, но существовало одно условіе, вслѣдствіе котораго истый мочеморда, для поддержанія чести общества, не долженъ былъ упо-

треблять простой водки, а непремѣнно настойку, если не дѣйствительную, то хоть прикрытую этимъ названіемъ. Такъ напр. въ случаѣ сильнаго недостатка мочеморда пилъ гривенниковку, т. е. простую водку, въ которую, за неимѣніем подъ рукою никакой специи, вбрасывался гривенникъ. Старѣйшиной тогда былъ В. А. З—ій, носившій титулъ высокопьянѣйшества и получившій большой штофъ черезъ плечо. Умный и благородный человѣкъ, гусаръ въ отставкѣ. З—ій цѣлый день бывалъ душею общества, и всѣ, кто слушалъ его разсказы о похожденіяхъ мочемордъ въ обоихъ полушаріяхъ, хватались за бока отъ смѣха, и въ тѣ минуты отъ него нельзя было оторваться. Съ крестьянами онъ обходился необыкновенно кротко и иначе не отзывался къ нимъ, какъ съ какою нибудь шуткой».

Тепер, читајучи такє оповіданьньа, усьакиј здвигне плечима, коли шче не гірше. І справди компанија дльа украјінського кобзарьа не аби јака! Тілько все таки, ми думајемо, шчо він де шчо виніс з цієјі компаніјі, окрім „мочемордіја,“— котре одначе стало зајідати поета вже післьа пробуваньньа за Каспијем. Серед тих панів, з котрих виходили „мочеморди“, були льуде, шчо все таки, окрім шчирого, нечиновницького серцьа, мали вже в голові дејакі вільні думки, котрі зајшли з французськими книжками Гьуго, Ламартіна і др. Знали вони ціну ј забороненіј книзі, напр. Міцкевичеві. Були між ними ј ті жінки, котрі зрозуміли Шевченка, і на котрих він завше покладав надіју, шчо вони јого оціньать (напр. С. А. З—ська, автор повісти „Институтка“ в „Отеч. Запискахъ“ і др.) Були тут: і кн. Репнін, чоловік з породи декабристів, і мабудь чи не автор „Исторіи Руссовъ,“ котра стільки мала сили над Шевченком; були тут і такі, котрих царь Миколај послав на Кавказ, јак гр. Јаков Бальмен, котрому Шевченко посвьатив свіј „Кавказ,“ або такі, котрих привозили в III отдьеленіе за похвали французькіј республіцці, јак сам „Високопјаньејшество,“ В. З—иј. Ми всміљујемось думати, шчо Шевченко наслухавсь вільних, смілих, европејських думок од таких льудеј далеко більш, ніж од своїх університетських кијівських пријателів, котрим, видно по всьому, европејські, неспеціальні письменства були доволі чужими,—звісно, не сістематичних політичних думок, а хоч гострих висмішків проти казенних і церковних порьадків. Ми думајемо, шчо ј ці уривки з европејських політичних думок, котрі попадали в уха Шевченка од панів полтавських, були дльа нього користніїше, ніж уривки з Шафаріка ј Ганки, котрих, певно, поет ніколи і в руки не брав, або „Славянская миѳологія“ д. Костомарова, напе-

чатана церковними буквами, — всі ці речі, котрі мајуть своју ціну, та тільки на такому грунті, котрого не було в тодішніј громаді, а тим більше в Шевченка.

Шевченко висміјав украјінське панство, „котре перлось на чужину шукати доброго добра, добра сьватого, волі, волі, братерства братнього," котре „залазило на небо" і казало: „не ма ні пекла, а ні рају." I був він правиј, коли лајав јіх за те, шчо вони „в Украјіну принесли з чужого польа великих слів велику силу, та ј більш нічого," за те, шчо вони „кричали, шчо бог создав нас не на те, шчоб ми неправді поклоньались,"—та все таки „хилились, јак і хильались, і знову шкуру дерли з братів незрьачих гречкосіјів" і т. н. Та все таки, коли ми порівньајем цих панів не тілько з петербурським кружком „Мајака," в котриј попав Шевченко за тими земльаками, шчо јшли за Квіткоју, або ј самими еванґельськими славјанцьами кијівськими, то мусимо сказати, шчо де хто з того панства хоч би одними „великими словами, привезенними з чужини," прислуживсь і самому кобзареві, бо ј він через кілька часу став гоорити багато такого, за шчо колись сердивсь на своїх панів-земльаків.

Тілько все таки в ціј школі украјінського панства, та шче ј при „мочемордіјі," Шевченко шче менше міг навчитись чому небудь сістематично, ніж в компанјі кијівських славјаншчиків. I тут він шче більше підхопльував самі зерньатка нових дльа нього думок, а часом слов, та „мотав собі на уса," та переробльував собі „своїм умом,"— иноді так не до ладу, јак це зробив він з „німецькоју мудростьу," написавши в својому безсвјазному ј далеко не так мудрому, јак звичајно думајуть, „Посланіју до земльаків," таку нісенітницьу, јак: „А то залізете на небо: I ми—не ми, і ја — не ја! I все те бачив, все те знају: не ма ні пекла, ані рају, не маје ј бога, тільки ја, та куциј німець узловатиј, та ј більш нікого..."(??!) Шче більше звисока мусив дивитись Шевченко на панів украјінських, ніж на кијівських Кольарів. Ані ті, ні другі, кожні по своїј причині, не здібні були сістематично навчити Шевченка.

Чужбинськиј мальује нам житьтьа Шевченка в Полтавшчині, в Черниговшчині, в Кијіві в тој час, коли, јак він каже, „нашъ поэтъ кипѣлъ вдохновеніемъ, стремился къ самообразованію." Він каже, шчо Шевченко в јого в селі

ј у Кијіві було, лежучи, најбільш „въ ненастную погоду“ чита журнали, або потрібні јому історичні книги. Жаль, шчо Афанасьјев не сказав, які. Він тілько згадује, шчо у нього Ш. читав польські книги ј журнали, а в Кијіві, казав Шевченко, він прочитав „всѣ источники о гусситахъ и эпохѣ имъ предшествовавшей, какіе только можно было достать, а чтобы не надѣлать промаховъ противъ народности, не оставлялъ въ покоѣ ни одного чеха, встрѣчавшагося въ Кіевѣ, или другихъ мѣстахъ, у которыхъ распрашивалъ топографическія и этнографическія подробности.“

Лихо тільки, шчо тоді в Россіјі мајже зовсім нічого було „достать“ про Гуса і т. и., бо мајже нічого не було писаного, а од забрідних чехів, музик або пивоварів,не дуже то багато можна було навчитись. Та ј в загалі на відомих јому мовах, московськіј і польськіј, не дуже то багато міг вичитати Шевченко, особливо, коли викинути ј „Отеч. Записки,“ котрі в украјінців зоставались не розрізані. і котрих Шевченко не льубив, за те шчо там јого не високо ставили. Чужбінськиј каже, шчо Шевченко почав було вчитись по французському, та покинув. Не знајемо, звідки пријшла јому охота до французськоји мови, може дльа того, шчоб бути салонним чоловіком,—бо ј з „Жизні Куліша“ і з „Воспоминаній“ Чужбинського видно, шчо пријателі Шевченка дуже звертали увагу на те, јак держить себе Шевченко в салонах. Тілько јасно, шчо Ш. або не давав великоји ціни науці французськоји мови, або не звик шчо небудь сістематично робити, або швидче те ј друге.

Житьтьа Шевченка на Украјіні, котре мальује нам Чужбінськиј в 1843—46 рр., вигльада доволі безцільним полупанським бајдикуваньньам, серед сільського панства за рьумкоју з чоловіками, в танцьах і коло музики з дамами, на балах в губернатора в Чернигові, з писаньньам карікатур на провінціальних баришень в клубах, з студентами в Ніжені і т. д., а часами то, по слову самого Шевченка, „кабануваньньам“ ціліј день на постелі. На цьому грунті підніմајетьсьа тілько читаньньа лежучи книг, більш јакі попадутьсьа під руку, та мріјі ј думки про те, шчоб „поѣхать по Днѣпру на дубѣ на Запорожье, потомъ до Лимана, поискать остатковъ старины,“ змальувать јаку небудь церкву і т. д. Звісно, јак набіжить муза,—то напишетьсьа добриј вірш; трапитьсьа случај,—скажетьсьа до-

бре слово, і серед приjателів, і серед мужиків (напр. шчо слід тушити пожар, і жидівськиj), а не то, то поет шчиро посраjетьсьа з дітьми. Але ніjакого плану праці j житьтьа не бачимо ми в тому, шчо росказуjуть нам близькі приjателі Шевченка про лучшу пору jого віку,— бо не було в нього ніjакого сістематичного погльаду на житьтьа j працьу, котриj даjе тільки сістематична ж наука.

А jiji то j не було в нашого кобзарьа. Кругом нього було дві компаніjі: спеціалісти славjаншчики j так звані світські льуде. Кожні j вчились і знали те, шчо jім було треба. А Шевченкові треба було образованьньа чоловіка в загалі j писательа почастно. Ні того, ні другого дольа не дала jому добути за часи молоді. Ні того, ні другого не вміли jому дати jого приjателі в часи середні. А потім тьурьма, Арал, а потім та картина нашого „избранника украинскаго народа,“ котру намальував д. Мікьешин: „читать, онъ кажется никогда не читалъ при мнѣ; книгъ, какъ и вообше ничего, не собиралъ. Валялись у него и по полу и по столу растерзанныя книжки „Современника“ да Мицкевича на польскомъ языкѣ... Россійскую общую исторію Тарасъ Григорьевичъ зналъ очень поверхностно; общихъ выводовъ изъ нея дѣлать не могъ; многіе ясные и общеизвѣстные факты или отрицалъ, или не желалъ принимать во вниманіе: этимъ и оберегалась его *исключительность* и непосредственность отношеній ко всему малорусскому“.

Не знаjемо, чи треба було неуцтва, шчоб задержати в Шевченка „непосредственность“ до Украjіни. Не думаjемо! Тілько ж в усьакім разі це неуцтво пошкодило дуже Шевченкові, і jак писателеві, і jак громадьанинові, котриj так і зоставсь з нахапленноjу науkоjу мальара про Нептунів, Беатриче Ченчі (Шевченко писав — Ченчіо) і т. д., науkоjу, котру він виніс з академіjі, та з Бібліjеjу, котру товк у дьака j котру підновили jому приjателі кијівські, та з історіjеjу Украjіни наjбільш по „Исторіи Руссовъ.“ Тільки незвичаjна врода (талант) поета, та jого мужицтво виводило jого на просту дорогу з того туману, в котрому jого держала така наука.

Врода ж звісно діло велике, jак і „свіj розум,“—та тільки j врода росте, jак слід, і „свіj розум“ іде, куди треба, коли jім помага *спільниj розум* наjлуччих льудеj часу в усьому образованному світі. Инакше j велика врода, j

міцнij розум, і не при такіj долі, jака судилась Шевченкові післьа 1847 р., не дадуть чоловікові зробити того, шчо він міг би зробити.

Багато б треба написати нам, шчоб допевнити нашу думку. Ми мусили б перебрати j усе житьтьа Шевченка, j усе написане jім. Ми того не зробимо, а зачепимо тільки наjголовнішчі речі, наjбільше за тим, шчоб кинути хоч трохи переваги проти тих абсольутних і хвалебних погльадів на Шевченка, до котрих треба прилучити j статьтьу, напечатану вишче. Ми мусимо все ж таки сказати, шчо статьтьа та не раз заходила на вірну, історичну дорогу, та тільки адвокатські заміри безпремінно допевнити, шчо Шевченко „*наш*,“ на кожному кроку збивали автора з тиjеjі дороги на стару, сказать би богословську. *)

Шевченко виjшов у д. С—ка „настоjашчим народнім кобзарем, писателем мужичим,“ та до того таким, котриj мав і „ту широту j освіту, jаку могли дати jого думці наука j житьтьа між освіченими льудьми,“ — а почастно раціоналістом, соціалістом і револьуціонером.

От власне цього б то j не можна сказати післьа зовсім обjективного j історичного перегльаду писаного Шевченком.

Перш усього, ми думаjемо, шчо треба б в загалі пересудити те, шчо зветьсьа завше „народниj писатель,“ „избранникъ всего народа,“ „у котрого вилився увесь мужицькиj украjінськиj світогльад, усі народні інтереси“ і т. д.

Наука шче не вміjе показати, шчо таке справди суть дух jакоjі небудь породи льудськоjі, і поки шчо ознакоjу породи служать більше поверховні одміни jіjі, напр. мова, ніж середні, т. наз. „світогльад.“ Цеj „світогльад“ складаjетьсьа з різних річеj, між иншим з віри j науки, котрі завше переходьать од породи до породи. Окрім того цеj

---

*) Окрім основного погльаду на Ш—ка, jак на *нашого*, д. С—о часто забува про те, шчо Ш—ко сам переміньав своjі думки,—і через те сміло переносить слова Ш—ка одного часу до других. Так напр. д. С—о (стор 63) слова „Візантіjськиj Саваоф,“ сказані в віршах „до Ликері“ в 1860 р., — ставить коло слов з „Кавказу,“ писанному в 1845 р., коли шче Ш—ко був шчирим християнином і навіть православним, і коли сердивсь на попів, то власне за те, шчо вони ставили „храми каплиці і ікони“ не зате, за шчо треба. На такіj думці Ш—ко стоjав шче в 1849 р., коли він хотів карати „ченцьа, чом льудеj не навчаjе.“ (О: вигострьу торарншча). А виступив проти „аскетизму“ Ш—ко вже тілько через 10 років.

„світоглъад“ міньаjетьсьа в міру того, jак jака порода переходить з одного ступніа історичного на другиj. Далі j у тому, шчо ми звемо частішче всього народом, в мужицтві, в котрому льуде подібнішчі одні до одніх, jесть все таки одміни в світоглъаді. От через шчо треба бути обережнішчими з такими словами, jак світоглъад народніj. А шче обережнішчими треба бути з такими словами, jак „співець за ввесь народ,“ „писатель народніj, мужичиj“ і т. д.

Перш усього спитаjемо,—шчо то значить писатель мужичиj? Чи тоj, хто пише *за* мужиків, чи *про* мужиків, чи *дльа* мужиків, чи те j друге j третье в купі? Перше про Шевченка говорить д. Костомаров (Восп. о двухъ малярахъ), а все остатнье, здаjетьсьа, говорить д. С—о, та j другі хвалителі Шевченка.

От же ми думаjемо, шчо не може бути, шчоб хто небудь міг шчо сказати за мильjони, навіть сказати так, jак говорьать мильони. Так напр. навіть по формі своjіj, пісні „народні“ Шевченка, Кольцова і т. и., не зовсім однакові з пісньами мужицькими, котрі складались сотні років мильjонами льудеj. Прибавимо, шчо j ці мужичі пісні маjуть иноді такі одміни (варjанти), шчо виходьать зовсім не подібні одна до одноjі. А то ж то *писана за раз*, одним чоловіком пісньа! Далі, кожниj чоловік пише наjбільш усього дльа себе j дльа рівних собі, окрім тих, котрі навмисне пишуть книги початковоjі науки дльа дітеj, чи дльа менше знаjушчих. А коли тепер мужики не рівні з писательами, то писателів справди мужицьких тепер і бути не може, окрім писателів-учителів. Правда, в остатні десьатки років скрізь зjавилась цікавість знати про мужицьке житьтьа, а до того скрізь писательська школа стала високо цінити простиj спосіб писаньньа, котриj може бути більш приступниj і мужицтву. От через шчо поjавилась скрізь школа писателів, — наjбільше поетів і повістарів, котрих можна, пожалуj, згодитись назвати мужичими по матерjалу j почастно по формі jіхнього писаньньа. Тільки ж чи зовсім вони мужичі? Думаjемо, шчо ні!

Та дльа нашоjі речі важнішче спитати: чи Шевченко ж належав до тиjеjі *школи* писателів *простих* і через те мужичих? Ми всмільуjемось сказати, шчо ні, так само jак ми кажемо *ні*, коли хто спита, чи Шевченко писав дльа мужиків, jак пишуть учителі? Шчо Шевченко не був учителем, — тут не ма про шчо j говорити, бо всьакиj бува

тим, до чого він здібен од природи. Ми тілько мусимо замітити, шчо навіть думки написать шчо небудь наукове дльа мужицтва не видно в Шевченка, јак і в усіх украјнольубцьах аж до 1857—60 рр. По всьому видно, шчо вони тілько ледве-ледве почаали задумуватисьа про такі речі јак раз перед тим, коли јіх похапано було в 1847 р. Доти тілько ворог „украјінських Пушкиних" Бьелінськиј говорив, шчо јім ліпше всього було б повернути працьу јіхньу на наукові книги дльа мужиків. Шевченко написав „Букварь" тілько в 1859 р.,—і, звісно, ніхто не стане вихвальувати тој букварь і ставити јого між великими ділами Шевченка. Та, кажемо знов, про це нічого багато ј говорити. Друге діло справа про те, чи писав Шевченко својі вірші дльа мужиків, або шче ліпше: чи писав він навмисне так просто, шчоб јіх могли розуміти ј мужики?

Хто перечита најльубимішчі вірші Шевченка, власне ті, де він виступа писателем з думками громадськими, тој побаче, шчо він всього менше думав писати јіх дльа мужиків. Инакше на вішчо б він наносив туди не тілько „конфедератів," а ј Аполлонів, Ченчіјів, Јессејів, Колізејів, котрих иноді він так безбожно переплутував, так мало знајучи ј історіју, ј саму міфологіју, котроји нахапавсь в академіјі. В добріј половині того, шчо најгарьачішче писав Ш., він показујетьсьа всього менше писателем дльа мужиків. Попробујте напр. прочитати мужикові хоч „Посланіје до земльаків," котре де хто вважа за самиј сік з Шевченка! І тут не ма нічого дивного. Коли льуде розіјшлись по својіј освіті так, јак теперешнье панство ј мужицтво, то не може бути, шчоб писатель, і власне тој, хто хоче мати силу над громадоју, писав так, шчоб јого розуміли однаково ј мужики, ј пани. Правда, поета ј повістарьа сама проста школа писательська може нахильати так, шчоб писати јак најпростішче. Так власне писательська школа Шевченкова вела јого не до простого способу, а од простого. Д. Микьешин і пр. Прахов („Пчела" 1876 № 16) кажуть про Шевченка, јак про мальара, шчо „не мало було потрачено Шевченком часу на те шчоб перејти од брьуловсько-академичного классіцізму до натурального ј рідного јому реализму." Те ж саме треба сказати ј про Шевченка, јак про писательа, котриј вивчивсь писати на Жуковському та на Міцкевичові. Картини Шевченкові, окрім јавного „жанру," показујуть, шчо јому ніколи не довелось

зовсім вибитись з „классіцізму,“ а довелось иноді тільки перемішати классіцізм з реалізмом на спосіб „французскаго съ нижегородскимъ,“ јак напр. в картині русалок („Пчела“ зпомјан. №). Теж саме треба сказати ј про багато з јого писаньнь і пізніщчих часів, напр. про „Неофіти.“

Говорьучи про це ми зовсім не думајемо сказати, шчоб у Шевченка не було зовсім „*неманерних*,“ простих картин і в слові, иноді таких простих, шчо справди јіх може розуміти самиј простиј, неписьменниј чоловік. Такі напр. більша частина јого *неполітичних* стихів і поем. Тільки про јіх треба сказати, шчо вони вијшли простими більше не нароком, ніж нароком, більше через натуру поезіјі, (котра завше тьагне до простого), ніж через школу поета, котра була всього менше проста.

Теж саме треба сказати ј про *річі* поезіјі Шевченка. Кобзарь наш почав писати јак романтік,—а романтіки зовсім не старались перш усього вибірати дльа поезіјі речі звичајні, і вже через те тіпічні. Вже ј в ті часи, коли починав писати Шевченко, письменство россіјське мајже роспрошчалось з романтізмом Жуковського, Козлова і т. и. Повалив романтізм в Россіјі Гоголь, а остатні сліди јого розвіјала та справди „соціальна беллетристика“ першоји половини 40-х років, котра стала між Гоголем і Тургеневим, Островським і т. и., і крітіка Бьелінського, крітіка „натуральноји,“ а потім „соціальноји школи.“ Натуральна школа підбивала писателів мальувати льудеј такими, јакі вони јесть, і льудеј більше звичајних, ніж вибраних. А соціальна школа примушувала писательа навіть і тоді, коли він хотів показати нам јаке небудь громадське зло, показувати јого на звичајних льудіх, всього ліпше не на злих, а шче на доволі добрих, і тим вона не тілько показувалась правдивішчоју, а шче більше вражала громаду, підбивала јіјі проти порьадків, а не проти незвичајних злочинців. Такі напр. картини крепацтва ј панства в Тургенева в „Двухъ помѣщикахъ,“ „Муму“ і т. и. Кому звісне повістарство россіјське 40-х років (Нестројев—Кудрьавцев, СтоОдин, Искандер, Достојевськиј ј т. и.), ті знајуть, шчо з европејських соціалістичних думок најбільше запала јім думка Роб. Оуена, шчо льудина цілком не винна в тому, чим вона стала ј шчо робить, бо вона стаје такоју, чи иншоју, дьакујучи тому грунту, на јакому зросла ј тим порьадкам, при јаких живе. Отцьа то думка ј зробила

„соціальну“ школу нових россіјських повістарів такоју, јакоју ми зараз јіјі показали.

Шевченкові ж цьа нова думка була цілком не відома. Він все по старому *судив* та *карав льудеј* і навіть все хотів „перельакать пекло та здивувати Данта старого нашими магнатами ј полупанками.“ До думок натуральноїі ј соціальноїі школи ніколи не вибивсь Шевченко сам по собі, а українськоїі крітики подібноїі Бьелінському тоді (та ј тепер) не ма. Почастно ж Бьелінського не льубили в українських кружках, јак через те, шчо таки шче українці,—котрі повернулись силоју історіјі в провінціјалів, то б то по неволі в задніх,—не доросли до нього, так і через те, шчо ј Бьелінськиј, збитиј московськоју казеншчиноју ј гегелевськоју державностьу, не хотів знати „письменства провінціальної породи.“ *) В ранішчих своїх поемах Шевченко виступа зовсім романтіком (Причинна, Топольа, Утоплена). Далі він стаје більш реальним,—та все таки збиваєтьсьа на мелодраму, напр. в „Катерині“ („Сидить батько в кінець стола“ і т. д., та ј сама сцена Катерини з чумаками ј з москальами), і в самих „Гајдамаках“ (јак Гонта ховаје дітеј), в „Відьмі“ (смерть батька) і навіть в „Најмичці,“ најпростішчиј і најреальнішчиј з усіх јого поем (смерть најмички). Вибірав дльа своїх поем Шевченко до остатніх часів иноді речі зовсім не діјсні,—заходив на противну поезіјі алегоріју (напр. „Велекиј льох“), на темні слова (напр. „Радујсьа, ниво,“ і т. д.). Часами аж жалко дивитись, јак поет по дитьачому не вміје справитись з живими льудьми ј картинами діјсного житьтьа (напр. в „Сотнику,“ або в „Сні:“ хоч би картина царського двору, особливо в тім місці, котре приводить д. С—о, јак царь „підходить до најстаршого, та в пику“ і т. д., або јак „Ирод лиже в ліктора хальаву, та просить півдінаріја, шчоб випити“ і т. и.)**) Думајучи показати огид-

*) Козачковськиј росказује, шчо Шевченко не льубив і Гогольа,— або јак каже д. К—иј, „не сочувствовалъ Гоголю: по его словамъ, неудавшіяся честолюбивыя мечты были причиною его умственнаго разстройства.“ Гогольа не льубльать і другі украјнольубці за те, шчо він не писав по украјінському. Тілько ж діло в тім, шчо без школи Гогольа не може тепер бути ні поета, ні повістарьа. Між иншим украјінські писателі в Россіјі ј Галиччині тим і зостајутьсьа позаду россіјських, шчо не пројшли, јак слід, школи Гогольа.

**) Тут до ладу буде пригадати слова пр. Прахова з поводу „Русалок“: „Въ этомъ рисункѣ лучше чѣмъ въ какомъ нибудь другомъ

ним панство, Шевченко завше вибірав незвичајні злочинства панські (напр. Кньажна, Варнак) і на ділі більше всього заходив на „гріх прельубодіјниј,“ минајучи другі не менші гріхи не так панів, јак панства, і гріхи звичајні, котрі тим тьажчі, шчо робльатьсьа купами ј не самими злочинцьами.

Впјать таки скажемо, шчо, поминувши все це, Шевченко дав нам најживішчі картини шчоденного житьтьа (доволі буде показати напр. на діда, бабу, та хлопцьа в „Најмичці,“ на „Садок,“ „Тече вода“ і т. д.), начеркнув образи чиновництва, панства, салдатчини, москалів, украјінців, дівчат (дві породи — Катерино Најмичка і др., і Настьа в „Сотнику,“—вона ж в „Јак би мені черевики“ „Јак би мені, мамо, намисто“). Не мало показав він і звичајного горьа од теперішніх порьадків, горьа соціального,—горьа салдатчини („Пустка“ і др.), најмів („Јак би мині черевики і др.) і показав најпростішчим, најреальнішим способом. То впјать таки подарунок натури поета, а трошки, звісно, ј часу, од духу котрого не міг вже втекти ј наш поет,—та не тіјеј школи, з котроји він вийшов, і з котроји не вміли вивести јого земльаки јого, громада, крітіка. Ми бачили, шчо громада украјінська не здоліла дати Шевченкові потрібноји дльа јого часу науки в загалі. Не помогла вона јому ј літературноју крітікоју почастно. В ті часи, коли складавсь поет наш, чужа крітіка сміјалась над ним, — а земльакі вміли тілько кланьатись јому, јак кланьајутьсьа ј доси. Ті перли, јакі дав нам Шевченко, јак поет, він дав нам сам од себе, більш на перекір своіј школі ј своім письменним земльакам, ніж дьакујучи јім. Ми ж сказали вже, шчо сам по собі инший чоловік може зробити чимало, та не стільки, скільки б міг і треба б було.

Коли це правда про поета, то шче більше мусить бути правдоју ј про громадського чоловіка.

Громадськиј чоловік, коли почне роздумуватись про добро ј зло, котре јесть в громаді, то перш усього наткнетьсьа на віру ј церкву. Віра була першоју думкоју громадськоју,

---

опытѣ Ш.—ка, видно, какъ боролся онъ противъ заученнаго классицизма, какъ этотъ классицизмъ все таки нѣтъ-нѣтъ да и скажется въ какой нибудь мелочи и какъ, отказавшись отъ классической рутины, художникъ на первыхъ порахъ вдался почти въ циническое пониманіе дѣйствительности“.

котра впорьадкувалась; попівство ј церква були першими порьадками громадськими, котрі заосновались на думці льудськіј; попівство було першоју білоју, панськоју працеју, котра виділилась із спільного мужицтва. *) Віра ј попівство потім причепльались до всього доброго ј злого в громаді. Проти віри ј попівства перш усього підньалась скрізь і вільна думка: не дурно ж в Европі реформаціја ј вільнодумство XVIII ст. були ранішче противудержавних револьуціј і соціалізму.

Перед віроју стали ј наші перші украјнольубці. Багато б було розбірати, через шчо ј јак, а тілько сталось так, шчо перші украјнольубці XIX ст. не пристали до того противного вірі духу, котриј з XVIII ст. став вкоріньатись і в Россіјі,—і зостались на боці христіјанства ј „благочестіја“ XVII ст.**) Правда, украјінське благочестіје було мньакше ј вільнішче, ніж московське,—та тим міцнішче воно могло держатись і в поевропејівшихсьа украјінцьах XIX ст., тим більше воно могло притьагати украјінців до таких таборів в россіјському письменству, котрі јавно тьагли назад, до царсько-попівськоји Московшчини XVII ст.***) Ниткоју, котра вјазала нове украјінське письменство з петербурсько-московськими назадівцьами, був Квітка, в котрого ніколи не виходив з голови тој дух, шчо затьаг був јого в манастир. В ті роки, коли Шевченко починав писати, серединоју таких благочестивих назадівців в петербурському письменстві був „Маякъ“ Бурачка, котриј сам, здајетьсьа, був украјінець. З ним водились петербурські

---

*) Ранішч всього впорьадкувалась віјна, воіацтво, а за тим і царство, та тільки більш сами по собі, без навмисноји думки зарані—без теоріјі. Попівство, — јак знахарство, — почалось ранішче, а впорьадковалось вже післьа царства, та за те міцно, теорітично, і од себе вже зробило теоріју ј дла царства ј воіацтва.

**) Ми трохи зачепили в II т. „Громади“ справу про те, јак через державну централізаціју сталось, шчо Украјіна, котра в XVI—XVII ст. почала доходити до протестантських думок, з XVIII ст. почала оставатись по заду од столичноји Московшчини ј через те мало була зачеплена духом французськоји философіјі XVIII ст.

***) Д. Костомаров, котриј дав такі вільні, такі реальні образи свьатих Хвеодосіја, Александра Невського і т. п., котриј так вірно зложив ціну монахам,—стојав за «благочестіје» в книгах дльа народу, проти «модних матеріалістів,» між иншим і через те, шчо, каже він, «православіе южнорусскаго народа гораздо духовнѣе, чѣмъ нѣкоторые полагаютъ, и не состоитъ, какъ часто у великоруссовъ, въ соблюденіи однихъ внѣшнихъ обрядовъ.» (Основа. 1862, май).

украјінці ј усі тодішні украјінські писателі, і сам Шевченко. Знов кажемо, шчо перша доба писательства Ш. нам доволі темна, а далеко од Россіјі ми не можемо перебрати навіть печатні матерјали до того, напр. тодішні журнали. Тілько в усьакім разі в перших своjіх писаньньах Шевченко показујетьсьа таким же благочестивим, јак і Квітка, і нічим не показује, шчоб јому не було миле „мајаківство.“ Славјанськиј кружок в Кијіві затьаг јого шче більше в „сьвате письмо,“ котре положило на ньому своју печать на віки. *)

Правда, Шевченко далі став більш „евангельцем, ніж благочестивим „візантіјцем“ і в Бібліјі став шукати духа народольубного пророкуваньньа, проповіді суду божого над неправедними. Ми не дуже помилимось, коли порівньаjемо віру Шевченка в середніј вік јого з віроју јакого небудь пурітанцьа-індепендента XVII ст., додавши до того, шчо Ш. јак поет, мальар і православниј, не міг викинути з своjеjі думки божу матір і навіть божу службу. **) Таким „біблејцем“ в основі ј зоставсь Ш. ј до смерти, јак це видно напр. з стихів „Радујсьа, ниво неполитаја,“ писаних в 1859 р., або „Во Јудеjі, во дні они,“ котрі кінчајутьсьа викликом до Христа: „Спаси ти нас, младенче праведниј, великиј!“ Навіть в „Маріјі,“ в котріј Шевченко најдальше одступив од евангеліја, він написав слова, котрі дајуть дд. Желіхівським повід говорити, шчо Шевченко не переставав бути христіјанином:

Все упованіје моје,
На тебе, міј пресвітлиј рају,
На милосердіје твоје,
Все упованіје моје,
На тебе, мати, возлагају,
Сьватаја сило всіх сьвятих,
Пренепорочнаја, благаја!

---

*) Д. Козачковськиј, споминајучи житьтьа в јого Ш—ка в 1845 р., каже: «иногда онъ занимался чтеніемъ Библіи, отмѣчая мѣста, поражавшія особеннымъ величіемъ мысли. Изъ тогдашнихъ предположеній его помню два, неосуществившіяся: первое—большая картина «Видѣніе Іезекіиля въ пустинѣ, полной сухихъ костей.»

**) В викинутому цензуроју місці з «Воспоминаній о Т. Гр. Ш—кѣ» д. А. Козачковського, («Кіевск. Телеграфъ,» 1875, №25) сказано було, шчо Шевченко ј хвалив протестантську віру, і не хвалив в православіјі јого покірливости перед начальством і панством. Жаль, шчо д. К—иј не говорить, коли казав Шевченко таку думку: чи в 1845—46 рр., чи в 1859.

Таких слов не міг написати постіjниj раціоналіст. Таким раціоналістом, jаким хоче показати Шевченка наш товаришч, він ніколи j не був, —і не міг бути, бо дльа того треба було иншоjі школи, ніж та, jаку він проjшов, иншоjі компаніjі, ніж та, в jакіj він державсь. Ті всі противухристиjанські j навіть безбожні слова j картини, на jакі показуjе наш товаришч,—то тілько або виклики досади гарьачаго чоловіка, котриj не бачить обіцьаноjі богом правди на землі, або вільнодумне кошчунство, або сміл і замахи поета. То все початки раціоналізму, jакі ми бачимо j в наших мужицьких казках і пісньах, котрі не шкодьать мужикам ходити в церкву j до попа на раду,—а личе не раціоналізм, бо так ми мусимо називати тілки постіjну (консеквентну) і впорьадковану (сістематичну) думку. Ми ж бачимо, jак Шевченко кидавсь од безбожних викликів до віри в суд божиj. Навіть jого „Маріjа" показуjе, jак він не порвав з христиjанством, бо показуjе, jак jому хотілось обернути христиjанство на свіj лад, на службу своjому мужицтву. Постіjниj раціоналіст не може мати таких мріj.

Ці слова наші може підперти перегльад *рок за роком* того, шчо росказуjуть про Шевченка приjателі jого, j того, шчо він сам написав,—а не самі тілки уривки з „нецензурних" творів II тома пражського „Кобзарьа," по котрим Шевченко виjшов у д. С—ка і деjістом, і раціоналістом.

Так ми вже згадували, jак сердитьсьа Шевченко в „Посланіjі до земльаків" на поевропеjіних панів „безбожників" в 1845 р. Мабуть до тих же часів, а може j до пізніших треба прикласти j те, шчо росказуjе д. Козачковськиj: „Я былъ свидѣтелемъ, какъ онъ, слушая кощунство хозяина, у котораго онъ жилъ, сказалъ: „издѣваться надъ нравственно-религіозными убѣжденіями, которыя освящены вѣками и миліонами людей, неразумно и преступно." А звісно, шчо не самиj деjізм, а все церковне, все j візантіjське освьачено віками j мильjонами.

Тілько опісльа, в поемі „Кньажна," роздумуjучись над тим, шчо бажаниj jім „суд божиj" і „правда божа" шчось не дуже поспішаjутьсьа, Шевченко викликуjе:

А бог куньаjе. Бо се було б диво,
Шчоб чути j бачить і не покарать!
Або вже аж надто долготерпіливиj.

„Кньажна“ написана в 847 р. а вступ до неjі в 1858 р. Чи в 1847 р. написані ці слова, чи вставлені пізніщче, може, в 1858 р., тільки вони важні тим, шчо показуjуть, jак перші jасні искри вільнодумства проти христіjанського бога, дало Шевченкові наріканьньа на те, шчо не ма кари гріхові! Сидьучи в неволі Шевченко все більше зупеньавсь на ціj думці, —і в 1850 р. кінчав вірш „Jак би ви знали, паничі,“ — викликом:

Ні, ні! нічого
Нема свьатого на землі!
Мені здаjетьсьа, шчо j самого
Тебе вже (боже) льуде прокльали!

А все таки тоді ж він писав д. Козачковському, втішаjучи jого в смерти в jого сімjі, — „вѣрь глубоко, разумно!“ Шче в 1857 р., в „Неофітах,“ Шевченко стоjіть на христиjанському грунті і навіть молитьсьа на свьатого хреста, — і зовсім не jавльаjетьсьа, jак каже д. С—о, раціоналістом. Хоть він тут і каже: „все брехньа: і царі j попи!“ та каже це про старо-римських попів з jіх „камjаними“ богами; він не велить молитись нікому *на землі*, окрім правди (а не кесарьам), а на небі велить „*молітесь богові свьатому*,“ — і ми зовсім не розуміjемо, jак міг д. С—о викинути оці наjблизчі слова з того місцьа „Неофітів,“ котре він приводить в своjій статьті (стор. 63), jак показ „раціоналізму Шевченка в усіj jого силі.“ Тілько в 1859 р., в Петербурзі, Шевченко почав вириватись вже за грьаниці j христиjанства, а не то вже візантіjства. Сталось це, ми думаjемо, jак через те, шчо він пішов далі по дорозі досади, шчо не маjе правди на землі, так і через те, шчо в Петербурзі Ш. вже попавсь на тоj рьад думок громадських, котриj примушував льудеj читати Герцена, Фохта, Бьухнера, Феjербаха і т. и. А тут шче почали дратувати Шевченка благочестиві славjанофіли (Дивись напр. „Молитву“ — „Умре муж веліj в власьаниці!“ на смерть митрополіта Григоріjа, котрого Шевченко зве по „Колоколу“ Герцена — „jубкоборцем“). Ш—о став в Петербурзі трохи водитись з кружком „Современника,“ котриj, jак міг, проводив ново-европеjські философські думки. Тілько чи в нього в самого не ставало духу j науки зовсім вирватись з христиjанства, чи jого вдержував дух приjателів, з котрих сам Костомаров писав проти „модныхъ прогрессистовъ, которымъ кажется удобнымъ навязать народу матеріализмъ,“

—тілько ж Шевченко, јак росказује про нього д. Крапивина (Правда, 1876, 104) і в 1859 р., тоді јак писав „Марију“, моливсь шчо дньа богу, а в 1860 р. видав „Южнорусскій Букварь“ з молитвами і другоју „візантіјшчиноју.“*)

Так по Шевченкові і в 60 роки ледве-ледве пројшло те противуцерковне вільнодумство, котре вже в 40 роки дуже закорінилось по московським і петербургським кружкам Герцена, Бьелінського і новішчих раціоналістах, матеріалістах, позітівістах. Та ј тих зерен раціоналізму, котрі пробивались у Шевченка ні піддержати ні јого товаришчі,—котрі навіть зоставили не напечатанними аж до 1876 р. такі јого твори, јак „Марија,“ хоч присьагали, шчо „кожна јота Шевченкова мусить бути відома“ громаді (Передмова до Кожанчиковського виданьньа 1867), і передавали печатати јого твори в Галиччину, де завше можна було їх напечатати вільно, — не піддержали навіть і молоді украјнофіли, котрі в часи „Колокола“ і т. и. грались в християнство.

Громадському чоловікові через те најпотрібнішче раз на завше роспрошчатись з віроју, шчо, поки цього не зроблено, доти ні він, ні громада, котра за ним піде, не забезпечені, шчо він завше јтиме наперед в думках своїх про всі громадські порьадки, котрі свьатила ј свьатить тепер віра. Без сістематичного раціоналізму нема ј сістематичного вільнодумства в сімї, в громаді, в державі. Це можна показати ј на таких льудіх, јак Мацціні; це тим більше видно на Шевченкові.

Вже ј д. С—о каже, шчо Шевченко не зміг додуматись

---

*) Цеј «Букварь Южнорусскій, 1861 року. Цина тры копійкы. Составилъ Тарасъ Шевченко,» тепер трудно спіткати, і через це про нього не ма јасноїї думки, а само те, шчо такиј поет, јак Ш—ко, зложив букварь, підбива де кого возвеличувати јого. А в тім букварьу знаходимо ось шчо: «Велыка азбука. Мала азбука. Склади (шматки з псалмів біблејських) Псалом СXXXII (і з бородоју Ааронього ју, і з росоју Ермонськоју). Молитви (з увагами, в котрих дуже возвеличујетьсьа християнство, манастирі ј т. и.) Рукописна азбука. Личба. Дума про поповича Олексіја. Дума про Марусю попівну Богуславку. Народни пословыци.» Звичајноїї церковшчини багато ј у «Граматці» д. Куліша, про котрого житьтьа јого в «Правді» каже, шчо він виправльав ј »проповіді» Гречулевича. Слова д. Костомарова за церковшчину в народніј освіті приведені цілком в «Громаді» II 200. В тіј же книзі «Громади» показано, јак і молодші украјнофіли-студенти в Києві ј Харкові возились з церковшчиноју шче в 1862—63 р.

до иншого строју сімјі, ніж тој, јакиј він бачив, — а тільки розібрав дуже докладно ј усе те добро, ј усе те лихо, јаке јесть в теперішньому сімејному життьу. Ми думајемо, шчо ј це багато сказано. Ми вже в 16 примітці показали, шчо Шевченко зовсім не думав в „Катерині" (1840) ј „Најмичці" (1846) ставати проти „законнојі сімјі." Тепер прибавимо, шчо Ш. і післьа того, јак написав, по мужицькіј казці, „Топольу", не спинив својеї думки на неволі дітеј у батьків, або навіть в „Катерині" росказав без усьакого протесту, јак батько ј мати вигнали Катерину через наговори сусід. Так же само в „Гајдамаках" він трохи не возвеличив те, јак батько по својіј волі вбива малих дітеј, — канібальство, в котрому ј д. С — о бачить „нові" думки Шевченка, — котриј, мовльав, мальује „јак сімја приноситься в жертву громадському ділу," так мов би то сімја, — менша громада, — мусить справди приноситись в жертву хоч би ј великіј громаді, ріднј Украјіні! І доси дітська невольа мајже зовсім не зачеплена украјінським письменством, котре ј у цьому зосталось по заду од россіјського, шчо шче в 40 рокі јасно поставило заступитись за всіх *менших*: в сімјі, јак і в громаді. Згадајмо хоч „Капризы и раздумье" ј инші писаньна Герцена шче перед 1847 р. Звичајне кажуть, шчо на Украјіні нема такого *самодурства*, јаке мальујуть нам Островські в сімјі московськіј. *Такого*, — нема, а своје самодурство все таки јесть, та јого не хотьать бачити украјнольубці. Сам Шевченко зачепив јого тілько в дејаких словах, та ј то говорьучи тілько про дівчат і мало чим инше, ніж в мужицьких піснях*) або зовсім по водевільному, напр. в „Сотнику." Бачучи в неволі дітскіј тільки невільні шльуби, або невольу льубитись з тим, хто до вподоби, Шевченко ј у справі жіночојі волі тільки ј додумавсь перше до вінчаньньа по льубови, а під кінець до шльубу без

*) Напр. «Топольа» (1839), «Черницьа Марјана» (1841), «І багата ја, і вродлива ја» (1849), «Породила мене мати» (1849, «На вулиці невесело» (1849). Можна думати, шчо на такі речі потрапльав Шевченко не навмисно, а тільки слідом за мужицькими піснями, котрі він згадував на чужині, а најбільше в неволі 1849 р. Зовсім окремно стојіть «У Вільні, городі преславнім» (в пражському «Кобзареві» позначено —до 1847 р. ?), де показано, јак губить дитину не так самовольа батьківська, а ненависть до чужојі віри. Добре б було абсольутним хвалительам Ш—ка порівньати цеј вірш з сценоју дітовбивства в «Гајдамаках.»

вінчаньньа, або ј до вільного вживаньньа того, шчо д. С—о зве „правом тіла.“ Тільки в ті часи, коли Шевченко писав „Гімн чернечиј,“ „Лікері,“ або ј „Великомученице кумо!“—в передовому россіјському письменстві вже минуло ј Жорж-Сандство, а вже Михајлови, слідом за Міљами, піднімали справу про цілковиту рівність жінки з чоловіком і в науці, і у праці громадськіј. Видно по всьому, шчо јак в 40-ві роки Жорж-Сандство, так і в 60 роки думки Мілів проминули наших украјнольубців і не зачепили најбільш чуткого з них Шевченка не то вже, шчоб прьамо, але навіть і через „Современникъ.“ Так з думками про сімју і з картинами јіјі, Шевченко зоставсь не то шчоб тільки „аналітичним,“ јак каже д. С—о, а иноді ј не постіјним, јак і в думках својіх про віру *). Мало того, Шевченко, котриј змальував незабутніми картинами деjакі боки патріархальноjі мужицькоjі сімjі, котру він знав, про багато з того, шчо заклада нову справу сімејну серед вивчених льудеј—просто не чув і не думав, здаjетьсьа, через те, шчо зоставсь позаду од передових громадських думок навіть і в Россіjі. Шчоб цього доневнитись, радимо пригадати напр. хоч „Кто виноватъ?“ Герцена, роман, писаниј шче в 1844—47 рр., та ј зрівньати јого з картинами ј думами про сімју Шевченка хоч в самому 1860 р. **)

Тут до речі згадати справу сватаньньа Шевченкового в остатні роки јого життьа, про котру тепер вже напечатані листи самого Шевченка до двојурідного брата јого Варфоломеја Шевченка. В цих листах бачимо доволі звичајні, всього менше нові, з „нового розумного життьа,“ думки Шевченка про жінку. Стариј, вже підтоптаниј чоловік шука молодоjі через льудеј, а коли було посватавсь

---

*) Так в пісні „Туман, туман долиноју...“ (1849) Ш—ко мальује, јак воно нешчастливо скінчилась проба молодоjі пари, „заховатись од батька ј матері.“

**) В статьті пр. Прахова „Къ рисункамъ Т. Г. Шевченка“ знаходимо звістку про одну картинку Шевченка, з часів життьа јого в салдатах, на котріј він „представляетъ намъ общество изъ трехъ человѣкъ въ юртѣ: самъ Ш. въ бѣломъ кителѣ сидитъ за столомъ и чинитъ карандашъ; передъ нимъ его товарищъ-натурщикъ, обнаженный до бедръ, разсматриваетъ нарисованное: третій сидитъ по турецки на полу у самовара, пьетъ чај и покуриваетъ, держа подлѣ книжку съ надписью G. Sand, 1851.“ (Пчела 1876. № 16). Треба б було знати, хто тој льубитель Ж. Санда і чи говорили вони шчо з Ш—ком про цього писательа

до молодоји дівчини 18 років (Харити) і вона не зхотіла јти „за старого, та лисого,“ то лаје јіјі в листах, шчо вона збожеволіла. Потім теж саме ј у Петербузі з другоју дівчиноју (Ликереју). Д. Мікьешин росказује з поводу петербурського сватаньньа ось шчо: „Къ женскому полу Т. Гр. относился совсѣмъ оригинально; но здѣсь, можетъ быть, неумѣстно вспоминать объ этомъ. Скажу только, что въ моментъ разстройства его отношеній къ одной простой украинской дивчинѣ, на которой онъ собрался было жениться, онъ особенно былъ лютъ на все женское племя, вычитывая изъ Библіи и изъ другихъ (звісно, церковних) источниковъ всякую хулу на нихъ.“ Віјать Библіја! Не диво, шчо, з такоју вагоју на плечіх, Шевченко не пішов далеко в своjіх думках про сімју ј жінку.

Најдальше пішов Шевченко в думках про вольу в державі ј громаді, про багатих і бідних. Тут јого посувала ј дольа јого самого, ј дольа Украјіни; тут јому пішла в прок і та невеличка наука, котроjі він нахапавсь проміж льудеј. Польак Гордон правду каже, говорьучи, шчо Шевченко належить до самих червоних в своjіх громадських поглядах. І таким червоним Шевченко став вже рано, вже в 1843—1844 рр., і ми навіть не знајемо, јак він став таким; певно, більш сам по собі, без покашчиків. Де далі, Ш. становивсь все більше червоним републіканцем і демократом і почав зачіпати не тільки невольу, а ј бідність.

Нам нічого показувать,– де ј јак: в статьті д. С—а це зроблено докладно. Ми б бажали тільки більш докладного розмежуваньньа тих ступнів, по котрим проходили думки Шевченка про державу ј громаду на Украјіні в середніј і пізніј вік јого. Це зробити не трудно, навіть на скоро перегльадајучи рік за роком писаньньа Шевченкови.

Перше Шевченко виступа з словами, в котрих в загалі видно сум на чужині за своjеју краjіноју („На вічну памјать Котльаревському“), далі спомини про дольу јіјі, і звісно,—најбільш про козаччину, јак вона боролась з турками, льахами („Іван Підкова,“ „Тарасова ніч,“ „Гамаліја,“ „Гајдамаки“). Серед тих споминів појавльајетьсьа в нього думка: чим все те зкінчилось? хто взьав вольу козацьку? чи на віки вона заснула? — Одповідь на те проскакује в посланіјі „До Основјаненка,“ (1840). Перше кобзарь сподівајетьсьа тільки, шчо „слава Украјіни не вмре, не загине,“ шчо јіјі нагадајуть такі кобзарі, јак Основјаненко,

котрі ліпше, ніж він сам „поборьатьсьа з москальами“ — голосом, піснеју! Кілька років опісльа в „Чигрині“ (1844) Шевченко вже пише надіју, шчо з јого пісні може виростуть ножі, котрі „розпанахајуть погане, гниле серце“ земльаків, шчо забули своју Вкраїну, і вицідьать з нього погану кров, і „нальјуть живоїі козацькоїі крови.“ *) Шче в посланиії „До Основјаненка“ не видно політичноїі думки, і кобзарь виступа тільки прихильником *своеїі країни*, народи, *мови*. В „Чигрині“ (19 льутого, 1844. Москва) він вже говорить про „волі нашоїі отруту.“ В „Сні“ (1844, 8 іјуньа, Петербург) кобзарь вже просто виступа проти московсько-петербурських царів, „катів, льудоїідів, шчо росшпали нашу Украіну,“ најбільше нападајучись на Петра І ј Катерину II і виберајучи проти Петра образи з „Исторіи Руссовъ.“

По всьому видно, шчо перед первим виданьньам „Кобзарьа“ (1840 р.), Шевченко в Петербурзі надибав земльаків, в котрих не тільки знајшов писаньньа Котльаревського ј Квітки, шчо потрапили јак раз в серце украінцьа, сумувавшого часами на чужині, ј підбили јого писати по украінському, а шче ј історичні книги. напр. „Исторію Малой Россіи“ Бантиша Каменського, котрі підновили в поета спомини јого про могили козацькі, про гајдамаччину і т. и., шчо він приніс з села, од діда ј инших. Між 1840 і 1844 р., видно, Шевченко потрапив на „Исторію Руссовъ,“ котру приписували Коніському,—і вона запанувала јого думками своїм украінським автономізмом і козацьким республіканством, своїм духом, в котрому до патріотізму козацьких літописців XVII—XVIII ст. ј кобзарських дум прибавилась јакась дольа европејського республіканства часів декабрістів. Шевченко брав із „Исторіи Руссовъ“ цілі картини, і в загалі нішчо, окрім Бібліїі, не мало такоїі сили над сістемоју думок Шевченка, јак цьа „Исторія Руссовъ“ в 1844—45 рр. **)

---

*) Порівн. Ісаїіі, гол. VI.

*) Зрівньајте в «Сні» — «Із города із Глухова» (Пражськ. кобз. II, 24) і «Истор. Руссовъ» 229. 231; В великому льоху 38—39), «Иржавець (1847 р.») і „Ист. Руссовъ“ 206—207. 212—213. Окрі фактів історичних і картин по «Исторіи Руссовъ» ми нагадајемо слова цього славного памфлета, написані післьа оповіданьньа руіну Петром Лебедина «И ежели въ человѣчествѣ славитс великодушіемъ, кто презираетъ ужасы и опасности, то уже н

В „Великому Льоху“ (Миргород 1845) Шевченко показује себе ворогом Багдана Хмельницького, котриј „присьаг Москві,“ і прихільником Мазепи, котрого војаків „порізала Москва“ в Батурині ј під Полтавоју, а најбільше „славного Полуботка,“ котриј в „Исторіи Руссовъ“ мальујетьсьа, јак последниј Катон козацькоји републіки.

Ніјак не можна сказати з д. Костомаровим, шчоб Шевченко ніколи не мав „мечтаній о мѣстной независимости.“ В усіх писаньньах 1845 р. (*Великиј Льох, Розрита Могила, Кавказ*) Шевченко виступа јасно з тим, шчо пізнішче звалось украјінським „сепаратізмом.“ Можна навіть сказати, шчо сепаратізм тој у Шевченка більш усього козацькиј, звісно, без того вже трохи паньского духу, јакиј став показуватись у козацькоји старшини XVIII ст. То сепаратізм з більш демократичним нахилом, зовсім такиј јак в „Исторіи Руссовъ,“ та тілько все таки перш усього сепаратізм, котриј все зло в своїі Украјіні, ј саме панство виводить *од чужих*, од москальа, од московського царьа. У своїх панів, чиновників Шевченка більш усього вража те, шчо вони „перевертні, котрі помагајуть москалеві господарьувати, та катувати матір,“—звісно, Украјіну, шчо вони „по московські цвенькајуть“ і сміјутьсьа з својеји мови і т. д. („Розрита могила,“ „Сон“). В „Великому Льоху“ Шевченко пророкује, шчо родитьсьа новиј Гонта, шчо роспустить вольу на всіј Украјіні; в „Розритіј могилі“ Шевченко јасно даје зрозуміти, шчо коли б „знајти в могилі те, шчо там поховали старі батьки“,—козаччину, котру заховав Богдан,— „то не плакали б діти, мати б не ридала,“ — а в „Заповіту“ (котриј поставлено в Пражському „Кобзарьу“

тѣхъ и титуловъ, кои были орудіями и участниками Лебединскихъ тиранствъ и звѣрскихь лютостей, ужасающихъ самое воображеніе человѣческое. Остается теперь размыслить и посудить, что, ежели по словамъ самаго Спасителя, въ Евангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ, ежели, „всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется отъ рода сего,“ то какое взысканіе предлежитъ за кровь народа Рускаго, пролитую отъ крове Гетмана Наливайка, до сего дне, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы, или лучшей жизни въ собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы, всему человѣчеству поійственные?» Пригадајемо також і слова про москалів, јак про
Діваpодъ ничѣмъ отъ украинцовъ не лучшій, но нахальный и готовый
пе,“ і обиды, грабленія и язвительныя укоризны,» — слова, котрі
чія Руссовъ» вклада својім геројам, јак Богун, Мазепа ј др.

в 1846 р., хоч без помітки, коли писаниј він, і котриј усім својім духом і складом, — перівним од неспокоју, — більш усього подібниј писаньњам 1845 р.) Шевченко просто кличе земльаків „вставајте, кајдани ломіте і вражоју злеју кровју вольу окропіте.“ По всьому тому, шчо писав Шевченко в 1845 р., вольа та—більш усього вольа своједі породи ј крајіни, вольа національна ј державна.

З кінцьа 1845 р. в творах, писаних на Украјіні, („*Кавказ*“, 14 дек., Вьунишче, Полт. г. „*Холодниј јар*,“ 17 дек., тамож) Шевченко најбільш усього спиньајетьсьа над крепацтвом (нічого росказувать, через шчо), котре він зачінав вже ј раніщче („Сон,“ „Великиј льох“), та не так дуже, јак тепер. Цеј зупин на крепацтві та хвильа Костомаровського панславізму, котра пројшла в 1845 р. по Шевченкові (під „*Посланіјем до Шафарика*“ стојіть: 22 појабрьа 1845, Перејаславль), вбавила трохи в Шевченка јого „сепаратізму“ ј повернула јого стріли од „чужих льудеј,“ „москалів,“ на својіх панів, на самих панів украјнофилів і козакольубців, котрих најбільш усього він же сам і росплодив својім гарьачим словом. *) В „Посланіјі до мертвих, і живих, і ненарожденних земльаків мојіх“ Шевченко справди вже, кажучи словами д. Куліша, „јак ніхто другиј насміјавсь над славоју украјінськојі козаччини,“ а најбільше гетьманшчини, і підрізав сам свіј історичниј украјінськиј сепаратізм „Исторіи Руссовъ.“ **)

---

*) Чужбинськиј каже, шчо ј Квітку стало читати панство полтавське більше вже післьа Шевченка.

*) Најбільше побачимо переміну в думках Ш— ка про старовину украјінську, коли ми зрівньајемо слова јого в посланіју «до Основјаненка» (1841):

Слава не поляже,
Не польаже, а роскаже,
Шчо діјалось в світі...
І чијі ми діти...

в словами «Посланіја до земльаків» (1846 р.)

Все розберіть, та спитајте
Тоді себе; шчо ми?
Чијі сини, јаких батьків
Ким, за шчо закуті?
То ј побачите, шчо ось шчо
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грьазь Москви
Варшавське сміттьа....
Ја ридају, јак згадају

В дальшому зросту свого козакольубства Шевченко, сдіјшовши од гетьманшчини, приблизивсь було до того запорожства кінцьа XVII ст., котре виступало ј проти московськоји неволі ј проти повертавшоји на панськиј лад городовоји гетьманшчини, котра готова була за дльа свого панства поступитись і частиноју украјінськоји волі, а особливо волі „гультьајів“—черні ј запорожців. (Див. „Сон“— „Гори моји високіји“ 1847. „За бајраком бајрак.“ 1847, і порівньај з грамотами запорожськими, показаними в „Громаді,“ I, 12). Цеј низовиј, запорожськиј, більш, ніж городовиј, гетьманськиј, дух у Шевченка з 1846 — 47 рр. показује, јакиј справди незвичајниј ньух, навіть ньух історика, мав в собі Шевченко.

Тільки ж і в грамотах січових козаків даремне б ми стали шукати на самих тільки добрих бажаньь, а ј јасноји думки, јак же вберегти, встројіти своју вольу Украјіни ј вольу мужицьку серед того світу широкого, серед тих „ворогів льутих“ (турок, татар і т. н.), серед „незичливих сусідніх монархів факціј,“ або погльаду вперед себе, а не в старовину, котра мальувалась запорожцьам ліпшоју, ніж була. Так само даремне б стали ми шукати одповіді на ці всі питаньньа ј у Шевченка, в тих віршах јого того часу, коли в нього вслабів козацько-гетьманськиј сепаратізм 1845 р. Шевченкові не доставало не тільки европејськоји науки, котра б показала јому јасниј ідеал державного порьадку—попереду нас, а не позаду, а не доставало навіть і науки про саму украјінську козаччину, науки, котра провела б логично хоч би січовиј погльад на гетьманшчину. А погльади навкруги себе, на царсі кобојарські порьадки Московшчини XVII ст., котрі перејшли і в Россију XIX ст., не могли не красити в голові Шевченка старовини украјінськоји. Најліпшоју јому здавалась старовина XVI ст., до Брестськоји уніји ј незгоди між козаками ј Польшчеју через ксьондзів і магнатів. Тодішньа Украјіна, з котроји, јак ми знајемо, турки та татари зробили було поле дльа виводу невільників і галерників, — здавалась Шевченкові веселими селами, в котрих весело

Діла незабутні
Дідів наших: тьажкі діла!
Јак би јіх забути,
Ја отдав би веселого
Віку половину!

жилось („Невільник,“ 1845, „Шчо јак були ми козаками“ 1847). Мало того навіть часи, коли постригавсь в манахи козак Палij, то-б то XVIII ст., привиджувались Шевченкові часами, коли панувала „братерськаја наша вольа, без холопа ј без пана“ („*Чернець,*“ 1848. Порівн. „Буваје в неволі иноді згадају,“ 1850). Козацькі ради, на котрих вибірались гетьмани, самі ті гетьмани знов почали мальуватись Ш. такими, јакими вони ніколи не були: з братерськоју згодоју, з патріотізмом (напр. обраньньа Наливајка; в Чигирині. „У неділеньку у свьатују“ 1849; кінець Дорошенка: „Заступила чорна хмара.“ 1859). Ми тепер знајемо, шчо Наливајко був більше розбіјник, ніж патріот, шчо тој „атаманъ случайно сложившейся толпы“, јак каже про Наливајка д. Костомаров, — не був навіть ні козаком, ні гетьманом, і шчо вже через те одно ніколи ј не було такоји ради в Чигирині, јаку списав Ш—ко слідом за „Исторіею Руссовъ“, а шчо гірше, знајемо, шчо Наливајко прохав в корольа козацьких прав дльа своjеји валки, а „свавольним хлопам“ радив різати носи ј уха, шчо Дорошенко „торгував украјінськими головами“ не згірше московських војівод і на решті згодивсь взьати војіводство в Московшчині ј шчо запорожці звали „преславного Дорошенка“— „іудиним товаришчем“; Шевченкові це все не було звісно. Носьачи в думці своjіј вигадані образи козаччини, Шевченко то знову кохав надіју, шчо таки вона колись вернетьсьа, то казав, шчо ні,—не вернетьсьа, то вјать вправивсь, шчо „таки буде сподіватись, вигльадати.“ Але ж јак то воно козаки встануть із могил, на це вже Шевченко де далі все менше міг давати такі јасні одповіді, јак тоді, коли він був чистим і постіјним сепаратістом козацьким. Тепер він сам собі казав, шчо коха своjі надіjі тільки, шчоб собі самому „жальу завдавати,“ („Чернець,“ 1848), і навіть, шчо він „сам не знаје, шчо робить,“ шчо він зна тільки, шчо јому верзетьсьа стариј козак, усатиј, з своjеу волеју на чорнім вороні-коні, — а більш нічого не зна.“ („Хиба самому написать.“ 1848).

Так Шевченко, підорвавши славу гетьманшчини, сам не дав нам „провідноjі ідеjі,“ јак же виорати своју вольу України не на історичному грунті гетьманшчини, без козацького сепаратізму, бо ј сам тиjеjі думки не мав. На далі з того всього козакольубства Шевченкового тільки ј зосталась јасна думка, шчо ненависть до царства, котра

знову стала в нього рости з великоју силоју, особливо в передсмертних, петербурських јого творах 1860 р. Нам нічого багато говорити про цьу некависть і про ці писаньньа, бо про це докладно сказано в статьті нашого товаришча. Од себе ми прибавимо тільки, шчо ј у цих послідніх, противуцарських, стихах Шевченко все таки не міг вибитись з біблејства, не міг набрати проти царів иншого матеріалу, окрім того, шчо давала јому біблија з јіји патріархальноју деспотіјеју. Царь Шевченка ј у 1860 р. не пішов далеко од того, јаким страхав жидів пророк Самујіл,—шчо, мовльав, однiматиме у вас жінок і т. н. *). Через це одно, ті стихи (мимоходом кажучи, слабенькі по своїј роботі ј нерівнiј манері) не могли ј не можуть мати великоjі сили в наші часи. Тільки на перепутьті (з Азіјі в Петербург) писані справди чудові стихи „Ја не нездужају, ні вроку“ (1858) чіпајуть дiјсні боки того царства, јаке ми бачимо перед собоју.

З зростом і змінами думок Шевченка про державу ј Украјіну тісно зчепльались і јого погльади на сусідів јіји, тих, шчо володали ј володајуть неју,—на Польшчу ј польаків, на Москву ј москвинів. З перших своjіх зустріч з польаками-панами та економами, з москальами-панами та чиновниками Шевченко не міг винести доброго спомину. Недовір і неприхильність до чужих, сусідів Украјіни, те, шчо звуть „исключительность,“ зосталась у Шевченка на завше; — по крајнiј мірі про неjі говорьать не тільки ті чужі, а ј сам Шевченко. Так польак Гордон, бачившиј Шевченка в 1850 р. в Уральську каже, шчо Шевченко, „ненавидить москалів, нельубив польаків.“ (Gordona — „Soldat“ зпоминајетьсьа, у Gwido Battaglia—„Taras Szewczenko.“ Lwow, 1865). У Чужбінського читајемо ось шчо:

«Онъ не любилъ поляковъ, но къ Мицкевичу чувствовалъ какое-то особенное влеченіе. Нѣсколько разъ принимался онъ переводить лирическія пьесы Мицкевича, но никогда не оканчивалъ и разрывалъ на мелкіе куски, чтобы и памяти не осталось. Иные стихи выходили чрезвычайно удачно, но чуть какой нибудь казался тяжелымъ или невѣрнымъ, Шевченко бросалъ и уничтожалъ всѣ предидущія строфы.

— Мабуть сама дольа не хоче, говорилъ онъ, шчоб ја перекладав льадські пісні.»

Виступів Шевченка проти москалів доволі виписано в статьті нашого товаришча.

*) Царів, I. VIII, 11—18.

Звісно, було з чого вирости в Ш. недоброму серцеві до льахів і москалів, дьакујучи „Польщі“ ј „Москві,“ јак державам і панствам. Звісно також, шчо льуде, звиклі напувавати, або хоч вести перед над другими, вбачајуть часто „исключительность“ „нетерпимость,“ і т. н. ј там, де чоловік породи підбитоїі просто стојіть тільки за себе, або тільки нагадује, шчо він шче з своједу породоју живиј. Таке случајетьсьа з нами, украјінцьами, в стосунках навіть з такими особами з наших сусідів-панів, котрі себе вважајуть космополітами ј не вбачајуть самі в себе націоналізму, далеко більшого, ніж у нас. Ми не станемо розбірати тут довгоїі справи про те, скілько вростајуть державні ј панські звичаїі ј у середину народу, ні про те, скільки природна у підбитих другими льудеј неприхільність і до народів через неприхільність до їіх держав і панства.

Ми беремо в Шевченка јого „ненависть до москалів, нельубов до польаків,“ јак факт природніј, а ті несимпатичні боки напр. москальства, јакі показав д. С-ко по Шевченкові, за вірні. Тільки ж про Шевченка говорьать, јак про чоловіка-громадьанина, з „провідними ідејами“ дльа јого земльаків, та шче ј јак про соціаліста.

Чоловік з політичними ідејами даје перевагу ідејам над зчувками. Чоловік з широкими ідејами нових часів, та шче ј соціаліст, не може ставити одну пороу на стільки викльучно вишче других, јак то робив Шевченко, кажучи: „не ма на світі Украјіни, не маје другого Дніпра,“ не може вбачати ј показувати в других пород самі тільки злі боки духа. А через одно ј друге такиј чоловік дијде ј до провідноїі ідеїі про спільність змаганьнь усьаких пород, шчоб змінити на добро теперішні злі порьадки, або, ліпше сказати, дијде до цілого рьаду провідних думок про те, јак впорьадкувати цьу спільність. Нічого того ми не бачимо в Шевченка, — і через те ј з јого національними ідејами сталось теж саме, шчо ј з державними, то-б-то він, виступивши перше з викльучним украјінством, потім став јого залишати, висказав кілька широких думок, та не розвив їіх, не прилагодив до них усіх подрібних думок, і зоставив тих, хто б задумав пітти за ним, без усьаких провідних думок про національну справу в тому стану річеј, в јакиј переходила наша Украјіна в 60—70 роки.

Так до польаків Ш—ко, јак ј перші історіки „Малой России,“ обернувсь перше зовсім јак православно-козацькиј

патріот далеко більше, ніж јак син кропаків у польського панства: в јого перших козацьких поемах і слова „льашкипапки“ говорьатьсьа більше слідом за старими пісньами, а најбільше діло јде про зневагу козацьких прав, а шче більше про *унію*, а не про крестьан, котрі терпіли вже ј в XVI—XVII ст. стільки ж од православних панків, јак і од уніјатів. Навіть і в „Гајдамаках“ (1841) ми бачимо теж саме,—тільки тут добре серце поета взьало перевагу і, підбивши јого заплакати, шчо „старих славјан діти вмились кровју,“—поставило јого на дорогу до більш широких думок, по котріј, за поміччьу костомаровського славјанства, він дішов до бажаньньа, „шчоб усі славјане стали добрими братами.“ (1845). Насміх над гетьманшчиноју (1846), котра „Польшчу повалила та ј сама пропала,“ а далі кара, котру Шевченкові пријшлось ділити в купі з деjакими польаками (Брон. Зальеським, Гордоном і т. п.) шче більше вмньакчили польако-ненавість Шевченка, і він написав своје посланіје до Бр. Зальеського: „Шче јак були ми козаками“ (в Кожанчиковському виданньу воно помічено 1847 р., а в Пражському 1858). Козак подаје там руку льахові, просьучи і в нього „руки ј *серцьа чистого*, шчоб *именем Христовим* возобновити тој рај,“ јакиј мов би то був на Украјіні між польаками ј козаками, аж поки „неситиіј ксьондзи, магнати нас розлучили, розвели.“

Наврьад, шчоб слова про чисте серце можна було признати зовсім јасними, а згоду „именем Христовим“ і јасноју, ј „новоју“, і через це все ј міцноју. До того ж проти цих кількох неjасних слов зараз же ставали в Ш—ка јасні картини, котрі він шче раз нагадав в стихах:

Не знају јак тепер льахи живутъ
З својіми вольними братами;
А ми браталисьа з льахами.... (1848)

по всьому видно навіјаних розмовами з висланними польаками про „подаваньньа рук“. Ніјакими другими картинами не переважались ні ці картини, ні ті, котрі Ш—ко намальував од „Тарасовоји Ночі“ до „Гајдамак“ і до котрих він повертав і післьа тих розмов і в названному віршу, і в такому јак „Швачка“ (1849). А перевага јім могла б бути тількo тоді, коли б Ш—ко намальував льаха не пана, а хлопа, та сказав хоч слово про те, јак подадуть руку один одному не самиј тількo пан з чистим серцем і козак

на Украјіні, а хлопи польськиј і украјінськиј, кожниј на своїј землі стојучи, та з своїм панством борьучись. Шчо б же таке було написати, Ш—ові треба було ј иншоїі долі, ј справди нових, соціально-демократичних думок.... На не ма ж і суда не ма! В усьакім разі провідноїі думки про те, јак бути *нам* тепер з льахами, треба шукати де инше, а не в „Кобзарі“ Шевченка. Доволі ј того, шчо в „Кобзарі“ ми знајдемо кілька сліз од шчирого серцьа, кілька добріх слов, кілька широких дльа свого часу ј дльа свого стану думок.

Теж саме ј з думками Ш—ка про москалів. І тут хвильа панславізму, проба крітичного поглъаду на „козацьку славу“ ј гетьманшчину, вмньакчила серце козака проти „москалів“. Шче більше зробила, мабуть, та приіазнь і пошана, јаку побачив Ш—ко од москвинів в остатні роки життьа свого ј у Нижньому, ј у Москві, ј у Петербурзі. Тілько новиј, приjазнішчиј поглъад кобзарьа на москвинів не вилився у нього новими віршами. Живучи серед москалів-салдатиків, таких же мужиків, таких же невільників, јак і сам, Ш—ко не дав нам ніоднїї картинки доброго серцьа цього „москальа“, јакі ми бачимо у других висланих, напр. у Достојевського; — москвин-мужик, одданиј паном в салдати, мальујетьсьа в Ш—ка таким, шчо спомина своју милу тільки тим, шчо „така ухабіста собој і мьеньшьє бьелај ньє давала!“ („Не спалосьа, а ніч јак море. 1847)“. *) Москаль, котрого „вітала титарівна-лемерівна, шчо *льудьми* гордувала“, — дльа нього і в 1860 р. все таки тільки „пројдисвіт“, јак в 1840 р. був тільки „чужиј чоловік....“ Певно ж, шчо коли національні поети тільки так будуть говорити про сусідів, то важко буде справдитись бажаньньу, „шчо б усі славјане стали добрими братами!“ Ось через шчо ми не думајемо, шчоб Ш—ко справди міг превести нас в „вільну, нову сімју“ інтернаціональну!

Најдалі б міг провести нас Ш—ко в справах громадських, котрі торкајутьсьа волі мужицькоїі. Льубов до мужика, до невільного, а потім і до бідного, — це најголовнішча провідна ідеја Ш—ка і јак поета, і јак чоловіка. З самого початку Ш—ко, виступивши јак поет украјінськиј, навіть

---

*) Порівньајте, јак теж само намальовано у Некрасова («Огородникъ»). або ј у Шевченка там, де він виводить не москвина, а свого, украјінцьа («Петрусь»).

тоді шче, коли, зараз вирвавшись на вольу, дуже паничував, (јак росказује д. Сошенко) зараз же заговорив про мужиків, бо про них безпремінно буде говорити усьакиј живиј поет украјінськиј. І все своје життьа Ш—ко најбільшо говорив про мужиків, перше переспівујучи мужицькі казки ј пісні („Причинна,“ „Топольа“), а дальше, мальујучи мужицьке життьа („Најмичка“ і т. д.), најбільш за тим, шчоб оступитись за мужиків, котрих кривдьать чужі („Катерина“) ј своји пани („Посланије до земльаків“ і т. д.), або за тим, шчоб показати панам примір в мужиках, — кінчајучи оповіданьньа такими словами: „оттак льуде научајтесь ворогам прошчати, јак сеј неук!...“ і т. н. „*Наша Украјіна*“ — рано стала дльа Ш—ка все рівно, шчо *мужики украјінські*, а „*наша правда*“ — все рівно, шчо *вольа* ј *веселе життьа тих мужиків*. Та про це нічого нам багато росказувати: це всі добре знајуть, — та ј статтьа д. С—ка говорить про це докладно.

Ми мусимо тільки зупенитись на тому, чи справди Ш—ко думав про ту „правду ј вольу“ ј про те, јак вона настане, так само, јак думајуть соціалісти, јак це говорьать тепер про Ш—ка часто наші товаришчі, і між инчими ј д. С—ко.

Ми ніјак не згодимось, шчоб Шевченко був соціалістом. Ми думајемо навіть, шчо згодитись з цим було б шкодливо ј дльа долі самого соціалізму на Украјіні, бо це б пустило невірну думку ј про те, шчо таке соціалізм.

Перш усього, діјсного, на грунті стојашчого соціалізму не може бути в тіј громаді, в котріј шче не знесено крепацтва ј не збудовано всього господарства на вільному најмиту-робітникові. Ми б добавили шче, шчо на грунті стојашчого соціалізму не може бути ј там, де не заведено шче уставноји, парламентськоји держави, в котріј тільки ј виходить на чистоту пануваньньа багатих. При крепацтві ј царському самодержавстві соціалізм може бути тільки навіјаниј з боку, більш книжниј, ніж грунтовиј, і иноді більш видом противукрепацьких і противучиновницьких думок, ніж справди соціалістичних, противубагатирських. Таким і був соціалізм московських і петербургських кружків 30—60 рр., вичитаниј з французських книг; таким де в чому зостајетьсьа ј новішчиј соціалізм в Россіјі, хоч він справди вже почав становитись на грунт післьа того, јак знесено крепацтво.*) Шевченко ж

*) Про це тепер не час розводитись. Ми мусимо тілько сказати

писав в часи крепацтва і був занадто грунтовиј чоловік, шчоб не звернути најбільше уваги власне на мильјони невільних крепаків, ніж на сотні вільних најмитів. До того ні звідки не видно, шчоб Шевченко знав хоч шчо небудь про С. Сімона, Фуррьје, Луј-Блана, Прудона і т. и, ні навіть про соціальні романи Жорж-Занда, котрих вже ј в 40-ві роки читали і в Москві, ј у Петербурзі, а в кінці 50-х років де-хто вже ј у Кијиві. Ні звідки не видно, шчоб з тими европејськими соціалістами идумали познакомити Шевченка јого більш вчені товаришчі, бо не видно ј на писаному

кілько слов, шчоб цимиількома рьадками не викликати непорозуміньньа між нами ј нашими читачами. Така вже дольа новоји Россіји, — з кінцьа XVIII ст.,—шчо в ниј всі нові думки громадські берутьсьа більш з европејських книг, ніж ростуть з власного життьа, ј ранішче, ніж життьа даје јім грунт. Сталось це через те, шчо татаршчина та московська рујіна (Новгороду, Пскову, Украјіни та Білоји Русі, — котрих двох Москва рујнувала не сама, а вкупі з Польшчеју) спинили зріст краји руських, — так шчо зложена накінець в XVIII ст. Россіја причепилась до Европи XIX ст. з складом життьа XVI—XVII ст., а де в чому ј шче давнішчого. Це даје осібниј склад усьому громадському руху в Россіји, в котріј передові льуде не можуть не брати з Европи најновішчих думок і не тільки прикладати јіх до своји далеко старішчих порьадків, а ј випережувати думкоју ті станціји, котрі пробіга ј життьа россіјське слідом за Европоју,—і навіть, гльадьучи на Европу, зневірьатись в цих станціјах раніше, ніж вони наступајуть в Россіји. Де хто дума, шчо в цьому јесть велика вигода Россіји, котра б то незабаром зразу вскочить в саму најновішчу станціју зросту громадського Европи. Ми так не думајемо. Тільки в усьакім разі така дольа громадського руху в Россіји јесть послідок усіјеји јіји географіји і історіји, — і јіји треба признати хоч-не-хоч. Шчо до соціалістичних думок, то в Россіји за царьа Миколаја I треба було бути С. Сімонівцем (јак Герценовці 1830-х років), або Фурјеристом (јак Петрашевці 40-х рр.), шчоб гарьаче ненавидіти крепацтво ј чиновницьку самовольу, то б то хотіти змін, далеко шче не соціалістичних. В 60-ті рр. соціалісти, јак Герцен, Огарев, Чернишевськиј, клопотались про вигоднішчиј наділ крестьан замлеју, — теж про річ шче не соціалістичну, бажајучи јіји од царського урьаду в Россіји. Тепер соціалісти в Россіји поставили всьу соціалістичну программу (всьа земльа крестьанам, всі фабрики робітникам і т. и) та шчо ј бездержавну, і виступајуть словом проти „буржуазіји" шче раніше, ніж та склалась в Россіји, — а ділом ідуть більше проти самодержавства царського і перш усього добутьсьа уставного (конституцијного) царства, в котрому то ј складетьсьа ј візьме гору „буржуазіја". Тільки ж тоді ј складетьсьа ј грунтова, справди мужицька соціалістична партіја, — а при јакіј небудь волі државніј, може ј справди те, шчо Россіја росте під натиском передових думок европејських, поможе јіј більше прилагодити до них і ті задні станціји громадського руху, јакі вона мусить пробігти, шчоб догнати Европу.

ними самими ніјакого сліду уваги до тих соціалістів і до зворушенноjі ними робітницькоjі справи в Европі. Шевченкові, значить, доводилось би бути соціалістом вже зовсім „свого розуму,“—а наjрозумнішчиj розум не міг би вивести науки соціалізму тілько з того, шчо він бачив в Россіjі в часи Шевченкові, в часи не тілько самодержавства царсько-чиновницького, а ј крепацтва.

Шевченко ј наліг і на те, ј на друге,—і коли він виступав не тілько проти неволі, а ј проти здирства державного, то б то, јак каже д. С—о, показував економичниј бік царства, то це шче зовсім не робить з Шевченка соціаліста. І шче б таки противникові царства не говорити про подушне!*) Шевченко, јак каже д. С—о, „дививсь на царів,“ хоч і не з „мужицького погльаду,“—„јак на джерело усьакого здирства“ (бо мужики напроти думајуть, шчо царь хоче добра, а деруть пани та чиновники) — соціаліст же ј на державу дивитьсьа наjбільш (а де хто ј зовсім) тільки јак на кріпость дльа оборони пануваньньа багатих. Наjбільше ж усього ј Шевченко нальага не на здирство, а на невольу, на зневагу особи царьами та панами, котрі в јого картинах наjчастішче насильники жінок, дівчат. Царі—те ж саме, та шче ј до того насильники над народами, душогуби. Звідси до соціалізму шче чимала дорога. То, шчо Шевченко говорить про багатих і бідних, про „дідами крадене добро“ і навіть про роботьашчі руки ј про „землу, всім даннуjу,“ не зміньа ні каплі зараз сказанного. Ми ј в козацькіj думі XVII ст. знаходимо, јак доріка Ганджа Андибер тодішніх дуків, шчо вони „позабірали луги ј луки,“ — а про соціалізм козаків XVII ст. було б дивно ј говорити. А проти багатих і јіхньоjі неправди ми знаходимо цілі купи писаного не тілько попами середніх віків, а ј жидівськими пророками, та тілько, коли ми јіх запишемо в соціалісти, тоді стратимо усьакиј јасниј образ соціалізму і попадемось власне в сітку, котру роскидајуть вороги соціалізму, коли кажуть, шчо соціалізм, то б то, по јіхньому, тілько скарги бідних на багатих, а не *справа організаціјі усьакоjі потрібноjі громаді праці*,—стариj, јак світ божиj.

Ось напр. шче пророк Амос кричав на тих, хто „да-

*) Јак царь братиме десьатину ј т. и., говоритьсьа ј у Самуjіла. Царств. I. VIII. 15—17.

вить менших, хто меле на борошно бідних, хто гніте менших податками, та побудовав собі пишні винограднпки ј великі будинки, хто прибавльа неправду до неправди ј грабунок до грабунку в палацах своїх" і т. д. *) Те ж можна показати ј у Осіјі, Ісаіјі ј инших. Напр. Ісаіјі X 12 зовсім немов слова Шевченка. Слова Шевченка про суд божиј над лукавими, — немов звісниј псалом „Возстани. боже."**) В картинах„ царства правди," котрі мальује Шевченко тілько шчо нема того, јак „вовк буде лежати порьад з вівцеју," јак у пророка Ісаіјі. ***)

Шевченко власне тим так і льубив пророків жидівських (дивись у д. Козачковського) та Псалтирь, шчо він сам думав јіхнім способом про громадські справи. Зовсім мов біблејськіј пророк, котриј говорить про маленьке царство жидівське ј велику ассіріјську, або вавилонську силу, Ш. каже черкесам: ...„лицарі великі, богом не забуті! Борітесьа,—поборете! Вам бог помагаје." (Кавказ" 1845). По біблејському мајже завше здумује собі Шевченко ј те, шчо тепер звуть „соціальним переворотом," „соціальноју револьуцијеју" і т. и.

Коли ж одпочити
Даси, боже, утомленим
І нам даси жити?
Ми вірујем твојі силі.
І слову живому:
Встане правда, встане вольа,
І тобі одному
Поклоньатьсьа всі јазики
Во віки і віки! —

Вже в 1859 р. Шевченко мальував „дива Господніјі," — јак буде „бог судить, визвольати долготерпіливих і воздавати злодіјам за злаја," і перед самоју смертју

---

*) Амос. VIII. 4, 5, 2. VI. 12. 1—7. 14 і т. д.

**) Також Ісајіјі, V. 8 Горе вам, шчо пригортајете дом до дому, поле до польа і т. д. X 1. 2 — про неправі суди.

***) Увесь псалом Ш—ка «Радујсьа ниво» (1859) про те, јак бог осудить неправих і визволить рабів, јесть нішчо друге, јак XXXV гол. пророка Ісајіјі, в котріј Ш—ко де шчо переробив, напр. кінець. Хто хоче доневнитись, јаку силу мала нед Ш—ом Біблија до остатнього часу, тому радимо слово в слово зрівньати псалом Ш—ів і XXXV гол. Ісајіјі.

питавсь: коли ж то приjде „*апостол*" правди і науки?" Навіть в ті часи, коли Шевченко зневірьавсь в тому, шчо приjде тоj суд божиj, тоj мессіjа, котрих він ждав, —думка його виводила jому все таки картини катастрофи цілком біблеjськоjі, хоч і без Jегови: „Чи буде суд? чи буде *кара* царьам, царьатам на землі? Чи буде правда між льудьми?.., Повинна буть!.,. бо сонце стане, і осквернепну земльу спалить!" *)

Порьад з цим біблеjством, або ліпше сказати, під біблеjством, у Шевченка жили споминп поднiпровського сельанина про гаjдамацьку помсту над панством,—і він переходив од біблеjських думок про суд божиj і мессіjу до того, jак „невчене око загльане панам в очі глибоко, глибоко, jак потече сторіками в синье море кров дітеj панських,"—та j цьу картину гаjдамацтва збивав на біблеjськиj лад: „настане суд,—заговорьать і Дніпро і гори!"

Отже думки чоловіка, котрим володали майже зовсім тільки біблеjські пророки та спомини украjінського гаjдамацтва, не можуть ставитьсьа в рьад з думками соціалізму XIX ст.

Правдивиj бо соціалізм в думці j. праці настав власне в XIX ст. jак через те, шчо тілько тепер, — після великих державних змін і револьуціj XVII—XVIII ст., настало пануваньньа вільного багатирства в державі та праця вільних наjмитів в господарстві під урьадом багатирів, так j через те, шчо тільки тепер зклались конечне j доповнились і думки передових льудеj XVIII ст. про природниj *незупинниj поступ* громадськиj на перед —*прогресс*,— поступ в господарстві, в громадських порьадках, в науках і умілостьах. Думка про такиj прогресс скасувала віру в суди божі, в апостолів і усьакі катаклізми з гори, не тільки од бога, а j од „великих льудеj" і начальства,—і показала дійсниj розум і таких гострих, часових рухів, котрі перше можна було вважати за катастрофи. Вона поділила jіх на *бунти*, або почастні повстаньньа льудеj, котрим не в моготу терпіти такі чи инші порьадки, шчо jіх безпосередно давльать,—і на *револьуціjі*,—широкі рухи льудеj,

*) Порівн. Ісаjіjі XXX II — Про день помсти за неправду, особливо 4 і 9, — jак зорі на небі зтліjуть, річки повернутьсьа в смолу, порох в сірку і земльа зробитьсьа гарьучоjу смолоjу. —Jак земльа згорить — також XXIV, 6.

знајушчих јасно ј те, шчо валити јім, і те, чим замінити поваленe, рухи, котрі підготовльались широким прогрессом громадським, і в котрих беруть часть не самі тільки ті, котрих безпосередно давльать такі, чи инші порьадки, а всі, хто взнав, шчо ті порьадки вже негідні дльа спільних громадських потреб јіхнього часу.*)

Вже С. Сімон,—власне починшчик соціалізму XIX ст., —хоч і пустив своїі громадські думки, назвавши јіх „новим христіјанством“ (Nouveau Christianisme 1825) і хоч казав навіть, јак і раннішчі сектанти, шчо він тільки висува на гору правдиві христіјанські думки, котрі були попсовані після Христа,—та все таки виступив зразу ж зовсім не на церковну дорогу: в јого трьох основах нового порьадку стојать: *наука ј ремество* (science et industrie; дивись Catéchisme des industrielles 1823 Nouveau christianisme і др.) Він шче замолоду радив прокопати панамськиј перешијок; одні з перших книг јого були „Увод в наукові праці XIX ст.“ (Introduction aux travaux scientifiques du XIX siècle. 1807—1808, котриј привјазујетьсьа до славноїі книги XVIII ст. Кондорсе: “Нарис картини поступів розуму льудського“ (Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain) і јесть одна з перших проб показати спільність усіјеји науки ј праці льудськоји на всьому світі. А јого „Кілька думок філософських на вжиток XIX ст.“ (Quelques opinions philosophiques à l'usage du XIX s. в книзі, виданиј в 1825 р. Opinions littéraires, philosophiques et industrielles) јесть також одна з перших проб показати, јак поступали вперед громадські думки ј порьадки в стариј вік, в середниј, в новиј і в новішчиј в европејськиј історіјі. С. Сімонова записка про потребу нового круга науки (Nouvelle Encyclopédie) подаје думку про потребу вивести льудеј дльа нового громадського життьа через новиј круг новоји науки. Треба додати, шчо С. Сімон, хоч звісно, більш усього звертав уваги на своју Францију, та завше клопотавсь про зміну порьадків в усіх, хоч европејських громадах і про спільність всіх јіх проміж себе. Вже в 1814 р. појавилась книжка: „De la réorganisation de la société européenne, ou de la nécéssité et les moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en con-

---

*) Звісна розмова між Льудовиком XVI і герцогом Ліанкуром, котриј сказав королеві про те, шчо народ в Парижі взьав Бастілију (14 Јульа 1789 р.): „Шчо таке? — бунт?“—Скажіть, В. В., револьуціја!— «Quoi? c'est une revolte?» —Dites, Sire, une *révolution!*—

servant à chaqun son indépendance national; par M. le compte de Saint-Simon et par Augustin Thierry, son élève. Не забудьмо ј того, шчо С. Сімонівці збудовали першу залізну дорогу в Франціјі, шчо С. Сімон мав велику силу над історичнoју наукoју французськoју, (зараз ми бачили, јак Ог. Тьері підписавсь јого учеником, élève), навіть над новoју матеріалістичнoју філософіјеју німецькoју Феjербаха, на решті, шчо з С. Сімонівців вијшов ј Ог. Конт, котриј дав величезну картину поступу льудського в думці ј громадських порьадках в своїј „Позітівніј Філософіјі."

Батько соціалізму XIX ст. в Англіјі, Роберт Оуен, теж виступив з „новoју віроју;"— тільки ту віру він зразу отділив од всіх других і од христіjанства, јак віру розумову, раціональну (rational religion) і звјазав своју „сістему нового розумового порьадку ј розумовоjі віри" з виробкoју характеру льудського („Нові погльади на громаду, або про сформуваньньа льудського характеру" 1812 р.) І в Роберта Оуена підложена під усіма јого замірами, хоч і не так широко, јак у С. Сімона, думка про поступ в історіjі; в компаніjі Оуена бачимо хіміка Дальтона, видумшчика паровозів Фультона; і поступ ремесловиј також важниј і дльа Оуена, јак і дльа С. Сімона.

Новішчі ж соціалісти, од Луjі-Блана (котрого книга про „Впорьадкуваньньа праці"—Organisation du travail,—појавилась вже в 1839 р.) вже не мали ј того зерна сектанства, шчо було в старших; дльа них вже всьа історіjа льудська јесть јасниј поступовиј зріст, котрого соціалізм мусить бути конечноју квіткоју, звісно, јаку тільки ми тепер мусимо пригадати. З Прудона ж,—котрого основні думки були вже напечатані раніше, ніж розігнано кијівське „братство" („Шчо таке власність? - Qu'est ce que la Propriété — 1840 р. „Філософіја бідности" в 1846 р.), —з Прудона сама „соціальна справа" стаје частиноју „соціальноjі науки." *)

Тепер порівньајмо ці основні думки европејського соціалізму з думками Шевченка, про „суд божиј," про „суд,

---

*) Шчо в книжці про власність Прудон вложив јак своjі думки про *безначальство* (anarchie) так і про те, шчо „все, шчо робитьсьа законами ј політікоју,—јесть справа науки, а не гаданьньа" (tout ce qui est matière de législation et de politique est l'objef de science, non d'opinion.)

на котрому невчене око, немудрі премудрих одурьать“, пригадајмо, шчо Ш—о тільки ј знав, шчо хліборобство та своју Украјіну, — про котру він казав, шчо „нема на світі другоіі,“—та трошечки зачепив тільки Славјаншчину,—та ј спитајмо: чи можна ж справди поставити Шевченка в рьад европејських соціалістів, не тілько јого часу (40—50рр.), а ј ранішчого?

Скажуть може, шчо Шевченко не все ж говорив про „суд божиј,“ та „сторіки крови,“ котру прольльуть „немудрі,“ — а ј про „слово, котре стане на сторожі коло менших, котре зіјде колись правдоју,“ про „апостола науки“ і т. н. Це все так,—і це все показује, шчо думки часу, хоч здалека, а зачепили ј Шевченка. Та тільки здалека ј зачепили, а не вкорінились в ньому так, шчоб логично прилагодити до себе всі инші јого думки. Перш усього, про такі речі Шевченко говорив не так часто ј багато, јак про суд божиј та гајдамацтво,—і говорив все таки біблејським способом („*апостолъ* науки; „слово“ нагадује „Слово“ евангелиста Івана). А головнішче,—всі ці нові слова Шевченка не вјажутьсьа з старими ј показујуть тільки, јак часами Шевченко говорив кожниј раз инше, сам не знајучи, куди јому кинутись, на вішчо покласти надіју в сумному житьтьу својему ј Украјіни. До того шче придалось, шчо добре серце Шевченка жахалось тијеї *кари* божоїі, того суду невченого ока, котрих він викликав, і тоді Шевченко просив „старших покајатись, обньати најменшого брата, молив, благав і старших, і менших обньатись“ і т. д.—і показував тут в собі чоловіка мньакого, доброго серцьа, а не чоловіка, котриі зна, шчо в історичному поступу більш усього маје силу не добра вольа осіб з усіма тими судами над ними, карами ј страхами кари і кајаньньам, а мимовольниј зріст громадського житьтьа, та впорьадкована громадська працьа ј тиха, ј гостра. Ми думајемо, шчо дејакі приміри думок про те, шчо справди радив робити Шевченко, котрі ми показали в І голові, показујуть, јак можна заплутатись, коли сказати собі, шчо Шевченко јесть порадчик в громадськіј праці, а почастно в праці соціально-револьуціјніј. Всі добрі надіјі Шевченка ј добрі слова, все јого ваганьньа од „свьаченого ножа“ до „братського поцілунку“ тільки отнімали навіть поетичну силу ј діјсну вартість в јого гајдамацьких викликів і затемньали јого образи повстаньньа пригнічених рабів.

Це можна бачити напр. по „Заповіту,“ в котрому він кличе перше: „кајдани ломіте і вражоју злоју кровју волью окропіте,“—а потім просить „помјанути јого не злим, тихим словом,“ так мов би то можна зразу заговорити тихим словом, мајучи кров на руках,—або в псальмі про „суд божиј“ (Радујсьа, ниво), де бог „воздаје злодіјам за злаја,“ а сліпить „владик,“ гак, шчо вони ј „шльаху не најдуть,“ „а раби тими шльахами, без гвалту ј крику позіходьатьсьа“ і т. д.

Звісно, шчо ј „революціјі не роблятьсьа на рожевіј воді,“ а бунти самих „немудрих рабів“ тим більше. І украјінські гајдамацькі повстаньньа XVII—XVIII ст. робились власне не з тихими словами, а з гвалтом і криком, — та по крајніј мірі були цілостними пројавами, јак і ті пісні про Перебијноса, Нечаја, Гонту, Залізньака і т. и., котрі ј доси живуть у наших мужиків і в котрих не ма того ваганьньа ј непостіјности, јакі јесть в заповітах та псальмах Шевченка. Пісні ті не можуть росказати думок теперішнього громадівства, так по крајніј мірі лішше показујуть, јаку силу маје в історіјі ј гајдамацтво, ніж Шевченкови заповіти та псальми.

Шчо ж до слов Шевченка про „науку,“ то вже через те не можна рівньати јіх до слов јакого небудь С. Сімона, шчо подрібно Шевченко говорив тілько про одну науку, —„історију Украјіни“ та шче најбільше „по могилам“ і він же в других віршах сердивсь на те, шчо „москаль вже ј могили козацькі роскопује.“ Про ту спільність науки, умілости ј господарства, котру Сенсімонівці звали „industrie“, не ма ј спомину у Шевченка, јак і в других украјнольубців јого часу.

Далі не треба забувати, шчо јасниј і постіјниј погльад на те, јаку силу маје дльа зміни громадських порьадків і наука, ј слово, ј ножі, — котрі в думках Шевченка мусили зіјти на украјінськіј ниві з насіньньа јого слова — даје власне думка про безупинниј поступ громадськиј. А думка та виходить або з безпосереднього догльаданьньа, јак переміньајутьсьа од громадськоји праці громадські порьадки,—јак це бачили європејці в XVI—XVIII ст.,—або з науки всесвітньоји історіјі,—всього лішше і з того ј з другого. У Ш—ка, јак у підданного такого сонного ј темного царства, јак Россіја, і не знавшого всесвітньоји історіјі, не могло бути такоји думки. Через те він і не міг

твердо стати ј на думці про те, шчо справди з јого насіньньа-слова будуть жнива. Він сам собі каже:

. . . . Орьу
Свіј переліг — убогу ниву,
Та сіју слово: добрі жнива
Колись то будуть!.. І дурьу —
Себе таки, себе самого,
А більше, бачитьсьа, нікого..,
Дурьу! Бо лучче одурить,
Себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом по правді жить
І всује нарікать на бога!
(1860 р. 5 окт.)

і кілько днів опісльа (18 окт.) каже сам собі: „сиди! — і нічогісінько не жди!“—Такого не говорив ні один соціаліст в Европі. Такого не говорьать тепер соціалісти і в Россіји, навіть сидьучи в тьурьмах, мов в могилах.

На кінець треба нагадати, шчо европејськиј соціалізм з самого свого початку не думав тільки виступати проти старого порьадку, а зараз же поставив проби ј нового впорьадкуваньньа громадського, зараз же наліг на таку річ, јак спілка, толока, працьа громадоју—association. Подібну думку тільки через силу можна накинути нашому кобзареві,—јак це робить д. С—о, коли бачить в словах јого: „по јакому правдивому, свьатому закону *землеју, всім данноју*, торгујете?“ — шчо Шевченко признавав землью „громадськоју власністьу.“ Перш усього Шевченко зовсім не спиньавсь на чисто господарських справах, котрі, замітим, не були ј јого ділом. Коли б же јого спитали, јак вправитись з землеју, шчо од панів одібрано, то він, певно, одповів би, јак колишні козаки, думкоју про рівну „зајманшчину.“ *) Не тільки Шевченко, а ј вчені украјнофіли мало звертали уваги на господарські речі, а почастно

*) Можна думати, шчо самі слова: „по јакому *свьатому закону торгујете?*“ склались у Шевченка на лад біблејськиј: в книзі Левітів (XXV, 23—24) стојіть: а землі ви *не мусите продавати* в (вічну) власність, бо земльа моја (каже бог), бо ви в мене гості ј проживальшчики. От через те то по всіј вашіј країні мусите ви попускати (на 49, јубілејниј рік) викуп (запроданноји) землі.“ Тілько ж і закон старожидівськиј про кінець усіх *заставів* і *запродажів* через 49 р. далекиј *вже* був і од ранішчого громадського *господарьуваньньа* на землі і *шче* дальше од такого, јакого хотьать соціалісти.

спілкове господарство навіть не високо ј ставили. Ми вже пригадали в I т. „Громади,“ шчо господарськиј бік нашоји історији громади (купи, копи і т. п.) доси не досліджениј нашими вченими. Навіть на спілкове господарство в Січі (правда не хліборобське, а охотницьке, скотарське ј рибальське та спілкове харчуваньньа по куріньам) наші вчені не звертајуть уваги,—і доси в усіх украјнольубців були на устах слова д. Костомарова про „індівідуалізм“ украјінцьа напроти „общинности“ великорусса (Двѣ русскія народности). Та таки, здајетьсьа, шчо спілкове господарство в украјінських сельан почало знову заводитись тільки недавно, пісьа волі вже. *) Не диво, шчо Ш—ові, котриј не знав европејських думок про спілку, ні звидки ј було взьати картин спілкового господарства, і шчо скрізь, де він мальује свіј „рај,“—він показује осібну сімју, а не спілку, або громаду. Пригадајмо напр. хоч „Сон“ (На панщині пшеницьу жала), а в ньому такі слова:

Уже не панські, а на волі
Та на своїм веселім полі
У двох собі пшеницьу жнуть,
А діточки обід несуть…

Коли ж в словах Шевченка про „братольубіе“ і „јединомисліје“ бачити думки соціалістів про „ассоціацију,“ то не тільки всі повішчі „буржуазні демократи,“ котрі ж написали шче на першіј республіці французськіј „fraternité,“ „union“ і т. д., а ј всі моралісти од Конфуціја будуть соціалістами.

Не можучи згодитись з тим, шчоб Шевченко був і міг бути соціалістом, ми не можемо згодитись і з тим, шчоб Шевченко був і діјсним револьуціонером, або навіть постіјним громадським, політично-соціальним, діјачем. Ні дльа того, ні дльа другого ні в Шевченка, ні коло јого не було грунту, ні в думках, ні в силах.

---

*) Ми нагадували писане про громаду ј спілкове господарство на Украјіні в старовину ј тепер в I т. „Громади“. Тепер нові шче факти показані в виданньах статістік'в черниговського земства 1877—78 рр.

Галицькі народовці, котрі, виступајучи проти соціалізму, показујуть на індівідуальність украјінців, кажуть не од себе, і зовсім осібно здајутьсьа ј на украјінські авторітети. Вони тільки не хотьать знати ні Січі, ні нових фактів з украјінського мужицького житьтьа.

Тут ми впјать мусимо вернутись до того, шчо в Шевченка не було јасноји думки про поступ громадськиј в історији. А тілько цьа думка дала Европі дијсних, постіјних революціонерів і політично-соціальних дијачів в загалі. До того революциї повставали більше од зчувок, ніж од думки, (јак напр. особливо повстаньньа національні), більше були консерватівні, классові, ніж прогрессівні, всеспільні (напр. в Швејцарији, в Голштинији і т. и. за стару, звичајну вольу сельан, в Англији і др. за привілегији шльахти ј городів, јак у нас за привілегији козаків і т. д.), більше піднімались проти најгострішчих фактів, ніж проти сістеми (напр. навіть швејцарське повстаньньа проти фогтів імператорських, а не то вже повстаньньа козаків і городьан московських „за царьа — проти бојар“), — і через те все були більше бунтами, ніж революцијами, і дуже рідко добивались того, чого јім було треба. Најбільше думки було в повстаньньах зза віри, проти начальства чужоји віри, та ј тут вже одна церковна думка про те, шчо все од бога,—ј чуже начальство, ј муки, спиньала руки, котрі готові були підньатись проти церковноји неволі. Так ми бачили ј у часи великоји церковноји зміни (реформацији) трохи не до самого кінцьа XVI ст., коли таки зважились і протестанти, ј католики одповісти на питаньньа, чи можна повставати оружно проти царьа, шчо давить јіх віру? — можна ј слід!

Шче швејцарські ј голландська революциї XVI ст. були такими старими повстаньньами; такоју на більшу частину була ј шотландсько-англијська революцијa в половині XVII ст., (котра між инчим одним боком боронила вольу в себе ј заводила неволью в Ірландији), — і тільки французська революцијa кінцьа XVIII ст. јавилась вже цілком новоју революцијеју: зза цілком нових думок громадських про рівне *право кожноји льудини* ј право усьакоји громади наставити собі такі порьадки, јакі вона зхоче. Діло в тім, шчо між *великим англијським бунтом* (the greath rebellion) *і великоју французькоју революцијеју* (la grande révolution) у передових льудеј в Европі порвалась в кінець віра християнська ј виробилась думка про природниј і безупинниј поступ в історији.

Та думка була плодом старих змін і революциј, најбільш революциј реформаціонного часу. Під кінець XVII ст. справди вид усієји західньоји Европи ј кожноји країни в ниј став не тој, шчо був двісті років перед тим. Ремесни-

цтво ј торг, котрі пішли в гору післьа того, јак знајдено морську дорогу в Індију ј Китај та Америку, зробили житьтьа льудське далеко лагоднішчим, ніж перше. Најбільше ж вражала думку льудську неподібніст житьтьа церковного: неоднакові віри та шче ј јак де, то в однij державі з рівним правом. Така згода ріжних вір стала перше по нужді, а не з навмисноjі думки, бо перше кожна ј нова віра, протестанська, також хотіла панувати над другими, јак і стара, католицька, бо себе тільки вважала свьатоју, а инші—чортовими. А јак сталось, шчо скільки не різались льуде зза віри в XVI—XVII ст., а все не могли звести усі віри на одну, то мусили јакось помиритись. А післьа рьаду церковних мирів по нужді, ті льуде, шчо стали більше вважати на зріст ремесла та торгу, ніж на попівські суперечки, та вчені, котрі, читајучи старі книги грецькі ј римські, та подорожьжьа по далеких земльах, мали пригоду порівньати христіјанські церкви з науко ју дохристіјанськоју, та вірами нехристіјанськими у диких і в більш вчених народів в Індіjі, Китају ј др.—зневірились в свьатости однiјеjі јакоjі небудь церкви ј стали говорити про віру природньу, котра росте з ростом громадських порьадків і розуму льудського. По троху передові льуде склали думку ј про *вольу кожного вірити так, јак він дума ј про зріст цiјеjі волі в історіjі всього світу*. Јак тільки цьа думка запанувала в передових льудеј в громадах західноjі Европи, так за неју пішли ј другі: про вольу ј рівність кожноjі льудини в державі, в громаді, — далі про те, јак забезпечети впорьадкуваньньам громадського господарства, шчоб та вольа стала дiјсноју, — пішов *лібералізм, демократізм, соціалізм.* Всі старі зчувки, јак напр. бажаньньа непідлеглости під чужу породу,—всі недобитки старих вільних звичајів і привилiј, спомини старих бунтів і т. и., все те тепер, або прилагожувалось до цих нових думок, коли хоч в чому небудь згожувалось з ними, або засихало, коли було јім противне. Думка про поступ в історiјі стала підпирати всі змаганьньа до зміни в громадських порьадках по тим новим думкам, зміни то миром, то встаньньам. Думка про поступ *позаду нас* підперала передові гурти ј тоді, коли вони були шче малими, дајучи јім певну надiју, шчо подібно ж буде поступ і *од нас, і післьа нас*. Так напр. тепер соціалісти, заступники „*четвертого*„ шару громадського, бачучи ј признајучи те, шчо

зробила в свіј час дльа поступу громадського буржуазіја, „третіј“ шар громадськиј,—тим більше хотьать ітти далі ј підпирајуть своїі надіїі на те, шчо таки вони доборьатьсьа до свого, примiром того, јак боролась і доборолась до свого та буржуазіја.

Так то думка про поступ історіїі на перед стала грунтом і підвалинoју всьакоїі громадськоїі,—політично-соціальноїі,—праці, мирноїі, јак і повстанськоїі, і в цілих гуртів, јак і в кожніј льудині осібно, — вливајучи *вільним робітникам коло добра громадського* таку силу в душу, јаку колись давала најліпшим з *рабів божих* віра в царство небесне за службу богові ј церкві;—тільки тепер та нова думка не несла в душу ні тієїі тісноти, ні тієїі шкоди, јаку наносила стара церковна віра.

Ми бачили, шчо в Шевченка не було міцноїі ј јасноїі думки про поступ в історіїі,—бо їіїі ј не могло бути в чоловіка, котриј думкоју стојав на церковному грунті, не мав европејськоїі науки ј знав тільки россіјське житьтьа часів Миколаја І. Такиј чоловік і не міг стати не тільки діјсним револьуціонером, але ј јаким небудь постіјним політичним діјачем, јаких ми бачимо в Европі XIX ст. Правда, Шевченко міг би стати хоч револьуціонером непідлеглости своєїі породи ј краіїни, таким напр., јаких бачимо в польаків, котрі иноді обходились і без віри в поступ, а тьагли власне до своєїі старовини. Так не треба забувати, шчо зчувка одрубности своєїі породи ј державноїі непідлеглости їіїі од других ніколи не була в украіїнців така велика, јак у польаків, а пісьльа руїіни, јаку потерпіла Украіїна за XVIII ст., та зчувка шче більше ослабіла,—і шчо сам Шевченко ј у ті часи, коли він најбільше тьагсьа до староїі казаччини, казав: „було колись! та шчо з того?! Не вернетьсьа!!“ В кінець треба сказати, шчо јакиј би не був гарьачиј чоловік Шевченко, він все таки був мајже один такиј, бо навіть і льудеј особисто гарьачих до громадськоїі праці багато не може бути там, де не ма шче доволі льудеј з вивченими думками про ту працьу, і де руїіна всіх старих громадських спілок між льудьми ј державна невольа ослабила в льудіх дух товариства ј вільного вчинку. Один же, та ј два-три,—не тільки не војаки в полі, а навіть не можуть бути ј починшчиками до того, шчоб збірати льудеј до діјсного бoју проти усього того, шчо бачуть навкруги себе.

Так Шевченко ј зоставсь чоловіком, котриј мав добрі громадські бажаньньа, часами мав повстанські мріjі, а все таки не став ні політично-соціальним, ні шче менше револьуціjним дiјачем, навіть і таким, јаким може бути поет. Все ж таки велика дольа написанного Шевченком показувалась до 1847 р. тільки приjательам, а потім зовсім зоставалась захованноjу аж до 1876 р., коли вона навіть перележалась. Ми вже казали ј у II № „Громади,“ шчо не так робили поети револьуціонери, јак напр. Віктор Гьуго, а в Славјаншчині Міцкевич.

Це зовсім не понижа Шевченка, јак льудину,—а тільки показуjе міру, вишче котроjі не виросла (через шчо б там не було) јого громада. Ганити ж громаду,—чом вона була не сьака, а така,—дурницьа. Одно розумне діло, јаке можна зробити тут,—це роздивитись, јака вона була, шчоб зрозуміти, јаким міг і мусив стати серед неjі ј такиј чоловік, јак Шевченко.

Вже з того, шчо ми виписали вишче про киjівське товариство 1845—46 рр., можна бачити, шчо д. С—о дуже поспішивсь побачити в тому товаристві „панславістично-револьуціjні ідеjі,“ заміри „поклйкати славјан до знесеньньа царськоjі власти ј крепацтва“ і т. д. По краjнiј мірі близько стоjавші до діла льуди говорьать, шчо це товариство, цеј „зарідок практично-працьуjушчого украjінського руху (partie d'action)“, було далеко смирнішче, а шче смирнішче думало „проводити своjі бажаньньа ј між письменних льудеј і в простиј народ.“ Та, певно, коли б хоч „рукопись одного з громадьан, працьуjушчого по історіjі свого краjу“, була така, јака вона виходить в словах д. С—а, то јого б не осудили тільки за „*намѣреніе* составить тайное общество, въ которомъ обсуждаемо *было бы* соединеніе славянъ въ одно государство,“ і не вислали б тілько в Саратов. Згадаjмо дольу соціаліста Петрашевського, котриј і вмер в Сібіру, або ј не самаго першого між Петрашевцьами д. Достоjевського, котриј був гірше покараниј, ніж сам Шевченко, бо був 9 років в каторжніј роботі.

Шчо сказали ми про все братство киjівське, треба сказати ј про Шевченка, звісно, самого гарьачого ј самого револьуціjно думавшого між братчиками. Те, шчо росказуjе д. С—о про „пропаганду Шевченка на Подолі в Киjіві ј по шинках, про Васьуру ј про тих мішчан, котрих знаjшли украjінські хлопомане початку 60-х років і котрі

пројньались соціально-демократичноју ј національноју пропагандоју Шевченка,“—треба б перевірити холодноју крітікоју, поки шче не забуто дійсного і поки шче не виросли казки. Поки ж шчо, ми мајемо печатне свідоцтво од дуже близького до Тараса чоловіка,—д. Варфоломеја Шевченка. Тој росказује про Тараса јак раз тоді, коли він був вже братчиком кијівським і жив на селі, серед „народу,“ в такого чоловіка, јак сам д. В. Шевченко, котрого він поважав і на котрого всьакиј пропагандіст-револьуціонер, а надто дійсниј револьуціонер безпремінно б наліг, шчоб привернути јого не тілько до својіх думок, а ј до праці, шчоб він став осередком цілого револьуційного братства ј між мужиками.

А в д. В. Ш—ка ми знаходимо тільки ось шчо (Правда, 1876 р. Споминки про Тараса Гр. Шевченка. 27—28)

«Раз ходили ми з Тарасом по саду: він став декльамувати „За горами гори хмарами повиті...“ Ја слухав, притајівши дух; волосьсьа в мене підньалосьа дибом! Ја став радити јому, шчоб не дуже „заходив він у хмари“. Тарас став показувати мені јакісь патрети ј говорив, шчо то все јого пријателі, шчо всі вони вмовилисьа працьувати задльа народньоји просвіти. Сьа працьа мусіла јти ось-јакоју дорогоју: кожниј з них, відповідно својім достаткам, визначив јаку суму він викладатиме в громадську кассу. Кассоју вправльатиме виборна адміністраціја. Касса ростиме јак з вкладок так із процентів, і јак виросте гаразд, тоді видаватиметьсьа з неји тим убогим льудьам, котрі, скінчивши гімназіју, не матимуть спроміжности јти в університет. Тој, хто брав сьу запомогу, повинен був, скінчивши університет, служити шість літ учителем на селі. Сільськім учительам гадали вистаратисьа від казни ј від поміщчиків-панів плату, а коли сьа плата буде мала, так давати запомогу з касси. Ја спитав Тараса: јаким же путем можна добитисьа, шчоб урьад видав позволеньє заводити по селах школи? Тарас відповів мені, шчо се вчинитьсьа дуже просто: по козачим і казенним селам урьад не забороньатиме, а поміж панськими треба наклонити панів. Тарас мені додав, шчо думка, јак би завести по Украјіні добрі сільські школи, народилась у нього шче тоді, јак він був у кирилівськіј школі.

Гадка про темноту нашого льуду ј про велику потребу освіти давно сиділа ј у мене в голові: од слов Тараса ја дуже зрадів, але мені показалосьа, шчо, дбајучи про народньу освіту, не слід Тарасові пускати такі твори, јак „За горами гори“. Тарас задумавсьа; довго він ходив по саду, спустивши голову, ј до самого вечера ја не добивсьа від нього ніччого слова, окрім: „ні“, або „а вже ж пак так“. Пријшовши у вечері в хату, він сів бiльа столу і схиливсьа на свіј товстиј ціпок (котриј хтось переслав јому з Кавказа). Довго так сидів він мовчки, та вже жінка моја спитала.

— Чого се ви, Тарас Григорович, такиј смутниј? може шчо непријатно вам?“

— „Ні, сестро!“ одновів він; „так!... не одно в мене в голові.“

Тут треба додати, шчо Тарас мав незвичајну силу слова: начне було шчо росказувати, усі јого слухајуть мовчки, наче јакого проповідника.»

Јак кому завгодно, а цього всього мало, шчоб зважити Шевченка за члена „практично-працьујушчого револьуцијного товариства“ і навіть за навмисного пропагандіста револьуцијних думок між мужиками.

Јесть у нас і дві печатних звістки про дијсні виступи Т. Шевченка перед цілими купами мужиків. Вони показујуть, шчо Шевченко був гарьачиј чоловік, котриј не вдержувавсь, коли траплялось бачити неправду і при случају навчав льудеј доброму. Так д. Варфоломеј Шевченко росказује (тамож, 26):

«З Кирилівки појіхав Тарас у Кијів. Брати јого провели јого до шинку на кінці села і затьагли јого випити на прошчаньньа.

Випили більш ніж треба було і вијшло ось шчо. Жид шинкар почав лајати јакогось крестьанина; Тарас не витерпів. „Чого дивитесьа, хлопці! простьагніть жида, та всічіть!“ Сі слова мов огнем запалили хлопців. Жид не вспів озирнутисьа, јак јого розложили, в один миг јавились різки і потіль били жида, поківь Тарас не сказав: „годі!“ Не треба говорити, шчо жиди з сього зараз зробили цілиј „бунт“. Пішли доноси, шчо Шевченко проповідује колијівшчину (?) і на пробу зібрав сто чоловік сельан і хотів вирізати усіх жидів в Кирилівці!... Поліціја підньаласьа на диби; але скінчилосьа на тому, шчо брати Тарасови одкупились і покрили собоју усіх тих, котрі брали участь в жидівськиј хлості».

Чужбінськиј говорить про другиј случај, де Т. Григор. поміг жидові („Воспоминанія о Т. Гр. Шевченкѣ, 18):

«Въ то время какъ въ П... перепрягали намъ лошадей — это было ночью — въ сосѣдней улицѣ случился пожаръ. Горѣла убогая лачужка. Народъ сбѣгался, но тушили и помогали преимущественно евреи, потому что въ лачугѣ жилъ ихъ единовѣрецъ. Мы прибѣжали на пожаръ въ свою очередь, и Т. Г. бросился спасать имущество погорѣльцевъ. Онъ на равнѣ съ другими выносилъ разный хламъ и по окончаніи держалъ рѣчь къ христіанскому населенію, которое какъ то не охотно дѣйствовало на томъ основаніи, что „горѣлъ жидъ.“ При всей нелюбви своей къ этому племени, что не удивительно было тогда не только въ простомъ украинцѣ, слышавшемъ еще отъ живыхъ свидѣтелей о поступкахъ евреевъ за Днѣпромъ, но и въ высшихъ классахъ общества, Шевченко горячимъ словомъ упрекалъ предстоявшихъ въ равнодушіи, доказывая, что человѣкъ въ нуждѣ и бѣдѣ, какой бы ни былъ націи, какую ни исповѣдывалъ бы религію, дѣлается намъ самымъ близкимъ братомъ».

І тут шчене видно револьуціонера, јак і в тому всьому, шчо росказујуть про Т. Гр. Чужбінськиј і Козачковськиј.

Після того, јак вернувсь Шевченко в Европејську Россију, він не дуже то посмирнішчав в својіх мријах і

бажаньньах, хоч по всьому видно, шчо він став більше думати проти попівшчини, ніж проти других старосвітських порьадків. Тілько ж впјать, чи через те, шчо Шевченко знову опинивсь „один в полі војіном,“ чи через те, шчо він впјать не міг сам собі здумати того, шчо ж јому робити дльа того, шчоб закласти хоч початок *праці* по јого думкам, а він виступав в громадську працьу дуже мало ј дуже смирно.

Јак далекі од револьуціјности були вчинки најголовнішчих украјнофілів, можна бачити з статьті одного з них, напечатанноїі в „Колоколі“ 1860 року і вже зпомјанутоїі нами. Перш усього в ніј на перший коп висуваjетьсьа справа національна. Далі в ніј ось јак говоритьсьа про стан украјнофілів до урьаду:

«Благотворное вліяніе весны (хотя не постоянной, съ частыми рецидивами зимнихъ морозовъ) царствованіе Александра II пробудило и Малороссію. На украинскомъ языкѣ появилось вдругъ нѣсколько прекрасныхъ сочиненій. Освобожденіе крестьянъ оживляетъ насъ надеждами за бѣдный угнетенный народъ нашъ, у котораго отнято все, чего онъ домогался во всю свою жизнь съ такою настойчивостью и самопожертвованіемъ. Благодаримъ императора Александра II и просимъ только, чтобы народъ освободился не по одному имени, но чтобъ пользовался передъ закономъ одинаковими правами съ дворянствомъ: иной свободы Украйна, упорная въ старыхъ своихъ убѣжденіяхъ, не понимаетъ.

Мы желали бы сверхъ того, чтобъ правительство не только не препятствовало намъ, Украинцамъ, развивать свой языкъ, но оказало бы этому дѣлу содѣйствіе и сдѣлало бы теперь же распоряженіе, чтобъ въ школахъ, которыя, — какъ оно само уже объявило, — будутъ заведены для нашего народа, предметы преподавались на родномъ языкѣ, ему понятномъ, а не на оффиціально-великорусскомъ, иначе народъ украинскій будетъ заучивать лишь слова, не развивая своихъ понятій. Болѣе мы не станемъ требовать и желать, особенно для себя, ничего независимо отъ общихъ, совокупно со всей Россіей, желаній. Никто изъ насъ не думаетъ объ отторженіи Южной Руси отъ связи съ остальною Россіей. Напротивъ того, мы бы желали, чтобъ всѣ другіе Славяне соединились съ нами въ одинъ союзъ, даже подъ скипетромъ русскаго государя, если этотъ государь сдѣлается государемъ свободныхъ народовъ, а не всепожирающей татарсконѣмецкой московщины. Въ будущемъ славянскомъ союзѣ, *въ него же вѣруемъ и его же чаемъ*, (тілько „вѣруемъ и чаемъ!“) наша Южная Русь должна составить отдѣльное гражданское цѣлое на всемъ пространствѣ, гдѣ народъ говоритъ южнорусскимъ языкомъ, съ сохраненіемъ единства, основанномъ не на губительной мертвящей централизаціи, а на ясномъ сознаніи равноправности и своихъ собственныхъ выгодъ.»

Ми думајемо, шчо в цих бажаньньах всього менше револьуціјности; — дльа тих же, хто б став шукати в про-

граммі українофілів 60-х років соціалізму, цікаво буде звернути увагу на те, шчо в зараз виписанних словах навіть ні слова не сказано про земльу дльа крестьан, а говоритьсьа тільки про їх рівність з панами в правах державних. Післьа цього шче дивно ј те, јак сам Шевченко все таки не забував згадувати про земльу,—певно через те тільки, шчо сам був мужик, а не через те, шчоб він чув про „соціально-економичні справи“ од своїх вчених приjателів.

Мало того, все, шчо ми знаjемо про українофільство петербурське 60-х років, показуjе, шчо в ньому не було не тільки револьуціонерів, але навіть скільки небудь політичних льудеј, льудеј з сістемоју політичноjі праці. Правда, один між ними, д. Костомаров, мав велику силу в освічених громадьан в усіј Россіjі, і його не забуде істоpiјa ј зросту думок про державно-громадські справи в Россіjі: він зворушив думки про *народоправство*, про сојузність (*федералізм*), про *мужицтво* (чернь). Тільки ж те зробив він, јак історик минувшого, а не јак судьдьа теперішнього ј порадчик громади в теперешніх справах. Звісно, јак історик, Костомаров мав своју службу громаді, —і він справльав jiji так, јак можна б бажати, шчоб всі справльали своју. Тільки ж громада маjе потребу ј у других службах,—в порадчиках в текушчих тепер справах. Костомаров же не раз казав, шчо він не дума прикладати до теперешнього тих думок, шчо він говорив про минувше, не раз зрікавсьа служби порадчика в живих справах, а раз јому случилось виступити з такоју радоју, котра могла тільки најменше заставити здвигнути плечами. Це случилось, коли галичане Ливчак і Климкович (бувшиј колись між вnорьадчиками „Мети“) почали видавати в Відні „Славянскую Зорю“ з московсько панславістичним духом і обернулись за радоју ј до Костомарова, а тој jiм одновів: „будьте перше австрiјцьами, а потім вже славjанами!!“ Окрім же Костомарова не було тоді між українольубцьами зовсім чоловіка з скілько небудь твердими громадськими думками.

А тим часом росли справи державні ј громадські в Украjiні, в Россіjі, в Славjанщині, — справа політичноjі волі, крестьанськоjі волі, і т. и., потім польська, західно-славjанська—і всі вони проходили мајже зовсім без того, шчоб українольубці подали свіј голос. Про польську справу важко було промовчати українольубцьам: та вони тільки ј

сказали (в „Основі“ 1861—62 р.), шчо ми не хочемо јти з польськими повстанцьами, а шчо ж ми хочемо сами робити, з ким хочемо јти, про те не сказали, а в самиј гарьачиј час зовсім замовкли, або говорили шчось нејасне ј безимение в „Меті,“ од котроји напр. д. Костомаров печатно одрікавсь. Звінчилось тим, шчо украјнольубці косо, а то ј просто пішли в польськиј крові за начальством: впорьадчик „Основи“ ј д. Куліш так і појіхали служити в Польшчу. Д. Костомаров, звісно, не міг піти на те. Він довго ј держав себе по крајніј мірі чисто, аж поки торік не написав в „Новому Времени“ статьті „Полякамъ-миротворцамъ,“ такоји, шчо хоч би ј „Московскимъ Вѣдомостямъ.“ а то ј „Кіевлянину.“ Справу славјанську кирило-мефодіјевські братчики кијівські, појавившись в Петербурзі з кінцьа 50-х років, мов навмисне занехајали зовсім. Навіть нијакого впорьадкованого ј јасного погльаду на галицькі справи не сказали петербурські украјнофіли 50—60-х років. Однијеју справоју мајже викльучно заклопотались було ті украјнофіли: справоју мужицькоји освіти, јак способу піддержати, шчоб не втратилась украјінська порода ј мова. Та при першому порозі, на котриј вони наткнулись, вони ј стали—і навіть замовкли. Ми бачили з „Колокола,“ шчо украјнольубці казали, шчо бажали б, шчоб „правительство не только не препятствовало украинцамъ развивать свой языкъ, но оказало бы тому содѣйствіе,“—і всьу своју працьу налагодили на таке бажаньньа. А шчо ж робити,—коли „правительство воспрепятствуетъ?“ —до цього не приготовились...

Звісно, всьакіј постіјніј праці громадськіј, та шче ј впорьадкованіј, на дорозі стојали казенні перешкоди. Тілько ж ми бачали, шчо польаки напр., а најбільше власне ті, шчо попробовали кари за царьа Миколаја, не зупенились, а робили своје діло, вже јак јого вони розуміли, а робили. До них не можна ј од далека рівньати наших украјнольубців, навіть і самих братчиків 1845—46 рр.

Молодші ж украјнольубці, котрі појавились в остатні роки житьтьа Шевченкового в Харкові ј Кијіві, були шче дуже молоді, та до того зглядались на старших, —і навіть опісльа не зробили за себе ј того, шчо старші, а потім розбрелись, або замовкли шче більше, ніж старші.

Ми говоримо це все не дльа того, шчоб винуватити кого, а тілько дльа того, шчоб показати міру ј силу грунту ј то-

вариства, на котрому ј з котрим мусив жити ј працьувати Шевченко. Міра та ј сила була, јак бачимо, дуже не висока, навіть нижча, ніж могла б бути ј у такіј землі, јак Россіја. А тут шче силу самого Шевченка надірвало житьтьа јого в Азіјі.

А шчо силу ту підірвало житьтьа в Азіјі, це јасно з усього. Звичајне говорьать про тьажку кару, на јаку осуждено було Шевченка; згадујуть між иншим, јак про најтьажче, про те, шчо јому заборонено було писати ј мальувати. Тілько ж нам здејетьсьа, шчо силу кари тієјі, на котру осудило Шевченка начальство, дуже вбільшујуть. *) Дневник самого Шевченка, спомини про нього Козачковського, Тургенева ј других, листи Шевченка до Броніслава Зальеського, котрі ми мајемо в себе, показујуть, шчо начальство не так то вже давило Шевченка, јак можна було ждати. Напр. звісно, шчо близьке до Шевченка начальство звичајне не перешкоджало јому ні писати, ні мальувати і написав він власне в 1848—49 рр., коли, по јого словам, јому було најгірше жити в неволі,— зовсім не мало. В усьакім разі кару Шевченка не можна рівньати до тијеји, јаку напр. терпльать соціалісти в Россіјі, та ј за царьа Миколи терпіли польаки, декабрісти, або ј Петрашевці,—і кару ту шче так сьак можна було б перетерпіти. Мабудь чи не најгірше в ніј було не те, до чого присудило ј шчо робило Шевченкові начальство, а те, јак занехајали јого земльаки. Треба перечитати Шевченкове: „І знов мені не привела нічого пошта з Украјіни,“—пережити отакі слова, јак

Колись божились та кльались,
Братались, сестрились зо мноју,
Поки мов хмара розіјшлись —
(Без сліз роси тијі свьатојі)
І довелось знов мені
Льудеј на старості.... Ні, ні!
Вони з холери повмірали, —
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу.... (1849 р.)

---

*) Шче дужче вбільшујуть силу кари, на котру були засужені пријателі Ш—ка, напр. Куліш, Костомаров, Білозерськиј (дивись напр. в „Жизні Куліша“, або в згаданіј статьті „Украина“ в „Колоколѣ“.

Коли прочитајеш оці слова, то подумајеш, шчо јесть речі (в наших сторонах), котрі далеко більше рујнујуть тіж усьакі кари, шчо може зробити начальство. Ті речі виходьать од бајдужесті, деревјанства, од безсердечности, јакоју, треба сказати, доволі наділені громадьане в західніј Европі. Од чого то так сталось, друге діло,—може најбільше од того, шчо тут усьа історіја, і з чужинцьами ј својім начальством, тільки ј робила, шчо рвала нитки між льудьми, рујнувала в них справди громадські, товариськи ј навіть родинні звички,—а тільки слабість власне братерських звичок јесть одна з најпримітніщчих одмін в руських дьудеј, московських, јак і украјінських, хоч вони так і льубльать величатись својім „серцем“ перед „сухосердечноју, міщчанськоју Европоју, в котріј, мовльав, льуде тільки ј знајуть, шчо гроші лічить...“

Не знајемо, јак кому, а нам завше кидајетьсьа в очі, коли читајемо житьтьа јакого небудь великого чоловіка в тіј Европі, слова „други јого“ (ses amis), котре безпремінно здибајеш на кожніј стороні. Кожниј такиј чоловік,—чи то науковиј, чи поет, чи вмілець, чи політік, мав коло себе одну, дві, три душі, котрі завше јому помагали, иноді доглядали јого јак малу дитину, і не тілько з того, шчо льубили јого особисто, а цінили в ньому јого талан-вроду, котрого, правда, не можна ј виділити з особи, цінили тој талан-вроду, јак *скарб громадськиј!* Мало того, коло кожного такого чоловіка було товариство льудеј ріжноји праці, котрі помагали јому розширити свіј розум на ріжні боки, і кілька чоловіка таких, шчо добре знали толк власне в тому, над чим він працьував і могли порадити јого в јого праці. От через шчо в Европі таланти не гинуть на корінью, а ростуть, особливо вже, коли раз станують видними. В лад тому в Европі ј сами начальства знајуть ціну талантові, — і в самі гіркі часи громада не дасть, та ј само начальство не підніме руки на јакого небудь В. Гьуго, або ј на Елізе Рекльу.

У нас же, в „добріј серцем, славјанськіј Россіјі“ не ма нічого рівного ні громаді, ні „другам,“ котрі підпирајуть в Европі льудеј з талантами. *) У нас царь може гнојіти

---

*) Трохи подібне тим «другам» можна бачити хиба в «кружку» Бьелінського ј Герцена в Москві в 30—40 ві рр. Тим то може, ніколи, ніодно гніздо в Россіјі не дало стільки ј талантів!

в Сібіру Чернишевського, котриј може ј не думав ніколи про таку Парижську Громаду, за котру Рекльу вислали замість кари—в Бельгіју! або пригада заборонити Ш—ові ј писати, ј мальувати. А в рьад тому в нас Шевченкові довелось написати ті слова, шчо ми привели вишче, або, шче гірше,—ось јакі:

Хиба самому написать
Таки посланіје до себе,
Та все до-чиста росказать,
Усе шчо треба, шчо ј не треба?
А то не діждешсьа јого,
Того писаніја сьватого,
Сьватоїі правди ні од кого.
Та ј ждать не maју ја од кого.
Бо вже-б, здавалосьа, пора:
Либонь уже десьате літо,
Јак льудьам дав ја *Кобзарьа*,
А јім неначе рот зашито;
Ніхто ј не гавкне, не лајне!
Неначе ј не було мене!
Не похвали собі, громадо, —
Без неїі, може, обіјдусь —
А ради жду собі, поради;
Та мабуть в јаму переіду
Із москалів, а не діждусь....
Мені було, аж серце мліло,
Міј боже милиј, јак хотілось,
Шчоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; шчоб ја знав,
Дльа кого ја пишу, дльа чого,
За шчо ја Вкраїну льубльу,
Чи варт вона огньа сьватого.
Бо хоч зостаріјусь затого,
А шче не знају, шчо роблью:
Пишу собі, шчоб не міньати
Часа сьватого так на так,
Та иноді *стариј козак*
Верзетьсьа грішному, — усатиј,
З своіеју волеју мені
На чорнім вороні-коні.
А більш нічого ја не знају,

Хоч ја за це і пропадају
Тепер в далекіј стороні...

Часами Шевченко питав:

На батька бісового трачу
І час, і пера, і папер, —
А иноді так і заплачу
Таки аж надто?...

А часами доходив до того, шчо думав таке, јаке написано в доволі темному, заплутаному, і через те шче більш гіркому віршу, на котриј ми звертајемо увагу јого біографів: „Чи то недольа та невольа, чи то літа ті, летьачи, розбили душу?“ В цьому віршу поет проклипа тих, хто звав јого душу „ і молодоју ј непорочноју, свьатоју, і шче јакојусь,“—і котрим він каже:

«вороги!
І льуті, льуті!... Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз міј чистиј, дорогиј,
Моју колись свьатују душу» —

і доходить до того, шчо каже:

Бо ви мене з свьатого неба
Взьали між себе і писать
Погані вірші научили. (???)

Оттаку муку терпіти, муку повсігдашньоји душевноји самоти ј непорадности—гірше, ніж кара од начальства, або ј такі јого видумок, шчоб не смів писати, ні мальувати. Такі вигадки завше можна обіјти,—а пријазного товариства, а громадськоји поради, котроји просить розум,— вже ніјак і нігде не візьмеш, коли јіх не ма.

А Шевченкові трохи не цілиј вік довелось жити без громадськоји поради, а післьа того, јак јого вивезли за Каспіј, јак розбито кијівське братство, јак „розіјшлись побратими ј посестри, јак хмара,“ то жити без усьакого міцного ј впорьадкованного товариства, та, мабудь, шчо ј без пријателів, таких, јаких јому треба було, навіть і тоді, коли јого вернули в Петербург, де він знајшов багато з својіх давніх пријателів і більшу частину кијівських братчиків. По крајниј мірі на таке наводьать ті спомпнки про Шевченка, јакі доси звісні, ј між инчим і спомпнки дд. Костомарова ј Мікьешіна.

Д. Костомаров каже, шчо бачивсь він з Шевченком не так часто і то більш всього в домі віцепрезідента ака-

демiјi умiлостiв, гр. Хведора Толстого, чоловiка доброго, а дльа Шевченка ј дуже доброго, та по всьому, шчо ми знаjемо про нього (напр з „Записок“ Пассековоjі) зовсiм не зхiдного дльа украјiнських братчикiв. Мiж колишнiми братчиками так мало вже було спiльноji працi, шчо Шевченко навiть не читав вже в 1859 — 60 р. Костомарову своjiх стихiв i неохотно одповiдав, коли тој питав јого об тiм, шчо вiн пише. Д. Мiкьешiн говорить про „огромное влiянiе и неподдѣльный восторгъ, которые внушала личность Шевченка въ кругу тогдашней молодежи.“ Тiлько ж, перш усього, видно по всьому, шчо д. Мiкьешiн говорить про молодiж академiјi умiлостiв, на котрiј шчось не видно слiду Шевченкового,— а далi з того, шчо росказујe сам д. Мiкьешiн, видно, шчо Шевченко најбiльш знавсь все таки з сiмјеју гр. Толстого, у котрого бував шчоднньа, иноді по кiлька разiв, i в загалi ходив по „салонам“ льудеј „свѣтскихъ“ бiльш чи менш добрих, приjазних, але зовсiм не льудеј з громадськими думками ј замiрами. Поводарем по знакомим був Шевчекові д. Мiкьешiн, котриј був тодi наврьад чи не самим близьким чоловiком Шевченковi; — по крајнiј мiрi Шевченко виливав перед ним своji думки бiльш, нiж перед ким другим. А цього самого близького чоловiка, јак каже вiн, Шевченко перше „только терпѣлъ,“ а потiм звав „недодѣланнымъ“ i „панычомъ.“ *)

Походи Шевченка з Мiкьешiним кiнчались „нѣкоторымъ подпитiемъ, и добродушной разговорчивостью“ поета, а иноді, „если въ средѣ собесѣдниковъ случайно оказывалось лице, ему антипатичное, или разговоръ принималъ, по его мнѣнiю, вызывающiй тонъ, то онъ (Ш—ко) дѣлался придирчивъ и крайне рѣзокъ“ i робив хазьајiновi великиј клопiт „отвлечь его отъ предмета раздраженiя.“ Пiсльа такого вечера Шевченко дома, або в хатi д. Мiкьешiна, „систематично бередилъ свое наболѣвшее сердце воспоминанiями,“ — i доходив до „импровизацiи, по силѣ и огню чувства напоминавшей (д. Мiкьешiну) игру знаменитаго трагика Айра Ольриджа.“ Тој увесь огонь тративсь даремне. Д. Мiкьешiн каже: „Много было въ его рѣчахъ преувеличеннаго и желчи; но возражать ему въ такiя

---

*) Один з најбiльших приjателiв Ш—ка, котрому вiн зоставив i своji рукописi, — д. Лазаревськиј — цензор i тепер i вiн пiдписујо заборони творiв Ш—ка!!

минуты было невозможно,—и я молча любовался имъ, слушая его, какъ талантливый бредъ раздраженного горячечного больнаго; а продожалось это дотолѣ, пока оставались еще на столѣ недопитыя бутылки пива.“

В такому товаристві—без порьадку, без плану праці, в такому житьтьу день за днем, в такому мизерному гајаньньу часу—льуде не робльатьсьа „практично-працьујучими“ револьуціонерами, а навіть перестајуть бути ј громадьанами, а далі—гинуть! Так і сталосьа з Шевченком.

Думкоју, звісно, Шевченко зоставсь мајже таким, јаким і був. Де в чому, напр. в справі церковниј, він навіть посунувсь далі,—і посунувсь, јак ми думајемо, більше сам по собі та за помічьчьу чужих льудеј, а не своїх товаришчів. Правда, за те він мајже зовсім забув про своје колишньє всеславјанство, котре він тепер шче менше згадував, ніж јого пријателі, хоч тепер власне треба б було подумати про нього більше; бо од „сепаратізму“ украјінського, од ненависти до москалів, про шчо колись јасно ј гарьаче співав Шевченко, тепер одвертались і јого товаришчі, зводьачи розмову на „федеративныя начала на Руси,“ а значить тепер тим паче треба було б нальагти на Славјаншчину. Тілько јак і на вішчо?... Шевченко не чув про це кругом себе, а сам од себе не пригадав..... Тепер вже не можна було сказати Катерині-Украјіні—„кохајсьа, та не з москальами,“ а з ким і јак кохатись?... І попереду Шевченко признававсь, шчо в політичних справах він „нічого більше не знаје,“ окрім того, шчо јому „верзетьсьа —усатиј стариј козак з своједу волеју.“ А тепер де јого взьати, того козака? ким јого ј чим замінити?... Ці всі речі були шче темнішчі дльа Шевченка, ніж дльа других.

В такому стані ј здоровшиј чоловік, ніж Шевченко остатніх років, не стане не то практичним револьуціонером, а ј практичним громадьанином в загалі. І ми справди бачимо, шчо Шевченко в 1858—60 рр. живе більше день за днем, ніж працьује, та шче ј за громадськоју працеју. Д. С—о ставить Шевченкові в похвалу, шчо він „не озвавсь нічим на галас перед визволіньньам крепаків,“ — і бачить в тому, шчо Шевченко, јак соціаліст, не міг ждати нічого доброго з усього тодішнього лібералізму. Тільки ж ми бачимо, шчо власне „соціалісти“ тодішні (Герцен, Огарьов, Чернишевськиј і др.) најбільше тоді ј робили „галасу.“ Шевченко просто заслаб тілом і духом, і не міг

вправитись з тијеју купоју справ, про котрі тоді „галасували,“ і засувавсь в своїі особисті діла, јак напр. сватаньньа в Нижньому Новгороді, на Украјіні, в Петербурзі. Звісно, јак чоловік розумниј і талантливиј він із цього свого „пігілізму“ вилив чудовиј вірш: „Ја не нездужају“ і т. и., в котрому він сказав, шчо „нічого не буде,“ поки не стануть „громадоју обух сталить,“ або, јак каже д. С—ко, став кликати (про себе!) льудеј не до надіј на урьад і инших, а до револьуціјі. Тільки ж готовитись і до дієноїі револьуціјі почали тоді власне ті, хто робив більше „галасу,“ а часом то подававсь і надіјі ј на самиј урьад, на котриј јакијсь час не тратили надіјі ні „Современникъ,“ ні „Колоколъ.“ Украјнольубці ж зоставались з крају од усього, шчо тоді починали „револьуціонери“ в сповитку, јак і од того, шчо робили ј перевольуціонери.

Навіть печатав Шевченко в 1858—60 рр. більше все старе, смирнішче, і нічого не робив дльа того, шчоб напечатати инше за грьаницеју, і навіть не пускав новішчих творів в рукописьах, јак колись, не говорив об них з такими льудьми, јак Костомаров. „Пропаганду“ робити в Петербурзі Шевченкові було ні з ким і нікому, а шчоб і на Украјіні він робив навмисну пропаганду, це те ж сказати, було б взьати гріх на душу.

У нас јесть кілько звісток про житьтьа Ш—ка на Украјіні 1859 р. Миж тими звістками виступа оповіданьньа д. С. Крапивиноїі про житьтьа Ш—ка в Кијіві в јеји сестри. В цьому оповіданьньу, јак завше, наш кобзарь виглъада најсимпатичнијшоју льудиноју, котра шуткује з старими, грајетьсьа з дітьми, не дума об собі, о грошіх, носом чује других таких же льудеј і т. и. Тілько тут же ј у цьому всьому видно усьу безцільність цього житьтьа день за днем, а до того шче всьу духовну самоту поета. (Правда. 1876, стор. 102—105). І ми сами памјатајемо, шчо, прибувши в Кијів в 1859 р, ми застали в товаришчів-студентів універсітету чутку, шчо тепер в городі Ш—ко, але не памјатајемо нијакого глибокого сліду того прибуваньньа. Кілько товаришчів наших, котрі були знакомі з Ш—ом, казали було, шчо треба зібратись на вечір і шчо на нього пријде ј Ш—ко, потім це все залишили, — мабуть „страха ради“, а скоро Ш—ко ј вијіхав, і тільки ј зосталось сліду јого пробуваньньа, шчо фотографіја. Навіть багато розмови не було між студентами про це пробуваньньа, а не то

вже јаких планів, замірів спільної праці, до котрої б воно підбило молодіж. А ми мусимо додати, шчо кружок студентськиј, в котрому ми жили, був тој самиј, котриј вів перед в усіх тодішніх справах руськоји молодіжі, і шчо з нього скоро пісьа того, в початку 1860 р., — забрано було чоловік з 12 до кріпости за тајемне політичне товариство, заложене в Харькові, і шчо ј між забраними було вже кілько ревних „украјінофілів“. Правда, шчо в усьому тому харьковському товаристві украјнольубство не виступало досить јасно, — і шчо тодішні украјнольубці харьківські ј кијівські не були чим небудь впорьадкованим і з јасними замірами.

В усьакім разі „революціонери“ не живуть так безцільно, јак Ш—ко у Крапивниноји; пробуваньньа„ революціонерів“ не проходьать так безслідно дльа більш прихільних дльа „революцији“ куп льудських, јак пробуваньньа Ш—ка в Кијіві в 1859 р. А з другого боку справди здібні дльа јакоји небудь впорьадкованноји громадськоји праці льуде не пропустили б так пробуваньньа коло себе такого чоловіка, јак Ш—ко, јак пропустили кијівські украјнольубці.

І тут ми здибујемось з тоју же самоју думкоју: Ш—ко не міг виступити на Украјіні в 1859 р. не то јак революціонер, а ј јак громадівськиј чоловік, бо ј сам до того шче не виріс, а громада шче менше.

Показујуть на те, јак Ш—ка вивезли з села в Кијів в 1859 р. јак на доказ того, шчо Ш—ко взьавсь було впјать за „революцијну пропаганду“ серед украјінського мужицтва. Тілько ж справа це темна. Про неји ми мајемо тілько дві печатні звістки. Ось шчо росказује д. Варф. Ш—ко: (Правда, 1876, стор. 66).

«В Мижирічі Тарас не минув таки пригоди. Льашки-панки спорудили польуваньє ј запросили до себе Тараса. Се було в літку 1859 р. Година стојала чудовна. Тарас хоч і не льубив польувати, але льубив повеселитисьа в товаристві. В веселіј компаніји пішла весела річ: стали говорити про ченців; Тарас не льубив брехати, говорив те, шчо думав, і виповів свіј погльад на ченців. В тој час, наче умисне був у Межирічі жандармськиј офіцер. Польаки зараз підослали до нього жида з доносом, шчо Ш—ко богохульствује. Позвали Тараса зараз до жандарма.

— „Про вас говорьать: шчо ви тут богохульствујете“, сказав жандарм!

— „Може ј говорьать,“ одновів Тарас; „про мене можна всьачину плести, бо ја чоловік вже „патентованиј“; от про вас так певно, шчо нічого не скажуть“.

І знов повезли Тараса спершу в Черкаси, а потім у Кијів. У Кијіві

тоді був генерал-губернатором кньазь Васильчиков; він, розпитавши в Тараса усьу подробицьу „богохульства“, порадив јому їхати швидче в Петербург, “гдѣ люди развитые и не придираются къ мелочамъ изъ желанія выслужиться на счетъ своего ближняго.»

Другу звістку знаходимо в „Колоколі“ 1860 р. (№ 80), значить шче за житьтьа самого Тар. Григоровича і, јак бачитьсьа, не з далека од нього ј вијшла та звістка.

«Въ дополненіе къ біографіи Т. Шевченко, напечатанной во 2 кн. «Народнаго чтенія.» — Въ прошломъ году извѣстный поэтъ Ш., послѣ многолѣтней ссылки на берегахъ Каспійскаго моря, получилъ наконецъ позволеніе съѣздить на родину, о чемъ тогда дано было знать губернаторамъ Малор. губерній, для *свѣдѣнія*.

Минуя города и села, Ш. спѣшилъ въ свою родную, давно невидѣнную Кириловку. Въ м. Межиричи, Черкасскаго уѣзда, онъ натолкнулся на тамошняго исправника Кабашникова, который, какъ и другіе его собратья, имѣлъ отъ Гессе предписаніе неукоснительнымъ образомъ наблюдать за такимъ то и такимъ то Ш. Встрѣтившись съ послѣднимъ, К—ву прежде всего пришло на умъ, *содрать* съ него, въ силу чего онъ потребовалъ отъ Ш. снять съ него портретъ *во весь ростъ и безошибочно*. Тотъ отказался. К—въ сейчасъ же арестовалъ его, донеся Гессе, что имъ задержанъ отставной рядовой Т. Гр. Ш. уличенный въ кощунствѣ и богоотступничествѣ. Гессе приказалъ, не медля, препроводить Ш—ка за конвоемъ въ Кіевъ. И если бы не добрые люди, межъ которыми нельзя не назвать жандармскаго генерала Куцинскаго, то Ш—ко долго бы прогостилъ въ Кіевской полиціи.

Покіјниј Максимович росказував нам, шчо Ш—ко справди в јакомусь шинку коло Канева росказував, шчо „матір божа була покритка“. Певно, шчо Ш—ко не раз тоді говорив те, про шчо він думав і писав. А писав він тоді, јак ми бачили, противуцерковні речі такі, јак „Марија“. Всі три звістки зходьатьсьа на тому, шчо Ш—ка обвинувачувано в богохульстві Тілько ж з них не видно, шчоб Ш—ко навмисне „пропагандував“, а видно, шчо він скорше „проговорьувавсь“, особливо підпивши. От через це, мабуть, Ш—ко ј не льубив говорити про цьу причину навіть з пријательами, од котрих би, певно, навмисниј „пропагандістревольуціонер“ не потајів свого діла. Д. же Костомаров росказује про це так:

«Разнеслась вѣсть о томъ, что, во время поѣздки его (Ш—ка) въ Малороссію въ послѣднее время, съ нимъ случилась какая то непріятная исторія, приведшая его до щекотливыхъ объясненій съ властями. Я спрашивалъ его объ этомъ и не получилъ никакого удовлетворительнаго отвѣта.»

Може Ш—ко не сподівавсь, шчо д. К—в похвалить јого „богохульство“, а таки мабуть і стидно було јому признаватись, шчо він проговоривсь, та шче ј серед „льашків-пан-

ків“. В усьакім рәзі случај, котриј росказује д. Варф. Ш—ко показује, шчо діло було зовсім не подібне до „пропаганди“ та шче ј серед „пароду“. З усіх же трьох звісток видно, шчо Ш—ко не чипав тоді державно-громадських справ.

Більше ж ми не мајемо звісток про „практичне“ револьуціонерство Ш—ка за остатні роки јого житьтьа, і, не мајучи фактів, не вважајемо ј потрібним про це говорити далі.

Ми ј говорили стілько про те, чи справди Ш—ко був „практичниј револьуціонер“ тілько по тому, шчо об тім говорили ј говорьать другі. В кінці ж ми думајемо, шчо Шевченко міг мати велику силу, і політичну, ј револьуціјну, хоч би ј сам і не був практичним ні револьуціонером, ні навіть громадьанином, політіком. Ј одно ј друге потрібује осібної натури, котрої Ш—ко не мав, власне через те, шчо він мав своју осібну натуру — поета, то б то чоловіка, котриј дума ј чује картинами і котриј перш усього рветьсьа до того, шчоб списувати ті картини чи на полотні, чи на папері словом. Такиј чоловік може мати велику політичну силу, — тільки не безпосередно, јак справди політичниј чоловік, котриј рветьсьа зараз до праці, дльа котрої зараз же збере льудеј і т. д. Правда, шчо в більше політичніј громаді поет давав би ј більше політичні картини, і частішче ј *јаснішчі*, — так само јак в ширше ј глибше вивченіј громаді він би ј зачепав більше річеј і глибше, ј лішче б вмів змальувати їх. Ось через шчо, ми не думајемо жалкувати, шчо Шевченко не став украјінським ні Мацціні, чи Гарібальді, ані Вольтером, Фејербахом, Роб. Оуеном, Луі Бланом і т. п. Ми могли б пожалкувати, (јак би можна було жалкувати на історију!) тільки на те, шчо поет—Шевченко не мав коло себе не то шчоб украјінських Мацціні, Вольтерів, Луі Бланів, а навіть таких крітіків, јак Бьелінськиј, Доброльубов, і через те не став і таким поетом, јаким міг би бути.

Сила ј служба Ш—ка в громаді ј мусила бути перш усього ј најбільш усього силоју ј службоју поета, — та тільки недостача сьогочасної европејської праці ј науки на нашіј Украјіні в часи Шевченка не дала јому стати таким поетом, котриј најбільш усього мав сили над најбільш освіченими земльаками својіми, ј не пускав би їх шукати потрібної їм поезії „по чужих хатах“. А по својіј вроді Ш—ко міг би стати таким поетом, мајучи в собі

не тільки велику силу вбачетньа ј здуманньа картин з житьтьа, а ј великиј розум, шчоб самому зрозуміти најголовнішчі боки житьтьа льудського, (шчо, јак звісно, не часто трапльаєтьсьа в поетів) а до того, через своју мужицьку дольу, мав охоту спиньатись најбільше над житьтьам најбільшоїі частини громад льудських, — підвалини всього житьтьа громадського, — над житьтьам *мужицтва.* До того дольа довела Ш—ові родитись власне серед того мужицтва, котре не тільки доволі вродливоїі породи, а шче ј не забуло зовсім тих часів, коли воно, чи сьак чи так, а пробувало само по своїј волі впорьадкувати своју дольу, або хоч повалити те, шчо јому перешкоджало. От, дьакујучи, јак тіј вроді особи Ш—ка та јого розумові, так і јого мужицтву ј украјінству, справди *велика купа картин*, змальованих Ш—ом, і навіть *чимала купа думок*, сказаних јім, дуже близько потрапльа в розум і серце льудеј, котрі задумујутьсьа над најголовнішчими справами житьтьа громадського, јакі нам вказује ј само житьтьа ј наука наших часів, і між инчим і повішчиј соціалізм.

Ми приступили јак раз до того, про шчо каже ј д. С—ко печатно, і шчо не раз довелось нам чути в остатні часи,— тоб то до того, „јака корисіть може бути з творів Ш—ка за дльа народньоїі соціальпо револьуціонноїі освіти“.

Ми сказали вже в „Переднім Слові до Громади“, шчо не можемо ставити під рьад слов „соціально“—„револьуціјниј“, бо перше слово вважајемо ширшим, ніж друге, бо „соціалізм“ — ціль, а „револьуціја“ — один з способів ітти до тијеї цілі. От через те ми мусимо змінити написаниј вишче запит так: јака може бути користь з творів Ш—ка дльа освіти народу про соціалізм і револьуціју?

На це ми вже трохи одповіли там, де говорили про Шевченка, јак про писательа. Ми сказали там, шчо манера Шевченка, јак писательа романтіка, далеко не з простих,— і вже через те далеко не все писане ним може бути приступне „народові“. Тепер ми мусимо прибавити, шчо недостача добреоїі науки ј школи писательськоїі та крітіки дльа Ш—ка наложила дуже шкодливу руку на багато з писанного Ш—ком і через те вијать таки вменшила приступність Кобзарьа „народові“, — мужицтву.

Більша половина поем Ш—ка („Гајдамаки“, „Відьма“, „Сотник“, „Неофіти“) дуже не оброблені. Багато у нього таких же необроблених і лірічних дум і пісень, а також

посланиј. „Сон“ (1845 р.) і „Посланије до земльаків“ можуть назватись примірами ростріпанности. Видно зараз, шчо Ш—ко і мало таки прикладав праці, шчоб обробити своји писаньньа, і мало знав добрі примірн артистичноји роботи у других писателів. Недостача стараннојі обробки видна у Ш—ка, мов навмисне, в дальших його писаньньах, починајучи з „Гајдамак“, то б то з того часу, коли він став вже звісним і став братись за політичні речі. Видно, шчо окрім недостачі доброји школи, тут винна була ј недбаліcть, — шчо мов і так сбреде, все сбреде од „украјінського Пушкина“, — і неспокіј чоловіка, котрого самого дратовали речі його поезији більше, ніж це бува з умільцьами (артістами), котрі можуть бути објективнішчими. Чимало шкодила рівности Ш—ових писаньнь шче ј звичка украјінських писателів жартувати, прикидуватись дурником, неучком, — иноді зараз після того, јак писатель скочив у гору до Аполлона, Нуми, або шчо, — иноді серед річеј, де такиј жарт зовсім не до речі і де він псује стихи, котрі без нього були б прекрасні, напр. в „У Вільні, городі преславнім“ — початок і кінець, — або слова „свиннеју заснувши, звичајне такиј і сон привержетьсьа“, — в думі „Бувају, в неволі иноді згадају“. Коли ж до нестараннојі обробки, та нерівности, та манерности, жарту, примажетьсьа шче ј цінізм і перемішуваньньа старовини з новиноју (напр. Библіји з петербуршчиноју) то иноді виходьать у Ш—ка речі, котрі просто противно читати всьакому чоловікові ј з літературним образуваньньам, і з простим смаком. Такі напр., мов навмисне, противуцарські писаньньа Ш—ови з 1860 р. („І Архимед і Галилеј“, „Саул“, „Царі“) *)

Шевченко, певно, думав, шчо такоју нерівністьу ј жартом, потрапльа јак раз в „народниј“, смак. Тільки ж в загалі народні пісні завше ј реальні, ј цільні, ј рівні по своjему тону, бо ті пісні вилились з самого житьтьа, не навмисне, і через те ј вијшли такими реальними ј цільними, јак бува в самому житьтьу те, шчо јіх породило: печаль, радість, льубов, ненависть, чи шчо инше. Украјінські ж пісні до того на диво стројні по своjиј будівлі, і в них слово до слова так прибрано, — мов вони обточені довгоју працеју великого умільцьа. Нерівні ј ростріпані на Украјіні

*) Не доладно перемішано Петербург з Римом і в «Неофітах,» хоч там саме оповіданьньа ј рівнішче.

тільки шинкові та танцьові пісні. Кобзарі наші, правда, мішајуть поважне з жартовим, — та тілько так, шчо співајуть пісньу поважну післьа жартливоїі, — а не мішајуть повагу ј жарт в однії пісні на шкоду ј тому, ј другому. От через шчо нашому мужикові инші твори Ш—ка, в котрих він так недоладно міша спосіб розмови і скаче од сліз до жартів і цинізму, покажутьсьа зовсім прикрими, — так само јак невміла будівльа иншоїі поеми і їїі перескоки од речі до речі покажетьсьа нашому мужикові доволі важкоју, шчоб зрозуміти, про шчо јде розмова. *)

Так шчо до форми доброїі частини творів Ш—ка. Шчо до річеј і думок, то тут теж багато шкодьать роспусканьньу „Кобзарьа“ серед мужицтва ті помилки проти науковоїі правди, котрі мусили виходити з малоїі науки Ш—ка про ті речі, про котрі він хотів писати, а також перівність самих јого думок. Так напр. не можна ж признати правдоју, шчоб царі завелись так, јак росказује Ш—ко в думі „Саул“,—то б то, шчо жили собі вільні пастухи, аж ось— „лихиј царів несе, з законами, магами, з катами“ і т. д.; або, чи можна ж не здвигати плечима трохи не на кожнім кроку, читајучи, јакиј небувалиј Рим за Нерона видумав украјінськиј кобзарь! Не можна ж, тепер тим більше, не бачити тих помилок проти украјінськоїі історії, јакі поробив Ш—ко слідом за „Исторіею Руссовъ“ в тих козакохвальних творах, јакі ми назвали вишче. Значить, багато з творів Ш—ка, котрі можна б вживати дльа проповіді вільнодержавних думок серед мужицтва, пријшлось би видавати з таким великим числом приміток, шчо вони б зовсім

---

*) Ми думајемо, шчо Бьелінськиј таки сказав багато правди в своjему строгому суду про «Гајдамаки,» хоч і був неправиј в тому, шчо не вважав потрібним украјінське письменство в загалі. Ось шчо казав тоді Бьелінськиј: «Если господа *кобзари* думаютъ своими поэмами принести пользу низшему классу своихъ соотчичей, то въ этомъ они очень ошибаются: ихъ поэмы, не смотря на обиліе самыхъ вульгарныхъ и площадныхъ словъ и выраженій, лишены простоты вымысла и расказа, наполнены вычурами и замашками, свойственными всѣмъ *плохимъ* піитамъ, — часто нисколько не народны, хотя и подкрѣпляются ссылками на исторію, пѣсни и преданія, — и слѣдовательно по всѣмъ этимъ причинамъ — они не понятны простому народу и не имѣютъ въ себѣ ничего съ нимъ симпатизирующаго.» (Отеч. Зап. 1842, кн. 5) «Замашекъ плохого піиты» справди чимало у Ш—ка; Б—иј тілько не бачив, шчо Ш—ко не «плохой піита» а поет, котрому не було доброїі школи.

втратили силу в очах простого читача. В других же творах Ш—ка думки нові, широкі, вільні перемішані з особистими, або кружковими забобонами, або з думками зовсім старими. З великого числа примірів ми приведемо тільки два, котрі зразу попались нам під руку: Так напр. в „Великому льоху“ читајеш про те, јак царі московські повернули украјінців в крепаки, роздали, розпродали степи украјінські усьаким панам і т. и., — і зразу наскакујеш не тільки на слова:

Дніпро брат мій висихаје,
Мене покидаје,

в чому царі московські мало винні, — а ј на таку скаргу:

І могили моји милі
Москаль розриваје!

або

Тепер заходились
Древності шукати!

А тут же рьадом побачиш, шчо поет говорить про „жидову, німоту“ таким тоном, котриј зовсім не підходить до тих думок, јакі ми б хотіли, шчоб пішли в народ. Або ось напр. читајеш в молитві Ш—ка:

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутиjі окуј....
Трудьашчим льудім, всеблагиј,...
Своју ти силу низпошли

а далі

А чистих серцам? — Коло јіх
Постав ти *ангели* твоји!

Шчо то за *ангели*? На шчо ті ангели?!! Шчо з ними рибити льудім, котрі хотьать „сімјі новоји, розумного житьтьа“? І так мајже не на кожному ступньу натикајешсьа на нерівність, на невпорьадкованность думок Ш—ка про віру, державу, громаду, про породи льудські і т. д.

От через це все „Кобзарь“ увесь, јак він јесть, не може стати книгоју ні цілком народньоју, ні такоју, котра б цілком служила проповіді „новоји правди“ між народом. Теж саме треба сказати ј про велику частину поем, дум і пісень Ш—ових порізно.

Најліпше оброблені ј најзрозумілішчі у Ш—ка поеми ј пісні, в котрих він најменше виступа з својіми власними думками, а говорить про житьтьа льудське картинами: то будуть такі речі јак „Катерина“, „Најмичка“, потім ко-

ротеньк і пісні, де він мальуje сімју, дівчат, најмичок і т. и. Ці речі ј приступнішчі до читаньньа „народом“. Правда, це будуть і најцензурнішчі твори Ш—ка і через те дехто, може ј не вважить јіх потрібними дльа „справи соціально-револьуцијноjі.„ Ми, звісно, не станемо, називати тих творів ні соціалістичними, ні револьуцијними, — та назвемо јіх *льубјазними, братерськими* і через те вважимо јіх дуже користними дльа збуженьньа тих думок, котрі ведуть льудеј до того, до чого мусьать довести јіх усі евольуцијі ј револьуцијі, котрі помагајуть бути тим, чим мусить бути всьакиј, і револьуціонер більш других, — добрим і чесним чоловіком. Скілько ми знајемо, такі речі з „Кобзарьа“ најбільше ј льубльать сами мужики слухати ј читати, і ми знајемо случај, коли один гарьачиј револьуціонер „ходив в народ“ з „Кобзарем“, то јого најбільш просили читати власне „Катерину“ та „Најмичку“.

„Најчервонішчі“, најменш „цензурні“ речі у Ш—ка по всім тим причинам, про котрі сказано вишче, најменш годьатьсьа до того, шчоб јіх пускати в народ цілком, без показчика ј приміток. А коли показчик не завше ходить з книгоју, а примітки в книгах дльа мало вчених льудеј діло не доладне, — то один вжиток, јакиј можна зробити з цих творів Ш—ка дльа „простих льудеј“, — це вибірати з них најліпші, најпростішче писані ј најаснішчі по думкам шматки та вставльати јіх в оповіданьньа, котрі науковим способом навчатимуть про історију Украјіни, про державні ј громадські порьадки ј т. и. Таких шматків в „Кобзарі“ знајдетьсьа чимало ј пречудових і розумом, і мовоју, і плачем, і сміхом, і силоју картини, і до того простотоју своједу.

Такі шматки та згадані вишче зовсім прості твори Ш—ка показујуть, шчо справді в ньому був і мужичиј писатель, і душа-чоловік, і великиј розум, і глибоко громадськиј чоловік. Та тілько ј вони не дајуть нам вважати Ш—ка тим, за шчо јого хотьать вважати: за чоловіка зовсім *нових думок,* навіть і дльа тих часів, коли він јіх писав, — а показујуть тільки чим би він міг стати в другому товаристві, котре б справди дало јому *нову европејську науку!* Тим вишче ми мусимо поставити особу Ш—ка. Тільки ж правди потајіти не можна ј про ньюго: бо ј він же казав:

Молітесь правді на землі,
А більш нікому не молітесь!

III.

Шкода од молебнів Шевченкові. — Безсильство «Кобзарьа» дльа заоснуваньньа міцного народовства ј самого украјнольубства в Россіјі ј Австріјі. — Шчо вкорінило украјінське громадівство в Галиччині? — Наука украјінцьам з објективного ј історичного перегльаду Шевченка ј украјінства јого часу: потреба широкоји науки, впорьадкуваньньа ј сміливого вільного вчинку; потреба виходу з думкоју ј працеју за грьаницьу Россіјі, в Европу ј Славјанщину. — Московсько-всероссіјські ј украјінські јами на дорозі украјінського громадівства: «русская одежда» соціалізму, — московське бунтовство ј украјінське гајдамацтво замісць соціалізму. — Потреба европејського городського розуму ј праці серед украјінських сельан і украјінства серед городьан. — Чим може тут послуговати украјінське письменство? — Подібність теперішньоји хвилі украјінства до 1845—46 рр. і 1859—63 рр. — Чи підуть украјінці сами по собі, чи по заду за другими?

Завше з молебнів, та шче ј з молебнів післьа смерти свьатого, мало бува користи, а багато шкоди льудім. А може нікому так не шкодьать молебні, јак нам, полуварварам на Заході Европи. Пригадајмо, шчо россіјське письменство дієсно післьа того ј почало рости, коли Бьеліньскиј показав, шчо в Россіјі письменства шче справди ј не ма, шчо Пушкин сам шче не робить письменства, та ј јому шче не ма чого дуже молитись. Пора вже, шчоб хто небудь справив подібну службу ј украјінському письменству з Шевченком, і тим більш пора, шчо украјнольубці давно вже величајуть јого ј јак писательа, і јак проводира в громадськиј праці, а з цього величаньньа справа украјінська, ні письменна, ні громадська не дуже то посувајутьсьа. Ми памјатајемо, јак колись „Основа“ одповідала на всі закиди московських славјанофілів про те, шчо наврьад може ј потрібно бути осібне письменство украјінське, — тим, шчо одповідь на кожниј закид кінчала: „у нас јесть Шевченко.“ (Дивись статтьу „Русскій патріотизмъ. Отвѣтъ „Дню“ (Вл. Ламанському). Основа, 1862 № 3). Ми тепер знајемо, јак мало поміг такиј показ на Шевченка в основські ј післьа основські ча-

си, коли украјнольубці в Россіј најбільш клопотались про „сохраненіе и развитіе своей народности посредствомъ развитія самостоятельной литературы и школы.“ Ми знаjемо, шчо навіть скілько небудь повного виданьньа Шевченка ми діждались тілько через 14 років післьа того, јак зкінчилась „Основа.“ А 14 років в наші часи — це цілиј вік!

Мало чим більше послужили молебні Шевченкові і навіть самиј „Кобзарь“ Шевченка ј у Галичині, хоч там вільно було ј печатати, ј читати „Кобзарьа,“ ј говорити про нього прильудно. Ми бачили, јак крутьать з „Кобзарем“ ті, шчо справльали молебні јого авторові. Ми знаjемо, шчо Шевченко не виратував галицьких „народовців“ од спілки з магнатством і ультрамонтанством, котра готова вже була скріпитись в кінець на виборах в державну думу австріјську в 1873 р., коли украјнофільська газета розпускала передвиборні маніфести свого депутата (о. Качали), в котрих именем 16-мильјонного русино-украјінського народу проклинавсь „ліберализм,“ „цівільні сльуби“ і т. и. *) Молебні Шевченкові не виратували членів „Просвіти“ од годуваньньа галицького народу дьаківськими книжечками ј не примусили „Товариство имені Шевченка“ видати хоч одну книжку дльа народу, і навіть дати місце в своjіј заложеніј на украјінські гроші друкарні, з тавром славного народольубцьа, справди народольубним пробам молодих галицьких писателів, коли воно најма ту друкарньу ультрамонтанам „Руского Сіону“ і купцьам горілок і т. и. на етікетки. Не виратували молебні Шевченкові галицьких народовців і од доносів на украјінських „нігілістів,“ „соціалістів,“ котрі теж себе вважали за синів Шевченка!

Мало того. По правді кажучи, молодшиј гурт галицькиј, купка раціоналістів і соціалістів, дуже мало привјазуjетьсьа до Шевченка, а справди більш виросла з насіньньа ј од дошчу з Московшчини, ніж од насіньньа, посіјанного „Кобзарем.“ Ми знали в Украјіні, шчо в Россіј, не одного чо-

---

*) Одвертиј лист з Украјіни, підписаниј 31 украјінцем, котрі протестовали одинаково ј проти д. Качали ј „Слова“ і јак украјінці, і јак граждане Россіј ј славјане“ дивись в „Правді“ 1873, № 19. Протест проти цього протеста, јак „проти незгоди між своjіми“, підписаниј 24 другими „украјінцьами“ дивись в „Правді“ 1871, № 3. Одповіді на цеј протест „Правда“ не зхотіла помістити. А д. Качалу вибрали галицькі украјінофіли-народовці першим головоjу „Товариства имені Шевченка“.

ловіка, в котрого Шевченко ј украјінство посіјало перші зерна прихільности до мужицтва ј потреби вільноїі громадськоїі праці,—але коли самого „Кобзарьа“ мало було, шчоб одповісти на всі ті думки, шчо тепер будить в чоловіка новоевропејська вільна ј мужицька справа,— а заміcць того в „Кобзарі“ траплњаєтьсьа чимало старовини, то не один з таких льудеј кінчав тим, шчо кидав і „Кобзарьа,“ ј украјінство, а приставав до всероссіјсько-московського вільнодумства ј громадівства ј часом нехтував украјінство в саміј јого основі. В Галиччині не було ј таких гуртів, јак всероссіјське вільнодумство ј громадівство, — і через те насіньньа з „Кобзарьа“ просто засихало на коріньу ј поверталось в таке зерно, јаке ми бачили в „Праві,“ „Газеті школьніј,“ „Р. Сіоні,“ або в „Другу“ 1873—1874 рр. Хто придивльавсь до того, јак зріс в Галиччині новиј гурт раціоналістів і громадівців,—тој мусив бачити, шчо окрім зерен німецькоїі науки (котрих,— чудне діло!— дуже мало впало на галицькі громади, навіть студентські) — помогла підньатись тому гурту більше невеличка повість Г. И. з „Отечественныхъ Записокъ“ про дьјакона, котрому панночка, шчо, покинувши багатство, стала учителькоју мужицьких дітеј, не хотьа показала, шчо в нього „свиньача натура заїіла льудську,“ (Другъ 1876 р.) та кілько голов з „Что дѣлать“ Чернишевського, (Другъ 1877) ніж увесь „Кобзарь,“ котрого „Заповіти“ співали собі льубенько галичане, починајучи од редактора „Слова“ ј до студента-народовцьа,—не беручи на себе ніјаких обовјазок справди „вставати ј ломити кајдани,“ јакі небудь, хоч навіть кајдани духовні.

Така то сила хоч не дуже талантливих річеј, та таких, в котрих справди сидить новиј дух, перед творами великого таланту, та в котрих нове перемішане з старим так, шчо без помочі з боку ј не розбереш, шчо ж справди з нього треба брати. Так то мало виратував саміј „Кобзарь“ украјінство в Россіјі ј так мало послужили „Кобзарь“ і молебні јому, шчоб посіјати справжнье поступовство ј народовство в Галиччині.

Не дуже то поможуть молебні Шевченкові ј тепер, коли між украјінцьами в Россіјі ј Австріјі вже зложились гурти справжніх поступовців і народовців, розумівців (раціоналістів) і громадівців (соціалістів). І тепер, јак і попереду, молебні Шевченкові ј показ на нього чужим більш усього

нагадујуть хвастаньньа панів-козакольубців своједу історијеју,—і значить і собоју,—котре осмідав Шевченко:

А історија? Поема
Вільного народу!
Шчо ті римльане убогі!
Чорт зна шчо не Брути!...
У нас Брути і Коклеси,
Славні, незабутні!...

Далеко більше може бути плоду од објективного, крітичного ј історичного погльаду на своје минувше ј на себе, і навіть од вбільшуваньньа того минувшого ј наших слабих боків, ніж од такого величаньньа ним.

Крітично-історичниј же перегльад житьтьа ј писаньньа Шевченкового може багато чому навчити украјнольубців і почастно украјінських громадівців. Перш усього він навчить, шчо „Кобзарь“ јесть вже річ пережита,—*eine ueberwundene Standpunkt*, јак кажуть німці. Та мало того: „Кобзарь“ багато в чому јесть зерно, котре перележало в коморі ј не послужило јак слід і в свіј час, коли було свіже, а тепер вже мало на вішчо ј годитьсьа. Далі тој перегльад навчить, шчо сам Тарас Шевченко був золотом, котре не було оброблено, јак слід, далеко не через саму несчастливу особисту дольу та ворогів, бо ті ј другі часом більш стајуть в пригоді, шчоб засталити чоловіка ј показати јому житьтьа з усіх боків, коли потраплььать на таку натуру, јака була напр. у Діккенса, або ј у самого Тараса Шевченка. Ні, по правді кажучи, Шевченко зоставсь необробленим, або ј захованим в земльу, золотом, далеко більше дьакујучи „своїм“ пријательам, ніж „чужим“ ворогам.

Јак ми вже казали не раз вишче, — тут не ма нічијеїі особистоїі вини,—а јесть тільки хиби всієїі громади украјінськоїі Шевченкового часу. Хиби ті, по нашіј думці, ось јакі: недостача широкоїі науки про світ і льудеј та недостача впорьадкованноїі спілки (організаціїі) не тілько між купами украјнольубців і народольубців по всіј Украјіні, а ј між членами однієїі јакоїі купки з докладним поділом праці. Јак послідок цих двох хиб виходила третьа: недостача сміливого, вільного вчинку (ініціативи) ј сили продержати своју дорогу через всі перешкоди, котрі безпремінно мусило спіткати украјінство, та шче ј прихільне мужицтву, і котрі всі јого прихільники мусили наперед

знати, приносьучи „не мир, но меч“ в теперешні державні ј громадські порьадки, шчо давльать Украјіну ј јіјі мужицтво. Дьакујучи цим трьом хибам, не тільки не могли витремати старші украјнольубці навіть такі, јак Шевченко, з своједу працеју, јакојі јім, певно, бажалось, а не могли ј привернути до сєбе всі најліпші сили своједі краіни, најширші голови, најгарьачішчі серцьа, најосвітнішчі розуми,—котрих велика частина розбрелась по чужим куткам, де вони вбачили більше европејства, спільности ј вільного вчинку і куди вони понесли ј ті добрі зерна, котрі в них закинуло, та не здоліло випестити украјінство.

Коли хочите, тут в корні була таки вина ј „чужих льудеј,“ коли не „ворогів Украјіни. Тут најбільш усього винна та рујіна, јаку витерпіла наша Украјіна з кінцьа XVII ст., коли јіјі поділено між Московським царством, Польшчеју ј Турцијеју, а далі та державна централізацијa, під котру підпала лівобічна Украјіна (Гетьманшчина) в Московськім царстві ј Петербурськіј імперіјі XVIII ст. Скільки в цих осінвних фактах вини украјінськојі, а скільки „чужих льудеј,“ розбірати тут не час; а скільки нам в загалі пошкодили та рујіна ј поділ Украјіни, а потім державна централізацијa,—про те ми говорили в „Громаді“ в I книзі ј у II (Украјіна ј центри). Тепер ми згадајемо тільки безпремінниј послідок тих осінвних фактів, котриј на далі сам став осінвним фактом і причиноју дальших послідків: це те, шчо наша Украјіна в XIX ст., ставши „провінцијеју,“ одстала більше од передовој' Европи, ніж це могло б бути, коли б вона јшла без перериву своједу дорогоју з XVII ст,,—а до того одстала ј од Московшчини, котра в XVII ст. була дальше по заду, ніж наша Украјіна з Білоју Русьсьу, котрі тоді јшли вдвох парівні ј помагали одна одниј. Цеј послідок історіјі всіх краін Россіјі з другојі половини XVII ст. став причиноју, через шчо украјінство XIX ст., мајже в усьому, завше показувалось одсталішчим і слабшим од усіх передових рухів в Россіјі ј не могло витремати в перетьажці з рухами московськими.

Скільки не гримало украјінство на „Москву,“ починајучи з самих жартів над москальами Котльаревського ј Пасічника Рудого Панька (Гогольа), скільки не махали на Россіју кулаками в галицьких газетах де-хто з молодших украјнольубців після 1862 — 63 рр.,—а все таки наше

украјінство не здоліло вискочити ні працеју, ні навіть думкоју через грьаницьу Россіјі, по за почастні россіјські обставини, а в саміј Россіјі—„провинціальні.“

Ми бачили шчо Шевченко ј своједу наукоју, ј своіеју працеју, ј своједу льубовіју ј ненавістьу все товксьа в тіј Россіјі, та в Украјіні, такіј, јака прилагодилась до тієјі Россіјі з XVIII ст. Од цього всього виходили ј усі хиби Шевченка ј јого товаришчів і всьа причина невеликојі ваги јіх і дльа свого часу, ј дльа нашого, — причина, через шчо вони не мали такојі сили, јаку мали россіјські европејці,—товаришчі Герцена ј Бьелінського, а потім Чернишевського ј Доброльубова, або ј самі московські славјанофіли, котрі хоч тим вже були дужі, шчо постіјно тьагли в XVII ст., хоч назад, а не вперед, та за те не саму своју Московшчину, а всьу Россіју ј усьу Славјаншчину. Од цього війшло ј те, шчо украјінцьам довелось пізнішче москвинів і всероссіјан виступити ј на дорогу новоевропејського громадівства, і до того виступити не просто за европејським громадівством, а за переложенним на московсько-всероссіјськиј лад, а иноді то ј не тільки переложеним, а ј „переліцьованим.“ Јасно, значить, шчо, шчоб вберегтись на далі од показанних вишче хиб, і вибитись із рьаду „заднјх,“ а то ј „прихвостнів“,—не ма другого ліку, јак тільки почати, скілько можна більше, придивльатись до европејськојі думки ј праці, јак можна безпосереднішче,—та будувати своју працьу, јак можна на ширшіј основі, котра б виходила за краји обставин і грьаниць Россіјі. Коли б сказати нашу думку трохи фігурно,—то ми б сказали, шчо вирятуватись з показанних вишче хиб Шевченка ј украјнольубців јого часу ми можемо тільки тоді, коли стојучи ногами ј з серцем на нашіј Украјіні, ми будемо держати своји голови в Европі, а руками обнімати по меншіј мірі всьу Славјаншчину. І коли кому треба держатись цього, — так це украјінським громадівцьам.

Звісно, це легче сказати, ніж зробити, хоч і не так само јак колись Шевченкові легче було сказати: „вертајтесь до козаччини“, ніж вернутись до неји навіть самому собі. „Дѣло вѣковъ поправлять мудрено“ јак казав Некрасов. Всі ми сини ј онуки батьків і дідів наших і невільники свого часу ј обставин јого, јакі виросли історічно. Тільки ж і думка — теж одна з обставин історичних, котра в своју чергу переробльује натуру ј дітеј і онуків наших, і нас самих. Громадівські ж думки про цілковиту зміну теперішніх під-

валин і порьадків життьа льудського, більш других одривајуть думки ј змаганьньа льудеј од минувшого ј теперішнього ј примушујуть јіх хоч пробовати цілком змінити способи громадськоји праці ј у теперішниј час. Можна, значить, сподіватись, шчо ј про ту переставку думки ј громадівськоји праці з старого ј вузького грунту украјіно-россіјського на новиј і широкиј европејсько-славјанськиј, про котру ми зараз сказали, задумајутьсьса хоч ті украјнольубці ј украјінські громадівці, дльа котрих украјінство ј громадівство справди діло життьа, а не розмови ј хвилевоји мріји.

В усьакім разі без европејсько-славјанськоји основи громадівство украјінське шче менше може налагодитись, шче більше блукатиме, шукајучи собі правдивоји дороги, ј шче пізнішче наберетьсьа сили, ніж московське, а до того частішче, ніж могло б бути, падатиме в јами, јакі јому порило ј порије старе ј нове життьа украјінське ј всероссіјське.

Ми вже показали неподібність Шевченкового мужикольубства до основ новішчого соціалізму, навіть јакого небудь С. Сімона. Ми бачили, јакі старі ј вузькі Шевченкові думкі ј мріји про „правду“ ј „вольу“ ј про те, јак вона настане на землі, — перед думками новоевропејського соціалізму. Ми зупенились і на однијз самих дужчих причин тієји неподібности: на тому, шчо в Ш—ка не було думки про прогрес історичниј і шчо думкі јого ј мріји не виросли на грунті вже зробленого широкого прогресу громадського. Думка про прогресс могла бути підсунута Ш—ові европејськоју науко́ју в школі, — хоч це ј важко було в јого часи ј не дльа тих школ, по котрим вчивсьа Ш—ко. Далеко ж важче було підложити під усьу працьу Ш—ка ј товаришчів јого европејську думку про прогрес громадськиј з усіма јіји послідками. Тут перешкоджало все те, шчо бачилось в Россіји за часи царьа Миколаја та мајже все, шчо перш усього кидајетьсьа в історіји Росіји, не виключајучи ј Украјіни, ј усе, до чого довела та історіја.

Довго б треба говорити, шчоб докладно појаснити те, шчо ми зараз сказали. Дльа того треба б було перебрати всьу історіју Россіји. Ми скажемо тільки кілька слов.

Најбільша географічна одміна Россіји од инших держав в Европі—величина јіји,—најбільша статістична одміна — рідкість льудности; најголовнішча одміна історіји јіји—перетьажка пород льудських і держав, довша ј кровавішча, ніж

по других крајінах Европи. От через це в Россіјі усьакиј зріст господарськиј, громадськиј і розумовиј, хоч і почавсь мајже в один час напр., јак і в Германіјі, або в Англіјі ј не дуже пізнішче од більшоји частини Франціјі, а дуже зоставсь позаду. Россіја не то шчоб молодша од инших држав, јак кажуть иноді, — а тугішче росла. Мало того, Россіја проходила ті самі ступні зросту, шчо ј Европа, тільки де далі од XIII ст. до кінцьа XVIII ст. все пізнішче, а до того так, шчо кожниј ступень мајже зовсім не давав тіјеји користи дльа громади, јаку він давав в Европі. Случилось це, јак ми думајемо, через те, шчо перетьажка пород льудських принесла в Россіју народ дикиј, татар, а вони піддали сили државі московськіј, а в ніј царству, ј дали ј тіј державі, ј тому царству такиј вид, јакого не могло бути по других крајінах, де теж були ј своји центри-збірачі, ј своја доба переваги королевськоји сили над другими. З XIII по кінець XVIII ст. татари, а потім „московськиј збір крајін руських" рујнували увесь схід Европи та розганьали там льудеј. Не мало з свого боку причинилась тут і Литва, ј Польшча, котрі теж од XIV до XVII ст. думали бути тут „збірачами" крајін руських і неруських. Між иншим татарські набіги та державні збори зробили скрізь в Великіј, Маліј та Біліј Русі те, шчо знишчили мајже скрізь городи ј городьан-ремесників, котрим і без того важко було закластись в такіј широкіј та малольудніј крајіні.

Јак пропали „сѣвернорусскія народоправства," — то всі знајуть. Менше знајуть, скільки погибель јіх задержала культуру в Московшчині. А на те, шчо ј другі городи в Московшчині, јак напр. Тверь, Смоленск, Нижніј Новгород, навіть Рьазань,—були теж центрами культури,—і теж пропали через московське „собіраніје," мало хто зверта уваги. Про те ж, јака була культура в городах нашоји Украјіни од Львова до Ніжина, а особливо в городах Білоји Русі шче в XVII ст. коли городи ті шче не були зрујновані віјноју Москви ј Польшчі, а потім поновлені вже жидами,—про те мајже ніхто ј не говорить. А коли б те все розібрати докладно, тоді б усьа „історіја цівілізаціјі" в Россіјі стала б перед нами зовсім инакше, ніж тепер. Јак би там не було,—а тільки „зібрана" царьами Московшчина в XVI—XVII ст. мајже зовсім не мала городьан-ремесників,—то-б-то того шару громадського, котрим державась тоді всьа культура Европи ј на котрому з XVI ст. дер-

житьсьа увесь поступ јіјі—од вільнодумства до громадівства. До того треба придати, шчо безпереривна віјна зза збору Московшчини завше підновльала феодалізм—роздачу земель з льудьми служашчому дворьанству ј зробила те, шчо крестьан закріпили в Московшчині саме тоді, коли в Европі скрізь вони јавно почали увільньатись: в XVI—XVIII ст. А це крепацтво шче більше спинило зріст громадськиј і між иншим і зріст городів. На решті ј татарські звичајі та віјна за „збираньньа землі" безмірно вкрепили царську силу, котра, проіавльајучись чиновництвом, стала давити всі инші. І коли далі само царство побачило потребу ј ремесла, ј науки дльа самојі сили своіејі,—то ввесь дальшиј прогрес громадськиј з XVII--XVIII ст. пішов в Московшчині за приводом царства ј чиновництва, через шчо: 1) шче більше задавив вільниј вчинок громадськиј, 2) став огидним громадьанам, 3) на перших порах шче більше розірвав шари громадські один од одного ј навіть шче більше розганьав льудеј, јак розганьала јіх тьажка служба усього льуду московського Петрові I ј т. и. А коли в краіні не вспіло скластись ніјакојі міцнојі ј упорьадкованнојі сили громадськојі, котра могла б стати проти царства ј јого порьадків, то противенство јім тільки ј виходило з самих сельан-хліборобів та з далекого козацтва, то б то степових пастухів, рибалок та здобичників. Це противенство не могло скластись в шчо небудь подібне революцијам, јакі були в Европі вже в XVI—XVII за приводом льудеј все таки вивчених по городам,—і виривалось бунтами за до городську *старовину*, та шче коли б хоч за чисту додержавну, доцарську старовину, а то *за царьа проти бојар!*—то-б-то проти послідку за причину. То були бунти без поступовојі і навіть без сістематичнојі думки ј такі, в котрих перед вели не льуде, в котрих до сміливости прикладалось і звичка думати, твердиј і јасниј розум,—а котрі тільки ј були, шчо „разудалије добри молодци," а по більшіј части шче ј „вори—разбојнички." Такі бунти були наперед безнадіјними, не по тому, шчо вони не могли взьати гору на тој час на ділі, а по тому, шчо не могли залишити по собі јаснојі думки ј цілі на далі. В тім і најбільша јіх неподібність до революцијі.

Таким безнадіјним бунтом був звісниј бунт Ст. Разіна „за царьа проти бојар" в XVII ст. Бунт Пугачова сто років опісльа був вже більше свідомиј, бо між тими двома бунтами пројшло кілька десьатків років роскольни-

цькоjі культури j думки трохи подібноjі до тиjеjі, jака була в Европі в часи реформаціjі. Тілько ж і тут недостача городських шарів громади j світськоjі науки городьанськоjі зробили те, шчо увесь рух роскольницькиj, навіть безпопівськиj, тілько здалека можна рівньати до реформаціjного европеjського,— і шчо заміць швеjцарських, голландських, англо-шотландських республік XVI—XVII ст. московські роскольницько-козацькі круги j в XVIII ст. спромоглись тілько на самозванного царьа Емельку Пугачова, котриj сам про собе говорив, шчо він нічого j не сподівавсьа, jак тілько половити риби в каламутніj воді. Розбишацькиj по формі, виключно козацькиj, рибальсько-скотарськиj більш навіть, ніж хліборобськиj, по своjіj суті, церковно-старовірськиj по своjіj барві, а до того самозванно-царськиj бунт Пугачова був бунтом шче більше старосвітським, реакціjним, ніж бунт німецьких крестьан і містиків XVI ст. і вже через те не міг скінчитись ні чим. *) До Пугагова не могли пристати навіть усі нестаровіри, а не то вже ті льуде з середньоjі Московчини, котрі все таки вже затьагались в нове европеjсько-городське житьтьа. Льассаль тим же вважа за реакціjне j німецьке крестьанське повстаньньа XVI ст.,—далеко свідомішче j менше классове, ніж пугачівське, — шчо воно зовсім забуло в своjіj программі про мішчан-ремесників і знало тілько хліборобів та землевладців. Правдиво револьуціjним рухом (дальше побачимо, шчо тут ліпше б було сказати—поступовим) Льассаль вважа в часи крестьанських повстаньнь не ті повстаньньа, а зріст мішчан, навіть мішчанського багатирства. „Тоді, jак крестьанські повстаньньа, каже він, були тілько на вид револьуціjні, тоді справди j діjсно револьуціjним був поступ промисловиj, поступ городського виробку (Production), де далі все більшиj зріст поділу пра-

---

*) Пугачов сам про себе казав: „Дальняго намѣренія, чтобъ завладѣть всѣмъ россійскимъ царствомъ я не имѣлъ, ибо разсуждая о себѣ, не думалъ къ направленію быть, по не умѣнію грамотѣ способенъ; а шелъ на то, если удастся чѣмъ поживиться, или убиту на войнѣ быть: все я заслужилъ смерть—такъ лучше умереть на войнѣ". Пугачов в своjіх маніфестах і розмовах дарував льудім — „рѣки и земли, травы и моря, — крестъ (раскольницькиj) и бороду, — хлѣбный провьянтъ, свинецъ и порохъ — и вѣчную волю". Иноді зводилась розмова j на „берега кисельныя, рѣки сытовыя",—иноді Пугачов обіцьав розділити „все царство съ донскими и яицкими козаками". Прапор у Пугачова був з старовірським хрестом.

ці ј через те ростушчого багатства капіталу, котриј виключно збірався в руках мішчанства, бо тој стан льудеј взьавсь за виробок і присвојів собі користь з нього." *) В часи московських „удальцов“ од Кудејара до Пугачова европејське мішчанство не тільки так наживало капітал, а ј одбило од попівства науку, а од панства вільниј дух. От через шчо револьуцијниј дух в Европі все јде в гору з XVI ст., і багатша частина мішчанства рьадом повстаньнь (дійсно револьуціј), допевньаје те, шчо виробилось тихим зростом господарським і розумовим (дијсно евольуцијеју, котру Льассаль зве по старому револьуцијеју). З кінцьа XVIII ст. слідом за багатшим мішчанством, до котрого прикладајетьсьа тепер власне назва буржуазіјі, виступа бідне, робітницьке, котре тьагне за собоју ј сільських робітників, крестьан, вже до такого руху, котриј буде не таким, јак французська „жакеріја“ XIV ст., або німецьке крестьанське повстаньньа XIV ст.

В Московшчині ж і в XVII—XVIII ст. шче тьаглись своји „жакеріјі,“ і коли там не було впорьадкованих письменного ј промислового городьанства ј вільного панства, то вільниј дух і повстаньньа, замісць того, шчоб рости, јак в Европі, все вменшувались од часів „Смутнаго времени,“ коли так чи сьак, а всі крајіни ј усі стани льудські рвались до волі, та пробували вкоротити самовольу царьську, до часів Пугачова, коли встали тільки козаки, крестьане, та роскольники, та „инородці“ на украјінах, та ј то тільки за самозванним царем самодержцем.

Післьа Пугачова вже московські „чорні льуде,“ сельане, не вставали проти своїх порьадків скільки небудь великими купами. Городьане ж на цеј раз вже заводились не своїм вільним вчинком, а начальством, та шче ј на грунті крепацтва. Добра дольа промислового льуду післьа Петра I були чужинці, котрі тим більше припадали до начальства, бо од нього здобували монополіјі. Письменні льуде теж виходили з служаків та панства, лакејського перед царем, кріпосницького перед мужиком. От через те од московських „біліх льудеј,“ білоруків і білоробів, і в XVIII ст. не можна було ждати не тілько револьуціјі, а ј вільного слова.

---

*) Arbeiterprogramm. (Программа робітників. Про вибірниј звјазок між *теперішньоју добоју історичноју ј думкоју робітницького стану.*) Zürich. 1872. 6—7.

Так не тільки Московшчина далеко одстала од Европи, а шче сталось так, шчо ніодин з ступнів зросту громадського, котриј вона проходила, не дав громаді мајже нічого того, шчо ті ступні давали в Европі: аристократіја не дала рицарськоји чести ј духу непідлеглости, церква ні зерна звички до науки ј твердоји совісти, царство—рівности ј волі кренацькоји. Ледве-ледве з кінцьа XVIII ст. нові поевропејені служаки-пани, та дльа служби державноји збудовані городи починајуть давати дејакиј плід, котриј тільки через вісімдесьат років вродив з себе вольу кренаків 1861 р. та несчасні царські реформи Александра II. Коли поевропејениј россіјськиј чоловік XIX ст. починав думати про зміни недоладних порьадків своједи країни подібно тому, јак зміньались вони громадськоју працеју в Европі, — то јому приходила на думку не та впорьадкована, чи затьажна, чи гостра, повстанська, працьа, котра ј склада прогрес в Европі, — а тільки або вчинок царськиј јакого небудь Петра I, або різньа јакого небудь Пугачова, — в обох случајах катастрофа над громадоју, а не вільниј і спільниј вчинок лучших сил громадських, чи то мирниј, чи повстанськиј. І коли на нового Пугачова де далі все менше було надіји, — то вивчениј россіјанин, котриј бажав зміни в своіх порьадках, все більше спиньавсь на думці про зміни по царськиј волі, коли то сам царь до них додумајетьсьа. Вважливо, шчо навіть декабрісти 1825 р. не прибрали иншого, чим підньати народ до бунту, окрім імені царьа Костьантина!

От на такому то грунті појавивсь з 30-х років в Россіји ј соціалізм із европејських книг. Довго він зостававсь без усьакого грунту, — і зводивсь мајже на саму тільки думку про вольу кренацьку. Та ј та думка стала на грунт тільки тоді, коли до неји прихиливсь і царь. Зараз же показалось, шчо перші соціалісти в Россіји, і Герцен, і Современниковці, перше теж звернули надіју на царську реформу, дуже врізавши ј свого соціалізму. Сам Бакунін писав в 1862 р. „Романовъ, Пугачовъ или Пестель?“, — і вірив в демократичного Романова, так само јак згожувавсь на викуп землі дльа крестьан, правда усіјеји землі. (Русскимъ, Польским и всѣмъ Славянскимъ друзямъ. „Колоколъ.“ 1862. № 122) Мартьјанов з Лондона писав „Письмо къ Александру II,“ јак „народному цареві.“

„Народніј царь“ не оправдив надіји. Також і між панст-

вом московським не знајшлось не тільки Пестелів, а навіть доволі Унковських і Европеусів (дивись в „Колоколі“ 1862. № 126 „адрессъ тверскаго дворянства“ про непремінниј викуп наділу крестьанського усіма станами, а не самими крестьанами, про скасуваньньа дворьанського стану, про земськиј собор і т. п.) Бакунін вернувсь до цілоји соціалістичноји программи, а з другого боку вже тим легче зложив надију на самиј „народ“ і поклонивсь тіні Пугачова, шчо він і в 1862 р. казав, шчо наврьад, шчоб „народ“ потерпів далі, шчо јому не дајуть землі ј волі, ј шчо народ виставить з себе Пугачова, коли з гори не појавитьсьа народнього Романова, або Пестельа. „Народом“ же здавна в Россіји звикли вважати тільки сельан і через те вже з часів „Колокола“ (1862, № 112) программу соціалізму в Россіји почали зводити на слова „земльа і вольа.“*) Тут зложилась в Европі „Всесвітньа спілка робітників“ (Association Internationale des travailleurs), звісно, на тому грунті, котриј був виготуваниј усіјеју історіјеју Европи, і почастно соціальним рухом XIX ст., і між најголовнішьими думками своїми виголосила, шчо „вольа робітників (соціальна революціја) мусить бути ділом самих робітників“ Бакунін і россіјські соціалісти пристали до тијеји спілки, (з 1868 р. а шче більше з 1870) — і зараз же зајавили, шчо руськиј народ, — то б то все таки сельане, — тепер вже готовиј до того,

*) Јак мало в Россіји розуміјуть вагу городового житьтьа з јого осібноју працеју, дльа котроји потрібне шчось инше, а зовсім не земльа, показујуть між иншим і думки кн. А. Васильчикова (Землевладѣніе и земледѣліе въ Россіи и въ другихъ европейскихъ государствахъ“) про те, шчо „робітницька справа в Европі јесть в корні справа *аграрна*“. — шчо „народныя смуты, волнующія современныя общества, имѣютъ свой корень въ безземельномъ состояніи большей части народовъ стараго свѣта“, — і шчо „народныя массы“ хотьать власне здобути „клочокъ земли, колъ и дворъ“. Так мов би то все городське господарство зовсім і не було ј не јесть потрібне льудім. Цікаво б було побачити тепер і хлібороба, такого јакого хоче кн. Васильчиков, напр. без машин, або ј без дзигарів, а шчо робив би напр. лондонськиј, або женевськиј машинистчик, або дзигарщчик (про лікарьа, математика, або мальара вже ми ј не спомина́јемо), коли б јому дали „вольу з замлеју“, „клочокъ земли“, — котрого јак де в Европі, то нігде вже дльа всіх взьати, так јик в Восковиччині, јак де, то він нічого ј не вартиј.— Ми думајемо, шчо јак давно вже пора змінити думку, шчо Россіја тільки крај хліборобськиј, так давно вже пора закинути ј звичку звати народом — тільки сельан-хліборобів, а признати народом усіх, хто робить користну громаді працьу, та здобувати всім јім діјсну вольу: товариську працьу.

шчоб приложити до діла программу спілки, і перш усього до повстаньньа за jiji думки. Jак на доказ — вказували на Ст. Разіна j Пугачова. Треба, казали, тільки пустити внарод „організаторів,“ котрі підібjуть і поведуть народ до того, шчоб повстаньвьам розбити державно-попівсько-панські пута,—а тоді соціалістичні, та шче по думці Прудона-Бакуніна федерально-ан-архичні (безначальні) j навіть безпопівські порьадки, — сам собоjу зложить наш народ. Таких організаторів Бакунін вбачив в нашij молодіжі в школах, котра тоді (коло 1870) знов почала виступати проти російських казенних порьадків і бажати служби дльа народу. Бакунjін став кликати ту „револьуціjну молодіж“ кинути школи і jти заміннти народові Ст. Разіна j Пугачова. *)

---

*) Дивись більш усього Бакуніна „Наука и насущное револьуціонное дѣло“. 1870. Стор. 1 — “единственно нынѣ полезное и спасительное дѣло—бунтъ....“ „Поздравляю молодежь съ тѣмъ, что правительство гонитъ ее изъ университетовъ и школъ въ народъ“. 22—23: „безграмотный, но умный человѣкъ изъ народа серьезнѣе и глубже соціалиbтъ, чѣмъ вы (мы) сами...“ „русскій мужикъ — этотъ урожденный соціалистъ“ 26— „изъ всѣхъ европейскихъ народовъ наименѣе религіозенъ именно нашъ великорусскій народъ,“ 27 „Русскій народъ по преимуществу реальный народъ.“ 29: „Нельзя сомнѣваться, что русскій народъ способенъ ко *револющи*. Со времені Лже-Димитрія по настоящее время у насъ только одинъ неизмѣнный *бунтовщикъ* противъ государства, это крестьянскій народъ и городскіе мѣщане... Народъ никогда не переставалъ бунтовать. Бунтовалъ онъ побѣдоносными массами два раза; одинъ разъ подъ Стенькою, другой разъ съ Пугачовымъ“ і т д. В книзі „Государственность и анархія“ (1873, Прибавленіе А, 19), рьадом з дуже гостроjу крітікоjу „затемняющихъ народній идеалъ чертъ: 1) патріархальность 2) поглощеніе лица міромъ, 3) вѣра въ царя, къ которымъ можна было бы прибавить христіанскую вѣру, оффиціально-православную, или сектаторскую,“ — Бакунинъ каже шче більш рішучо: „мы вѣримъ въ путь бунтовской и только отъ него ждемъ спасенія. Народъ нашъ находится въ такомъ отчаянномъ положеніи, что ничего не стоитъ поднять любую деревню. Но хотя и всякій бунтъ, какъ бы неудаченъ онъ ни былъ, всегда полезенъ, однако частныхъ вспышекъ недостаточно. Надо поднять вдругъ всѣ деревни. Что это возможно, доказываютъ намъ громадныя движенія народныя подъ предводительствомъ Стеньки Разина и Пугачова.“ Ми наврьад багато помилимось, коли скажемо, шчо більша частина россіjськоjі молодіжі, котру судили за соціалізм з 1871 по 1878 р. мала думки близькі до тих, jакі написав Бакунін в своjіх писаньньах 1870—73 р. — Друга частина московських соціалістів, котра видавала „Впередъ“ всильувалась поставити инакшиj погльад на науку j у загалі вдержати більше „западниj“ погльад на соціалізм, — („Впередъ“ т. I 1873, „Знаніе и революція,“ „Очеркъ развитія международной ассоціаціи рабочихъ і др.) — тільки ж патріотізм і

В виписаних в низу словах Бакуніна і „Впередъ,“ котрим подібних ми б могли набрати великі купи з московського соціалістичного письменства, видно перш усього гарьаче серце, котре рветьсьа до діла дльа народа, та при тому видно, шчо воно вірить в те, шчо речі так стојать, јак јому хочетьсьа, —видно, значить, і послідки богословського ј метафізичного погльаду на історију, а до того шче ј те, шчо в московських інтернаціоналістів зосталось шче доволі старого патріотізму, а в соціалістів і ан-архістів доволі шче звичок монархізму, арістократізму, јакобінства, ј те, шчо вони шче не до кінцьа втьагли в себе соціалістичну думку про малу силу осіб (воронів) ј передових льудеј (організаторів) перед силоју куп, народів. *) Почастно тут же видно малу увагу до того, јак привјазујетьсьа зріст соціалізму в Европі до зросту всіх јіјі порьадків і між ними до городсього житьтьа.

віра в скоре повстаньньа свого „народу,“ — теж таки сельан, — привела до того, шчо ј „Впередъ“ так же само величав Пугачівшчину, а в суті діла так само цінив і науку. Так в статьті „1773—1873“ р. посвьаченіј Північно-американськіј революціјі (Прошедшее) і Пугачову (Будущее) „Впередъ“ говорить, шчо „основные (господарські) вопросы справедливаго общественнаго строя не нуждались въ научной и философской обработкѣ. Они были доступны доисторическому человѣку, какъ и крестьянину XVIII в. Но ихъ отложила (через шчо ж?) на будущее политически виработанная мысль періода политическихъ революція,“ шчо „въ манифестахъ безграмотнаго козака было болѣе крѣпкихъ залоговъ, неотвратимыхъ грозныхъ пророчествъ для будущаго, чѣмъ во всѣхъ гуманныхъ „Наказахъ,“ даже во всѣхъ либеральныхъ и радикальныхъ проповѣдяхъ противъ алтаря и престола, раздававшихся на берегахъ Темзы, Сены, Делавера.“ (262) По „Впереду“ „Пугачівшчина“ тілько через те не взьала гори, шчо *особи* јіјі верховодників не мали „подчиняющаго, организаторскаго ума, хорошо-расчитанной воли,“ шчо „смѣлый самозванецъ не съумѣлъ *организовать* возстаніе,“ — шчо Пугачов справди був „вороненокъ, а не воронъ.“ — „Гдѣ же летаешъ ты предсказанный (Пугачов не предсказував, а казав, шчо „*воронъ*,—то б то правдивиј царь,—летаетъ“) ожидаемый воронъ? Долго ли русскому народу ждать свое будущее?“ — так кінчав своју статьтьу „Впередъ.“

(* Про патріотичну философију історију московських гегеліанців од Герцена (Старый міръ и Россія, и т. п.) до К. Аксакова і др. славјанофілів московських, — поруч з патріотізмом кельтофілів і германофілів в XIX ст. ми мали случај говорити в својіј книзі „Вопросъ объ историческомъ значеніи римской имперіи“. Там ми показали, јак в таких случајах богословська думка про вибраниј богом народ, — ставши на грунт старосвітського викльучного патріотізму, — перевернулась в метафізичну думку про зміну передведушчих народів в усьому світі.

Бакунін був за надто вченij, тертij і „західнij“ чоловік, шчоб не вбачати слабих боків своjеjі віри в московськиj народ, — тілько він сам собі j другим заговорьував ті боки j поспішавсь пролетіти над темними хмарами, котрі думка наводилана небі jого віри. *) А мала вдумка в дрібні факти історіjі Московшчини помагала jому так перелітати, або знаходити j там „городських мішчан,“ котрі бунтовали також, jак і крестьане, за народнij (соціалістичнij) ідеал! **)

---

*) Так Б—н сам казав (Наука и насущное революціонное дѣло. 28). „Въ народѣ нашемъ, къ несчастью, еще не много политическаго смысла и нѣтъ еще яснаго понятія о политической свободѣ.“ Трохи вишче він каже: „Одна изъ важнѣйшихъ причинъ долготерпѣливости массъ, несомнѣнно, заключается въ народномъ невѣжествѣ. Вслѣдствіе этого невѣжества народъ не обнимаетъ себя, какъ солидарную и въ своей солидарности всемогущую массу; онъ разъединенъ въ своемъ понятіи о себѣ, точно также, какъ подъ вліяніемъ гнетущехъ его обстоятельствъ, онъ раздѣленъ въ жизни“ (14) Тільки Б—н дума обіjти своjі погльади на народ, — такими словами,— jак „Оставимъ пока вопросъ объ отношеніи народа къ царю въ сторонѣ... Народъ требуетъ теперь только широкой и полной свободы въ жизни: а что ему зь дѣло до того, будетъ ли это свободная жизнь съ императоромъ или безъ императора (24. 28), або: „Но дайте только народу вѣру въ его собственную силу, покажите ему только возможность вырвать крутъ....“ Еге! даjте! Так в тім то j сила шчо „Всесвітньа спілка робітників“ не дурно сказала,—шчо діло волі робітника мусить (може) бути ділом (тільки) jого самого!

**) Справди „городські мішчане“, подібні тім, з котрих з часом виjшли в Европі соціалісти, були задавлені в Московшчині шче в початку своjему, в XIV—XV ст. Ті ж мішчане, котрі бунтовались за царьа Олексіjа — проти осіб начальства, а не проти порьадків, власне j не мішчане, так само jак більша частина „сословіjа“ мішчанського в Росіjі j у XIX ст. jак і ті, шчо j в XIX ст. робили холерні бунти, або jак і ті баби матроскі, шчо робили карантиннij бунт в Севастополі і т. и. Звісно, jак петербурськиj холерниj бунт скінчивсьа викликом царьа Миколаjа I „на колѣни!“ А вже московськиj бунт проти чиновників царьа Олексіjа скінчивсь викликом „многія лѣта великому государю! Какъ угодно богу и царю, пусть такъ и будетъ.“ — Тілько в псковському бунті за царьа Олексіjа можна бачити зерно твердоjі j ясноjі вільно-городськоjі думки, певно, через те, шчо в Пскові наjменше було розігнано старих городьан. Та тілько зерно те дуже вже слабе j не маjе великоjі ваги в суді про мішчан в Московшчині навіть і в XVII ст. — На патріотізмі ж і на малij увазі до подрібних фактів держитьсьа j думка про ан-архізм (безначальство) j про федералізм московського народу. Правда, тепер шче в сельан в Московшчині залишилось „община-міръ“ і там, *де в ніj не завелись кулаки*, т м вона виправльаjетьсьа добре *в тому*, шчо *jіj дозволено робити.* Тільки ж, шчоб московські сельане були без-начальці,

Трохи більше позітівної уваги до всіх тих річеј, до котрих торкались писаньньа таких льудеј, јак Бакунін,— і по крајніј мірі такі льуде, јак сам Бакунін, инакше б гльанули на всьу справу соціалізму в Россіјі, ј сама та справа далеко більше б виграла, ніж тепер. Правда, сам Бакунін наперед виступав проти тих, котрих він називав „попами науки, аристократами интеллигенціи“ і т. и. ј проти тих „позітівістів“ і „револьуціонерів доктрінерів“ в Россіјі, котрі казали (по словам Бакуніна), шчо „народъ развивается точно также, какъ и все живое и существующее въ мірѣ, по неизмѣннымъ законамъ природы. Развитіе всякаго народа обусловливаерся причинами топографическими, экономическими, историческими, пожалуй политическими, но отнюда не зависящими отъ произвола одного или нѣсколькихъ лицъ. По этому никто не можетъ ни ускорить его, ни установить. Народъ двигается незамѣтно самъ собою и освободится, когда прійдетъ его время.“

Ми зовсім не стојімо за всьаких попів науки, доктринерів-позітівістів і т. д., а особливо за россіјських, котрі, думајучи таке, приходили, по словам Бакуніна, то того, шчоб „не тратить силъ по пустому въ тщетныхъ усиліяхъ, отказаться отъ всякой революціонной дѣятельности, предаться исключительно дѣлу своего собственного развитія, движенію науки и сколько будетъ возможно, распространенію необходимыхъ знаній въ народѣ.“ (Народное Дѣло. № 1. 1868).

Ми навіть не думајемо, шчоб крајіна, котра так зосталась позаду јак Россіја од Европи, безпремінно мусила так же довго проходити всі ті ступні, јакі проходили передні кра-

---

та шче ј федералісти, цього ніјак сказати не можна: перш усього ј мір — начальство та шче ј јеке! А потім в сімјі в них „*самъ*,“ „большакъ“ — зовсім деспот. Далі дльа справ ширших, ніж справи одного села, — дльа волостних, земських, державних і в старі часи шче не вспів скластись в Московшчині справди впорьадкованиј федералізм, (Костомаровськиј „федеральниј уклад“ на добру дольу видуманиј) а де далі в московськиј період брав гору все більше монархизм, котриј склавсь по образу „большака“ в сімјі і де далі в народі вкріпльалась пошана ј јакась артістична льубов до начальства — „*грозного* і ласкового,“ кажучи словами „былины,“ а то ј просто до „грозного,“ навіть такого, јак Іван IV. Багато з цього, шчо ми зараз сказали, напр. про патріархальність, про деспотізм „міра,“ про те шчо ці „міри“ — „соединяются между собою только посредствомъ царя-батюшки“ сказано у самого Бакуніна (Госуд. и анархія, Приб. А. 10—17).

јіни,—не думајемо, шчо дітьам тијеј країни не слід рватись до самих најпередніх думок најпередніх країн.

Ми тільки в корні проти того „субјектівізму,“ котриј, починајучи од згаданих статеј Бакуніна, почали виставльати проти „попів науки і доктринерів“ россіјські соціалісти ј „народники“ в заграничніј і середніј печаті,—так само, јак ми проти проповіді викльучних способів служби прогрессу народньому,—„единственно спасительныхъ, насущныхъ дѣлъ,“ чи буде то школа (та шче ј казенна!) чи буде то бунт (та шче ј пугачівськиј!)

Ми не бачимо користи ні дльа јакого „діла,“ а шче більше дльа „народнього“ в тому, шчоб не бачити того, шчо справди було ј јесть на світі, а бачити те, шчо нам хочетьсьа, шчоб було. Ми не бачимо також, шчоб дльа громадськоїі праці безпремінно треба було, шчоб чоловік мав безмірну віру ј у своїі сили, в те, шчо од одніјі труби јого впадуть стіни Јерихону. Ми думајемо, шчо в загалі думка моральна јакого небудь позітівіста Мільльа про те, шчо кожниј путніј чоловік мусить поставити собі метоју „робити так, шчоб вмірајучи, міг сказати, шчо він хоч одну частину справ льудських лишаје хоч трохи в ліпшому стані, ніж він застав јіјі,“—далеко ліпше забезпечује навіть і вірність і постіјність праці навіть кожноїі особи, ніж віра в чудесниј ј скориј послідок од праці особи, або ј цілого гурту. Хај кожниј вибера собі таку верьовку, шчоб тьагти поступ громадськиј, јака јому до способи, чи більше, чи менше передньу, аби тільки вона *вела по прьаміј дорозі дльа поступу ј користі усіјеі громади*, та хај не обманьује себе ј других і про те, шчо він тьагне, ј про те, на стільки він може потьагнути, та хај зна, шчо не одна тільки јого верьовка јесть на світі, ј розуміје ј тих, хто теж тьагне туди ж, куди ј він, та тілько за иншу верьовку.

Тільки ж може ј справди, до таких думок в Россіјі можна було діјти навіть не стільки теорітичноју науколу про поступ громад европејських, скілько гіркоју наукоју фактів, страт, смерті ј т. и. Такоји гіркоји науки багато випало на дольу московським соціалістам з „револьуціјноји молодіжі“ з 1870 р. Та молодіж кинулась „в народ“ рујнувати над-народні порьадки, але „народ“ і не ворухнувсьа, і власне тој народ, котриј в XVII—XVIII ст. најбільше бунтувавсь з Ст. Разіним та Пугачовим — сельане. Логичним по-

слідком того було перш усього роспорьадкуваньньа соціалістичного грунту в Россіјі, — ј шче гірше невпорьадкованність (безсістемність) праці соціалістів. Так одні з соціально-революціјноjі молодіжі“, котрім мало було слова, проповіді соціалізму, котрі рвались до „діла“, та шче ј до діла з скорим кінцем, — з усім своjім народництвом і соціалізмом, — пристали мајже викльучно до руху противуцарського серед вільнодумного панства, а зовсім не до противубагатирського руху серед мужицтва. (Усьакі демонстраціјі, убивства жандармів і т. н.) Тілько на цьому, політичному полі, серед панства, россіјським соціалістам важко витремати перевагу, між инчим через те, шчо јім важко взьати собі перед в науково-письменськіј праці, котру так було занехајали після статеј Бакуніна. З другого боку ті, хто памјата, јак шче недавно в россіјських соціалістичних кругах висміјувано усьаку працьу не серед „народу,“ а серед „інтеллігенціјі,“ а особливо працьу політичну, ті бачать в цих нових виступах московських револьуціонерів зраду діјсно-соціалістичному, діјсно народньому прапору. І справди, коли судити по печатніј праці, то не видно, шчоб тепер в Россіјі багато робилось дльа „народа“ ј серед „народа.“ Певно, шчо робота та не зникла, — та тілько јде вона вже дуже глухо, безписьменно.

З другого боку де-јакі з соціалістів московських, котрі все таки хотьать вдержатись з револьуціјноју працеју серед народу, зробили навіть шче кілька ступнів по дорозі патріотізму далі тих, котрі вже зробили Бакунін і „Впередъ.“ Так в недавно појавившемусьа в Петербурзі листку „Земля и Воля! Соціально-револьуціонное обозрѣніе N 1.“ бачимо, шчо „Пугачовъ, Разинъ и ихъ сподвижники“ звутьсьа вже прьамо „народными революціонерами соціалистами,“ котрих „программа остается и теперь для громаднаго большинства русскаго народа. Поэтому,—каже петербурськиј листок,—ее принимаемъ и мы, *революціонеры-народники.*“ Петербурськиј листок цих „револьуціонерів-народників,“ починајучи історіју соціалістичного руху в Европі тільки з „Всесвітньоjі спілки робітницькоjі“ (1864 р.!!),— пита: чому ж в Россіјі соціалізм не так дужиј, јак в Европі, хоч він би то ј почавсь в тој же час?—і одповіда,—шчо тільки через те, шчо він приходив в Россіју не в народніј одежі. „Соціально-революціонное обозрѣніе“ завидује тим „малограмотнымъ, неразвитымъ, иногда далеко не-

нравственнымъ отставнымъ солдатамъ, деревенскимъ бабамъ и мужикамъ, дѣйствующимъ напр. въ расколѣ, гдѣ они такъ часто поднимаютъ массы народа и ведутъ ихъ за собою во имя какихъ нибудь дикихъ, ни съ чѣмъ несообразныхъ идей, привлекательныхъ для народа лишь какой нибудь каплей правды, которая таится въ нихъ." Шчоб і собі притьагувати не „отдѣльныя личности изъ народа, а массы,"—„Земля и Воля" радить: „Бросимъ ту иноземную, чуждую нашему народу форму нашихъ идей.. Пять лѣтъ тому назадъ мы сбросили нѣмецкое платье и одѣлись въ сермягу, чтобы быть принятыми народомъ въ его среду. Теперь мы видимъ, что этого мало, — пришло время сбросить и съ соціализма его нѣмецкое платье и тоже одѣть его въ народную сермягу."

Рада цьа трохи темна,—і тілько показ на Пугачова, та на роскол, та гарьача похвала „новіј чигиринськіј справі" „Стефановича съ друзьями" трохи пројасньа јіјі. От же јак чуть, то д. Стефанович з друзьјами говорили чигиринським крестьанам, шчо царь хоче дати јім землу, та наслідник не хоче. *) Својіми словами листок „народниковъ-революціонеровъ," коли за тими словами піде ј діло, заставльа ждати цілого рьада вчинків вже зовсім емпіричного бунтовства, в котрому не тілько форма, а ј самі основні політично-соціальні думки европејського соціалізму будуть не тілько затемнені, а ј просто зламлені.

До того треба придати, шчо, коли судити по праці россіјських соціалістів тілько по печаті (а по другому трудно ј судити), то побачимо, шчо в остатні роки цілі дуже важливі боки думок перших россіјських соціалістів-теоретіків, (Герцена, Огарьова, — котриј першиј написав: „народу нужна земля и воля," та прибавив: „и образованіе,"—Современниковців і самого Бакуніна)—думки про зміну теперішніх порьадків в сімјі, про заміну віри наукоју і т. и., залишили мајже зовсів без уваги нові соціалісти-практіки в Россіјі.

---

*) Говорьучи про справу д. Ст—ча, тілько по чуткам, ми може ј помильајемось. Тим більше бажајемо бачити скорше печатниј спис тијејі справи, котриј обіцьала дати „Петербургская вольная типографія" — „Земли и Воли." Тоді можна буде докладнішче судити хоч про те, шчо прибавили „революціонеры изъ интелигенціи" до того, шчо сам „народъ" вигадав в часи звісного „чигиринського діла" 1873—75 рр.

Колись то *сістематично* ј через те широко здумана справа „нового громадського житьтьа,“ або, јак стали казати потім, „соціальноjі револьуціjі“ в Россіjі почалась ставитись зовсім *емпірістично* ј через те вузько, частинами ј навіть протпвурічисто.*) На решті з боку „соціальних револьуціонерів“ почулась рада поставити „народньу револьуціjу“ јакось вже зовсім окремо од всесвітнього громадського поступу, окремо не тільки од всебічньоjі науки, а навіть од науки самого господарського соціалізму.**)

---

*) Про недостачу в россіјських соціалістів і револьуціонерів сістеми ј рівноjі праці проти старих державних, громадських, господарських і церковних порьадків ми вже говорили в „Листку Громади“ № 1, найбільше в статьті „Коли битись, то вже не миритись.“ Хто прочита підрьад писане тими соціалістами ј револьуцінерами за остатні 10 років, навіть статьті одного автора, напр. Бакуніна, тој побачить, јак не постіјно говоритьса в них навіть про одну ту саму річ. Покажем тільки один примір: в „Народномъ дѣлѣ“ читаjемо: „Кто хочетъ быть свободенъ дѣйствительно, въ жизни и въ дѣлѣ, тотъ долженъ устремить *всѣ усилія* свои на уничтоженіе народной религіи“ (Нар. Дѣло, 1868, № 1 13) „Мы хотимъ разрушенія всякой народной религіи и ея замѣненія народнымъ знаніемъ... Наша задача состоитъ по этому *прежде всего*, въ уничтоженіи народнаго невѣжества“ (там. 19) „Мы должны устремить главнымъ образомъ *всю свою пропаганду* противъ царя; должны прежде всего уничтожить въ сердцѣ народа остатки (!) той несчастной вѣры въ царя, которая въ продолженіи столь многихъ вѣковъ обрекла его на гибельное рабство.“ (там. 23) Незабаром пісьльа того Б—н писав: „Была бы большая ошибка со стороны людей, искренно желающихъ освобожденія народнаго, еслибы они открыли прямую войну противъ народныхъ предразсудковъ путемъ книжной или словесной свободомыслительной пропаганды... Основатели Интернаціональнаго общества поняли это превосходно. Если бы они выставили съ перваго раза антирелигіозное и антимонархическое знамя, огромное большинство работниковъ не пошли бы за ними і т. д. (Всесвѣтный революціонный союзъ соціальной демократіи. Русское отдѣленіе. къ русской молодежи 17). Подібні ж незгоди можна б було показати ј по другим річам, напр. по таким, шчо таке справди „революціонное дѣло,“ шчо може ј чого не може робити револьуціонер і т. д. Невигода од таких емпіричних вчинків і ваганьньа шче вбільшуjетьса тим, шчо маjже усьака думка виголошуjетьса виключно-рішучим робом, а часом то ј именем „партіи,“ хоча в Россіjі не ма ј моги ніјакіј партіjі впорьадкуватись і докладно вмовитись не то про способи праці, про „тактіку“ на јаку небудь хвилину, а ј про самі основні думки jiji.

**) Порьад з тим, јак вбільшивсь в „Земля и Воля“ патріотізм, проти „Впередъ“ і писаньнь Бакуніна 1868—1873 рр. вбільшилась в ньому ј зневага науки ј самоjі думки. Тоді було положено, шчо ј безграмотниј сельанин і навіть доісторичниј чоловік може просто пристати до „Інтернаціоналу,“ і з того виводилось, шчо „організаторам“ треба одложити на-

Дійшло до того, шчо тепер, післьа всього писанного про соціалізм на московськіј мові од часів Герцена ј Огарьова, ледве чи не треба в Московшчині на ново починати розмову про те, шчо таке справди соціалізм, такиј, јакиј јесть він в Европі. Мало того, не буде нічого дивного, шчо, коли појавилась між московькими соціалістами думка про те, шчоб „зньати з соціалізма німецьку одежу“ і приньати між соціалістів і Пугачова тілько за тим, шчо він вмів підньати „народ,“—то не буде дивного, коли між ними појавльатьсьа впјать купи, котрі помирьатьсьа і з Романовим, аби він впјать зробив шчо небудь дльа „народу“. Та таки ј у всьому не буде нічого дивного, коли ј з нового московського соціалізму вилупитьсьа нове московське славјанофільство, јак вилупилось старе (Кірьејевських і бр.) з руху ліберального і философського 20—20 рр., а молодче (од Ів. Аксакова до Кельсіјева, Мартьјанова, а далі ј до Вол. Ламанського, „Голоса“, „Нового Времени“ і т. и.) з демократичного руху 50—60 рр.

В такі то глухі кінці завели коли не всіх, то добру дольу, ј ледве чи не самих гарьачих соціалістів россіјських: 1) недостача в громадах Россіјі практичного ј теорітичного грунту дльа соціалізму, такого грунту, јакиј јесть в городськіј, ремеснично-фабричніј, письменніј, вільно-державніј Европі, котра бачила, починајучи з јакого небудь X—XI ст.

уку на післьа револьуціјі. Тепер, коли „догородськиј,“ не кажемо вже „доісторічниј чоловік“ в Россіјі не зробив сподіванноју „соціальноју револьуціјі“ тільки буцім то через те, шчо „організатори“ не вміли „одьагти јому німецькиј соціалізм в рідну сермьагу,“—„револьуціонери-народники“ в „Землѣ и Волѣ“ мусили сказати: „оставьте катихизисы и учебники,“ — мабуть вже ј самого соціалізму. — Погрузитесь въ великое море народное.... уловите ту струю, которая прямо брызжетъ изъ сердца народнаго.....“

Тут не ма нічого дивного, або јакоји небудь особистоји хиби самих видавців „Земли и Воли,“ јак колись не було јіјі і в Бакуніна ј у видавців „Впереда.“ Б—н був чоловік, котриј на својому віку вчивсь не менше усьакого другого з тих, хто боронив науку; видавці „Впередъ“ і в 1873 р. написали статьтьу „Знаніе и революція.“ А все таки ј тој, і другі написали те, шчо ми бачили вишче про науку, доісторічного чоловіка ј соціальну револьуціју. Певно, і видавці „Земли и Воли“ не тільки не дурнішче других, а вчились не менше хоч напр. середнього вивченого чоловіка в Россіјі, коли не більше. Певно, вони не менше ні кого другого поважајуть науку в „післьаревольуціјниј час.“ А тільки вони написали те, шчо ми зараз виписали. І примусила јіх написати це, јак і про „рідну сермьагу,“ *логика*, раз, коли вони стали на ті думки, котрі ми показали вишче, та раз, коли соціалістичниј рух в Россіјі поставлено було на ті підвалини, котрі ми назвемо ј далі в тексті.

безперервниј прогрес через громадську працьу, 2) мала увага до всіх боків того прогрессу ј до грунту јого 3) недостача сістематичної, а не емпірістичної, прилагоди европејських думок до житьтьа власної крајіни ј 4) надіја зразу зробити в Россіјі соціальну револьуціју.

Тільки ж, шчоб там не казало, або робило, хоч би ј усе теперішнье коліно московських соціалістів, а все таки соціалізм в Московшчині піде својеју природньоју дорогоју, подібноју до европејської, — бо все таки, јак не на јесть, а Московшчина вже стала на европејську дорогу. „Городьане" в ніј вже појавились, а з ними ј письменство, ј ремесло, — а між письменними робочими вже појавились і соціалісти. Само начальство ј грошовите панство, фабріканти, вирошчујуть грунт, на котриј пада соціалістична проповідь,—і по всьому, шчо ми знајемо, за остатні роки пада вона најбільше на городських мајстрів, јак і слід було ждати,—і, певно, од них піде ј незамітними дорогами в села. А в тих селах, коли складетьсьа правдивиј соціалізм, то на такому ж грунті, јак і в городах в Европі: на грунті письменства, наукового господарства, вільнодумства ј безвірства, то-б-то зовсім не на тому, на котрому стојали Ст. Разіни, Пугачови ј т. и. І такиј соціалізм, зчеплениј з широким всебічним громадським прогресом, хоч би він виступив на перших порах і не дуже сильним, а мусить піти ј у Московшчині, јак і в Европі, де далі все вбільшујучись, тоді јак старі крестьанські рухи јшли, де далі все вменшујучись од часів „Смутнаго времени," в початку XVII ст., до наших.

Далеко не так запевнена справа соціалізму на нашіј Украјіні. Далеко більше небезпечности в тіј Украјіні, шчо тут розум соціалістичного руху зузитьсьа шче більше, шчо тут закорінитьсьа на довше думка про те, шчо соціалізм у нас позаду, або коло нас, серед нашого сельанства, а не попереду, в европејських городах. Окрім усього иншого завести украјінців в такиј глухиј кінець може ј те саме, шчо справди наші козацькі рухи XVII ст. мали в собі більше прогресивного, ніж московські, — бо наші козаки все таки були близче до тодішньої Европи, — ј те, шчо в нас справа соціалізму мусить іtти поруч з справоју вирадуваньньа својеји породи, з новим нарождіньньам національним,—і шчо в нас більше шче, ніж в Московшчині може взьати силу по вільнодумним, противудержавним

гуртам думка про „своју одежу,“ „своју хату“ і т. и. Думка зробити з Шевченка, а далі, значить, і з јого геројів, козаків ј гајдамак, соціалістів,—јесть вже одна з ознаків такоји небезпечности. А јесть і другі ознаки!

Зовсім не ма нічого дивного, шчо в Шевченка напр. не було јасноји ј міцноји думки про широкиј прогрес громадськиј;—не було јіји в нього не тільки через те, шчо він не мав европејськоји науки, а ј через те, шчо він був патріот, украјнофіл. Украјінська історија шче більше обірвана, ніж московська, бо в ніј не ма навіть і поступу національного збору, ј крајевоји непідлеглости. Ми вже показали в I т. „Громади,“ јак по всім бокам історіји Украјіни з кінцьа XVII аж по кінець XVIII ст. видно перерив і навіть рујіну. З кінцьа XVIII ст. дејакиј прогресс і на Украјіні јшов не тільки під огидливоју покрівлеју державного вчинку ј неволі громадськоји, а ј в „чужіј одежі,“ московськіј, і де в чому, напр. в школі, до останку рујнував те своје, шчо шче зосталось од старовини, і шчо, коли б не було зрујновано, то, певно, поступало б вперед далеко скорше ј ліпше, ніж чуже та шче ј казенне. Не диво, шчо украјінському патріотові, коли він безперервно не огльадавсь на Европу ј у будушчі часи,—нічого не зоставалось, јак вперти своји очі назад, в XVII ст., та в сельанство, котре мајже одно тільки ј зосталось украјінським. Не можна перечети, шчо в украјінському XVII столітьтьу було чимало такого, шчо ј тепер би згодилось в Россіји дльа громадського поступу, ј того,шчо в нашому сельанстві ј XVIII—XIX ст. потроху протьагалась нитка самостојачоји історіји украјінських льудеј. Одно ј друге ми старались доповнити в I т. „Громади.“ Тільки ж такиј перерив і така рујіна, јакі пережила наша Украјіна з кінцьа XVII ст. дурно не обходьатьсьа навіть і без такоји централізаціји, в јаку дісталась Украјіна з XVIII ст.; — та ј само сельанство без городьан далеко шче не заходило нігде. Шчоб не далеко заходити, зпинимось хоч на соціально-політичних справах, то ј побачимо, јак з кінцьа XVII ст. почала не тільки вменшуватись в украјінців сила вільного вчинку, а ј затемньатись думка про корні ј послідки громадських порьадків, думка, котра було в XVII ст. јавно почала рости ј вијасньатись. Так од часів перших повстаньнь проти Польшчі за Косінського ј Наливајка до Гадьацькоји комиссіји 1658 р. росла ј јаснішчала думка про національну вольу ј своју вправу;

од тих же часів до Хмельниччини—думка про вольу крестьанську ј рівність усіх українців, про право всіх на землъу. Між українцьами почали појавльатись льуде, котрі шчиро стојали то за ту, то за другу думку, јак напр. Перебијніс, Данило Нечај, Іван Богун за спільну вольу ј рівність; тіж і багато других за вольу Украјіни од Польшчі, Богун же, Немирич, впорьадчик „Гадьацькоjі комиссіјі“ 1658 р. і др. за своју вольу ј непідлеглисть і од Польшчі, ј од Москви. Спільна прихільність до тих думок заполоньала душі ј таких льудеј, котрі більш думали про себе, ніж про громаду, јак напр. Богдан Хмельницькиј, і висувала на перед громадського руху льудеј таких, јак він, котрі все ж таки не були самими „разудалимі добримі молодцамі,“ „ворамі—разбојнічкамі.“ Взаjемини між всіма шарами громади украјінськоjі од нансько-козацько-міщчанського попівства до сельанства робили те, шчо між тодішніми козаками були льуде, котрі могли виложити ті всі вільні думки, демократичні ј майже чисто республіканські, ј письменно, ј навіть з примірами з історіјі своjеjі ј чужоjі, напр. голландськоjі. В другіј половині XVII ст. вже тільки в Січі держатьсьа скілько небудь јасно ті думки і навіть ростуть аж по часи повстаньньа Јвана Петрика (1692) Тільки ж де далі думки ті стајуть все більш непостіјними, а виголошувати jіх берутьсьа льуде все більше подібні до „воров-разбојнічков,“ такі, јак Івашко Бруховецькиј, демагог „чорноjі ради,“ поки не став гетьманом, а потім „бояринъ и холопъ его царскаго величества,“ а потім јого „измѣнники,“ — або ј сам Іван Петрик, все ж таки пројдисвіт, запроданець татарам, јак Дорошенко туркам.

Видно, шчо по украјінським головам в кінці XVII ст. носились добрі думки, та рідко доходили до серцьа, а шче рідче складались в јасні плани, в міцні заміри,— а тільки ј служили струментом, на котрому грајуть пројдисвіти, або льуде, котрі тільки ј здолјуть, шчо зворушитись ними на час. В XVIII ст. тільки в універсалах Мазепи післьа „измѣны,“ а шче більше товаришча јого Пилипа Орлика (1711—39) видно хоч јасну республіканську думку, та ј то мабудь чи не просто переложену з польського ј виставлену најбільше напроти Петра I з јого царством. Та ті універсали од тих льудеј, котрі полизали в свіј час „руку его царскаго пресвѣтлаго величества“ та попанували над „простими льудьми,“ так і зостались „голосом вопіjушчого

в пустині.“ Остатнїј великиј рух українськиј—гајдамацьке повстаньньа Жалізньака ј Гонти 1768 р. вже мало чим одіјшло по темноті думок од бунта Ст. Разіна ј Пугачівшчини.

Гајдамаччина ј рух 1768 р. дуже вважливі факти, јак протест проти польських державних, панських і церковних порьадків. Тільки ж усьа справа 1768 р. показује, в јакім лісі ј безладьдьу були державні ј громадські думки тодішніх верховодів українського повстаньньа. Вони (архимандрит Мельхиседек, запорожець Жалізньак і сотник українських војаків на польськіј службі Гонта) підньали льудеј „золотоју грамотоју,“ котру мов би то дала цариціа Катерина ј сподівались, шчо та цариціа, котра за три роки перед тим знесла Гетьманшчину на лівім боці Дніпра і вже придушувала ј Січ, та цариціа, котра роздавала крепаків своїм слугам,—потерпить нову Хмельничччину на правім боці Дніпра! До такої „темноти“ треба придати, шчо повстанці 1768 р. все таки показували таку ж вузьку церковну ненависть до католиків і жидів, јаку польські конфедерати мали до благочестивих, (звісні слова: льах, жид та собака —*віра одинака*) та шче ј те, шчо післьа різні в Умані Гонта (по Шевченку „мученик правиј“) і Жалізньак (по Шевченку „душа шчира“) поробили себе не тільки першиј гетьманом, а другиј полковником,— а шче ј кньазьами Смільанським і Уманським, поділили здобич по чинам (при чому Жалізньак продав в Кијів три скрині з сріблом). До того це все нове козацтво одрізньало себе од тих хлопів, котрі думали тепер, побивши панів, стати самі всі рівними з тими вільними козаками: коли треба було ховати ті трупи, котрих побили в Умані, то гајдамаки не захотіли того робити, а примусили мужиків, зігнавши јіх з навкола. Післьа цього всього уманськиј рух не тільки не можна взьати за прогрессівниј рух дльа все таки европејськоїј країни в XVIII ст., а навіть за рух по шчиро запорожським громадсько-товариським думкам XVII ст. Коли до темноти ј безладьдьа, јакі показались в руху 1768 р. шче прибавилась невольа ј салдатчина царсько-российська — то не диво, шчо багатші наші сельане стали думати тільки про бариш на копіјку, хоч би з свого брата сельанина, а біднїшчі ј у најгарьачішчі часи (з 1855 р.) втішались темноју мріјеју про те, шчо, мовльав, царь кличе всіх в козаки, або буде землью ділить між мужика-

ми, — або про јакијсь „слушниј час,“ котриј хто јого зна звідки ј јак настане.

Ось на таких то обірваних та затемнених думках наших сельан, на споминах таких темних рухів, јак уманська різньа 1768 р., зріс Шевченко ј переніс їх в своїї поеми, покладајучи надіју, шчо нові „Гопти“ піднімуть знову „правду ј вольу“ на Україні. До такого то темного ј хисткого грунту приjдетьсьа спуститись українським соціалістам, коли вони, признавши Шевченка соціалістом, захотьать „одьагти европејськиј соціалізм в одежу“ думок і мріј українського сельанства. І в Московшчині тепер тој, хто б захотів, не вважајучи на те, на чому виріс соціалізм европејськиј, опертись тільки на само теперішньє сельанство,—тој мусив би покинути все те, шчо вигадала Европа на вжиток льудім з XV — XVI ст.: все ремесло, фабрики, науку, ј на решті, мабудь, чи не зостатись з царством, а навіртьака ј з попівством. На Україні то б було шче гірше, бо на Україні не ма тепер і того городового життьа, јаке все таки вже завелось в Московшчині за остатні двісті років і јаке все таки пуска корні ј у села. Звісно, це все даремна розмова, — і тепер все рівно ні Пугачівшчини, ні Уманьшчини не може буте, а шче менше може бути, шчоб вона розіјшлась по всіј Россіји ј узьала гору над усім. Одно, шчо може бути,—це те, шчо ті соціалісти наші, котрі б важили тільки на Пугачівшчину та гајдамаччину даремне б потрапили своїї сили, навіть і тоді, коли б їм пошчастило зробити кілька невеличких бунтів: бо повстаньньа тоді тілько пускајуть по собі слід, коли вони робльатьсьа зза незаплутанних, јасно-поступових думок. Тоді ј маленьке повстаньньа, котре буде на свіј час роздавлене, все таки стане одним з показчиків наступајушчої великої зміни, чи револьуції.

Тільки ж хоч би ј усі московські соціалісти, залишивши приміри европејського широкого соціалістичного руху, вдарились на саму проповідь і почин Пугачівшчини серед сельан, (чого на самому ділі не може стати)—все таки з того не може вијти такої шкоди дльа соціалізму в Московшчині, јак у нас, коли б ми, то слідом за ними, то недоладу зрозумівши думку про те, шчо соціалістичну справу, јак усьаку всесвітньу справу ј думку, треба прилагодити до усьакої країни ј породи льудської, та вбачивши, шчо в нас најбільше непорушена українська

порода в сельанстві,—сами обернули всі наші сили тільки на те, шчоб підбивати наших сельан до новоjі гаjдамаччини.

Ми вже сказали в I т. „Громади,“ шчо московські соціалісти можуть спеціалізувати своjі сили, зужувати своjі програми далеко більше, ніж наші, бо в Московшчині дльа поступу громадського працьуjуть далеко не одні тільки соціалісти. Тепер ми шче скажемо, шчо московські соціалісти можуть робити проби скидати німецьку одежу з свого соціалізму j одьагати jого хоч в „радьельну сорочку“ роскольників, або j у „каьтан“ самозванного крестьанського царства,—бо все одно европеjство j европеjськиj соціалізм приjде до них і в села з городів, котрим од Европи вже не одірватись.

У нас не так. У нас ніхто не думаjе про нашого мужика, окрім малоjі купи одвертих украjнольубців і народольубців, та j з тих тепер виступаjуть скільки небудь постіjно тільки отверті соціалісти. На руках цих украjнольубців і соціалістів лежить на Украjіні всьа купа культурноjі праці, без котроjі тепер не може вистоjати ніодна льудська порода, без котроjі не може обіjтись ніодна европеjська громада. Украjінські громадівці мусьать стати до того, шчоб поправити все те лихо, jаке зробила пашим льудім дольа, увірвавши наш історичниj поступ на всіх боках життьа: державного, громадського, господарського, розумового. Украjінські громадівці мусьать взьати на себе страшенну працьу—поправити страту нашоjу Украjіноjу своjіх городських шарів громади з jіхньоjу наукоjу, ремеслом, більшоjу рухливостьу, вільним духом, сміливим виступом словом і ділом проти всьакоjі неволі j неправди громадськоjі і т. и. Ми не станемо тепер говорити про це докладнішче, бо ми вже сказали своjі думки в I т. „Громади,“ де ми зачепили всі справи громадські, до jаких, по нашому, мусьать стати украjінці громадівці, — од *азбуки до оружного повстаньньа громадського*. Тепер ми спинимось на тому, шчо тільки дуже коротко зачеплено було нами в писаному ранішче.

Скрізь в Россіjі соціалісти мусьать звернути велику увагу на сельан, шче більше, ніж звертали доси,—бо доси в Россіjі більш говорилось про „деревню,“ про „аграрный социализмъ“ і т. и., ніж справди робилось шчо дльа них.

Все таки Россіја переважно сільська країна, — а також все таки в цілij купі сільських льудеj в Россіjі залишилось більш і товариських звичок, і руху до волі, ніж в цілij же купі зовсім вже забитих і розділених один од одного міщан, і простих, а часом і самих підпанків. Гріх було б не покористуватись такими забутками хоч старосвітськоjі, додержавноjі j допанськоjі волі j товариства в сельан руських, а між ними таких напр., jак громадське обладуваньньа полем, вигонами j т. и. Одже ж покористуватись дльа поступу громадського тими всіма забутками старосвітськоjі волі j товариства між сельанами, а також і споминами про старі вільні рухи j протести, можна тільки тоді, коли поступові гурти не будуть підлагожуватись та спускатись до них, а коли вони тільки вчепльатьсьа за ті забутки j спомини, шчоб потьагти сельан наперед, підньати jіх до себе, зчепивши jіх до тих нових зростків, котрі все таки вспіли поjавитись серед наших поевропеjених городів, і в котрих все таки лежить тепер наjбільша поступова сила в Россіjі, jак і в Европі.

Шче більше це все прикладаjетьсьа до Украjіни j до праці украjінських громадівців.

Виступаjучи серед наших сельан, — цих безперечних украjінців, — приміром европеjських городьан, — украjінські громадівці мусьать приложити своjу працьу j до того, шчоб вменшити одміну, jака тепер jесть на Украjіні між городьанами j сельанами j jака буде де далі вбільшуватись, коли ніjака сила не виступить проти того з сістематичноjу працеjу.

Jак тепер росходьатьсьа городьане j сельане на Украjіні, це можна б було jасно показати, jак би в нас був шчот городського j фабричного льуду по породам, мовам та освіті по всіj Украjіні. Але того не ма. Скільки небудь здібниj до цього шчот маjемо ми з однодневного перепису Киjіва в 1874 р.*) Там ми бачимо між инчим ось шчо: всього льуду в Киjіві 127,251. З них родилось у Киjіві 36,005, в Украjіні обох боків Дніпра (Югозападный край, Мало-

*) Кіевъ и его предмѣстія по переписи 2 Марта 1874 г., произведенной и разработанной Югозападнымъ отдѣломъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. 1875.

россія, Новороссія) 57,865, — вкупі *родом з Україпи: 93,870=73,85%*,—з Московшчини 16,872, з Білоjі Русі 10,515, з Польшчі 2,371 і т. д. А по мовам записало себе: *українськоjі мови* (малорусское нарѣчіе) *38,553*, казенноjі руськоjі (общерусское нарѣчіе) 48,437, мужицькоjі московськоjі (великорусское нарѣчіе) 9,736, (вкупі цих двох 58,173) білоруськоjі 1,479, польськоjі 7,863. З цього ми бачимо, шчо *українськоjі мови записало себе в Киjіві не 73,85%, а тільки 39,26%*, та j то, мабудь, шче jака дольа jіх записалась так через те, шчо переписчики питали не про ту мову, jакоjу тепер говорить хто, (langue parlée) а про *рідну мову*, (родной языкъ), а багато з тих, в кого рідна мова була українська, потім змінили jіjі на другі. Порівньаjмо з цим, jак держатьсьа своjеjі мови польаки: ми бачили, шчо приjшло в Киjів з Польшчі тільки 2,371, а говорьать польськоjу мовоjу 7,863 (з них православних 185, католиків 6,963; католиків руськоjі мови тільки 1472). По шчотам киjівського перепису важко судити про письменність шчирих украjінців в Киjіві, але можна думати, шчо між ними власне наjбільше неписьменних і шчо в них і украjінська мова задержалась власне через jіх неписьменність. Можна думати, шчо мужицькоjі московськоjі мови записали себе наjбільш неписьменні j шчо, значитьсьа, з 16 тисьач льудеj з Московшчини неписьменних у Киjіві не більш 9 тисьач. Всього ж неписьменних у Киjіві 66,219, і між ними православних 53,953, а киjан родом 35,603. Наjбільше ж киjан над некиjанами в тих частьах: (Куріневському кварталі, в Лукjановському, Плоськіj, передмістьах), — в тих, де наjбільше записалось льудеj і украjінськоjі мови, і де наjменше j письменних. Коли ж між киjанами письменних тільки 26½%, а між некиjанами 35%, то можна думати, шчо приjшовшиj в Киjів льуд, хоч би з украjінців, стаjе письменним і вкупі тратить украjінську мову. Оврім того велика купа письменних мусить бути j не з Украjіни. Коли так, то j виjде, шчо в Киjіві украjінська мова j неписьменство jдуть поруч!

По перепису киjівському 1874 р. не можна зробити докладного шчоту ремеслового навіть і в загалі. А до того шче переписчики j зводчики шчоту льудеj (д. Чубінськиj і др.) не зробили таблиці ремесників по всім мовам руським, — і через те не можна зовсім бачити, чим працьуjуть і живуть киjане украjінськоjі мови. Тільки ж зваживши на те,

шчо најменше украјінськоjі мови показано в тих частьах, де најбільше ремесників і в загалі дійсних городьан (в Дворцовій, Старокијівській часті,—најбільше на Крешчатику,—в Подольській), то вијде, шчо украјінська мова ј ремесло зовсім не сходьатьсьа до купи, јак і украјінська мова ј письменність.

По цьому шчоту Кијіва можна судити, јакиј то слабиј тепер грунт украјінського соціалізму. Ми скажемо навіть ширше: по цьому шчоту видно, јакиј слабиј грунт соціалізму на Украјіні в загалі, навіть коли б усі письменні льуде ј ремесники в тамошніх городах прихилились до соціалізму,—звісно московськоjі, або польськоjі мови—або в других городах,—жидівськоjі, коли б такиј заложивсьа.*) Між городами ј селами скрізь іде незгода, і навіть в такіј землі, јак Франціја, після того јак Париж 1789—93 рр. справди дав вольу ј купу землі сельанам, все таки села не јдуть за парижським і в загалі городським соціалізмом, а помагајуть душити не тільки соціалізм, а ј републіку, — і між ними не тільки сельане в јакіј небудь Бретані, дльа котроjі мова французсько-городська зовсім вже чужа, а ј в усіј північніј Франціjі шчиро-французськоjі мови (langue d'oui) Шчо ж буде, коли городи на Украјіні зовсім видільатьсьа з украјінських сел і з своjеjу освітоjу, і з неукраjінськоjу мовоjу? Про це б варто подумати ј соціалістам московськоjі, польськоjі ј жидівськоjі мови, — котрі б мусили в проповіді серед льудеј јіхньоjі мови нальагати на те, шчоб ті льуде јак мога близче держались до украјінського сельанина, ј мусили б помагати украјінцьам в проповіді соціалізму ј на украјінській мові серед сельан, і тих, шчо зостајутьсьа в селі, ј тих, шчо переходьать в город.

Тільки ж ми занадто привикли, шчо украјінцьам ніхто

---

*) В закладі соціалістичноjі проповіді серед жидів в Россіjі і в Австріјській Русі, јесть велика потреба ј најголовнішче діло т. зв. „жидівськоjі справи“ по тих сторонах. В книжецці „Про те, јак наша земльа стала не наша,“ ми зробили шчот жидам і праці јіхніјі на нашіј Украјіні, з котрого виходило, шчо жидів усіх у нас 1.300.000; з них четвертина робітників, а решта шахрајів (купців, факторів, шинкарів і т. д.). Треба ж, шчоб хто небудь поніс до них думки соціалістичні, а најбільше до 400.000 робітників, котрих треба ж одірвати од шахрајів і звести з другими робітниками. А цього ніхто не зробить так, јак соціалісти з жидів і на тіј мові, котроjу тепер говорьать наші жиди.

не помагае,—то ј на цеј час будемо довольні, коли в цьому нашому бажаньньу, шчоб соціалісти неукраїнських мов серед України вменшували „націоналізм“ і вбільшували „інтернаціоналізм“ кожниј серед льудеј своjеjі мови, не побачили „вузького націоналізму“ в нас самих. Все таки најважчі тьагарі соціалізму на Україні мусьать взьати на себе самі украjінські соціалісти. Ніхто, јак вони, мусьать взьатись за те, шчоб не дати в кінець розділитись городам і селам на Україні на дві, чи три, чи чотирі породи. Дльа того вони мусьать тільки звернути більше уваги на тих льудеј, котрі переходьать з сел украjінських в городи. А таких чимало.

По перепису кијівському видно, шчо в Кијіві окрім природніх 36 т. кијан живе 57 т. льудеј з України і між ними з кијівськоjі губерніjі 32 т., з черниг. 8 т., з полт. 4,372,—то-б-то најбільше з тих губерніј, де украjінська порода најчистішча. От у тих то льудеј треба задержати украjінську мову ј думку, через шчо задержитьсьа ј спільність jіх з украjінським сельанством.

Најбільш усього тут може стати в пригоді письменство ј школа. Треба, шчоб украjінець, коли він схоче розширити своjі думки, міг зробити це за помічьчьу украjінськоjі книги,—инакше він або зостанетьсьа таким, јак і був, або візметьсьа до чужого, хоч з стратоју часу і з перерывом ниток, котрі вјажуть јого з своjіми. Вже ради ціjеjі страти часу ј цього перериву хтось та мусить постаратись, шчоб украjінськиј сельанин, виходьучи з теперішньоjі сільськоjі темноти, а надто переходьучи в город, міг здобути собі всьаку науку на украjінськіј мові. В тих породах льудських, котрі мајуть хоч державну непідлеглість, в такому случају все таки помага ј казенна школа. На Україні, (викльучаючи хиба трохи Галиччину), про поміч казенноjі школи нічого ј думать. На Україні, шчо в Россіjі, тільки пісьльа того, јак настане в Россіjі хоч уставне царство, можна буде сподіватись хоч волі закладати неказенні украjінські школи, та ј то не без противенства московсько-всероссіјських централістів, јаких чимало знајдетьсьа і між правими, ј між лівими россіјанами, між отвертими московськими націоналістами і між псевдо-космополітами. В усьакім разі устав державниј (конституціја) дасть хоч основу волі дльа украjінськоjі школи в Россіjі, і тоді тільки ј зможе

виступити широко-впорьадкована працьа українська дльа того, шчоб понести українське письменство в села та вберегти дльа украјінства письменних льудеј і городьан-ремесників та техників усьакоји, корисноји теперішниј европејськиј громаді, праці. От через шчо, кажемо шче раз, і дльа украјінців-соціалістів справа зміни державних порьадків в Россіји, і в них справа волі усьакоји породи ј громадського вчинку, зовсім не послідньє діло на теперішньу хвильу.*) Справа ж украјінства серед городьан, звісно, така справа, котра потрібује впорьадкованоји праці не одного часу. До неји треба готуватись і ставати ј тепер, і далі,—ј до констітуціји в Россіји, ј післьа неји. В деjаких частинах нашоји Украјіни, шчо в Австріји, напр в Галиччині, на неји можна нальагти ј зараз же.

Најпершим ступнем в ціј праці мусить бути впорьадкованьньа *громадівсько-украјінських товариств* між льудьми усьакоји потрібноји громаді праці по городам на нашіј Украјіні, (corps des métiers) —а далі впорьадкуваньньа праці над тим, шчоб виробити потрібне јім письменство на українськіј мові. І з тим, і з другим треба поспішатись, јак і в загалі з поправкоју усіх хиб старшого, до соціалістичного, украјнольубства, котрі ми показали вишче ј у II т. „Громади:“ таких, јак розрив з европејством, замкнутість думки ј праці в Россіји, провінціальність, невпорьадкованність і т. и.

Не забуваjмо, шчо дльа нас, јак дльа льудеј, котрі маjже цілком поставлені під чужі руки, страшна не тільки чужа невольа, а ј самиј поступ чужих льудеј, коли з ним поруч не іде ј наш поступ наперед. Треба нам тільки трошечки впинитись на одні́м місці,—і зараз же ми зостајемось позаду, а поступ наших сусідів і чужих льудеј на

*) На всьакиј случај ми мусимо сказати, шчо најдужчі виступи проти самодержавства більш усього можливі ј корисні там, де сидить корінь јого, — в столицьах, — і вже через те украјінцьам більш способна працьа соціальна ј культурна, ніж політична, і всього більше серед мужицтва сільського ј городського. Це особливо мусить так бути, поки в Россіји усьакі противудержавні виступи будуть робити самі тільки молодші льуде, теоретики, студенти, — а не старші, практики, земці ј т. д. Звісно, коли б напр, земства ј „провінціальні“ виступили проти самодержовства, то тоді б другиј був і послідок, ніж тој, јакиј виходить з теперішніх виступів молодіжі. Та ј тоді дльа украјінців, јак ми вже казали не раз, менше буде ваги в тому, јакиј напр. в Россіји парламент, ніж в тому, шчоб було најменше самодержавства, царського ј чиновницького, та державноји централізаціји.

нашіј землі розстројіть нас на кілька часу не дуже меньше, јак і невольа. Ми могли б це доповнити десьатками примірів із нашоји історіјі з XVI ст. та приведемо тільки кілька јіх з новішчих часів і з того кругу, в котрому доси всього більше приложили праці украјнольубці,—з письменства.

Нове письменство украјінське, пісьа перериву јого в XVIII ст., підньалось між ничим на грунті всероссіјського руху проти „високопарноји“ поезіјі, з бажаньньа перенести очі од столиць до сел, — котриј рух і котре бажаньньа зајшло з кінцем XVIII ст. і в Россіју. Думки ті знајшли у нас наіліпшиј грунт, і в нашому, тоді шче не великому, поділу льудеј на стани (класси), в нашому новому панству, шче тільки недавно перевернутому з козацтва, котре вјазало шче наше панство з мужицтвом, і в нашіј мужицькіј словесності, котра, будучи мужицькоју, все таки добре погладилась і тими вивченними классами, јакі в XVII—XVIII ст. шче не одірвались од мужицтва. Коротко кажучи, тој новиј передовиј европејськиј дух, пријшовши до нас через столицьу, знајшов у нас, власне в нашіј тодішніј провінціальності і в наших забутках з старовини, добриј дльа себе грунт. Тільки ж в тім то сила, шчо ј забутки нашоји старовини XVII ст, тим то ј були добрим грунтом дльа нових европејських думок XIX ст., шчо в свіј час наша старовина письменська (напр. театр, вірша, приказка ј казка, сама дума ј пісньа) або ј громадська (братства, всеспільне рицарство козацьке, котре почало становитись республіканським і по думкам) були близькі до колишньоји новини европејськоји. А зајіла наші добрі вчинки власне провінціальність XIX ст., котра де далі все більше одсувала нас од европејськоји новини. Новиј всеевропејськиј письменськиј рух на нашому грунті дав такі дльа свого часу добрі вчинки, јак Котльаревськиј, Василь Гоголь, Гулак і др.,— котрі показали такі початки „простого“ письменства, јаких не було тоді в Московшчині, через столиці котроји пријшов до нас і рух тој. Тільки ж ті початки не були підперті јасноју науковоју думкоју ј громадським впорьадкуваньньам, — і через те, хоч на початках нового украјінського письменства зріс Микола Гоголь, та зробив він конечну зміну письменства не в нас,—а в Московшчині! Ми ж зостались позаду! А зоставшись позаду, мусили далі встојувати не тільки проти казенних порьадків, а ј проти громадського поступу в Московшчині, котриј теж повернув нас в провінціалів.

Те ж саме сталось і з нашим всеславјанством (про котре ми говорили в II т. „Громади“), з нашими початками науки про мову ј житьтьа мужицьке, з усіма добрими вчинками харьківських і кијівських украјнольубців 30 і 40-х років.

Те ж саме сталось і в 60 роки, в часи „Основи“ ј опісльа. Ми хвалились тоді, шчо в нас все письменство „простонародньє,“—котре однаково зачіпа всіх наших льудеј „од најпростішчого сельанина до просвішченного европејськоју науко́ју пана“ (Переднье слово д. Куліша до „Хати, јого ж „О простонародности украинской словесности.“ Основа, 1862 № 1) Ми хвалились, шчо в нас највченішчі льуде најбільш усього звертајуть уваги на мужицтво, берутьсьа за јого освіту ј шчо тим вони заложать міцну основу нашому письменству. Москвини, шчо видавали „Современникъ,“ питались і собі: чи може бути самостојаче украјінське письменство? а одповідали, шчо чому ж ні? і сподівајучись, шчо украјінці најбільше нальажуть на книги, котрі будуть попульаризувати науку, нагадували, шчо на цьому полі так мало зроблено ј у московському письменству, шчо украјінцьам не важко буде не тільки не зостатись позаду, а ј випередити „старших братів.“

Ми знајемо тепер, шчо украјінці зостались позаду,—стільки ж через себе, скільки через ворогів, противенства котрих треба було ждати наперед, і наперед треба було пригадати, јак обіјти јого. А колись то „Основа“ось јак похвальалась словами „живо-прочувствованной и задуманной статьи молодаго ученаго,“ автора статьи „Русскій патріотизмъ:“ „Малорусская литература (и теперь) доказываетъ, что она создается не на пескѣ, а на твердой почвѣ, и въ своемъ настоящемъ имѣетъ прочные залоги будущаго развитія, что она достаточно опредѣлилась для того, чтобы не затеряться въ журнальномъ хламѣ, подъ вліяніемъ цивилизаторскихъ внушеній Русскихъ патріотовъ. Сомнѣваться въ этомъ могутъ только они—патріоты скептики. Но всякому свое: имъ—теорія, намъ—жизнь; имъ — проповѣдь, намъ—дѣло; имъ—ораторское искуство до самоослѣпленія, намъ—зрѣніе и слухъ...“

Тепер наврьад хто стане перечити, шчо не тільки „дѣла и жизни,“ а навіть „зрѣнія и слуха“ не дуже то „мы“ показали в боротьбі проти „русскихъ патріотовъ“ і в служ-

бі украјінському народові, — ј шчо не пројшло року післьа того, јак „Основа“ напечатала цьу похвалку молодого украјнольубцьа,—јак настав в Россіјі впјать перерив мајже всьакоји украјінськоји праці на кілька років.

Тільки з 1868—69 рр. знов стали показуватись праці россіјських украјінців, — перше етнографичні, а потім і другі, не такі сирі, — а трошки згодом можна було побачити новиј вид украјінства, частина котрого јасно показала вольу пристати до самих передніх европејських гуртів. В цьому, а також і в тому, шчо тепер вже дужче виступа на поміч россіјськіј Украјіні галицька, де украјінство може вільнішче впорьадкуватись, јесть вже трохи поруки, шчо на цеј раз украјінство витрема більше. Тільки ж напевно цього сказати не можна. Нове, громадівське украјінство підніма не один меч проти теперішніх порьадків і проти нього мусить підньатись теж не один меч. Наступа ј мусить шче наступити, кажучи словами Шевченка, „времја льуте!“ Під натиском соціалізму в Европі наступа час заміни царств республіками,—в Россіјі кінець самодержавного царства, в Россіјі ж і Австріјі до того прикладајетьсьа суперечка породнього федералізму з централізмом. Далі скрізь все чистішче буде ставитись і громадівськогосподарська справа. Старі порьадки не подадутьсьа ж без спору,—ј не буде дивного, коли Европа не забаром знову переживе 20-ті роки: Метерніха, Касльрі і т. н., а Россіја—Аракчејева. Новому украјінству, — з јого громадівством і федералізмом, — приједтьсьа витерпіти всі вдари старих сил, а до того вистојати в перетьажці з поступом лішче впорьадкованих поступових сил у сусідів. Украјінцьам треба товариства та товариства, праці та праці скрізь од Кубані до Тісси!...

Звісно, ті думки, до котрих тепер пристаје нове украјінство, витремајуть, бо то думки всесвітні. Тільки ж дльа того, шчоб вони, јак слід, пријньались на нашіј Украјіні, треба, шчоб хтось та прилагодив јіх до украјінського льуду ј країни, а це ніхто не зробить так, јак свідомі себе украјінці, та ј не кілька чоловіка, а цілі впорьадковані гурти. А таких гуртів може ј на цеј раз не знајдетьсьа на нашіј Украјіні, јак не раз не знаходилось раніш че, јак не знајшлось в 1845—46 і в 1859—63 рр! А час тепер гарьачиј і потреба на такі гурти ј јіх працьу велика і

по селах, і по городах на нашіј Украјіні, — а де в чому навіть вијать час тепер не менш вигодниј, напр. дльа украјінського громадівства перед московським, јак було з справоју „народніх книг“ тоді, коли покладав на нас надіју „Современникъ.“

Так, коли обернемось напр. до стану, до котрого дійшла громадівська справа в Россіјі; то побачимо, шчо він робитьсьа дуже спосібниј дльа украјінськоји праці. Окрім того, шчо тепер вже дуже підорвалось всероссіјство в соціалістичніј праці ј вијаснилась потреба крајевого впорьадкуваньньа јіји, —послідки руху нашоји молодіжі „в народ,“ вијшли не зовсім такі, јаких ждали напр. в ті часи, коли Бакунін писав своји поклики до тієји молодіжі. Рух „в народ“ звернув на себе увагу ј у так званіј „інтеллігенціјі,“ на котру дехто з россіјських громадівців радили махнуть руками, јак по меншіј мірі на трутів. І в одних він звернув на себе увагу, більш навіть јак рух противудержавниј, ніж господарськиј,—(з того виходила напр. всеспільньа прихільність до вчинку д. Засулічевоји),—а в других власне своїм широким звјазком з усім прогресом політичним, соціальним і науковим. Далі, тоді јак де-хто з соціалістів з „інтеллігенціјі“ одкидав науку теорітичну ј техничну і т. инші вигадки „буржуазного світу,“ або одкладав јіх на „післьа револьуціјниј час,“ льуде з самого „народу“ показали, шчо вони напроти того раді здобути в своји руки ту силу, ј між ними показались такі особи, котрі навіть книжноју науклоју,—не кажучи вже про ремесло,—обігнали багато з тих „проповідників“ соціалізму ј „організаторів“ з „інтеллігенціјі,“ так шчо вже час мабудь покинути це старе слово; де далі все більше вијасньајетьсьа власне серед самих мужиків недостача голоји проповіді мужицького повстаньньа.

Треба сказати, шчо јакі б не були хиби прихільників украјінства, — а в них ніколи не доходило до того, шчоб вже зовсім так вузько ј голо зрозуміти „народньу“ або „соціальну“ справу, јак вона розумілась чималоју долеју россіјських соціалістів недавніх шче часів. Навіть, коли вона не розумілась украјінцьами доволі јасно ј не ставилась широко на ділі,—то чулась все таки не зовсім вже вузько. Так і украјінці часом не знали, чому вчитись: в загалі напр. науки природні, техничні, ремеслова праца не дуже

то прихильала до себе украјнольубців, — далі мајже завше здибујеш, шчо хто з украјінців зна своју мову, тој не зна чужих і навиворот; — та ніколи ми не чули в украјінських кругах ради одкинути зовсім науку, або ј одложити јіјі „на другиј день револьуцііјі". В остатні роки однoју з најбільших незгод між украјінськими громадівцьами ј великoју долеју россіјських було також і те, шчо украјінці хотіли поставити в себе соціалістичну справу на ширших підвалинах: поруч, і з волеју државноју, і з зростом усіх пород льудських, та науки, ремесла, умілости.

Тепер увесь ход житьтьа приводить більші купи льудеј до тих думок, јаких держалась невеличка купка украјінських громадівців. Хто дасть добру страву цим думкам на Украјіні, тој поведе за собоју передові јіјі гурти і з панства, ј з мужицтва. Замітимо тут, шчо напр. письменство россіјське, дозволене ј недозволене, середнье ј закордонне, не може на цеј час дати тијеји страви: дозволене через те, шчо царська цензура јого зајіла, недозволене — через те, шчо „револьуціјні" кружки россіјські мало дбали про такі речі, јак письменство ј шчо навіть були шче недавно між ними такі, де, јак каже один із товаришчів јіхніх, дивились на письменство мајже так, јак колись рицарі середніх віків. Россіјське письменство теперішнього часу страшенно зосталось по заду од цілоји купи нових думок по справам політичним, соціальним, культурним — так шчо важко вибрати ліпшиј час, шчоб поборотись з ним в живих гуртах на Украјіні.

Навіть десьатка два-три поважно, та правдиво ј вільно написаних книг про Украјіну, јака вона була, је ј мусить бути, про Россију ј инши славјанські крајіни, — про громадські рухи в Европі з XVI ст.: ремесницькиј, державниј, розумовиј, умілостниј, а почастно про рух соціалістичниј, а також книг, котрі б давали хоч не широкиј, та докладниј образ новішчого европејського наукового погльаду на природу, ј книг ремесничих, — ці кілька десьатків книг, коли б појавились незабаром, зробили б велике діло. Вони зпинили б втікачку наших молодих льудеј од Украјіни ј украјінства, давши јім могу пізнати своју крајіну ј породу ј причепитись до всесвітніх думок і інтересів за помічьчу украјінського письменства, ј показавши јім, јак можна служити всесвітнім интересам на украјінскиј ниві.

Діло тепер за тим, чи знаjдетьсьа на Украjіні, а наjбільше серед украjінських громадівців доволі льудеj, котрі б зараз же стали до подібних письменних праць, а коли ні, — то чи зробитьсьа хоч частина цих праць, котра послужить приміром дльа молодіжі, шчо тепер вчитьсьа по вишчих школах. В тіj молодіжі старші мусьать вкоріньати думку, шчо тепер тільки льуде з спеціальноjу наукоjу (все рівно, чи ремесловоjу, чи теорітичноjу) можуть зробити шчо небудь міцне дльа громади, а шчо почастно дльа украjінства проjшов час, коли можна було вдовольньатись добрими словами та працеjу на гульанках. *)

Од того, чи більшу, чи меншу працьу, j у загалі, чи більше, чи менше впорьадкуваньньа j у Россіjі, j по за Россіjеjу покажуть украjінські громадівці власне в теперішні часи, поки в Россіjі шче ламлетьсьа самодержавство, залежить і те, чи встоjать украjінці, jак шчось самостоjаче, котре безпосередно jде до великоjі мети прогресу европеjських громад, чи ні, — чи підуть вони jак прихвостні за сусідами, скорше всього за москвинами. Безперечно, констітуціjа в Россіjі дасть вольу чималіj купі праці украjінськоjі, наjбільше породно-науковіj: тоді заложатьсьа на Украjіні заклади подібні славjанським Матицьам і притьаг-

---

*) Історіjа породнього руху, напр. славjан, показуjе нам, jакоjі твердоjі праці Jунгманів, Шафариків, Палацьких і т. и. вона коштувала. Коли б треба було доповнити прикладами Европи, шчо такоjі ж праці потрібуjе j рух соціалістичниj, то ми б нагадали, пропускаjучи старі приміри, хоч напр. те, шчо в „Всесвітніj спілці робітників“ були такі льуде, jак К. Маркс, — з перших вчених економистів, Е. Рекльу, — з перших географів в світі, — шчо з т. зв. робочих, котрі були членами Громади Парижськоjі (Коммуни) багато таких, котрі належали *до наjлінших в своjему ремеслі*, напр. Chardon — котльар, (chaudronier), Clemence і Varlin — перепльотчики, Durand — швець, Pindy — стольар і ріжчик на металах, Ranvier мальар на стеклі, Oudet — мальар на фарфорі, Avrial і Langevin — механики і т. д. Між ними деjакі, jак напр. Clemence, Varlin, Malon (колись чорнороб — homme de peine, — тепер редактор Socialisme progrèssive), Fraenkel, Pindy і др. здобули собі доволі високу теорітичну науку, Chardon, Langevin, Pindy j після вигнаньньа звернули на себе увагу j неприхільників великоjу дотепностьу в своjіj праці, — Camelina, — бронзовшчик, не член коммуни, а діректор монетного двора за jіjі часи, вспів навіть залишити по собі поліпшаньньа виробку сплавів монетних, котре признав урьад і після коммуни.

нуть до себе спокіјнішчих льудеј з украјнольубців з панства, котрих працьа буде боком, а иноді ј просто, користна ј дльа громадівців украјінських. Тілько таж конституціја дасть шче більшу вольу ј силу московським льудім, і вони, певно, посунуть своїі справи так, шчо потьагнуть за собоју велику купу помосковлених льудеј і на Украјіні. Украјінство не згине до часу, але зостанеться зпову „провинціальним родичем", прихвостнем. А коли хто згодивсь з тим, шчо ніхто так не послужить чоловікові, јак сам він, — то ј мусить же згодитись і з тим, шчо ніхто так не послужить і льудім јакоїі краіни, јак сами вони. А з прихвостнів јака ж служба!....

М. Драгоманов.

28 декабрьа

1878 р.

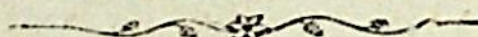

КІЛЬКА СЛІВ ПРО І. М. КОВАЛЬСЬКОГО.

В № 1 «Листка Громади» ми сказали скілько слів про І. М. Ковальського. Ковальскиј був таким чоловіком, про котрого можна ј слід сказати де чого багато, через це всьакиј, котрому дорогиј розвіј руських кружків громадівців і розвіј руськоји револьуцијноји думки, повинен би сказать громадівцьам все те, шчо зна про жизнь К—го. Нам звісно чимало льудеј, котрі дуже близькі були до К—го; на них ми ј складајем надију сказати своје слово про свого товаришча, друга ј старшого совітника. Ми не близько стојали до К—го, але ж все таки знајем јого шче з половини 1873 р., а з половини 1876 р. ј до початку 1878 р. приходилось нам дуже часто бачитьсьа ј балакати об тім, то о сім. Спомьанем же де шчо з того, шчо ми бачили својіми очима ј шчо чули од самого І. М. Ковальського.

Ковальскиј поступив в духовну низчу школу в ті часи, коли в духовенстві почали говорити про реформи „по духовно-учебному вѣдомству.“ По ціј реформі вчительам надбавльалось жалованьньа, школьарів же освобождали од „березовоји прочуханки,“ в самому духовенстві говорили про «виборне начало.“ Хто слідив за газетами ј журналами 60-х років тој зна, шчо духовенством і справді пеклувались усі руські льуде; хто ж жив тоді в селах і був близькиј до попів, тој шче більш зна, јак самі попи по всіх усьудах і при всьаких случајах говорили про будушчі своји реформи. Не без того, розуміјетьсьа, шчоб цеј увесь дух часу не мав свого вплиму на *нервозного*, розумного хлопцьа Ковальського, хоч ми ј не мајем ніјаких фактів з житьтьа Ковальського в низчіј школі, з котрих би могли побачити, јакиј вплив мало на Ковальського все те, шчо говорилось в ті часи в батьківськіј хаті, в хатах родичів, сусідів, в школі. В 60 рр. семинаристи почали частішче іти до універсітету, а з виходу „Устава духовныхъ семинарій и училищъ“ в 1867 р., котриј давав право семинаристам поступати в універсітет з 4 классу, чи з философіјі, јак казали перше, та шче до того по одному легкому екзамену, семинаристи з початку одиночками, а потім цілоју гурбоју кидали семинаріјі ј ішли до універсітету. В звјазку з цим, по нашому, почавсь в семинаріјі в половині ј у кінці 60-х років «нігілізм,» котриј туди заносили студенти з семинаристів і тодішньа руська література. В тіж годи в семинаріјах попадајутьсьа вчителі заражені «нігілізмом.» Про такого одного вчительа свого семинарського росказував нам

К—иј. Учитель був гіркиј піаницьа ј завше в классі давав раду семинаристам кидати духовне званіје і јти до університету, шчоб не зробитсьа такими нікчемними льудьми, јак сам учитель. Јак почне, було, учитель лајати всіх і всьа ј себе самого, то в учеників аж сльози на очіх виступајуть. Доставалось од учительа ј папам і царьам. Ученики дуже льубили вчительа ј брали в нього читати Бьелінського, Писарева, Помьаловського, Решетнікова, Чернишевського. Про тодішніј семинарськиј нігілізм Ковальськиј росказував, шчо семинаристи дуже були раді тоді, јак од невмиваньньа ј непереміни шматтьа на тілі заводились тільки кузки, шчо куди не ткни пальцем, там јіјі ј најдеш. Сміливо можна сказати, шчо К—иј шче в семинаріјі додумавсь до де чого такого, шчо робилось вже давненько в університетських городах, і цьу думку јого підержував і розвивав сказаниј учитель і ввесь дух часу.

Ковальськиј пријіхав до університету в самому початку 70-х рр.— в 1872 році, јак раз тоді, коли руська молодіж збіралась іттн «в народ,» Ковальськиј поступив вільним слухачем і через пів року покинув університет;—в ньому К—му було душно ј тісно ј він думав розвернути своји сили; јому совісно було вчитьсьа там, звідкиль виходьать прокурори ј усьака друга нечість. У одеських студентів була товариська столова, в котріј він і зостав заправльајучим; там була ј бібліотека, котроју він теж заправльав. В столову ј у бібліотеку заходилось чимало льудеј всьакаго стану;—хлопців і дівчат,—і тут то К—иј і другі ј заводили своји кружки. В 1873 р. ми застали вже скілька кружків, в котрих були ј студенти ј нестуденти ј ціль котрих була через свого представительа говорить на сходці об ділах столовоји, бібліотеки ј нужді членів, а теж о ділах револьуцијноји проповіді, про котру вже тоді пројшла чутка скрізь. Шчоб скільки небудь познакомить кружки з тим, шчо робилось револьуцијного в Россіјі, К—иј почав видавати писаниј журнал, в котрому були різні звістки ј картини з життьа робочих; цеј журнал був предтечоју «Впереда.» К—иј же первиј і совітував послати двох делегатів в Самарську губ., коли там був голод. На сходці асігнували 200 карб. і делегати појіхали. Меж кружковими льудьми було чимало гультьајів піаниць, — і К—иј мучив јіх својім гострим словом, својіми насмішками; скілько душ кружковиків посчитали себе «вегетерјанцьами» ј приходили в столову јісти квасольу та лузать насіньньа; вели теж спори про «вегетерјанство,» — доставалось же од К—ого цим «вегетерјанцьам!» Доставалось і ревізіонніј коміссіјі столовоји, коммісіјі, котра при ревізіјах пьанствувала на шчот столовоји. Случилось так, шчо столова збанкротилась, потім вже вона ј неоправилась аж до 1877 р.

К—иј, јак ми сказали в першіј дописі в 1 № «Листка Громади» мав најбільш радікальниј кружок. Він не проповідував в сістемі својіх думок, а різкими красками мальував бідность і голоту народа ј доказував, шчо молодіж повинна кидати школи ј іттн в народ. Шчоб послужити приміром дльа својіх кружковиків, він і сам покинув Одес і вијіхав в Миколајев, коло котрого в селах було багато штундів, котрих він шчитав најбільш годними дльа того, шчоб јім проповідувати про вольу, про ліпше ніж тепер життьа. В Миколајеві К—иј теж завів свіј кружок, і дуже шчиро почав догльадатись до штундів і проповідувати јім слово правди ј науки. Поліціја застала јакось

јого з штундами на сходці ј це привело јого в Миколајевську тьурму. З тьурми писав він посланіја до штундів,—примір такого посланіја можна бачити в статьті К—го «Раціонализмъ на югѣ Россіи.» Штунди дуже поважали К—го ј шчитали јого трохи не мучеником, јак він сидів в тьурмі.

Ми не знајемо; јак і на јаких условіјах він вијшов з Миколајевськоі тьурми; тільки ми встрітили јого вже в Одесі в половині 1876 р. під фамілијеју Бончковського. Він вже скривавсь од поліціјі ј не мав постојанноји кватирі, а ночував то в одного, то в другого, а літом—на бульварі, то в садках за городом. Він був тут головоју «бунтарського кружка.» Завідував він книжками заграничного виданьньа, добув печатниј станок і печатав «прокламаціјі.» напр. післьа кари Лукјанова. Часто нам приходилось говорити з К—им об тім, шчо таке бунтарство, радікальство ј другі назвіська револьуціјних кружків і він завше з усмішкоју одновідував: та чорт јіх зна, на шчо вони повидумували такі назвіська. По мојему, каже, збери собі прихільних льудеј і роби з ними, шчо собі намітив,—тілько ж *роби*, а не говори. Дуже великиј спор мали ми з Ковальським з поводу затьаганьньа в кружки молодіжі; деякі з кружка К—го говорили, шчо вони можуть *зробити* радікала в 1 час. К—иј, напроти, говорив, шчо він не хотів би таких скороспілих помішників, але ж він не може відказатись од того, шчоб побільше набірати «протестујушчих» льудеј; все таки сила силу ламаје, каже було К—иј. Ја, каже, не довірьу скороспілим всіх својіх діј і думок, але ж зможу поговорити з ними про те та ј зможу з ними зробити де чого більш, ніж сам один, або з двома, трьома товаришчами. В својім кружку К—иј ніколи не вмів потакати, або шчо, де јаким кружковикам;—він лајав својіх кружковиків, коли треба було лајать за безділльа ј за дешчо друге; тільки лајав не јак старшиј, чи шчо там, а јак роботьашчиј чоловік. У К—го не було ні јідноји минути свободного часу: він або бігав з одного кінцьа города в другиј по ділам свого кружка, або писав, а всі 6 років, јак ја јого знају, завше був і голодниј і холодниј. В јого руках були сотні рублів, зібрані од продажи книжок і дані на другі діла, але він копіјки з цих грошеј не візьме було собі на јіжу, хоч би вмирав з голоду. Голодна ј холодна жизнь, скитаньньа з одного кінцьа города в другиј, з города в село, досліди поліціјі, завші конспіраціјі—зігнули всьу постать Ковальського в три погибелі,—постать јого од усього цього була така, шчо хоч би ј не знав јого хто, то сказав би, шчо цього чоловіка треба заарештувати, бо в нього ј поступ, і поглъад, і річ, і одежа, і весь він не такиј, јак льуде. А річ јого ј справді бувала завже дуже тьажка: недостача потрібноји теоритичноји науки, конспіраціјі, більш думок, ніж діла —все це мало свіј вплив на річ К—го, котру він завертав в 10 паперів, і поговорити з ним 2 години об сурјозному ділі, — то можна було добре таки втомитьсьа.

Ковальськиј міг знати про такиј нешчасниј свіј кінець. Јого шукали вже давно, ј він, чи в дек. 1877, чи в генв. 1878 р. говорив нам: ну, јак в цьу зіму не спіјмајуть, то не знају вже коли ј спіјмајуть. Але ж, казав він, не буду дурним, не дамсь спохаха в руки, буду битись, доки можна. К — иј дуже домогавсь у всіх кружків, шчоб лучче впорьадкувати діла висвобожденьньа льудеј з тьурем, сам завше говорив, шчо не ма нічого легче, јак втекти од руського

безсудіја. Цим, мабудь, і можна појаснити те, шчо він на суді ставив своїі докази так, шчоб не було смертельноїі кари, бо завше думав, шчо јак не вбјуть, то втечу, хоч через год, два, а все таки втечу. К—иј кожен раз говорив, шчо всьакиј «політичниј» повинен старатись втікать до суду ј післьа суду, бо роботи багато, а робочих мало. Чи навчу ја жандармську ј поліцејську публику в суді чому доброму своїім сердешним росказом, — цього ја не знају ј цьому не вірьу, а знају, шчо сам зробльу де шчо, јак втечу на вольу.

Ковальського дуже поважали всі, хто јого знав, а јого знала чуть не половина всього робочого льуду в Одесі ј Миколаєві, ј коло Миколаєва; знала јого ј вська інтеллігентна молодіж. Було в нього чи мало ј ворогів, більш впрочім теоретичних, ніж роботьашчих, але ж і вороги поважали јого за шчиріс́ть, јаку він показував у всьакому ділі, за котре бравсьа. Ми дуже жалкујемо, шчо так мало знајемо про чоловіка, котриј так багато зробив дльа діла револьуціјноїі пропаганди в Новороссіїі, ј дуже бажајем, шчоб льуде близчі до К—го сказали про нього більш, ніж ми. К—го знали ј украјнофіли, і «радікали,» і мирні пропагандісти, і вегетерјанці, і констітуціоналісти, ј штундісти, најбільш же бунтарі, (котрі, сказати до речі, післьа суду, јак мали читати приговор, ходили по публиці ј совітували не робити ніјакоїі демонстраціїі; мовльав, вона «повліја» на приговор). Не чесно було б з сторони всіх знавших К—ого не сказати про нього всього того, шчо хто знав;—це була б дуже цікава картина з життьа руськоїі револьуціјноїі партіїі, це теж був би ј цікавиј урок дльа руських громадівців. Будем же сподіватисьа, а сами ми, скільки могли, стільки ј сказали про незабутнього Ковальського.

Е. Ч.

ГРУНТ, КНИЖКА ТА „ПРЕПЯТСТВІЯ.“

(листи ј уваги про новини на Украјіні.)

Стариј грунтовиј чоловік і новиј јубілеј «съ препятствіями» (столітні роковини Квітки в Харькові, Петербурзі ј Кијіві). — Новиј рух грунтових льудеј і поклони «препятствіямъ» (адрес харьківського земства до царьа).— На спомин грунтовим льудім—про користь з «препятствій» дльа Украјіни: бар. Н. А. Корф про школи в Бельгіјі ј на Украјіні; одеському господарському зјіздові про господарство в «козацькіј землі» в XVII ст.; кијанам, шчо дивились виставку патретів дльа школи д. Мурашка, — про кијівське мальарство XVII ст.

Льуде книжні ј поліціја: студентськиј рух в Харькові, Петербурзі, Кијіві ј Одесі; рух за права льудини, студента ј кухмістерські; козацька нагајка ј помпадурська брехньа, професорськиј сон і јазикомельство; наші професори ј Гервінус. — Поліціја, опріч поліціјі, в жіночих курсах в Кијіві.

Всім грунтам грунт: спілка праці ј книжки (кружки робочих в Одесі).

Поки сонце зходить: Лист з Одеси про тамошні справи; розбіј російских шпіонів в Руминіјі; јак одплатити за нього?

Нам прислано кілька листів з Украјіни про ті новини, котрі в ніј звертали на себе громадську увагу в остатні місьаці 1878 р. По всьому видно, шчо льуде наші прожили тој несчасниј рік не дурно: скрізь прориваjетьсьа думка про недоладність тих порьадків, в котрих приходитьсьа жити јім, і в першому рьаді тих, котрі можна назвати „департаментомъ преградъ и препятствій.“ Проти них виступајуть і льуде грунтові, котрі бачуть, шчо далі не може дихати громада при таких порьадках, і льуде, котрі могли спізнати инші порьадки по книгах. Звісно, „препятствія“ не подајутьсьа ј держатьсьа тим міцнішче, шчо в ворогів јіх не виробилось шче спільности в праці, ні на-

віть доволі јасної думки про те, јак їм себе держати. Не будемо загадувати, коли виробитьсьа јасна думка ј до јакого ступньа можлива спільніѕть праці всіх, кому тісно в теперішніх порьадках,—а постарајемось передати землькам нашим те, об чому нас звістили товаришчі,—додајучи місцьами наші уваги.

Почнемо з розмови про *Столітні роковини Григорија Квітки-Основјаненка* (18 нојабрьа, 1778—1878).

Дальше ми печатајемо лист з Харківа про сьвяткуваньньа там столітньоји роковини од нарождіньньа Квітки-Основјаненка. Льудину ту було за вішчо спомјанути: три книги українських повістів і комедіј, дльа свого часу доволі талантливих, кілько статеј про старовину, навіть коли не згадувати слабших творів на московськіј мові, працьа, шчоб закласти в Харькові дівоцькиј інститут, театр, публічну бібліотеку, клопоти про притулок дльа скараних судом недоростків, — ј инша працьа дльа своједі крајіни ј города, — це все не часто спіткајеш у нас тепер, та шче ј в одніј особі. Про ту всьу працьу Квітчину варто б було поговорити докладно, — та тільки в нас тепер на те нема ні часу, ні місцьа. Ми скажемо тільки не багато јак про самого Квітку, так і про те, чому навча і јого працьа ј сьвяткуваньньа јіји в Украјіні ј центрі.

Ми не мајемо ні крихти охоти дуже величати Квітку ні јак поета, ні јак чоловіка. Ми коли б стали говорити про Квітку докладно, то сказали б шчось терпкішче, ніж суд про нього, сказаниј Далем, а шче більше д. Пипиним.*) Погльади Квітки на письменство ј на громаду почали вже ставати старосвітськими ј у јого час, —і ми вже сказали в статьті про Шевченка, шчо безмірна перевага Квітки над украјінськими писательами була дльа них не без шкоди. Тілько ж і ми мусимо сказати, шчо Квітка не тільки шчо заслужив јубілеј далеко більшиј, ніж тој, јакиј јому справили, а заслугује великоји уваги ј тих льудеј, котрі мајуть зовсім инакші думки про поезију і громаду, ніж мав він.

Најважнішча одміна Квітки лежить в тому, шчо він був

---

*) Виписујемо слова Дальа: „Я думаю что Квитка одинъ изъ первыхъ и лучшихъ расказчиковъ на родномъ нарѣчіи своемъ. Многословная болтовня его на природномъ языкѣ всегда простодушна и умна, на русскомъ же нерѣдко пошловата.“ (Данилевскій, Украинская Старина, 228) Суд Пипина знајдете в Истор. Слав. литературъ, нов. вид. I, 361.

грунтовиј чоловік. Ні звідки не видно, шчоб він мав великиј розум, широку освіту, або навіть гарьаче серце ј енергіју — котрі б јого виривали за краї того тісного житьтьа, в котрому јому довелось жити ј вмерти. Најдорожче, шчо мав він,—то було живе серце, котре притьагало јого до всього живого ј перш усього до того грунту, на котрому він зріс і жив, серце, котре витьагло јого з манастиру, хоч і не порушило јого богомільства. Воно ж завше підбивало јого до праці дльа того грунту, јаку тілько тоді можна було робити.

В писаньньах јого не видно широкої думки, або ј навіть того широкого зачерпу житьтьа, котре даје чоловікові талант, јак напр. у Гогольа, — а все таки він писав і писав про тој грунт, шчо бачив коло себе ј потрапльав в рух до „натуральної школи" раніщче, ніж теорітична думка тієї школи запанувала в більш јого освічених льудеј. Квітка далеко не був демократом: він навіть мирився з крепацтвом (дивись напр. „Сватаньньа на Гончарівці"), а все таки не міг гордувати над своїми крепаками ј навіть слухавсь свого старого кучера, ј будучи на генеральському місці, предсідателем губерніського суду, сидів сам з кіньми серед базару, поки јого кучер вибірав, шчо јому було треба, в лавках,—то б то державсь з своїм крепаком далеко більш по товариському, ніж багато з теперішніх лібералів з своїми вільними слугами. Мало того, за довго до „Деревни" Григоровича ј „Записокъ Охотника" Турґенева, творів, котрі породила соціальна школа в столицьах, Квітка став писати мајже виключно про мужиків і без того жарту, котриј був в Котльаревського ј Гогольа-батька ј сина. Прешчириј підданиј всероссіјського царства ј шчириј прихильник „державної, панської мови," або, јак казав Квітка, „общаго языка." Квітка писав најбільше мовоју мужицькоју ј недержавноју. Він не так гордо, јак потім Шевченко, одкидав раду писати не тільки панськоју мовоју „про Парашу радість нашу," — ј навіть „про султан, шпори і т. н."

Ні! Квітка дуже радиј був подобатись тим петербурським кружкам, котрі смакували „Парашоју Сібірьачкоју" ј романами Марлінського. (Дивись листи Квітки до Плетньова ј листи до Квітки од Загоськіна ј Дальа в книзі Г. П. Данилевського „Украинская Старина.") Квітці, навіть, не подобалось, коли Афанасјев-Чужбінськиј на-

писав про нього, шчо „украјінські повісті јого безмірно вишче тих, шчо він пише „по руськи.“ (Дан. Укр. стар. 225). Пристав до украјінського письменства ј втьагсьа в нього Квітка не зразу ј навіть мајже не навмисне; украјінськиј грунт сам втьаг в себе Квітку.

Ось, шчо писав Квітка Плетньову најживими словами, в котрих видно најјасніше, јак він став і „натуралістом“, і украјінсько-мужицьким писателем:

«Мнѣ было досадно, что всѣ лѣтаютъ подъ небесами, изобрѣтаютъ страсти, создаютъ характеры; почему бы не обратиться направо, налѣво, и не писать того, что попадется на глаза? Живя въ Украйнѣ, пріучася къ нарѣчію жителей, я выучился понимать мысли ихъ и заставилъ ихъ *своими словами* пересказать ихъ публикѣ. Вотъ причина вниманію, коимъ удостоена „Маруся“ и другія, потому что они списаны съ натуры безъ всякой прикрасы и оттушовки. И признаюсь вамъ, описывая „Марусю,“ „Галочку“ и проч. не могу, не умѣю заставить ихъ говорить общимъ языкомъ....

«По случаю былъ у меня споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчіи. Я его просилъ написать что нибудь серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказывалъ, что языкъ неудобенъ и вовсе не способенъ. Знавъ его удобство, я написалъ „*Марусю*“ и доказалъ, что отъ малороссійскаго языка можно растрогаться. Здѣшніе предлагали мнѣ напечатать, и я, предохраняя себя отъ насмѣшекъ русскихъ журналистовъ, написалъ „*Солдатскій потретъ*. Книгопродавецъ просилъ составить цѣлую часть; я написалъ *Мертвецькій в ликъ-день*. И такъ пошло далѣе, именно для одной забавы себѣ, веселаго чтенія съ женою и видя, что землякамъ это нравится.... Извѣстность моихъ сказокъ разохотила здѣшнихъ переложить ихъ порусски, и совершенно порусски, точно какъ вы желаете. Слушаемъ въ чтеніи: и что же? Малороссы, не узнаемъ своихъ земляковъ, а русскіе.... зѣваютъ и находятъ маскарадомъ; выраженія, не свойственныя обычаямъ, изъясненія — національности, дѣйствія — характерамъ, мыслящимъ по своему, и брошено!—хотя, правду сказать, переводъ былъ сдѣланъ и вычищенъ отлично. Я предложилъ свой переводъ, буквальный, не позволяя себѣ слова смѣстить, и найденъ сноснымъ, но не передающимъ вполнѣ (ну, право!) всѣхъ красотъ малорусскихъ оборотовъ...

«Точно также вы видите, что я не могу, по нынѣшнему, писать очищеннымъ слогомъ, подобранными выраженіями, и всегда буду сбиваться на свой тонъ, малороссійскій. Слѣдовательно, не берусь исполнить, по совѣту вашему, внушенному добрымъ вашимъ ко мнѣ расположеніемъ. При всемъ усиліи, при всемъ стараніи, буду взлѣзать на ходули и, отъ неумѣнія управлять, зашатаюсь и упаду. За чѣмъ же приниматься за то, что выше силъ? Притомъ, почтеннѣйшій Петръ Александровичъ, потрудитесь вникнуть въ видимую разницу нашихъ — ну, именно, языковъ русскаго и малорусскаго, что на одномъ будетъ сильно, звучно, гладко, то на другомъ не произведетъ никакого дѣйствія, холодно, сухо.» (Укр. Старина, 252—254).

„Писавъ Марусю,“ — каже далі Квітка, я узналъ, что могу такъ писать,“—і де далі все більш јому трудно ста-

ло писали „по русски,‘, „по нынѣшнему,“ „очищеннымъ слогомъ....“ Бачучи, шчо Квітка „добриј голос маје,“ шчо јого „люди поважајуть,“ молодчиј і гарьачиј Шевченко, котриј вже починав спиньатись думкоју на „волі козацькіј,“ —думав привернути на льубу јому дорогу ј цього смирного чоловіка. „Співај же јім, міј голубе, прохав Шевченко:

Про Січ, про могили,....
Про старину, про те диво,
Шчо було, минуло...
Утни, батьку, шчоб нехотьа
На ввесь світ почули,
Шчо діјалось в Украјіні,
За шчо погибала,
За шчо слава козацькаја
На всім світі стала!»

Квітка не вијшов на ту дорогу, — але все більш притьагувавсь до украјінського грунту. Јому вже не досить було списувати тој грунт: він хотів вже ј помагати јому підніматись в гору — науКоју. Думка та була вже дуже не звичајноју дльа јого часу,—ј по самому Квітці ледве проскочила. Через кілька часу јіјі підньав Бьелінськиј, — та ј тој, јак і Квітка, не здумав, шчо „народу,“ мужикам треба не самојі моралістики, або тісно-потрібних (утілітарних) проповідів, а таки широкојі науки про всі боки життьа. *) Тільки ж в усьакім разі од Квітки зосталась перша в XIX ст., пісньа рујіни нашого старого письменства, проба писати по украјінському наукові книжки.

В 1839 р. Квітка видав книжку „Листи до льубезних землькаків,“ про котру згадује Бьелінськиј. Скоро післьа того Квітка дијшов до думки писати по украјінському історију церковну ј світську ј т. д.

А тут шче центральна крітіка Бьелінського ј Сеньков-

---

*) Ось шчо писав Бьелінськиј в 1842 р.: «Если господа *кобзари* думаютъ принести пользу низшему класу своихъ соотчичей.... (то) для такой цѣли было бы лучше, отбросивъ всякое притязаніе на титло поэта, расказывать народу простымъ понятнымъ ему языкомъ о разныхъ полезныхъ предметахъ гражданскаго и семейнаго быта, какъ это прекрасно началъ (и жаль, что не продолжалъ) г. Основяненко въ брошурѣ своей „Лысти до любезныхъ землякивъ.“ (От. Зап. 1842, кн. 5. Пыпина — В. Г. Бѣлинскій, III. 224).

ського почала дуже скубти повісті „провінціального“ писательа, особливо писаніј на провінціальніј, мужицькіј мові. Розсерженіј статьјеју Сеньковського Квітка навіть попрохав редакторів журналів і збірок звернути јому все, шчо він послав,— а сам, видимо, в кінець спиньавсь на думці працьувати виключно дльа грунту, та шче ј дльа самого нижчого јого шару, дльа мужиків: остатні роки свого життьа Квітка працьував над тим, шчоб навчити украјінське мужицтво про те, про шчо він вважав користним јому знати: про свьату історіју, про історіју Украјіни, про суди.*) Далі ми приводимо слова проф. Срезневського, котриј тоді був гарьачим украјнольубцем і близьким до Квітки чоловіком, з котрих побачимо, шчо в кружку Квітки вже почала вкоріньатись думка про потребу давати „народові“ на јого „живіј“ мові „истины религіи и *науки*.“

„Грунтовиј чоловік“ ступив вже шче крок по новіј дорозі,—на котріј він мусив спіткати шче нові терни, вже не самих тільки „цеховыхъ скалозубовъ критики,“ а ј „несравненного пастыря,“ јак зве д. Срезневськиј еп. Іnno-

---

*) Про ці праці Квітки, вже просто дльа гуртових мужиків, јакось не в одно кажуть льуде, котрі б мусили знати це докладно. Так в книзі д. Даніlевського читаjемо на стор. 234: «А между тѣмъ, какъ критика шутила и подсмѣивалась, Основьяненко не переставалъ работать. Вслѣдъ за брошюркою „Листы до любезныхъ земляковъ“ (гдѣ, въ предисловіи и четырехъ листахъ посланій къ поселянамъ, онъ разбираетъ хорошія и дурныя стороны ихъ жизни), поддержанный одобреніемъ мѣстнаго начальства, онъ задумалъ продолженіе „Листовъ“ въ болѣе обширномъ видѣ. Въ началѣ 1842 года, по словамъ К. М. Сементовскаго, онъ написалъ на малороссійскомъ языкѣ „*Краткую священную исторію*,“ которую тогда же передалъ преосвященному Иннокентію. Рукопись, по смерти автора, осталась не изданною.... Послѣднею завѣтною мыслью его, также не исполненною, было составленіе для простонародія „*Краткаго свода уголовныхъ законовъ*“ съ цѣлью выяснить поселянину послѣдствія преступленій и предупредить горькія ошибки невѣжества.» А на стор. 283 читаjемо: «К. М. Сементовскій называетъ также неизданное сочиненіе Основьяненка: Краткая малороссійская исторія, на малороссійскомъ языкѣ, для простолюдиновъ.» В 981 № „Новаго Времени“ за 1878 р. в замітці „Чествованіе памяти Квитки-Основьяненка“ стоjіть, буцім то д. Даниlевськиј „сдѣлалъ интересное заявленіе о томъ, что въ бумагахъ Квитки найдено имъ сочиненіе Гр. Ѳед. на малорусскомъ языкѣ — сочиненіе, назначавшееся исключительно для народа, въ видахъ руководства его въ мракѣ тогдашнихъ судебныхъ учрежденій,“ Певно, теперішні харьківські видавці творів Квітки розшукаjуть, шчо зосталось післьа нього ј напечатаjуть все.

кентіја, котриј не міг же не задуматись над тим, чи можна дати росказувати мужикам по простому про біблејські речі, а надто тоді, коли був заборонениј переклад Бібліјі ј на „очищенный языкъ.“ Певно, смирниј, але шчириј грунтовиј чоловік мусив би задуматись і над тим, јак то писати книги дльа тих, кому не то шчо не ма школ, а волі од крепацтва.... Та на шчастьа дльа нього наш грунтовиј чоловік скоро вмер.

Думка јого не вмерла, а хоч по малу, дуже по малу, а росла в молодших украјнольубцьах. Јім же випало ј поколотись дужче об ті терни, на котрі ледве наткнувсь Квітка.

Квітці ж довелось справди торкатись својеју рукоју більш до квіток, ніж до тернів за житьтьа јого: јого поважали земльаки, котрі одні величали јого „батьком отаманом,“ — јак Шевченко, Гребінка ј инші писателі украјінські,—другі вибірали на почестні служби,—јак дворьане харьківські,—поважали ј чужі, јак напр. писателі столичні, —Погодін, Даль, Плетньов, Жуковськиј, та ј сам Бьелінськиј, котриј все таки хвалив і Марусьу, ј „Лист до земльаків.“ В книзі д. Данілевського знаходимо лист Квітки, з котрого бачимо, шчо Квітку читали ј хвалили в самому зімньому дворці: „Малороссійскія повѣсти, писав він в 1840 р., помѣщаю въ переводѣ въ „Современникѣ.“ Первая *Маруся* была читана ихъ И. Высочествамъ, В. К. Маріѣ и Ольгѣ Николаевнамъ. Государыня Императрица изволила присутствовать при чтеніи и удостоила его особенного вниманія. Государь Цесаревичъ, читая присланное ему въ Венецію, изволилъ читать съ наслажденіемъ. Такъ писали ко мнѣ (Плетневъ со словъ Жуковского). Всѣ повѣсти разныхъ родовъ и большею частію малороссійскія, съ сохраненіемъ вездѣ оборотовъ и маперъ въ изъясненіи!..... Мои герои и героини все въ квиткахъ и запаскахъ, все *здѣшнихъ мѣстъ*.“

Јак бачите, Квітка сказав не фразу, шчо він завше мав „горячѣйшее желаніе пользы краю,“—і крај і чужі шанували јого за житьтьа ј пошанували по смерти јубілејем, котрого ј начальство не заборонило навіть тоді, коли заборонило льубу Квітці мову — в печаті, в театрі, в концерті.... Справди,—тој самиј міністр, Тімашев, котриј був членом прісномамјатного комітету катів украјінського сло-

ва (Тімашев, Потапов, гр. Дм. Толстој, Јузефович) дозволив јубілеј Квітки!

Тепер роскажемо, јак свьаткувавсь тој јубілеј. Про харьківське свьато нам росказује наш дописуватель ось шчо:

„18 Нојабрьа 1878 р. одбулосьа в Харькові 100 літньє свьаткуваньньа зі дньа нарожденьньа славного українського письмовцьа, Григорија Хведоровича Квітки, *Грицька Основјаненка*. Перша думка про те свьаткуваньньа належала харьковському земському дійачеві, Хведорові Павловському недавньому студентові харьк. университета, обивательу з давна города Харькова і за остатнії час земцеві. Своју думку вніс він в земськиј збір шче за півроку до јубилеју. Дораду Павловського земськиј збір шчиро привітав. За дльа цієјі мети збір обрав межи себе спецјальниј комітет, котриј складавсьа з чотирьох душ: маршала харьківського повіту, д. Ковалевського, у секретарі до нього запрохано сього ж добродіја Павловського; далі до комітету належали шче пан отець з с. Основи під Харьковом, де вік свій звікував покійниј Квітка; четвертиј був теж один земець.

„Земськиј збір, ухваливши дораду свьаткуваньньу јубілеју Квітки, вдавсь за дозволом до министра посередніх справ заснувати в Основі рукомесну школу имени Квітки; при тій школі маје читатисьа ј наука про садовництво ј городництво. Поруч зтим з апитаньньам, земськиј збір прохав министра дозволити славити день 18 Нојабрьа по зложеніј програмі Програма тажа знаменуваласьа так: зрана, 18 Нојабрьа в 9 годині, мала бути одправа на могилі Квітки, шчо на Холодногорському кладовишчі. В $11^{1}/_{2}$ годині дньа таку ж панахиду призначено одправити в Университетській церкві. Другого дньа, у недільу, теж панахида в Основјанськіј церкві. По полудні 18 прильудна (публична) лекція пр. А. А. *Потебні*, в парадніім залі университетськім: „*Григориј Хведорович Квітка* (1778—1843). Де-які біографічні річі про покійного.— Оглъад літературноји дійальности Квітки. — Јак відносилась до нього критика 40-х років. — Квітчина мова у писаньньах. — Чого стојіть Квітка в історіји свого крају.?“ — Грішми з тијеји лекціјі орудује комітет, визначенниј земським збором, шчоб завести в Основі школу имени Квітки. — На останці збір прохав дозволити підписку на нові виданьньа Квітчиних утворів у тіј меті, шчоб виручені за продаж гроші пішли теж на користь Основјанськоји школи. Таку просьбу земську министр ухвалив. Далі комі-

тет від себе вже рішив бути обідові і крім того спорудити відповідниј часу тому концерт, з котрого гроші теж повернути на школу. Објави про тој јубілеј комітет розіслав скрізь по украјінських городах ,тільки, треба додати, дуже пізно, за тиждень чи шчо, через шчо зібралосьа мало на јубілеј чужогородніх. Харьківськиј театер не зоставсь, вбачалосьа, бајдужим до того сьвяткуваньньа. Діректор театру, д. Дьуков, колишніј друг Квітчин і навіть служив під урьадом Квітки, вдавсь до губернатора, кн. Крапоткіна, розрішити јому грати того дньа јакиј небудь з драматичних утворів Квітки. Губернатор спитав міністра: тој јому одповів: „*ні слова, ні звука по малорусскі.*" Мусив д. Дьуков, намісь украјінськојі јакоји звісноји квітчиноји комедіји, ставити невідомиј фарс на россіјськиј мові „Мертвец-шалун," певне в жарт, на дозвіллі, писаниј Квіткоју, — ні талану, ні кебіти! Такоју покидькоју довелосьа з ласки міністра славити на сцені імја „*украјінського*" ј драматичного письмовцьа ј то по 35 роках післьа јого смерти! Таја ж дольа випала ј концертові. Комітет вдавсь був з запросинами у Кијів до музики, д. Лисенка, просьачи јого пријіхати ј упорьадкувати відповідниј тому дньу концерт. Д. Лисенко пријіздив у Харьків і так само ј јому урвано нитку з украјинськоју народньоју музикоју: міністровиј наказ: „ні слова, ні звука по малорусскі" зјазав руки концертові ј паралізував змогу виступити прильудно з народньоју музикоју ј композиціјами украјінськими д. Лисенка. Лекціја пр. Потебні відбулась, јак згадувано, у параднім залі университетськім. Великиј појасниј патрет Квітчин, рисованиј з оригинального патрета д. Мьасоједовим, висів межи колон парадного залу, уквітчаниј навколо широченноју гирльандоју квіток. Проміж тих квіток мајали заголовки різних Квітчиних утворів (Марусьа, Сердешна Оксана, Салдацькиј патрет, Шчира льубов, Добре роби, добре ј буде, Сватаньньа на Гончарівці ј инші), видруковані на білих шовкових стьожках. Саме біля патрету стојала велика катедра, оточена навкруги цілим лісом коштовних південних рослин. Зал був цілком повниј. Білети коштували 3 карб., 1 карб., 50 коп., 10 коп. Але студентів не дуже було густо, може за тим, шчо тоді саме чинилась колотнеча між молодіжьу ј урьадовими ветеринарн. институту ј университету. Рівно в час по полудні зньав пр. Потебньа своје слово. Вельми зручно ј оригинально почав він зда-

леку проводити своју мисль, навпроти становльучи загальмо всіма зажиті попьатьтьа про елементи револьуцијні ј консервативні в житьті державнім і народнім. Він каже, консерватизм в најлішшім смислі послугује до захорони ј збережіньньа сил народніх, котрі тим або иншим побитом вијавльајуть себе визнсканьньам духа народнього, моральноїі јого природи. Револьуцијні ж сили, ніби гніт, висьачі над народом, чи то в ролі державного урьаду, або ј просто в ролі панујучоїі народности, рујнують, нишчать тој лад, важутьсьа зламати, знесилити міць того духу народнього. У такіј боротьбі, порівньује він далі, склалосьа історічньє житьтьа украјінського народу. З ким тільки народ сеј не жив, хто јім не обладав, кожне хилилосьа до того, аби зламати, підвернути під себе јого сили, ассімілірувати, јак то кажуть, вијави національного јого духу јак в домовім, господарськім, політичнім, духовнім і в загалі в культурнім побиті. Квітка своїми украјінськими утворами належить тим до консервативного напрьамку, котриј встојује, боронить, оберігаје сили народні і в тім јого велика заслуга. Він даје нам в більшіј частині своїх прозаїчних оповідань такі чисті, непопсовані тіпи з народу, такі глибоко симпатичні характери украјінського жіноцтва, јакі не втратили шче ј доси, в льутіј запеклій боротьбі з револьуцијними силами державними, поваги до себе, загально льудськоїі шани ј почестьтьа.

„Докорьали Квітці сучасні јому льуде, шчо він, вживајучи украјінську мову в своїх утворах, пише дльа самих хиба лакејів, дльа простого льуду. Квітка ж у листі до дејаких московських письмовців каже, шчо списувати народ свіј, јого побит, јого подіїі, горе ј радошчі не на рідніј јому мові — чиста мука. Шановниј професор додав від себе, шчо Квітка писав своїі украјінські утвори не за дльа лакејів, але за дльа тих, шчо обладали лакејами, шчоб через те закидаласьа межи панством і мужицтвом та незмірна безодньа в житьті ј розуміньньах, јака постала поміж јіх і віддалила одних від других.

„Не минула така неслава ј другого нашого письмовцьа, Гулака-Артемовського. Д. Потебньа виводить з певних джерел, шчо ј Гулак теж в одно з другими шпигав Квітці за јого народньу мову. Се тим дивнішче, шчо сам Гулак, такиј великиј знавець народньоїі мови, міг докорьати Квітці, вважајучи виклади на украјінськіј мові способні хиба до

сьужетів комічних, жартовливих. Квітка, каже д. Потебньа, жив з розумом і серцем у згоді: він не шукав собі сьужетів, не задававсь на предки јакими небудь мріјами, тенденціјами: він, зогрітиј шчироју льубовіју до пароду, користував тими знадобами јакі виставльало јому саме житьтьа.

„Саме вихованьньа Квітчине у простому хоч і заможньому домі јого батька, котриј мало відрізньавсь від окружнього льуду, враженьньа молодих літ мали безперечно великиј вплив на талан јого, на дальші симпатіјі, на уклад јого розуміньнів і переконаньнів. В своіх споминках про молоді, дитьачі літа, Квітка надто льубовно зупиньајетьсьа над особоју Головатого, того самого Головатого, шчо, уповаженниј Кошем, јіздив до цариці Катерини засьагати ласки запорожцьам у јіх вольностьах.

„Тој Головатиј, вертајучись від цариці, де він втратив всі надіјі за-дльа славного братерства, зајіздив по дорозі у Харьків, гостьував у старого пан-отцьа Квітчиного. Всьа постать Головатого, јого мужнье чоло, величенниј зріст і огрьадність льакали малого Квітку. Він јого ј бојавсь і льубив дуже, бо Головатиј був собі чоловік вельми чудниј: раз понуриј, сумовитиј, чоловік великојі енергіјі ј запалу, а в друге благиј, плохиј, з дитьачоју чулоју душеју; не раз, каже Квітка, плакав він ревними слізьми, згадујучи про недольу свого крају.

„Озирајучи стани льудеј того часу, чужинство ј відрізненність украјінського панства від простого народу, д. Потебньа не міг обіјти словом сучастника Квітчиного, славного философа украјінського, Сковороду, јако славниј примір великого духа чоловічого під благим, смиренним видом, Такі льуде серед повсьудного туману світьатьсьа јасно, слово јіх маје велику вагу ј на дальших потомках, котрим звичајно не сором би поводитись такими сьвьатими річами, јак ці, шчо каже Сковорода: бува в житьті чоловічому такиј час, коли ніјака прихільність, ні льубов најшчирша, ніже сімја не повинні вдержати чесного чоловіка ј громадьанина від јого обовјазку. Немов у контраст до Сковороди шановниј читець мусів згадати про другого сучаснього Квітці чоловіка, еиископа Иннокентіја, потвору московського ненатлого, фанатичного „собірательа,“ котриј переносив урьадові, јака вада лежить в тім, шчо слово украјінське шириться в утворах Квітки ј устојував конче в тім, шчоб заборонені були Квітчини украјінські виданьньа. Цеј вельми

всім знакомиј Инпокентіј мав теж своју чималу дольу в бороні діссертацції Костомарова про Унију. Зачепивши далі питаньња відносин россіјськоји критики 40-х років до Квітки, пр. Потебньа освідомив своју аудіторију з огидливим способом відносин россіјських літераторів на чолі з Бьелінським і Сенковськім, льудеј, завважте різних таборів, до украјінського письменства в загалі ј до Квітки почасти. Бьелінськиј в цілиј низці повістеј Квітки не знајшов собі польа критики, јак тільки причепитись до посвьати Квіткоју своіх утворів жінці. Квітка знаменује своју книгу такими словами: Повісті Грицька Основјаненка — і далі посвьата: *льубіј мојіј жінці,*— На цих словах Бьелінськиј розводить дешевиј глум і гостросмислије: „Такъ вотъ что значитъ это заглавіе, (кепкује він) Основъяненко и Квитка есть одно и тоже лицо, такъ какъ эта жинца (?) или жинка есть его жена. Къ чему спрашивается, (веде він далі) пригодно употребленіе малороссійскаго языка для повѣстей г. Квитки? Кто ихъ станетъ читать? мужики, что-ли? Да развѣ мужики способны понимать изящное, вообще все, выходящее изъ сферы ихъ развитія? развѣ они обладаютъ достаточною тонкостью чутья, которое есть удѣлъ только образованнаго, развитаго общества...“ і т. д. Сенковськиј, јако тугоумнішчиј супроти цього талановитого критика, тим-хиба ј не світить так јасно својеју критикоју. Не вбачају жадноји долі потреби розводитись про цеј непристојниј спосіб відносин россіјських критиків до утворів кревноји літератури, мушу тільки додати, шчо такі часткові уривки з діл критичних Бьелінського, відносно самого Квітки ј безпосередно до украјінськоји літератури, вчинили відповідне вражіньња на цілу аудіторију. Скінчив своју лекцију д. Потебньа, виказавши свіј план виданьња Квітчиних утворів, редакцију јаких він ласкаво взьав на себе. Він, хвалившись, зведе до гурту усі украјінські утвори прозајічні ј драматичні в один том; другиј том складатимуть јого писаньња на россіјськіј мові, котрі стосујутьсьа до історіји крају. По сіј мові, котру привітали великими дружними оплесками, на катедру зіјшов секретарь комітету, ласкаво просьачи публіку не розіходитись, бо він маје виголосити привітні телеграмми.

„Костомарова телеграмма з Петербургу: „ми, почитајучи день сеј, зібралисьа ј купно шлемо привітаньња ј поздоровльајемо зі днем памјати Квітки. Жичимо розвитку ј

доброго зросту украјінськіј (?) літературі поспіль з усіма иншими славјанськими.“ — Најбільша частина телеграмм надіјшла з Кијіва; між ними одна на украјінськіј мові: „Витајучи украјінців, шанујучих 100-літньу памјать Квітки, бажају, шчоб день сеј ставсьа визволеньньам нашого слова, шчоб украјінське письменство ширилось і квітчалось на користь украјінському народові ј всім льудім.“ Далі з Чернигова, Ніжина, Острога, Хвастова, Балти. У 5 годині в вечері стали зјіздитись на обід у приватнім домі Филонова. В роспорьадкові місцьами обідальників, чијась дотепна рука нарізно розмістила дуже до ладу елемент „консервативниј,“ котриј викльучно перед вів за столом у річах, од елементу „револьуціјного,“ тільки слухавшого, та дочувавшогось. Першиј елемент зајмав залу, другиј — гостинниј покіј.

„При кінцьу обіду зньав јіден слово.—Промовльајучи за Квітку, јак письмовцьа, котриј підньав силу ј вагу украјінськоји мови ј письменства, бесідник поставив на увагу ту анормальність, јака постала від гніту урьадового на, народніј јазик у школі ј літературі. Не дајучи собі віри шчоб урьад видав такиј закон в јакіј небудь політичніј меті, він јасував тој закон і ту заборону јакимсь непорозуміньньам між урьадом і обчеством. Завершив він своје слово дорадоју обчеству клопотатись перед урьадом об одміні цього закона, забороньајучого украјінське слово в науці, літературі, сцені, музиці, најпаче-ж радив клопотатись о дозволі наукового викладу по украјінському в народніј школі, почипајучи з початковоји Основјанськоји школи имени Квітки. Публіка провела се слово великими, довгими оплесками ј чулим привітаньньам. Шановниј раніші читець до слова першого бесідника додав, шчо ні кому, јак земству, слід узьати на себе ці клопоти у справі народньоји освіти.—На вздогін ціј мові вискочив з „револьуціјного“ покоју д. Бьеліков, полтавець, і одмовив: форма, мовльав, у справі народньоји освіти је річ не великоји ваги, але зміст. Тим пропонује пеклуватисьа у школі о кращиј метод науковиј і до того на россіјськіј, загальніј державніј мові.

„У залі мертва тиша. Оратор стих і присів. Туж мить підскочив до јого јіден од проповідників „вишчоји науки,“ пр. Владіміров (јакому між иншим на јого прозьбу записатись на обід, одмовльали навіть зарані,—з вами, мовльав,

невигодно ј небезпешно в купі бути\, (??) і, стискајучи руки, промовив: ја з вами цілком згоден і солідарен. На таке шчиро-револьуцијне слово устав роспорьадник дньа ј у комічнім тоні, з гіркоју усмішкоју, почав викладати незначність мисли без форми. При тому придодав, шчо зло не так залежить від урьадових репрессалиј, јак від цілком апатичного до всього обчества, прикладајучи в примір відносини міськоји управи, де голова ј члени, на запросини комітету прпјньати частку в јубілеји Квітки, спеціального робітника ј дијача харьківського, віднеслисьа без најменчоји приjазни, без жадного интересу.

„Немов-би в противність попередньому „красному“ бесідникові, шчо взнавав непотрібність крајевоји мови в школах українських і так тьажко встојував за зміст, нехтујучи форму, зньавсь стариј, поштивиј чоловік, од вишчоји теж, але иншого розбору, науки ј повідав, шчо він родом хоч і москвин, але всім серцем својім повстаје проти такого хижацького гніту ј утиску над українськоју мовоју ј літературоју, котриј утиск навіть з політичного погльаду не маје ваги, не кажучи вже про педагогичньу вартість. В загальніј розмові виводив, шчо такиј, јак і кожен, утиск не веде, не простује до зјідианьньа, а тільки до розјідпаньньа, ремства, фанатичньоји виключности. Зміцнив своје тепле слово поштивиј бесідник приміpами з окремішних літератур у різних земльах европејських. Приводив примір провансальськоји народньоји літератури, фламандськоји ј највиразнішчим фактом завершив над Швејцарськоју Спілкоју, де кожна народність маје широке право ширити, розвивати своју літературу, вчитись по школах на рідніј мові, викладати науку ј таке инше, і шчо з тіјеји рівноправности Спілка не вбачаје собі „сепаратізму,“ але, навпаки, живе в такіј тісніј једності, јакоју жадна инша велика держава не похвалитьсьа.—Громовиј гук вкрив тепле слово старого мужа з шчирим, правдивим серцем јунацьким. По јому промовльав один з гостеј, приjізджиј, котриј почав з того, шчо вивів з Харькова першиј самовіжниј українськиј рух, котриј зачавсь в гурту Костомарова з товариством. Поширив далі ј розвив думку попереднього бесідника ј на останці зміцнив своју гадку прісноправдивими словами нашого Кобзарьа:

В својіј хаті своја сила,
І правда, і вольа...

„Треба не поминути того, шчо в проміжку між речами надіjшло багато телеграмм звідусьуди: були з Волині j з Поділльа, з Лизавету, з Кішеніва. (Славна тільки на ввесь світ Полтава та Адес у придачу величньe себе зарепрезентували торжественним промовком). Дуже приjазно привітали між инчими гарьачу терегpамму з Киjіва від самого жіноцтва з 30-ма шчось, коли не більше, підписами. Одностаjно всі запрохали одвітноjі подьачноjі телеграмми, jаку тут же j зложено j одіслано. Передостаннім вирвавсь був нижчиj смислом бесідник, з харьківців таки родом, і jакоjусь навтіч вбогоjу, навтіч незграбноjу мовоjу озвавсь з дорадоjу просити малого, наjменчого: „на шчо нам, казав він, панове, таjа школа украjінська, та освіта, ті великі заміри, jаких ми j не здоліjемо; нам хочаб засьагти ласки j дозволу хоч jаку книжечку невеличечку надруковати, jаку баjечку (і тут же процітував jакусь недотепну баjку) або казочку, а то лíземо бо'зна куди. На шчо воно? Бог з jім!“

„Бог з тобоjу! засичали крізь зуби на jого льуде; сідаj, мовльав, мершчіj, та не сікаjсь.... Сміху, реготу, а місцьами диву j ремству вистачено доволі, шчоб збентежити всьу кумпаніjу, шчо доти німоjу сиділа під впливом передушчих речеj.... Jак от підвівсь останніj бесідник, з приjізджих теж, і, причипившись до благих слів благого оратора, став доводити, шчо обчество наше дарма шчо сміjетьсьа з попередніх слів бесідника, однаковісенко поводитьсьа у всіх своjіх обчеських, громадських справах. Воно не просить, не требуjе того, в чому маjе конешну нужду, воно звикло приjмати, jак ласку, те тільки, шчо jому з гори звольатьсьа дати. Звернувшись до Квітки, бесідник почав jого трактувати не з національного погльаду, не jак чоловіка певних заслуг в украjінськім письменстві, але став jого досліджувати з громадського, обчеського погльаду. Квітка, казав він, першиj завів у Харькові театр, jому Харьків обовjазаниj заведеньньам дівочого Институту. Квітка далі, шче в ті старі годи, першиj загадавсь про дольу малоліткив-провинників: він першиj ввіjшов з дорадоjу до вишчого урьаду — решту з грошеj, jакі шчо-року зостаjутьсьа від карних діл (сам він був головоjу харьківського карного суду), повернути на школу малоліткив-провинників, де-б вони приміли вчитисьа рукомеслам, письменству. Спасенна гадка, котра тепер тільки, за нашого часу, в житьті спра-

вдиласьа. Квітка на кінець в загалі був чоловік, котриј силкувавсь збудити обчество ј привернути јого до праці, до обчеських интересів і з того вже він видававсь на наші очі чоловіком дуже передовим, впливајучи јак најкористнішче на сучасних јому льудеј, котрі ј за наших часів, доси багнітујуть у бездіејнім ледарстві, індиферентізмі, замовльачи часами своје нужденне житьтьа хиба невільницькими адресами, јакім ціну ј вагу сам урьад добре тьамить і знаје. І шчо дивнішче, шчо ці лакејсько-невільницькі адреси посипались саме тоді, јак сам урьад вдавсь до обчества за помічьчьу, за порадоју. Не довго, але дуже талановито, палко, гарьаче розвивав він своју думку земського самопізнаньньа, самовіжи, просив у слухачів собі одповіді, викликав на шчире слово. На решті обернувсь до обчества з дорадоју потребувати собі чесно, сміливо, одверто од урьаду прав, коли, мовльав, обчество бажаје прьамувати шльахом мирного, громадського поступованьньа; коли ж обчество ј тут не зверне з непочесного, недбалого шльаху, то обчеськиј стан по волі, чи по неволі опинитьсьа на крівавім розпутьті: з јідного боку ніж, з другого—шибиницьа. Середина ж пустоватиме....

„Не можна списати, јаке вражіньньа вдіјало на всіх це слово. Грьукали, тупали, плескали. Підходили далі до нього з најшчиршоју подьакоју, цілували јого, але... одповіді, ніже слова коротенького, ні в кого не знајшлосьа, мов би „прильпе јазик к гортані.“—Обід скінчивсь. Мов роспужена отара, мов вівці в літку на тирсі, позабивались льуде купками по кутках, де певно ј переминали кутніми живе, але жильаве јубілејне мјасо. За малиј час, але добре розучені народні хори та кілька вокальних та інструментових соло завершили на решті день сеј.“ —

Про те, јак справльали столітні роковини Квітки в Петербурзі, знаходимо најбільші звістки в „Новому Времени“ (20 ноября 1878 р.) Ми приведемо звідти те, шчо було најцікавішчого в тому јубілеју:

«Въ Субботу, 18 н. въ ресторанѣ Палкина-нов., состоялось скромное торжество празднованія столѣтней памяти рожденія украинскаго писателя Гр. Ѳед. Квитки. За обѣдомъ присутствовало до 30 человѣкъ, хотя тамъ же нѣкоторыми изъ присутствовавшихъ заявлено было, что чествованіе памяти покойнаго могло бы привлечь весьма значительное число почитателей его изъ литературнаго міра, если бы заранѣе было извѣстно мѣсто собранія.

Изъ лицъ, болѣе или менѣе извѣстныхъ по своей литературной

и общественной дѣятельности, въ числѣ гостей мы замѣтили гг. Боровиковскаго, Ваденюка, Гаевскаго, Гайдебурова, Жемчужникова, (В. М.), Каразина, Лебединцева, Надхина, Неронова, Опатовича (протоіерея), Прохорова, Рубца, Чубинскаго, Чуйко и др.

Тут не названі ті, хто говорив на тому обіді: дд. Костомаров, Мордовцев і Данилевськиј.

Говорили ж вони, по словам „Новаго Времени,“ ось шчо:

«Почтенный историкъ (Костомаров) напомнилъ, что Квитка — *первый* изъ всѣхъ русскихъ писателей показалъ „мужика“ не съ карикатурной стороны и не для потѣхи надъ его видимыми странностями, а со стороны его человѣчности; что Квитка, такимъ образомъ, положилъ начало тому народному направленію русской литературы, которое въ настоящее время пріобрѣло общія симпатіи и постоянно совершенствуется.»

Д. Мордовцев прочитав лист од д. Срезпевського, в котрому він жалкује, шчо не може бути па зборі в честь Квітки. —

котораго онъ чтилъ при жизни, будучи близокъ къ нему въ юности, и не менѣе чтитъ черезъ 35 лѣтъ по его смерти, (и теперь) высказалъ о покойномъ то, „что сказала ему о немъ память его сердца.“ Это было, каже Н. Вр., дѣйствительно самое теплое и глубоко трогательное поминаніе дорогого и незабвеннаго покойника, и очень желательно, чтобы записка эта была напечатана.» (доси не напечатано)

Д. Данилевськиј росказав про ту кумедіју Квітки, котра подібна до „Ревізора“ Гогольа. Про цьу справу докладно росказано в книзі д. Данилевського,—а в промові јого на петербурському обіді було цікаво почути, шчо ту кумедіју в свіј час С. Т. Аксаковъ, „знаменитый авторъ „Воспоминаній,“ „Семейной Хроники“ і др. не одобрилъ къ печати.“

Д. Мордовцев «пожелалъ, чтобъ этотъ день былъ началомъ исправленія той исторической ошибки, которая, вслѣдствіе прискорбнаго недоразумѣнія и невѣдѣнія, допущена была по отношенію къ малороссійской литературѣ и послужила поводомъ къ лишенію украинской словесности нѣкоторыхъ, и при томъ существенныхъ гражданскихъ правъ.»

Д. Мордовцевъ «выразилъ увѣренность, что всѣ присутствовавшіе на празднествѣ памяти Квитки примутъ рѣшеніе — искренне помогать исправленію помянутой исторической ошибки законнымъ путемъ — путемъ ли разъясненія ея въ печати, или иными дозволенными средствами, и что подобное рѣшеніе послужитъ началомъ достиженія той практической пользы, которой украинская письменность вправѣ ожидать отъ русской интеллигенціи.» Слова эти вызвали со стороны гостей сочувственное одобреніе.

На кінці прочитали телеграмму, котра була послана в Харьків і в котрій говорилось між инчим таке:

«Мы, собравшіеся въ дружескомъ кружкѣ, почитатели памяти покойнаго, шлемъ харьковскимъ таковымъ же почитателямъ нашъ сердечный привѣтъ и горячее пожеланіе успѣха нашей народной литературѣ среди другихъ, родственныхъ ей славянскихъ литературъ.»

В Кијіві обійшлось діло шче тихше ј не без курјозів. Коли вірити дописувателеві „Недѣли,“ — а також і других газет, то тут навіть те товариство крајевих учених і писателів, „Историческое Общество Нестора Лѣтописца,“ котре мусело јакось та посвьаткувати роковини Квітки, навмисне зібралось не 18 нојабрьа, хоч на цеј день теж навмисне приjіхали деjакі льуде з других місць, напр. з Ніжена, — а зібралось 19-го на збір, в котрому теж навмисне говорено було не про самого Квітку. До того ј розмову про нього почали тілько тоді, коли вигнали з зали оглашенних, то б то не членів товариства, публіку. В крајевих газетах довго не було ні слова про цеј збір „Общества.“ Словом, в Кијіві, котриј иноді звуть центром Украјіни, перш усього постарались об тім, шчоб прильудні роковини украјінського писательа ј громадського чоловіка вијшли јак можна менше подібні до прильудної розмови ј роковин.

Ми готові вірити, шчо ці всі курјози робились в Кијіві справди навмисне, бо памјатајемо, јак в 1875 р- цензура не дала напечатати в „Кіевскому Телеграфу“ поодинокі статьті про Шевченка в №, котриј мусив вијти 26 февральа, в роковиј день смерти Тараса, — а пустила јіх опісльа.

Чи так, чи сьак, а в Кијіві таки помјанули Квітку в „Обществѣ Нестора,“ а в „Кіевлянинѣ“ накінець таки појавилась доволі докладна допись про ті споминки. Про початок тих споминок „Кіевлянинъ“ росказује так: А. А. Котляревскій (проф. слав. филол. в університ.) заявилъ, что 18 ноября совершилось столѣтіе со дня рожденія извѣстнаго писателя и дѣятеля на пользу отечественнаго просвѣщенія, Г. Ѳ. Квитки, при чемъ припомнилъ, какъ дружественно отнеслась тогда русская литература въ лицѣ лучшихъ представителей къ украинскимъ произведеніямъ Квитки, какъ и тѣ, которые были противъ этихъ произведеній, — были противъ нихъ отнюдь не въ силу подозрѣній въ неблагонадежности направленія Квитки, а по чисто литературнымъ основаніямъ.“ Потім того д. Науменко про-

читав „Краткій очеркъ жизни и литературныхъ заслугъ Гр. Ѳед. Квітки (Основьаненка).“ Тој „очеркъ“ кожниј, кому јого треба, знајде въ „Кіевлянинѣ“ (1878, 143—144). Ми візьмемо з нього тільки витьаг з печатного листу д. Срезневського до редактора „Москвитянина“ (1843, ч. IV, 8), —бо з нього видно ј те, шчо починали думати в кружку Квітки перед смертьу, ј почастно, шчо думав тоді сам д. Срезневськиј тепер академик і одна з зірок центральноји науки в Россіји. Д. Срезневськиј писав про Квітку:

«Глубоко понималъ онъ, какъ необходимо говорить народу его живымъ языкомъ, (искреннимъ и простодушнымъ, безъ всякихъ вычуръ и требованій моды), чтобъ пробудить въ немъ охоту читать и учиться, и любовью къ книгѣ—душевное сознаніе. Все, что написано Квиткою—Основьяненкомъ *на языкѣ нашего края*, свидѣтельствуетъ это благородное стремленіе — наставлять тѣхъ, на которыхъ дѣйствовать можетъ языкъ человѣческій только въ той формѣ, къ какой привыкли они съ дѣтства въ своемъ простомъ, сельскомъ быту. Мы читали эти сочиненія, какъ произведенія художества, потому что художникъ писалъ ихъ; но увлекалъ онъ насъ, думая не о насъ, а о томъ множествѣ, для котораго у насъ еще такъ мало написано и которому однако нужно истолкованіе истинъ, оправданныхъ вѣрой и *наукой*, правилъ мысли и жизни»

Так справльало „Общество Нестора“ в Кијіві роковинипероковини Квітки. Дијсні роковини јому справила в украјінському центрі тільки—поліціја! 18 таки нојабрьа поліціја, довідавшись, шчо в одніј квартирі зібралось чимало гостеј, пријшла туди ј переписала имена всіх, хто там був. Знајшлись там: професор університету, војнки, лікарі, студенти, студентки, ну, словом, всьакого чину льуди. Звісно, більш нічого ј не було, јак тільки те, шчо поліцејськиј чин записав имена всіх, хто там був,—бо поліцејські чини в Россіји шче не вмијуть читати јубілејних рефератів та шче ј про украјінських писателів,—а все таки поліціја кијівська зробила, шчо могла, шчоб таки день 18 нојабрьа не пројшов зовсім звичајно в Кијіві, шчоб таки хоч хто небудь та памјатав јого: ось, мовльав, 18 нојабрьа 1778 р. родивсь в Харькові Квітка, шчо написав „Марусьу,“ котру ј в зімньому дворці перше з смаком читали, а потім заборонили,—а в 1878 р. в цеј самиј день поліцејськиј спитав і записав, јак мене звуть!! І так буде згадувати не один чоловік в Кијіві 18 нојабрьа ј споминатиме Квітку,—і хто зна? може хто небудь надума: а ну, лишень, і ја попробују, чи не напишу ј ја јакоји „Марусі,“ то ј мене, чого доброго, в зімньому дворці прочита-

јуть, а коли ј ні, (може бути ј так, шчо, не читавши, забороньать!), то певно через мене за сто років вніјать поліціја кого небудь спита, јак звуть, і зхоронить імја јого дльа потомків хоч в архивах поліцејських!“ Справди, не можна не подьакувать кијівську поліціју, шчо вона таки не пропустила дньа 18 нојабрьа і в кінець поставила знак на ввесь цеј „юбилей *съ препятствіями*.“

А шчо роковини Квітки скрізь—і в Харькові, ј у Кијіві, ј у Петербурзі,—були справди „юбилеемъ съ препятствіями,“—це, сподівајемось, усьакиј вбачив, хто прочитав все, шчо росказано вишче. Нам нічого ј розводитись про це більше; от через те ми ј обернемось просто до того, јаку науку даје нам житьтьа Квітки ј јого јубілеј.

Ми бачили, јак природно, по троху в Квітці, в најсмирнішчому, најконсервативнішчому, а тілько живому, грунтовому чоловікові, котриј льубив „*здѣшнія мѣста*,“ мав „горячѣйшее желаніе *пользы краю*,“—зростав громадськиј чоловік і—*новатор*. Таких льудеј в Россіјі не було багато ніколи, а в XIX ст. всього менше могло бути, а надто на нашіј Украјіні. Такиј Квітка, јаким він був, міг у нас вирости тілько на такому грунті, котриј шче не до кіньца було порушила руіна крајевого вільного житьтьа, не зовсім порушила державна централізаціја з јіјі чинами, чиновницькоју паперовоју працеју ј чиновницьким бродьажництвом „отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Тавриды, отъ потрясеннаго Кремля до стѣнъ недвижнаго Китая.“ Такі льуде, јак Квітка, — це „божі бджілки,“ котрі вичишчајуть своји вулічки, будујуть своји сцільнички, наносьать туди медку собі, товаришчам і діткам на страву. Без них не може обіјтись льудська громада. Та тілки ј працьувати, јак слід, можуть вони в справди льудськіј, то б то в товариськіј і вільніј громаді. Такими Квітками повна історіја городів італьјанських, німецьких, голандських, швејцарських,—старих муніціпіј, вільних городів, республік, федерацій. Там на старих плошчадьах, в ратушах, в школах, в музејах, бібліотеках—знајдете јіх бьусти, патрети, статуји. Там такі „бджілочки божі“ могли ј зрости, јак слід, і наносити стільку медку, скільки јіхньоји сили ставало. Там памјать об них живе віки, ј јіх рокові дні стајуть міјськими ј федеральними свьатами.

На нашіј Украјіні тілько шчо почали було зростати такі бджілки,—в городах та братствах XVI — XVII ст., јак

знесла јіх завірьуха польськоји держави ј козацькоји війни; —потім вони знову стали рости по місцьах, слободах та козацьких полках—і знову на них напавсь мороз московськоји централізацији. В кінець вони мусили гинути власне в XIX ст. і де далі од початку јого, тим більше.

Гльаньмо ј на Квітку. Заманулось јему будувати своји сцільнички, носити свіј медок. Але куди јому було причепити ті сцільнички? Легко сказати: завів першиј журнал в Харькові! А заведіть лишень јого! Та ј коли завів? —в 1816 р! І це після того, коли, јак ми показали в II т. „Громади,“ на Україні вже в ½XVII ст. думали про універсітети, вільні друкарні ј т. и. Бджілка XIX ст. мусила б вже застати в Харькові ј універсітет, і інстітут, і журнали! А тепер јіј довелось клопотатись та прохати петербурських чиновників,—і на решті довелось все таки сісти на пісок з својім журналом, котрого ј доси не може бути в Россіји в „провінціјах,“ довелось навіть бачити, шчо свіј брат писатель, та шче ј „знаменітиј“ — „не одобрилъ къ печати“ јого кумедіји. „Провинціальному“ писателеві, навіть вже доволі знаному, приј шлось кланьатись петербурським редакторам і писати таке: „все посланное въ Петербургъ, тамъ и осталось; или напечатаютъ, а мнѣ не только книжки, и спасибо не скажутъ; или затеряется тамъ, или замолчатъ; и я уже отложилъ всѣ заботы, чтобы получить что либо, и не хлопочу, а все продолжаю писать, то отъ нечего дѣлать, то чтобы изложить мысль, какая намъ, съ женою, придется: хоть посмѣемся или погрустимъ вмѣстѣ—и то наше; потомъ и пустимъ печатать, кому отдамъ, или такъ пойдетъ по рукамъ и затеряется.“

„Лучшему раскасчику на своемъ родномъ нарѣчіи“ довелось тільки по троху на старости потрапити на своју правдиву дорогу, та ј тоді шче „защищать достоинство языка малороссійскаго“ од самого „писателя на малороссійскомъ нарѣчіи,“ „бояться цеховыхъ скалозубовъ,“ прохати самих својіх „литературныхъ покровителей,“ шчоб „потрудились вникнуть въ видимую разницу нашихъ — ну именно,—языковъ,“ „очищать слогъ,“ шчоб тільки јім подобатись і т. и. Так, сьак Квітка пробивсь,— а скільке не пробилось, скільки пропало дльа „пользы краю“ ј јого письменства! А тепер нам же скажуть, шчо мовльав: „про-

винціалы вы! сами вы во всемъ виноваты!.... И куда вамъ?“

Далі,—ну, нехаj jакиj грунтовиj чоловік, божа бджілка, j пробилась на своjу дорогу, — і навіть „мѣстное начальство поощрило его заботы о пользѣ краю“ j „героямъ здѣшнихъ мѣстъ.“ Тільки ж ми j вище вже натьакнули, на jакі терни наскакувала та бджілка, переходьучи до того, шчоб вже не тільки мальувати „героинь въ запаскахъ и квиткахъ,“ а j навчати jіх хоч би j самим наjсмирнішчим річам з самими консерватівними замірами, і не в такому розумі цього слова, jакиj даjе jому пр. Потебньа... Грунтовиj чоловік, смирна бджілка, председатель карного суду, ставав—революціонером, то б то ворогом „существующаго порьадка“ j мусив ставати jім, коли хотів робити своjе діло, носити свіj медок, боронити своjі сцільнички j улік. Правдиві бджоли так і робльать: і жальать, і кусаjутьсьа, j гинуть по одніj і тисьачами, коли хто стане не давати jім мед нести, або напада на jіхниj улік. Кусались і правдиві грунтові льуде по вільних городах і в Італіjі, Германіjі, Швеjцаріjі,—j одвоjували собі, а далі j всьому світові, вольу будовати собі сцільники j носити туди мед, jакиj схочуть. Кусались і наші братчики, городьане j козаки XVI — XVII ст. Це тільки в XVIII — XIX ст. ми одвикли кусатись та боронити своjі вуліки. Тим то ми j одвикли з годом і сцільники будувати, j мед в них носити,—а все ждемо, чи не побудуjе нам і не наносить начальство, або хоч чи не дозволить воно нам будувати, та носити та шче j хрести за те даватиме! Ну, а начальство—не дурне ж!... Воно j собі меду хоче та береже jого не по нашому!

Справди, скажіть,—чого вартиj хоч увесь тоj Квітчин jубілеj „съ препятствіями?“

Не можна ж забути, шчо світ довідавсь про те, шчо тоj jубілеj буде з звістки, правда, хоч і в столичніj газеті, та шче j в органі міністерства народньоjі освіти, значить в такіj, котра двічі маjе право на темноту, — а все таки з дописі з Харькова, шчо, мовльав, будуть справльати jубілеj Квітки, котриj доси живе в Харькові і шчо, мовльав, в честь jого заклaдуть банк! Скоро до звістки ціjеjі добивалась друга—шчо Квітка написав „Наталку Полтавку.“—І такі звістки обіjшли усі газети, в тім числі j одну

одеську ј одну ту, котроји редактор потім був на обіді в нового Палкина.

Далі, в самому Харькові міјська дума ј усом не моргнула, шчоб спомјанути того чоловіка, котриј стілько попрацьував в свіј час дльа міста.

Ну, та в Харькові шче сьак-так, а роковини Квітки одбулись не без гуку ј навіть навели декого на думку, шчо, мовльав, в нашому світі не так то б то, шчоб усе јшло дуже добре.

За те в Петербурзі та в Кијіві обіјшлось би все більш ніж благополучно, — јак би кијівська поліціја не зробила своједі манифестаціјі. Ми навіть думајемо, чи не кусливиј, хоч потајниј, украјнофіл тој часниј пристав, чи квартальниј, шчо справив в Кијіві јубілеј 18 нојабрьа. „Общество Нестора“ ж зовсім без зубів,—јак і петербурські прихильники Квітки ј јого праці. Пр. Котльаревськиј нагадав ті часи, коли шче в Россіјі не ділили писателів на великоруських і малоруських, коли остатніх не вважали „неблагонамѣренными“ ј т. и., — хоч, правду сказавши, такого рају, про јакиј казав пр. Котльаревськиј, ніколи не було.*) Пр. Костомаров нагадав, јак прислуживсь Квітка „тому народному направленію *русской литературы*, которое въ настоящее время пріобрѣло общія симпатіи и постоянно совершенствуется.“ Ну, ј нехај! Тільки ж „прекрасні дні в Аранхуеці“ минулись! Тепер вже Александр Николајевич „не наслѣдникъ цесаревичъ, а Государь императоръ,“ коло нього не Васіліј Андрејевич Жуковскіј, а Дмітріј Андрејевич Толстој;—тепер навіть проф. Сухомлінов мусив похвалити кн. Петра Андрејевича Вьаземского за те, шчо він „не писалъ доносовъ на просвѣщеніе.“ Тепер Александр II заборонив украјінську літературу, — і вона не може „постоянно совершенствоваться“ в Россіјі. Шчо ж јіј за користь з спомипів пр. Котльаревського про „schœne Tage in Aranjuez,“ або з слов проф. Костомарова про „совершенствованіе того направленія въ *русской* литературѣ, начало которому положилъ Квитка?“ Академик Срезневськиј написав „теплое слово“ про Квітку. А хто ж јому не давав впорьадкувати в саміј академіјі наук, спомини

*) Вже в 1721 р. Св. Сінод почав виступати проти украјінських церковних книг.

про Квітку, коли то академіја справди „всеруська,“ *) та за одно вже нальагти на неjі, чому вона не кінча печатати украjінського словника Афанасjева-Чужбінського, колишнього приjательа Квітки, до котрого був близькиj д. Срезневськиj? Чому „дружескій кружокъ,“ котриj зібравсь обідати в честь Квітки до „Новаго Палкина“ не оповістив хоч писателів про те, шчо буде jакось поминати украjінського писательа? Чому накінець в телеграммі того кружка в Харьків не ма навіть слова „украинская литература,“ так шчо навіть не можна догадатись, jакіj літературі бажаjе тоj кружок зросту серед других славjанських?

З усіх петербурських „почитателів“ Квітки тільки один д. Мордовцев показав охоту мов би піjмати вовка просто за хвіст — словами про „историческую ошибку“ (і чому „историческую“ ??) Тільки jак же здалека махнув він рукоју од вовчого хвоста та jаку діjсно достіјну того тельатка, котрому бажали вовка піjмати, наjівність показав тоj, тепер, мабудь, покаjавшиjсьа Нептун, котриj шче недавно побивав своjім трезубцем провинціальну печать і між неjу украjінську літературу! Він казав про ту „пользу, которой вправѣ ожидать украинская письменность отъ русской интеллигенціи“; він „выразилъ увѣренность, что присутствующіе примутъ рѣшеніе искренно помогать къ устраненію помянутой ошибки законнымъ путемъ“ і т. д. (дивись вишче). А чому ж це на споминах Квітки не було ніодного з тих редакціј, в котрих д. Мордовцев свіј чоловік? Чому ні в одніј не було ніодніјі докладноjі статьті про того Квітку? Хиба д. Мордовцев не зна, шчо вже давно про украjінські, навіть наукові, виданьньа поjавльаjутьсьа ранішчі ј докладнішчі статьті в Лондоні ј Парижі, ніж в Петербурзі, де сам д. Мордовцев недавно в „Новому Времени“ не вмів, чи не хотів, чи не смів навіть назвати всіх збірок казок украjінських? **)

Та ј пристидила ж д. Мордовцева „русская интеллиген-

---

*) Тільки далеко опісльа довідались льуде з рокового отчоту Академіjі, шчо д. Срезневськиj колись прочитав в „отдѣленіи р. языка и словесности“ свіј спомин про Квітку.

**) А jіх спеціальних тепер тільки jесть чотирі (Рудченка, Драгоманова, Шеjсковського, Чубінського)—і з них д. Мордовцев проминув 2!

ція" ј навіть ті „присутствовавшіе" на обіді, котрі „гарьаче плескали" јого словам! І післьа јого слов—ніде, окрім кијівських та одеських газет, ніоднiјі статьті про Квітку —ј про украјінську „письменность." Ніодна петербурська газета не перепечатала цілком слов д. Мордовцева навіть із „Новаго Времени," ні навіть „Недѣля," редактор котројі був з д. Мордовцевим у „Новаго Палкина," а більша частина зовсім не передали, шчо таке сказав д. Мордовцев. Чи не сміли, чи не хотіли?—не знајемо. Дльа справи все одно! А шчо зробили „присутствующіе," котрі „приняли рѣшеніе помогать исправленію ошибки" і т. д.? Нічого! Перш усього кожниј з них мусив написати по статьті в ті виданьньа, до котрих він најблизче стојіть. Ніхто не написав, починајучи од самого д. Мордовцева. Далі—вони члени товариств: „пособія нуждающимся литераторамъ," „географическаго" ј др. Чому напр. дд. Гајевськиј, Костомаров, Гајдебуров і др. члени першого товариства не настојать на тому, шчоб те товариство, котре ж колись то бралось купувати землью дльа братів і сестри Шевченка, не обернулось до начальства з тим, шчоб „разъяснить" јому, шчо јого „ошибка" отніма хліб хоч би в тих же братів Шевченка ј у загалі вбільшује „нужду" серед украјінських літераторів, котрі ј без того вже, јак писателі „провинціальні," не дуже то забагатіјуть при россіјських цензурних порьадках.

А може б те все не було „законный путь, дозволенныя средства?"—Може! Так тоді, панове, треба раз на завше ј вибрати одно з двох: або „совершенствованіе литературы," „разъясненіе и исправленіе ошибокъ" і т. и., або „законные пути и дозволенныя средства."

Die schœnen Tage in Aranjuez sind nun zu Ende! Благородним рицарьам, Дон-Карлосам, котрі так льубльать прекрасних королев: Украјіну, письменність, народ, освіту ј т. и., — приходитьсьа або виступати просто проти Пилипа II з јого Альбами ј великими інквізіторами,—або мовчать! Мовчать, бо між ними нема ј не може бути ні сміливости, ні најівності маркіза Пози!

Шчо ж до украјінського письменства, то тим з „законних" льудеј, хто хоче, шчоб воно не замірало не треба навіть непремінно дома виступати проти петербурського Пилипа II, а треба тілько обходитись без нього. Хто напр. не даје д. Мордовцеву напечатати јого украјінські повісти, або „Малорус-

скій Сборникъ,“ а д. Костомарову переклад біблїјі, д. Опатовичу јого учебники ј т. и.—в Львові? Шчоб зробили з д. Костомаровим, јак би він перепіс капітал, зібраниј в 1863 р. на українські учебники, в Галичнину? Шчо б могло пошкодити петербурським „почитателямъ Квітки“ збірати хоч би 18 нојабрьа, 26 февральа ј в другі подібні дні гроші та посилати јіх хоч би в Львів, шчоб на них тамошньа молодіж переводила ј печатала наукові книги ј повісти, без котрих тепер не може стојати ніјака література? А јіјі ж хотіли розвити петербурські українці в часи „Основи.“

Хто ж бажаје, шчоб література українська справди широко розрослась і в Россіјі, хто хоче, шчоб росла ј народньа освіта, ј грунтова працьа, подібна тіј, дльа котројі в свіј час і по својому працьував Квітка, тој мусить же зрозуміти, шчо тепер те бажаньньа не сповнитьсьа, поки грунтові льуде не закусајуть хоч царськојі ј чиновницькојі самоволі.

А! скажуть, — так і ви зходите на те, шчоб одкласти всьаку будівничу працьу „на другиј день револьуціјі“, а тепер радити тільки кусатись та кусатись!

Ні мало! Будьте ласкаві, будујте, носіте мед,—та тілько ламајте гниле, вичишчајте ваші уліки од багна, бороніте јіх од ос і всьаких злодьуг, прокладајте широкі дороги,—робіть, живіть,—та отбивајтесь од ворогів. завојовујте собі ліпші обставини дльа житьтьа. Без того не проживете по льудському!

Коли таку не хитру правду зрозумијуть наші грунтові льуде, наші мирні бджілки,—а не самі тільки натури војацькі, тоді, може, остатнім нічого буде ј робити. Та чи ж скоро зрозумијуть наші грунтові льуде, шчо не поваливши хоч частини теперішніх порьадків в Россіјі, не будуть вони мати навіть Квіток з јіхнеју працеју „для пользы края?“

Здајетьсьа, шчо харьківські льуде починајуть вже розуміти цьу правду. Так думајемо по дејаким промовам на обіді в честь Квітки ј по тому, шчо недавно проскочило ј у газети *про харьківське губернське земство:*

Газети петербурські дали звістку про те, шчо харьківське земство поставило прохати начальство, шчоб в Харь-

кові можна було печатати книги ј газети хоч так, јак в столицьах,—без попередньојі цензури. Окрім того, звістили газети, шчо те земство похвалило записку гласного Гордіјенка про те, шчо коли земству не ма потрібноји волі в јого крајевих справах, напр. хоч через те, шчо не ма в краји вільноји печаті ј заходів, коли не вбільшені права земства, то тим паче воно не може зробити того, чого недавно прохало начальство в громади через „Правительственный Вѣстникъ,“—то б то помагати јому проти соціально-політичних „револьуціонерів.“ Тепер в дописі з Одеси в бернськіј газеті „*Винд*“ читајемо цілиј адрес харківського земства. Ось він:

«Всемилостивішиј Государь, Император Всеросcіјськиј! Хоть наше сміливе віјсько і одержало блескучі побіди на Балканському півострові, а велике ј славне царство руське нераз потрьасали остатніми часами насильні вибухи нутрьаного неспокоју. То ознаки, котрі примусливо показујуть на противниј природі ј болізниј стан царства. Вська руська громада, навіть увесь народ руськиј терпить од того стану. А ті сили, котрі хотьать перевороту, безоглъадно користујутьсьа тими недоладними справами дльа своједі цілі. Вони вже довели до того, шчо царське начальство побачило потребу обернутись до руського народу, до јого патріотізму, котриј він завше показував на ділі, ј попрохати в народу, шчоб він боровсь з зростом соціалізму тісним рьадом, рука в руку з начальством, шчоб боронив од погибелі рідну крајіну, громадськиј порьадок, власність, сімју, віру.

Охотоју пішов би за тим руськиј народ, — та јак же јому до того стати, коли він завше примушениј грати в громадському житьтьу тільки пасcівну рольу, коли јаким би він не показав себе добрим і охочим жертвувати себе, — јому ніколи не дајетьсьа ділом вступитись в дольу своједі крајіни, коли јому тільки ј вільно, шчо приносити великі ј криваві жертви на вівтарь спільного добра, та вкупі з тим од нього завше хотьать, шчоб він зостававсь німим і безвільним, мов струмент? Нам би, законним виборним з народу, земствам слід би було перш усього боронити од напасти громадськиј порьадок, поспішатись на поміч небезпечниј рідниј крајіні. Тільки ж чи можемо ж ми? Ні! Нам не дано до того засобів. Всі земські виборні без останку повні најліпших думок, та тільки стан, в котрому вони стојать, робить јіх безсильними ј недотепними до праці. Раді б вони, та не можуть, послухати поклику царського начальства.

Јак нашому виборові, так і всім крајевим урьадам конечне не дано права ніјаково вступатись в широкі справи, а власне в політичні. Знајдено за ліпше тісно обмежити круг праці земства господарськими справами, ј придумано чисто драконовські порьадки, шчоб наші товариства не забували, јак вони мусьать бути в одвіті за всьакиј ступінь з того тісного кругу. Нам не завше вільно радитись над справами крајевоји потреби, а право обертатись до царського начальства з своједу радоју, котра хоч случајем зачіпа все царство, зовсім у нас отньато. При таких обставинах земства мусьать вирожуватись ј присихати. Звичајне в кожному з них не ма нічого иншого, окрім

купки случајем набраних, нальаканих і через те зроблених німими льудеј, котрі напроти їхньоїі, може најліпшоїі, охоти не можуть ні на крихту послужити дльа спільного добра, бо їх примушујуть рік за роком вправльатись тільки з најдрібнішчими річами.

Нам конечне заборонено розмовльати з нашими виборцьами; нам не вільно ображувати наші громадські справи; здавна ј сістематично старајутьсьа об тім, шчоб ми зоставались тупими ј без діла; нам не вільно ніколи прикладати до діла наші најбезперечні'чі права льудські, то б то голосно говорити про наше добро ј лихо, про те, од чого залежить наше життьа ј усе, шчо з нами буде. Јакиј може бути иншиј послідок всього того, јак не тој, хоч жалкиј, але безпреміншиј, шчо тепер ніодин член земства, ј у загалі ніодин руськиј не готовиј, јак слід, виробити собі потрібну думку не то, шчоб про політичні, а ј про господарські, сільські справи, јак тільки вони виходьать зза того круга? Чи треба ж шче росказувати, шчо це все неприродниј, болізниј стан річеј?

Ми, руські, в цьому тепер одні тільки ј зостались без приміру в Европі; ми—виключка двічи несчастна, бо наш народ завше показував, шчо він дотепниј розвиватись, шчо він може образовуватись. Коли ми увільньајемо других, то хиба ми не мусимо бажати, шчоб і нас увільнили од путів недоладного ј застарілого закону?

Всемилостивішчиј Государь! Даі твојему вірному народові право своєїі волі (Selbstbestimmung), котре јому личить од природи; даі јому милостиво те, шчо ти дав уже булгарам! Скоро побачиш ти тоді, јака буде дужа, јак процвіте, јака багата буде Россіја! Бог дав нашому народові ј нашіј рідніј країні все, шчо тільки він міг дати, тільки одного він не дав нам і про те ми просимо тебе: даі нам вільні закони, розірви узли, котрі ј доси вјажуть наші громадські, ј навіть наші льудські права! І коли ти зробиш по нашіј просьбі, вволиш нашу вольу, Всемилостивішчиј Государь, — тоді ми не то шчо протьагнемо тобі руку нашу на поміч, шчоб викорінити партіју переворотньу ј врятувати рідну країну з соціальноїі біди, тоді ми самі зможемо то зробити діјсно.»

Нам пишуть, шчо більше, чи менше подібні адреси подало в Московшчині земство тверське, а на Украјіні, окрім харківського, шче *полтавське* ј *черниговське*.

Тільки ж про полтавське земство ми прочитали в „Недѣлѣ“ таке, шчо „только плюнешь да перекрестишься.“ Земство те вибрало виділ з 12 чоловіка, шчоб він зклав адрес подібниј до харківського. Виділ і написав так, — та тілько коли хотів читати перед збором, то предсідатель (по закону, не вибраниј, а готовиј—предводитель дворьанства), д. Мандерштерн,—не дав. Тоді озвавсь од виділу д. Галаган і сказав, шчо коли те, шчо написав виділ, зостанетьсьа невідомим, то це може кинути тінь на думки писавших, так виділ просить, шчоб хоч писаньньа јого зложити в архив. Те јому було дозволено,—і на тому діло скінчилось. Бачите, ні сам д. Галаган, звісниј за доброго

чоловіка ј цареві,—ні ввесь збір земськиј не знајшов, јак то обіјти таку колодочку між ним і царем, јак д. Мандерштерн, — і всі не видумали нічого розумнішчого, јак оддати посланіје 12 полтавських апостолів—до мишеј!

Нічого сказать, слава земству полтавському, слава 12 мишачим апостолам! Будучи сами полтавцем, ми б раднішчі зложити јім молебен, коли б знали имена јіх, окрім д. Галагана. А тепер ми мусимо тільки піднести д. *Галаганові* имја *Павла Первозванного з мишачих апостолів,* —і вернутись до харьківського земства!

Охоче кажемо харьківцьам: В добриј час! Пора вже грунтовим льудім виступити проти „препятствій.“ Тільки ж не слід би јім дуже поспішатись самим лізти в „препятствія,“ — то б то, по россіјському, просто в поліцију ј жандарми.

Ось і харьківське земство збірајетьсьа „викоріньати соціалізм, револьуцију“ ј т. и. А воно слід би було, хоч пождати, поки тој соціалізм та револьуціја справди приїде в Харьків; — може, чорт вијде не такиј страшниј, јак јого мальујуть. Поки шчо, та револьуціја підстрелила Трепова, заколола Мезенцова ј т. и. Шчо ж?—хиба грунтовим льудім справди льубі ті органи „препятствія,“ — так льубі, шчо коли грунтовим льудім дадуть „вільні закони,“ то вони зараз же почнуть боронити Трепових, Мезенцових і тој „трон,“ котрому вони служать?

Скажуть: але ж „соціалізм і револьуціја“ виступа не тільки проти трона ј т. и. „препятствій,“ а ј проти „грунту:“ проти віри, сімјі, власности. Довго б про це треба б було говорити, — та ми скажемо јак најменше. Ми порадимо грунтовим льудім подумати тільки об тому, шчо в Россіјі зветьсьа боронити віру, сімју, власність: то значить сікти штундістів, гнати з школ та од праці (в тім числі ј од служби земству) дівчат і жінок, обдирати крестьан, — котрих навіть і недавніј зјізд сельських господарів в Одесі признав основоју господарства земського. Пригадали б земські льуде, јак і земські вчительські семінаріјі, ј дівчаталікарки ј сама крепацька вольа ј мужицька волость—звались в Россіјі револьуціјеју,— то ј пождали б показувати охоту боротись з неју, хоч до того часу, коли поборьать „препятствія.“ А потім погадали б об тім, шчо ј без соціалізму не дуже то забезпечена ј власність јіх і сімја. Певно, не земським льудім треба нагадувати про те, јак

јіх обдурујуть банкіри, кассіри та концессіонери. Так вони б мусили подумати, шчо те, шчо зветьсьа „порьадок, котриј боронить власність,“—передаје все в руки тих Сіоні, Струсбергів, Јуханцових, Варшавських, Польакових, і т. д. —подумать, та ј пождати: може „соціалізм“ ліпше забезпечить дльа дітеј јіх та онуків, коли не власність, то те, на шчо тијеји власности тільки ј треба: чесну науку ј житьтьа!

Та ј на шчо починати першиј політичниј ступень з неуцтва, а то ј,—простіть на слові,—з дурниці?!

От ви збірајетесь викорінити револьуцију ј соціалізм! Так треба б було, виступајучи в політіку, хоч би по Кајданову перегльанути всесвітньу історију, то ви б побачили, шчо ніколи шче ніодного природнього руху історичнього ніхто не викорінив: спалили Гуса, — а потім побачили Льутера, Цвінглі, а далі Соціна, Мільтона, Вольтера, а на решті ј Фејербаха;—заткнули рот Галілеју, та дожились і до Дарвіна ј т. д.; — подавили états généraux і т. и., а тепер кланьајутьсьа перед республіками в Швејцаріји, Америці ј Франціји, післьа котроји не минути республіки ј Італіји, Іспаніји, Германіји,—(Англіја, Бельгіја, Голландіја, Норвегіја, і навіть Даніја ј так вже мајже республіки),—а за тим дијде ж черга ј до Россіји. Оттак же, јак було з віроју ј науконју, а потім з державоју, так почало робитись і з соціальноју справоју. Де зросло грошове господарство, там росте ј „робітницька справа,“ а де робітницька справа, там і соціалізм. Всі бачать, шчо робітницька справа јесть вже ј в Россіји,—так треба ж знати, шчо не викорініте соціалізму ј з Россіји. А „земству,“ котре хоче говорити не в имја самих тільки панів, або купців, а в имја всіх льудеј, і мужиків,—зовсім вже стидно похвальатись, шчо воно викорінить тој рух, котриј, јак там не јесть, а турбујетьсьа про добро всіх льудеј, і мужиків більш усього!

Коли похвалка харьківського земства, шчо воно викорінить соціальниј рух, јесть неуцтво, то похвалка, шчо воно викорінить јого при вільних законах, јесть і неуцтво, ј дурницьа. Післьа „вільних законів“ рух соціалістичниј (так само јак де треба, то ј республіканськиј) стане дужчим: хиба ви не знајете приміру Франціји, Англіји, Бельгіји ј т. и.?

Земським льудім слід би подумати ј об тому, чим то ј јак вони будуть викоріньати револьуцијниј елемент? Тепер

він викоріньаjетьсьа в Россіjі: з печаті цензуроjу, з життьа: поліціjеjу, жандармами; тепер цензура, поліціjа, жандарми росправльаjутьсьа в имjа царьа. А коли будуть „вільні закони,“ jак каже харьківське земство,—а простіше сказати: державна земська рада (парламент), то зостанетьсьа таж цензура, таж поліціjа, тіж жандарми,—чи ні?? Зостанетьсьа: то кого буде вона слухати,—земськоjі ради, чи царьа, чи обох? Коли цензура, поліціjа j жандарми зостаjутьсьа тіж, тілько шчо будуть росправльатись в имjа земськоjі ради,—то б то в имjа тих, хто візьме в jij гору,—того, шчо звуть парламентська більшність, — то jакиj же бариш буде з того, шчо невольа всіх краjін і льудеj россіjських у царьа заміннтьсьа неволеjу в парламентськоjі більшности? А коли цензуроjу, поліціjеjу j жандармами буде заправльати j царь, і парламентська більшність, —і певно, на першиj раз більше царь, ніж парламентська більшність, — то хто ж нас, або ліпше вас, харьківські грунтові льуде, запевнить, шчо цензурна, поліцеjська j жандармська палка не повернетьсьа перш усього, проти вас! От дивітьсьа, Пруссіjа все таки не Россіjа, та j там Бісмарк виманив у „землі“ j „громади“ закон проти соціалістів, — а тепер вже наклада намордник на всіх, в кого jе не така думка, jак у нього, j на сам парламент.

Але мало того: виступ харківського земства проти „револьуціjних елементів“ шче j невдьачниj і недогадливиj. Грунтовим льудім не слід забувати, шчо не стрельни хтось в Трепова, та не шпигни Мезенцева, то не заплакав би перед ними „Правительственный Вѣстникъ,“ а не заплакав би „Прав. В.,“—то чи скоро б і харьківці спромоглись і на тоj адрес, jакиj вони написали?

На першиj раз і тоj адрес нічого собі,—особливо, коли кінець одкинути. Тільки ж не думаjте, панове земці, шчоб „препятствія“ так і подались од таких адресів. Ні, — ваш адрес положать під сукно. І вам треба буде писати другиj, далеко червоніщиj, коли хочете здобути хоч ті права, про jакі говорите j тепер. Та j то наврьад, шчоб і jіх здобули, коли б затихло в Россіjі те, шчо ви звете „револьуціjеjу.“

Так чого ж ви поспішаjетесь „викоріньати“ jiji? Хиба, думаjете, шчо „препятствія“ тим задобрите до себе?! Так „препятствія“ не дурні: вони знаjуть, шчо коли б і справ-

ди зложити працьу викоріненьньа на грунт, на земство, то ви б перш усього викорінили самі ті „препятствія.“

Так викоріньајте ж „препятствія,“ а соціалізм та револьуцію не чіпајте, коли не хочете зостатись при тому, против чого ј адреси пишете. А поки приjде до вас одповідь на ваші адреси та поки вам впјать доведетьсьа новиј писати (по закону це може бути ј не раніш'че, јак через рік) — ми радимо вам, прихильникам „вільних законів,“ та шче ј грунтовим, крајевим льудім, уважно роздуматись над тим, шчо то справди значить „ограничити“ царську (на ділі чиновницьку) власть законом? Того не дуже то розуміли ј на „Западі,“ коли починали „констітуціјні рухи,“ подібні тому, јакиј тепер починајуть в Россіјі, не дуже то розуміјуть і тепер (окрім хиба в Англіјі, Бельгіјі та Швеjцаріјі), — і через те ј „на Западі“ далеко не одні соціалісти-анархісти прикладајуть до тамошніх державно-парламентських змін слова: „plus on change plus c'est la même chose! (Чим більш міньајуть, тим більш все однаковісінько.!) Заложити вільну державу,—це не значить перенести самодержавство з одного кутка в другиј, або поділити јого між двома, трьома. То значить — вменшити,— коли вже не знести,—всьаке самодержавство ј убільшити вольу (в слові ј праці) особам, спілкам, громадам, повітам, крајінам, породам,—і дати середніј, державніј раді најголовнішчу мету — догльадати ј боронити, шчоб ні в чому та вольа не була порушена. В Россіјі, котра стільки років терпіла Іванів, Петрів, Біронів, Миколајів і т. и., котра сама в четверо більше од решта Европи, в котріј 99 јазиків, — більше, ніж де небудь, треба памјатати, шчо коли в ніј „констітуціја“ не дасть волі особам і спілкам та не порушить державноjі централізаціјі,—то вона вже зовсім нічогосінько не буде варта!—То буде: міністерство Шувалова, з депутатами Бланками, з парламентським поводирем Катковим, котре почне з того, шчо одслужить панахиду по Мезенцеву, скине казенну недоjімку з „Московських Відомостеј,“ дасть по 25 р. московським різникам за „храбрость“ проти студентів,—і все піде по старому!

Ми не ждемо багато плоду од своjеjі ради, а все таки всміньуjемось сказати, шчо „грунтові льуде“ не стратьать марно часу, коли роздумајутьсьа про ту справу, котру

ми зараз зачепили. А коли харківські земці не тільки грунтові ј крајеві тьуде, а шче ј украјінці, то ми, поки шчо, радимо јім розважити шче над чимсь то. Ми роскажемо де шчо *на розвагу грунтовим льудім на Украјіні з поводу де чого того, чим вони зајмувались в остатні місьаці 1878 р.*

В ці місьаці мајже скрізь отбулись *земські збори*. На тих зборах була розмова ј про *народні школи*. В Одесі окрім того отбувсь *зјізд господарськиј*. А в Кијіві, де не ма ні земства, ні школ народніх (не ма, так јак кажуть, шчо в Египті не ма зіми), ні зјіздів господарських, то грунтові льуде хоч потішились *виставкоју патретів старих грунтових льудеј* на користь мальарськоји школи д. Мурашка.

От з поводу цього всього ми де шчо нагадајемо нашим грунтовим льудім, котрі, певно, хотьать, шчоб і в јіхніј крајіні було, „јак у льудеј“: і письменність, і добре господарство ј умілости,—ј котрі, певно, раді роздуматись, чому це в нас не так, јак у льудеј.

Так ось послухајте, грунтові льуде на Украјіні, шчо росказује один з ваших же товаришчів, земець Катеринославськоіі губерніјі, барон Корф, про народні школи в Бельгіјі, јак вони показались на Парижськіј виставці 1878 р. Не без науки буде послухатись катеринославського земцьа ј полтавському земцеві д. Бьелікову ј харківському профессорові д. Владимирову, котрі шчось таке казали на обіді в памјать Квітки, проти потреби украјінськоји „форми“ в школах на Украјіні. Особливо може навчитись тому пр. Владимиров, котриј, јак јурист, не вчивсь сам педагогіки ј лінгвістіки, а јак чоловік все таки вчениј і спеціаліст, мусить же вважати на те, шчо говорьать спеціалісти в тому, чого він сам не зна.

В статті б. Корфа „Парижская всемірная выставка 1878 г. IV. Педагогическіе отдѣлы Бельгіи, Голландіи и Люксембурга. (Нар. Школа, 1878, № 12, стр. 19—21), читајемо ось шчо:

Необходимо указать предварительно на крайне интересную особенность бельгійскаго элементарнаго обученія. Эта черта,—поражающая въ особенности русскаго педагога, свыкшагося съ тѣмъ, что начальная школа преподаетъ лишь языкъ господствующей національности,—состоитъ въ томъ, что въ такомъ незначительномъ государствѣ, какъ Бельгія, учрежденія, пекущіяся о *начальномъ* обученіи, имѣютъ дѣло съ *четырьмя* языками: фламандскимъ, нѣмецкимъ, валлонскимъ и французскимъ, который составляетъ языкъ образованнаго общества и

господствуетъ въ краѣ, какъ языкъ, преподаваемый во *всѣхъ* начальныхъ училищахъ, фламандскихъ и французскихъ безъ различія. Судя по брошюрѣ профессора Нована, секретаря извѣстнаго общества народныхъ чтеній въ Вервье близъ Люттиха, (Soirées de Verviers. Rapports etc. par M. Novent; Май 1878 г.), и французское населеніе Бельгіи плохо понимаетъ французскій языкъ, такъ какъ «валлонскій языкъ составляетъ единственное нарѣчіе, вполнѣ понимаемое рабочимъ населеніемъ, *и потому наиболѣе пригодное для воспитанія его...»* (стр. 29). Буквально въ такомъ же отношеніи къ русскому языку состоитъ сельское населеніе на весьма обширномъ пространствѣ нашего отечества, въ губерніяхъ малорусскихъ, украинскихъ и новорусскихъ, съ населеніемъ въ 15 милліоновъ:*) дитя изъ малороссовъ, судя по моимъ личнымъ опытамъ въ народной школѣ, неоднократно повтореннымъ, не понимаетъ, напр., при *вступленіи* въ школу, *ни одного слова* въ слѣдующемъ незатѣйливомъ предложеніи изъ его же быта: «*баба* (жинка) *въ полѣ* (въ степу) *спрятала* (заховала) *кувшинъ* (глечикъ) *въ рожь* (въ жито)...» Какъ же относятся въ Бельгіи къ языку массы, особому отъ книжнаго языка? Ее обучаютъ, и очень усердно, языку образованнаго общества и науки,—и преступно поступили бы мы, если бы не съумѣли, въ свою очередь, преодолѣвать въ школѣ трудности обученія малороссовъ русскому языку и не постарались, напротивъ, тѣмъ усерднѣе заняться въ малорусской *школѣ* русскимъ языкомъ, что языкъ этотъ сельскимъ населеніемъ не выносится изъ *жизни*. Но какъ затѣмъ относятся въ Бельгіи къ валлонскому языку, при всемъ усердіи къ обученію массы языку французскому? Такъ называемое «Франклиновское общество» вводитъ въ свои «вечера для народа» драматическія представленія на валлонскомъ языкѣ, а уже названное нами «общество Вервье» назначаетъ конкурсы и выдаетъ преміи за пѣсни, комедіи и драмы на валлонскомъ языкѣ, желая бесѣдовать съ массою на языкѣ, *вполнѣ* ей понятномъ, безъ того, чтобы это считалось «валлонофильствомъ.» Но въ Бельгіи извѣстно выраженіе «*фламизмъ*,» и этимъ словомъ называютъ стремленіе поддержать фламандскій языкъ и фламандскую литературу рядомъ съ получившимъ господство въ Бельгіи французскимъ языкомъ. И не смотря на то, что фламандскій элементъ могъ бы быть опасенъ Бельгіи въ *политическомъ* смыслѣ, какъ элементъ крайне многочисленный; не смотря на существованіе «фламизма» фламандскій языкъ *преподается* въ начальныхъ училищахъ и *учительскихъ семинаріяхъ* фламандской части Бельгіи; въ высшихъ народныхъ училищахъ города Люттиха, находящагося въ *валлонской* или французской части Бельгіи, преподается *нѣмецкій* языкъ; въ герцогствѣ Люксембургѣ, о которомъ будемъ говорить ниже, преподаются и французскій, и нѣмецкій языки въ тѣхъ мѣстностяхъ, гдѣ населеніе говоритъ германскимъ діалектомъ, причемъ люксембургская учебная администрація даже заявляетъ, что опытомъ

---

*) Ми думаjемо, шчо неподібність украjінськоjі мови до московськоjі шчэ більша, ніж валонськоjі до французськоjі, бо валонська мова все таки чистина північноjі франціjі (langue d'oui) украjінська ж стоjіть до північно-руськими, jак південно-французська (langue d'oc) нгред langue d'oui.

дознано, что не только пользованіе однимъ языкомъ для лучшаго уразумѣнія другаго, но даже преподаваніе *двухъ* языковъ въ народной школѣ не представляетъ ни малѣйшаго неудобства, что касается успѣховъ дѣтей. (См. стр. 9, L'enseignement primaire dans la ville et le duché de Luxembourg, 1878 г.). Мы могли бы добавить къ этому, основываясь на личныхъ наблюденіяхъ въ начальныхъ училищахъ Мюльгаузена, что въ Эльзасѣ, гдѣ масса говоритъ на германскомъ діалектѣ и не понимаетъ по французски, оба языка, нѣмецкій и французскій, изучаются въ народныхъ училищахъ, и съ большимъ успѣхомъ. Если эти вопросы имѣютъ существенное. практическое значеніе *для русскаго учебного дѣла*, то оно, по нашему мнѣнію, состоитъ въ томъ, что, въ интересѣ воспитанія и развитія дѣтей, желательно, чтобы дѣти понимали учителя, а учитель понималъ своихъ питомцевъ, и крайне было бы странно, поэтому, требовать отъ *малорусскаго* учителя, чтобы онъ въ *великорусской* школѣ говорилъ только по-малорусски, возбуждая тѣмъ не вниманіе и любознательность, а только смѣхъ учащихся. Такъ, напр., въ школахъ нѣмецкой Швейцаріи учитель, на урокахъ, очень часто прибѣгаетъ къ мѣстному діалекту, совершенно непонятному для того, кто знаетъ только по нѣмецки.»

А ми додамо до того, шчо в Бельгіјі вже кілька років фламандську мову зрівньано з французськоју ј у судах,— тоді јак у нас в судах *скрізь* панује „обрусеніе,“ — од чого в судах на Украјіні виходьать курьози, напр. такі, јакі недавно росказала „Недѣля“ (1878, № 49).

Так от бачите, шчо робитьсьа з крајевими мовами „в льудеј,“ в Бельгіјі. Правда, в тіј Бельгіјі вільно збірајутьсьа ј конгресси страшноjі „Інтераціоналки,“ (торік напр. в Генті), јесть аж дві соціалістичні партіјі (льудеј фламандськоjі мови ј французськоjі); в ту Бельгіју втікајуть льуде ј газети соціалістичноjі партіјі, з Германіјі. Це мабуть тому, шчо грунтові льуде в Бельгіјі ј у старі роки, од XIV ст. не давали нікому наступати собі на ногу ј удержали вольу городську ј крајеву під усьакоју державоју, під јаку јіх ставила дольа. Та мабуть через те ј поважајуть в Бельгіјі ј фламандську мову, шчо тамошніј фламандськиј Квітка, Консьјенц, пише не тільки „Марусь,“ а ј „Фландрських львів,“ повісті ј романи про те, јак стојали фламандські сельане, міщане ј рицарі за своју вольу!...

Ми думајемо напроти бар. Корфа, шчо в Бельгіјі шанујуть фламандську мову в школах не „несмотря на фламизмъ,“ а власне „смотря на фламизмъ,“ то б то не тільки через те, шчо в Бельгіјі начальство не таке дурне, јак наше, а ј через те, шчо „фламізм,“ готовиј показати ј зуби урьадові, котриј би смів довше зневажати фламандську мову

в школі, суді ј т. и. і в крајньому случају вернутись до Голандіјі. А в нас навіть не всі прихільники Квітки посміли сказати, шчо вони шанујуть в ньому украјінського писательа ј учительа,—і сам бар. Корф экінчив своју розмову тим, шчо не слід вчити „в великоруськіј школі малоруськоју мовоју"!!

Ну, та шчо там мова та вольа! Обернемось до річеј вже зовсім невинних,—до того, јак хліб сіјати, та садки садовити,—до річеј, про котрі росказувано на *одеському зјізді*. Про зјізд тој так багато печаталось в газетах і в Россіј', шчо нам не ма чого шче говорити од себе. Хиба, јак вијдуть в світ повні протоколи јого розмов, то варто буде спинитись на тому, јак пани самі признались, шчо тільки крестьане можуть врятувати господарство коли не в усіј Россіјі, то на південніј полосі јіјі, на нашіј Украјіні! Поки шчо ми скажемо, шчо, значить, одеськіј господарськіј зјізд признавсь, шчо остатні сто, коли не 150 років історіјі південноји Россіјі—пропашчиј час дльа справи господарськоји. Ось послухајте, шчо росказује про господарство на нашіј Украјіні за часи Петра І німець Вебер, котриј, будучи послом, пројіхав трохи не всьу тодішньу Европејську Россіју. „Гніт на душу, котриј виходить од неволі, на стільки, здајетсьа, затемнив усьакиј розум крестьанина (московського), шчо коли б јому показали всьу користь економіјі (ліпшого господарства) і коли б він сам јасно бачив ту користь од неји, то все таки не перестав би держатись старих своіх порьадків, думав би, шчо діди ліпше розуміли те діло. Шчо можна б було мати з родьучоји (московськоји) землі, можна бачити најліпше, коли перејідеш із Россіјі в землу козаків (украјіну): хоч там грунт польа ј далеко гірше (Вебер рівньа Черниговшчину ј Сіверщчину з московськоју Украјіноју) — і льуде руські, шчо живуть на Украјіні, будучи козаками (војаками) вже по своіј натурі далеко не такі робучі, та через господарство, котре ведетсьа в них подібно до польського, вони далеко багатче тих руських, котрі здобувајуть собі хліб під благодіјним покровом своіх панів." *) З того, шчо росказано в подорожьжьу на Украјіну в половині XVII ст. Павла Алепського ј у початку XVIII ст. московського

*) Записки Вебера. Русск. Арх. 1372, № 6, 1134

попа Лукјанова, а також з актів XVII—XVIII ст. відомо, шчо в нас на Україні садки ј огороди були далеко ліпші, ніж в Московшчині,—шчо було чимало ј винограду, шчо од нас туди викликали садоводів (јак і книгарів і покрившчиків домів гонтом і т. и.). *) Тепер наша Україна в усьому господарстві стоїть далеко позаду Московшчини. Через шчо? через „благодіјниј покров панів," котрим царська рука московська ј петербурська помогла вирости в Гетьманшчині, котрих вона вберегла ј вбільшила в „областяхъ отъ Польшчи возвращенныхъ," панів, котрих царі ј цариці петербурські посади в т. зв. Новороссії, розігнавши попереду вільні козацькі ј мужицькі виселки. Приложить до того державні тьагарі, починајучи з салдатських постоїв, котрими, јак каже Вебер, Петро хотів навмисне збіднити Україну після Мазепи. **)

Перше тим всім нашого сельанина довели до стану московського крепака, а наше господарство до московського, потім московське перегнало наше, бо все таки јому помагали привілегіјами, тоді јак наше рујновали перше навмисне, а далі по звичці. І тепер, коли на одеському зїзді кажуть, шчо тільки мужицьке господарство може поліпшити стан польа на нашіј Україні,—то иншими словами кажуть, шчо треба вернутись до того стану, про јакиј нам росказује Вебер в початку XVIII ст. От вам і прогрес! Грунтовим льудім на Україні слід би подумати об цім, та перебрати напр. історіју акцізів і торгу українськими продуктами: горілкоју, сахаром, сімјам, шчети-

---

*) Сборн. матер. для истор. топогр. Кіева и его окрестностей. I, 86, 119. Акти Ю. и З. Россіи, IX, № 6. 1670. (Переписка о прі- „виноградного строенія мастеровъ" и садовниковъ и о присылкѣ ихъ въ Москву.

**) Вебер росказује, шчо українських козаків, або черкасів давно б вже поставили (Петро I) на „русскую ногу," коли б не бојались, шчо вони одіјдуть в Польшчу, або до татар. Зважитись на те здајетьсьа небезпечним московському урьадові, ј через те він шука других, не так видних способів, шчоб зовсім поневолити Україну ј одньати в неї силу. Початок до того вже зроблено доволі вдачниј, а власне тим, шчо од часу віјни з турками ј до сього дньа, козаки мусьать не тільки давати квартири дньа більшої части московського віјська, а ј ставити поштових коней, котрих шчо хвилини беруть і за котрих нічого не платьать, — через шчо всьу країну їх так обідрано, шчо вона вже не рівна ј до тіні колишньої України. (Р. Арх. 1872, № 6. 1113—1114.)

нoју, шерстьу ј т. д.,—то вони б скорше пізнали, шчо јім коштујуть державні „препятствія.“

Слід би було ј тим грунтовим льудім, шчо впорьадкували *кијівську виставку патретів* спомјанути ј історіју мальарства на Украјіні, јак частину історіјі культури в цьому краји, звісно, коли б хто написав јіјі попереду. Поки ж хто з льудеј, котрі лішше, ніж ми, зможуть те зробити, надумајетьсьа на те, ми нагадајемо кілько слів з подорожьжьа в Московшчину ј в „Козацьку землью,“ то б то нашу Украјіну Павла Алепського в 1653 р. Тој сіріјець, котриј бачив великі городи на морі Середоземному, мальује нам Кијів XVII ст. городом з ремеслом, торгом, письменством, ну, словом, *городом* таким, јакі ми бачимо в Европі напр. XV—XVI ст.,*) і між ничим каже: „в цьому городі, багато прехороших козацьких мальарів, дотепних мајстрів свого діла, котрі вживајуть багато розумних вигадок дльа того, шчоб знімати точні патрети з виду льудського ј дуже вмијуть мальувати муки нашого Господа.“ По тому, јак далі тој Павло росказује про ікони мук Христових в кијівських церквах, јак там мальовано ј Христа, і жидів, Пілата, салдат і т. н. можна бачити, шчо ј церковне кијівське мальарство XVII ст. вже рішуче ступило на дорогу реалізму, јак італьјанське XV ст., нідерландське XV—XVI ст.**) І це було тоді, коли в Москві царь з патріархом палили ікони, не по старо-візантіјському писані.

Пројшло більш двохсот років: і шчо тепер украјінська церковна живопись?—Суздальшчина—шче більше мертвецтво, ніж візантіјшчина! Де ж наша світська живопись?! Де наша академіја умілостів?..... В школі д. Мурашка?!—котріј одначе ми од усього серцьа бажајемо счастьа, здоровја ј зросту! Тілько ж наврьад, шчоб вона скоро доросла до академіјі ј навіть обіјшлась без „препятствій,“ осо-

---

*) Між ничим Павло Алепськиј каже, шчо в Кијіві були дльа торгу привозним товаром „прекрасні лавки ј дивні магазини, в котрих товар продавали жінки; і ніхто не дививсь на них стидким оком.“

**) Сборн. мат. для истор. топогр. Кіева. І. 87—90. Порівнь. 119 попа Лукьянова: „Градъ Кіевъ стоитъ на Днѣпрѣ зѣло прекрасно; въ московскомъ и россійскомъ царствѣ таковаго града подобнаго красотою врядъ сыскать... на Подолѣ строеніе узорочное; тщательны, лихоманы! и много у нихъ чудотворныхъ иконъ, а письмо иное кажется живопись“

бливо, коли вона почне виступати на реальну і, значить, народно-україјінську дорогу.

Так ось об таких то грунтових та культурних справах, об тому, чому вони в нас не ростуть, а сохнуть, і слід би було подумати нашим грунтовим культурним льудім раніше, ніж збіратись викоріньати „революціјні" сили.

Доси в Россіјі такими думками чи сьак, чи так, а турбувались тільки власне ті, котрих начальство звало ј зве революціонерами. З тих часів, коли в нас прибито вільниј вчинок грунтових льудеј, — всьакими справами, котрі могли б вивести наші громади з стану овечих отар, котрими заправльа палка попівська, панська ј чиновницька, турбовались тілько ті, хто міг довідатись з книг про те, шчо јесть і може бути більш льудське життьа,— *льуде книжні,* та ј то мајже виключно тоді, коли вони шче мајже зовсім не торкались до грунту, поки шче вчились, були молодими, *студентами* ј т. и. По більшіј части так у нас бувало, шчо јак тільки чоловік,—кажучи словами купцьа в Островського,—входив „въ лѣта постоянныя," так зараз же він і ставав такоју ж вівцеју в отарі, јак і всі, — а хто не ставав, того або вбивали, або мучили, поки таки калічили зовсім. Вінна з книжними льудьми, з молодіжьжу, періодичне дітовбивство тьагнетьсьа через усу історіју Россіјі в XIX ст., а в остатні 10—15 років стаје мабудь чи не головноју справоју „внутреньньоји політики" Россіјі. Остатні місьаці 1878 р. цьа *віјна з студентами* отбулась мајже по всіх універсітетських городах Россіјі. Ми роскажемо попереду најважнішчі факти тієјі віјни, звертајучи увагу најбільше на наші україјінські городи (Харьків, Кијів, Одесу), а потім попробујемо сказати з того поводу дејакі наші уваги.

Почалася буча з Харькова.

Про те, јак справльалась поліціја (починајучи з губернатора) з студентами універсітетськими в Харькові,—газети россіјські не кажуть: в таких случајах начальство велить јім мовчати, а наші ліберальні газетчики ј слухајутьсьа, замість того, шчоб, вмовившись проміж себе, зразу всім не послухатись начальства ј сповнити своју службу перед громадоју, — јак не послухались справди ліберальні га-

зетчики в Парижі перед јульськоју револьуцієју, 1830 р. *) Не знаємо, чи товаришчі наших еміграптів із Россіјі не писали сьуди листів про студентськиј рух, або чи начальство перехапало більшу частину тих листів, тілько ж тут, в Женеві, дуже мало звісток про ту справу, — з чого ј можна бачити між инчим, јак то мало живих корнів в Россіјі маје наша політична еміграціја, — а також, значить, і те, јак сам із себе, а зовсім не од „подпольныхъ интригъ постороннихъ молодежи людей,“ виходьать такі рухи, јак торішніј студентськиј.

До нас дійшло два, або ліпше півтора листа з Харькова. Один—лист, писаниј харківським студентом (?) в Одессу між инчим за тим, шчоб покликати одесьців піддержати харківськиј рух; другого листу дійшла до нас тільки половина, та так, шчо ми не знаємо, де пропала друга: в Россіјі, чи в Австріјі. Ми приведемо факти з одного ј з другого, — а попереду замітимо, шчо обидва де про шчо кажуть не в одно, а першиј лист, тој, котрим думалось викликати одеських студентів до спілки з харківськими— трохи не на половину зложениј не з фактів, а з декламаціј. Цеј характер листу, а також недостача ј доси печатного докладного спису усього остатнього руху студентського,— спису, котриј міг би појавитись коли не в тајемних печатньах в Россіјі, то за грьаницеју, — показује, јака шче варварська земльа Россіја, јак в ніј самі „передові“ сили не привчились точно запоминати ходу фактів і передавати јіх на громадськиј суд. За остатніј час тільки книжечка *„Мартовское движеніе студентовъ кіевскаго универси-*

---

*) Наші газети вихвальали недавно Тьјера. Ми, звісно, цього робити не будемо, та все таки нагадујемо, шчо в 1830 р., коли урьад Карла X придавив вольу печаті, то Тьјер, тоді редактор газети «National» написав протест, котриј підписали 44 газетчика од 11 редакціј, і в котрому стојали такі слова: „В тім стані, в јакому ми тепер стојімо, слухатись начальства перестаје бути обовјазком. Льуде, котрих приказ начальства перш усього примушује слухатись, писателі, котрі працьујуть в газетах, — і вони то мусьать перш усього показати примір, јак виступати проти незаконноји сили.... Коли начальство ламле закон, то ми вільні не слухатись јого. Ми попробујемо видавати наші газети, не просьучи дозволу, котрого нас примушујуть просити“. — Хај пригадајуть наші газетчики, скільки раз наше начальство поламало навіть закон про печать 1865 р. та подумајуть, шчо тільки такими, а то ј шче смілішчими виступами, ніж Тьјерів, здобуто в Европі ту вольу печаті, котроји јім би так хотілось.

тета 1878 года“ (Львовъ) виставльаjетьсьа, jак своjеjу докладностьу, так і самим своjім показом перед громадами. *)
Не вже ж тепер ні в одному університетському городі не підуть за достоjним цівілізованних льудеj приміром видавців киjівськоjі книжечки, — j примусьать увесь світ вдовольнитись казенними звістками про студентськиj рух 1878, або такими уривками, jак і ті, шчо ми печатаjемо зараз!

Початок харьківськоjі студентськоjі історіjі ми знаjемо тільки з „Правительственнаго Вѣстника“, до котрого можна прикласти хиба кілька слов з листу киjівського, шчо приведемо далі. — Тільки ж і з „Прав. В.“ видно: 1) шчо проф. ветеринарного інстітуту Журавськиj завів дльа студентів *репетіціjі*,—шчо противно звичаjам по всіх вишчих школах в Европі j Россіjі, 2) шчо коли студенти за те вигнали д. Ж. з аудіторіjі, і над ними наставлено суд, — то членом того суду став і пр. Ж., через шчо більша частина студентів не схотіла одповідати такому суду; 3) шчо студенти ветеринарного інстітуту ходили переговорьувати до попечительа,—(д. Жерве) і шчо тоj jіх перше не приньав, а потім звелів прислати депутатів, 4) шчо студенти університету од себе посилали до попечительа депутаціjу прохати, шчоб ветеринарів не карали, 5) шчо післьа того, jак „попечитель (jакось) постаравсь, шчоб більше безпорьадків в ветер. інстітуті не було“, то студенти університету зібрались на сходку, котра післьа переговорів з ректором, попечителем і губернатором, прибувшим з поліціjеjу, — розіjшлась. Діjалось це все з 9 по 16 ноjабрьа.

З листу ж нашого довідуjемось до того: шчо „починшчиків“ руху ветеринарів, то б то тих, котрих такими признало начальство, — вивезли без суду в далекі губерніjі,— шчо студентів післьа того jак вони росходились 16 н. била поліціjа j арештовувала.

Харьківськиj лист в Одесу, од 15 дек. післьа довгенького рьаду вступних фраз про „башибузуковъ, нравственныя пытки“ j т. н. каже:

„Передаjемо факт, jак він звісниj харьківськіj публиці(?). 14 дек. студенти, jак звичаjне, стали збіратись в університет на лекціjі, але, на велике диво, знаjшли там поліціjу, котра стерегла недоторканність науки; виставлена була объява, шчо по наказу міністра народньоjі освіти університет закриваjетьсьа на зімні канікули. Зібрані, хоч і

---

*) Деjакі помилки jіjі ми показуjемо далі.

дивувались чуднїј прихільности Јого Сіјательства до втомившихсьа в спорі (з начальством) студентів універсітета ј ветерінарного інстітуту, а все таки не могли зрозуміти, на вішчо приведено поліціју проти тих, котрі за цілиј місьаць мученицького душевного стану, нічим не подали поводу кликати проти них оружну силу *). Зібрались в канцельаріју універсітетську, де звичајно отбирајутьсьа листи, ј обернулись до ректора, шчоб він вијаснив јім цьу річ. Ректор одповів, шчо універсітет закрито по наказу Ј. Сіјат—ства, а на вішчо приведено поліцејську команду, не зна, бо сам јіјі не кликав, а в кінці просив студентів розіјтись. На те јому одповіли, јак і кілька тижднів ранішче, (16 нојабрьа), шчо розіјдутьсьа тілько тоді, коли одіјде поліціја. Розмова скінчилась тим, шчо ј студенти, ј ректор одні одного не зрозуміли: ректор обішчав, шчо поліціја одіјде, обішчав, думајучи, шчо одіјде тоді, коли студенти по волі розіјдутьсьа, а студенти думали, шчо ректор обішча одвести поліціју ранішче ј через те од себе пообішчали розіјтись. Студенти вијшли під балкон універсітетського будинку, коло котрого стојала вже поліціја в великому числі в купі з безоружними салдатами, ј опинились перед Мартенсом (губернатор?), котриј требував, шчоб студенти розіјшлись. Јому одповіли теж, шчо ј ректору, то б то, шчо розіјдутьсьа, коли попереду одіјде поліціја. На це М. одповів: „не можу!“ Кілько хвилин тьаглась розмова декого з студентів з М—ом,—потім тој звір став требувати в имја закона, шчоб студенти розіјшлись. Ті стојали на својому. Обіждавши трохи, М. заволав: „терпіньньа лопајетьсьа; росходьтесь, а то пошльу за нагајками!“ — „Посилајте!“ була одповідь. Поганець страхав не дурно, бо післьа того почали підјіздити до універсітету козаки; (проти 100 — 150 безружного студенства поставили на ноги цілиј полк!). Студенти просили ректора, шчоб вијшов до них; тој одповів, шчоб вибрали депутатів і прислали до попечительа,—котриј, забув ја сказати, шче ранішче сказав студентам, шчо требовали одводу војаків: „ви насильствујете цілісінькиј місьаць, так нехај же з вами росправльатьсьа, јак знајуть!“ Знајучи з ранішчого, шчо пославть депутатів до попечительа значило б тілько отдати јіх

*) Не вже харьківські студенти не знали ні правил про „незаконні сбори“, ні звичајів нашого начальства?

під суд за переступ правил, студенти стојали на тому, шчоб ректор прийшов до них. Пітра (ректор) справди вијшов до них і хотів вивести студентів в канцільаріју, але Жерве (попечитель) став проти того. Потім офицер, шчо командував козаками, звелів части јіх злізти з конеј, а друга стала цепом. Офицер сказав, шчо студенти, котрі стојали в тому цепу, заарештовані. Ті спитали: „шчо ж він буде з ними робити?“—Одішльу вас в казарми. — „Ходім, братці!“— Піші козаки почали напірати на студентів і де кого з них витіснили з кругу. В ту хвильу поспіла прокльата записка од поганцьа Мартенса, котра, мабудь, давала право, а може ј веліла, бити студентів нагајками. В тој же час козаки почали јак најгрубішче тіснити ј штовхати студентів, котрі од себе тільки ј одповідали жалобоју до офицера. Коли козаки доволі вже здавили студентів з усіх боків, —офицер звелів бити студентів нагајками. Почалась варварська росправа, котра привела в страх і саму різномастну публіку (2000 — 3000). Жінки з страхом кричали, чоловіки сердились і лајались—все (?) направльалось проти бушібузукствујушчих козаків, котрих наперед підпојіли, шчоб вони јак небудь не подались льудськіј думці ј не пожаліли студентів. Всі, в кого було хоч трохи льудського серцьа, молили козаків не зајмати студентів; навіть де јакі з поліцејських з плачем прохали козаків об тім же. Один з лаборантів, страшенно збурениј видом тієјі башібузукськоїі росправи, кинувсь до катів, думајучи одвести јіх безчеловічні вдари,—але сам став цільльу, в котру влучали пјані, звірьачі, безжалостливі руки. Через кілька часу јого безпамјатного внесли в канцельаріју. Увесь город каже, шчо між тими, хто попробував солодку козацьку нагајку, був і пр. Владимиров, та, мабудь, јому мало досталось, бо він зрікајетьсьа, шчо справди получив пријатство (!) через те тільки, шчо опинивсь там случајем. Побиті ј вспівши вирватись з зачарованого кругу (!) студенти зібрались в кухмістерськіј і поклали піттн до професорів, шчоб прохати јіхньоји оборони, бо вони раніше обішчали підперти резонні требуваньньа студентів. Вијшло, шчо професори попередили студентів, зібрали незвичајну раду ј кликали студентів, в котрих зостались знаки од бјки, приходити дльа оглъаду; написали протоколи, а нешчасних покалічених жертв прињато в клініку. Страшно здумати, шчо поробила козацька нагајка: тому вибила палець, тому пе-

ребила перенісьсьа, третьому переполусовала вид, шију, голову. Страх!! варварство!!... На другиј день пішли арешти: між арештованними, кажуть, јесть і нешчасниј хоружушчиј на танець св. Вітта студент, котрого Крапоткин (губернатор) шче при першому виході башібузуків (18 нојабрьа) раз заарештував.... Ось случај, јак він був на голо! Чи буде знати про те та невелика купа руськојі громади, котра не може холодно дивитись на звірство деспотичнојі росправи?! Чи знајуть вже про це, а коли не знајуть, то чи взнајуть јак небудь наші брати, товаришчі по думці, по боротьбі, по мукам, студенти других універсітетів. Дльа всьакојі чеснојі печаті мусить бути обовјазком на скілько можна (!) повідати громаді про такі безобразіја!..... Вам кілька слов, брати студенти одеського універсітета: пора дружними, сміливими ј енергічними протестами всіх думајушчих членів громади, а більш усього префосорів і студентів, зробити кінець таким башібузукським росправам деспотичного грубого начальства, котре на стид всіјејі образованнојі думајушчојі руськојі громади стојіть на чолі справи навчаньньа ј суда!!! Початок зроблено харківським універсітетом і, јак чутко, медіцінськоју академіјеју. Хај же ј одеськиј універсітет, котриј так чутно озивајетьсьа проти всьакого неправого утиску школьнојі молодіжі, тепер з більшоју енергіјеју візьметьсьа за свьату справу здобуваньньа дльа школьнојі молодіжі прав: вільно розвиватись, прав на пошану в собі льудськојі особи.“—Јак одповів на те „одеськиј універсітет,“ побачимо далі.

Частина другого листу з Харькова, котра дійшла до нас, росказује діло од того часу, коли студенти вијшли за двері універсітета ј побачили перед собоју оружну поліціју ј козаків:

«Тоді студенти посилајуть за ректором. Пів години студенти товчутьсьа на місці од холоду, бо прибігли на лекціју легко одьагнуті, — а проти них стојіть губернатор, дальше козаки ј поліцејські. Публіка теж стала прибувати — подивитись. Губернатор шче раз требује, шчоб розіјшлись, а то негарно буде. Студенти, бачучи, шчо справди сбірајетьсьа шчось негарне, згожувались розіјтись, тільки ж більше терті кажуть, шчоб попереду одвели козаків, шчоб не було того, шчо було в попередньому ділі, — то б то біјки. Губернатор не одступа од свого. Вніать стојать. Накінець приходить ректор. Шче трохи подались. Більша частина зібраних студентів були кружок јурістів; до них пристали дејакі лікарі, власне ті, котрі хотіли помагати начальству проти всьаких демонстраціј, — і тут же вони хотіли сказати об тім ректорові, та він не дав јім говорити, а прохав послухати

јого слова. Він сказав, шчо радиј, шчо слово јого маје пошану в студентів, сказав, шчо вони роблъать недозволені вчинки ј прохав їх розіјтись. Студенти одновіли, шчо ј вони раді те зробити, та тільки без козаків. Тоді ректор взъав з них слово, шчо розіјдутьсъа,—а їм обішчав, шчо поліціја теж одіjде ј удавсъа за тим до губернатора. На це тој одновів: „пізно!“ ј подав јому бумагу, а студентам сказав: „ви, господа, арестовані!“ Потім подав знак офіцерові, шчо стојав перед козаками, — і одїхав.

Тоді козаки з обох боків обіјшли студентів. Збитиј ректор одчинъа двері в університет, котрі ведуть в канцельаріју, ј кличе студентів іти за ним слідом. Купа кинулась туди; за неју козаки ј тъагнуть студентів за волосьсъа назад, при чому топчуть ногами, бјуть нагајками ј т. н. Офіцер шче раніше скомандував: „в нагајки!“ 15 чоловіка, тъажко поранених, однесли в клініку. Декому розбили вид. Одним словом здрігнешсъа, коли споминајеш про все. Між студентами витъагли з канцельаріјі проф. Владимирова, а де хто каже, шчо ј Шчелканова, ј теж дуже побили. Владимирову перебили (?) ухо. Дехто каже, шчо мов би то цеј самиј Владимиров тепер завірьа, шчо јого ніхто не бив, а другі кажуть, шчо він обішчав не кинути так цього діла. Публіки теж побито доволі. Післьа такого боју офіцер скомандував козакам одступ, — і вони скоро одіјшли, нікого не заарештувавши. При цьому, кажуть, козаки жалкували: „ех! не дали гаразд і погрітись!“ Арешти поробили вже потім. Росказујуть, шчо коли студенти втікали, то дејакі лавошники били їх, а другі напроти — втъагали їх в лавки ј кликали ховатись у них. Одного студента, котриј був головоју кружка јурістів, так покалічили, бо він казав, шчо так поступати з студентами беззаконно ј шчо јого ні за вішчо бити, ј оборонъавсь, — так покалічили, — шчо јого приј шлось нести в клініку. Там тепер 15 душ, а троје вже вмерло. Тут то студент, котриј перше стојав за закон, сказав товаришчам: „вважајте мене падлъугоју, коли ја не стану тепер виступати проти урьаду!“ Ось до чого доводьать такі росправи. Вже б отвертіше було замкнути університет і розстрільувати школьну молодіж.

В руху петербурських студентів (медиц. академіјі ј університету) вијавились јасніше ті „права,“ котрих власне хотьать собі студенти в Россіјі. Вони подали наслідникові царському од себе прошеніје; в „*Times*“ напечатано те прошеніје, котре, по всьому видно, не видумано корреспонтом англіјськојі газети. Печатајемо јого по перекладу „Общаго Дѣла“:

Ваше Императорское Высочество!

„Правительство думаетъ, что движеніе, происшедшее въ нашей средѣ, вызвано неблагонамѣренными личностями. Если В. В. соблаговолите вспомнить, что эта агитація продолжается цѣлые годы и нашла себѣ отзывъ во всѣхъ учебныхъ заведеніяхъ, то врядъ ли В. В. раздѣлите это мнѣніе. Частое повтореніе этого возбужденія показываетъ, что причины его заключаются въ невыносимомъ положеніи, въ которое поставлена учащаяся молодежь въ Россіи. Студенты внѣ стѣнъ университетовъ подчинены полицейскому надзору, тогда какъ внутри ихъ, они все болѣе и болѣе лишаются своихъ правъ. У нихъ

отнято право собираться для обсужденія собственныхъ дѣлъ, имъ воспрещено основывать кассы взаимнаго вспомоществованія. Едва они задумаютъ что либо подобное, имъ угрожаетъ полицейское преслѣдованіе въ отвратительной формѣ; при каждой сходкѣ полиція угрожаетъ нашей жизни. Какъ только поднимется вопросъ о нашихъ правахъ, насъ разгоняютъ; въ стѣнахъ университета съ нами обращаются какъ съ несовершеннолѣтними, внѣ же стѣнъ, мы отданы поголовно подъ надзоръ полиціи. Только тогда на насъ смотрятъ какъ на корпорацію, когда нужно наложить на насъ еще болѣе стѣснительныя условія. Возрастающія препятствія къ высшему образованію сдѣлаютъ скоро это образованіе привилегіей богатыхъ. Эти и подобныя притѣсненія составляютъ единственныя причины агитаціи. Мы знаемъ, что именно ожидаетъ студентовъ харьковскихъ, а примѣръ кіевскаго движенія еще въ нашей памяти. Личности не должны быть наказываемы, если виноваты обстоятельства, въ которыя они поставлены.

Основываясь на выше-изложенномъ, мы осмѣливаемся просить В. И. В. о посредничествѣ за нашихъ харьковскихъ товарищей и обратить вниманіе В. В. на положеніе студентовъ.»

Про те, шчо робилось в Кијіві, в звјазку з другими університетськими городами, ми маjемо поки один частниј лист, писаниј не до нас,—а другиј, в котрому, певно, вся справа була писана докладно, до нас не дійшов. Кијівськиј лист од 14 дек. говорить:

«Не так давно харьківські ветеринари вигнали пледами, шапками, ј шарфами свого професора анатоміјі за те, шчо він почав заводити репетіціјі ј страхав недовольних тим, шчо він јіх притисне на екзаменах. Винуватих засудили (коло 50 чолов.) і порішили з ними, јак з кијівськими: вивезти в північні губерніјі. Проти того запротестували харьківські студенти: зібрались ветеринари ј університетські студенти, та јіх розігнало вісько. Один з ветерінарів пријіздив делегатом в Кијів, шчоб здобути заjаву сімпатіјі ј спільности од кијівських студентів, та ј појіхав назад, јак то кажуть, не солоно покоштувавши. Петербурська молодіж показала більше прихильности до цієјі справи. Проjавоју того було подаваньња адреса до Наслідника купоју студентів в 800 чол. Наслідник на тој час був в Царському селі, ј Зуров (новиј начальник міста), поручившись чесним словом передати адрес Наслідникові, прохав купу розіјтись, шчо до часу ј зроблено. На другиј день була сходка в Академіјі (лікарськіј); прійшло вісько. Начальник требував, шчоб студенти розіјшлись; — коли ж того не сталось, пустили в ход нагајки ј оружьжа, так шчо треба було помоги проф. хірургіјі Скліфасовського(„Правит. Вѣстн. каже, шчо то не правда. Ред. „Гром."). Пісьля того студенти академіјі перестали ходити на лекціјі ј заjавили, шчо це так буде, поки не буде по јіх просьбі, шчо написана в адресі: 1) поки не простьать харьківських студентів, 2) не переміньать університетського уставу в вільному розумі. По новішчим звісткам в Петербурзі арештовано до 1000 чолов. Сам Петербург маје вид города в осаді: по рогам улиць стојать пікети (це шче за часу смерти Мезенцова), по улицьам јіздьать сторожа (патрулі), скрізь прибиті обjави, шчо не вільно носити оружьжа; в будинках лік. Академіјі ј технолог. Інституту стојать салдати і т. д., і т. д.

«Довідавшись про те, шчо робитьсьа в Петербурзі, студенти московського університету ј Петровськоји академији зробили схід в 500—600 ч. Не знају докладно діла; знају тільки, шчо московськиј університет замкнуто (автор хоче сказать: лекцији зупинено до часу).

«І в Кијів прислана була печатна повість про петербурські справи, а з листів довідались об тім, шчо дієтьсьа в Москві. 9 дек. в Суботу був в університеті сход в 100 з лишнім чоловіка, прочитали звістки, јакі хто мав. Коли народу було мало, то поклали зібрати схід на 11. В Недільу в вечері вже де хто почув, шчо університет замкнуть. В Понеділок зібралось чоловіка з 100 ј половина вскочила в університет. Покликали Рахманінова (проректора). На всі протести ј зајави він одповідав саме одно: „Ја вас прошу, панове, розіјдітьсьа, — от усе, шчо ја можу вам сказати!“ Учора теж зібралось чоловіка з 200, але Бунге, новиј ректор, ловкиј діпломат, — не попустив ніјакоји демонстрацији; він шче зарані через Сaська (помічник проректора), а цеј через Боголіја (?) покликав до себе, мов депутатів, душ з 10 і, вислухавши, шчо вони хотіли зајавити, обішчав зробити все, шчо можна, то б то передати јіх зајави попечителеві і т. д.; словом поки шчо заспокојів студентів.»

В № 150 Кіевльанина читајемо ось шчо, певно, писане самим ректором, д. Бунге:

«Телеграмма „Голоса“ изъ Кіева отъ 11-го декабря сообщаетъ слѣдующее: „По случаю наступающихъ праздниковъ, лекціи въ нашемъ университетѣ уже прекращены, и по этому университетъ временно закрытъ, до начала слѣдующаго семестра. Не смотря на такое закрытіе университета, студенты силою вошли въ зданіе университета. Порядокъ вскорѣ былъ возстановленъ.“

Вторая половина телеграммы содержитъ въ себѣ неточныя свѣдѣнія. Распоряженіе о прекращеніи лекцій приведено было въ исполненіе въ понедѣльникъ, 11 декабря, и было вызвано тѣмъ, что еще въ субботу оказались несомнѣнные признаки обнаруживающагося волненія между студентами. 11-го декабря входъ въ университетъ былъ открытъ съ профессорскаго подъѣзда въ канцеляріи совѣта, правленія и проректора, съ 10 до 12 часовъ утра. Студенты вошли въ зданіе университета не силою, а съ открытаго подъѣзда въ открытый, вполнѣ доступный корридоръ, и, по приглашенію проректора Рахманинова, послѣ нѣсколькихъ объясненій, разошлись, немедленно. Поводомъ къ сообщенному извѣстію послужило, повидимому, то, что нѣсколько студентовъ протѣснились въ корридорѣ сквозь незамкнутую, притворенную дверь, къ внутреннему крыльцу, ведущему въ 3-й этажъ,— но найдя слѣдующія двери запертыми, возвратились.

Вступившій, послѣ этого, въ должность ректора Н. Х. Бунге пригласилъ на 12-е декабря въ правленіе 10 студентовъ разныхъ факультетовъ и велъ съ ними, въ присутствіи проректора, продолжительную бесѣду.

Заявивъ студентамъ о полной своей готовности, при содѣйствіи проректора, способствовать ихъ научнымъ занятіямъ и входить въ ихъ нужды, ректоръ старался объяснить имъ, что безсиліе университета—поддержать порядокъ повлечетъ за собою неизбѣжно столкновеніе студентовъ съ матеріальною силою, чего, конечно, никто желать

не можетъ, и что, по его мнѣнію, можно сдѣлать много добра въ предѣлахъ законныхъ, изъ которыхъ онъ выходить не вправѣ.

Когда студенты просили довести до свѣдѣнія начальства, что они желали-бы имѣть по закону право совѣщаться о дѣлахъ, не имѣющихъ ничего общаго съ соціальными и политическими цѣлями, какъ напр. о кассѣ, столовой, бібліотекѣ,—тогда ректоръ имъ сказалъ, что онъ не въ качествѣ ходатая, а по обязанности долженъ будетъ изложить г. попечителю сущность того, что имъ, ректоромъ, было говорено и выслушано.

Студенты держали себя прилично и сдержано, выслушивали спокойно мнѣнія ректора, не согласныя съ ихъ взглядами, и, повидимому, убѣдились, что ихъ не намѣрены запугивать угрозами, а тѣмъ болѣе успокоивать ложными обѣщаніями, что для ихъ готовы сдѣлать возможное и исполнимое, при существованіи и настоящаго устава, и дѣйствующихъ правилъ.

Распростившись съ студентами, ректоръ просилъ ихъ передать сказанное имъ ихъ товарищамъ. Послѣднихъ въ корридорѣ было довольно много, что естественно объясняется желаніемъ узнать, зачѣмъ нѣсколько студентовъ были приглашены ректоромъ въ залу правленія. Послѣ часу студенты разошлись.

14-го декабря занятія, которыя допускаются обыкновенно въ каникулярное время въ лабораторіяхъ, кабинетахъ и пр., бывшихъ закрытыми, разрѣшены.

Нельзя назвать сходками накопленіе большаго числа студентовъ въ корридорѣ 11 и 12 декабря. Многіе приходили за отпускными билетами, другіе привлечены были любопытствомъ. Было только приготовленіе къ сходкѣ 9 декабря, въ сборной залѣ, приготовленіе, которое сдѣлалось извѣстнымъ университетскому начальству лишь вслѣдствіе шумныхъ разговоровъ, которые были слышны въ сосѣдней аудиторіи.

Надо надѣяться, что прошлыя невзгоды, которыя, при всѣхъ усиліяхъ, немогли быть устранены, будутъ забыты, и что убѣжденіе студентовъ въ томъ, что благо учащихся составляетъ цѣль университета,—окрѣпнетъ постепенно и приготовитъ для нихъ лучшее будущее.

Про студентськиј рух по звјазку з станом усіјеји громади в Одесі пишуть нам од $^{2}/_{14}$ Јанваръа:

«У нас тут, так јак і в Кијіві, всі в „прозъабательному стані.“ У всіх підорвано енергіју: ніхто не зна, за шчо взъатись, шчо проповідувати. Тілько три-чотирі земства почали було ворушитись і „соваться“ з законним протестом,—та ј ті тепер втомились. Сидимо, јак кажуть, коло морьа та ј ждемо погоди. Правда, шчо молодіж кухмістерських прохала, ј у Московшчині, і в нас, — та з цього теж нічого не вијшло. Тут, в Одесі все це проробили најбільше курјозно: двох, трьох слов начальника міста, котриј зрозумів з ким він маје діло, було досить, шчоб зробити в головах прихільників кухмістерських — најбільшого сумбуру! Дійшло до того, шчо вони попрохали, шчоб сам начальник міста за них і од них приготовив адрес до насліdника! Гејщ, звісно, згодивсь. Чим діло скінчилоcьа, поки не звісно.»

От усе, шчо ми мајемо про рух студентськиј. Скажемо тепер наші уваги.

Рух цеј і все, шчо в ньому робилось, лежить великим соромом на державі ј на громаді россіјськіј, а в ніј најбільше на старших, грунтових льудіх, сини котрих вчатьсьа по школам, а шче більше на старших книжних льудіх, на професорах вишчих школ в Россіјі. Признајемось наперед, шчо нашу думку про такі ј подібні рухи молодіжі нам важко докладно виложити, поки ми не скажемо сістематично нашоји думки про „науку, молодіжь і револьуціју.“ Тільки ж це річ довга, ј ми мусимо јіјі одкласти на другиј час, а тепер ми мусимо поспішатись з новинами, про котрі, хоч не хоч, а мусимо також сказати, јак најскорше, своју думку.

Ми скажемо, шчо науку (чи теорітичну, чи прикладну, чи так звану вишчу, чи ремесницьку—все одно) ми вважајемо за річ, без котроји не може обіјтись ніјака громада ј громадська справа в XIX ст. От через це ми б бажали, шчоб молодіж, јак најбільше, вчилась та вчилась,—вчилась в гарних учителів і в плохих, коли ліпших нема, бо при твердіј охоті можна шчось та витьагти ј од плохого вчительа. Далі ми вороги усьакоји праці, котра не під силу шче льудині,—і через те думајемо, шчо чим пізнішче молодиј чоловік пристане до праці боротьби з теперішніми порьадками, та шче в Россіјі, а надто до того, шчо хоч здалека подібне до револьуціјі, тим ліпше перш усього дльа самоји тијеји боротьби ј револьуціјі. Јак би ми мали надіју, шчо нас хто небудь послуха, јак би ми були членом јакоји небудь справди впорьадкованоји політично-соціальноји партіјі, ми б сказали молодіжі подібне до того, шчо, кажуть, одповів варшавськиј „жонд народовиј“ в 1862 р., коли до нього пријшла депутаціја од школьноји молодіжі ј сказала, шчо молодіж просить долі в повстаньньу: „час вашоји служби дльа родини шче не настав; поки шчо—вчітьсьа, набірајтесь сили, шчоб јіј најліпше служити, а тепер дајте робити ј гинути вже дорослим льудім.“ Шче тіснішче: јак прихільники такого порьадку громадського, де б кожниј жив тільки працеју,—ми б радили поставити правилом, шчо до діла соціалістичного руху, а надто такого, котриј виступа противно законам, треба, шчоб приставали тільки такі, котрі в чому небудь стали мајстрами, шчоб могли себе прохарчувати своjеју працеју.

От через це все ј шче через друге инше ми далеко не прихільники всьаких „крестових походів дітеј“ і недорослих,

недовчених льудеј,—і такі студентські рухи, јак тој, шчо зараз отбувсь по всіј Россіји, завше печальать нас несказанно, — хоч би ми ј вбачали в них все таки рух, без котрого Россіја вже б стала зовсім темним і сонним царством.

Ми не маємо німало охоти вихвальувати студентські рухи в Россіјі і јак протест проти тамошніх порьадків з того боку, јак вони отбувајутьсьа. По нашіј думці, до котроји ми пријшли шче з тих часів, коли сами були студентом і сами брали дольу в студентських рухах, (при чому по більшіј части нам доводилось, по волі наших товаришчів, виступати виборним), — і молодіж в Россіји, по складу свого норову не далеко одіјшла од батьків. Студентські рухи завше показујутьсьа невпорьадкованими, случајними,—јак показујуть багато фактів з „Мартовскаго движенія студентовъ кіевскаго университета“; напр. јак шчо дньа зхід покладав шчось инше, јак члени схода робили ј казали зовсім не те, на чому вмовились і т. и.*) Думка ж звести до купи рух в усіх вишчих школах по всіј Россіји завше не доходила до діла, вже через те одно, шчо ранішче гарьачого часу не було ј не ма ј у студентів ніјакого впорьадкуваньньа ј дома, а не то вже взајемин по всіј Россіји. Далі в саме најгарьачішчиј час і молодіж наша, навіть сама најревольуціјна показује, јак ми вже не раз мали случај нагадувать, —таку ж најівність, јак і всьакиј россіјськиј чоловік, а надто т. зв. „культурниј.“ Так напр. і в харківському руху, здајетьсьа, треба б було знати, шчо таке за льуде „помпадуры борьбы,“ особливо з того часу, јак головниј „градоначальникъ города Глупова“ післья смерти Мезенцова ‚объявилъ войну обывателямъ,“—і треба б було студентам або вже розходи-

---

*) Див. напр. в брошьурі «Март. движ. студентовъ к. уп. 1878 г.» на стор. 107—108, јак депутаціја студ. вчинила не так, за чим јіјі послано.
на стор. 115—116, јак росходьатьсьа студенти, котрі поклали було не росходитись.
на стор. 128, јак вменшилось число студентів на сході, коли діло стало серјознішче.
131 стор., јак „нѣсколько студентовъ и тутъ уже улизнули“
на стор. 133, јак частина студентів на суді држалась не так, јак вмовились на сході і т. д.
на 137 стор. говоритьсьа навіть про „подозрительныхъ студентовъ“, то б то студентів-шпіонів.

тись, або вже приготовитись битись, а не ждати пассівно, поки козаки стиснуть jix в купу та j почнуть бити. Таку пассівність студентів переросла тільки пассівність публіки, котра в купі 2—3000 плакала, ахала та молила козаків, коли ті били студентів! Навіть в тому ж Харькові не так держали себе мужики в 1872 р. в памjатниj день боjу свого з часним приставом. Вже j наш мужик, jак jого не забито, а j він, коли jого бjуть, то або вже мовчить, або отбиваjетьсьа, чим попало, коли не камінньам, то голими руками, — а не стане читати нагаjці лекціj про право, ні так кидати „своjіх,“ jак публіка харьківська. Студентам же, та j тим з публіки, котрі маjуть такі думки, шчо порьадки россіjські не з самих наjліпших, треба б було зараз же післьа московського різницького боjу, а надто післьа законів в памjать Мезенцова, безпремінно запастись jаким не наjесть оружжьам і завше мати jого при собі, а надто в часи неспокіjні, jакі почались в Харькові з 12 поjабрьа.

Наjівність, котра хоче бути хитроjу, вбачаjемо ми j у тому, шчо петербурські студенти подали прошеньньа наслідникові. Шчо таке наслідник в державі? — нічого! Не вже ж можна було думати, шчо Александр Александрович особисто оступитьсьа за студентів, то б то піде проти батька, та шче тоді, коли тоj розсердитьсьа шче більше через те, шчо jого обходьать студенти? Не вже ж можна було сподіватись, шчо наслідник навіть дасть одповідь на прошеньньа студентів? Коли вже було подавать прошеньньа, то, звісно, треба було подати jого цареві j витьагти jого на те, шчоб він став сам з своjім словом перед усім світом; та все ж таки він, а не наслідник, голова держави. А все рівно j за наслідника, jак і за царьа, поліціjа по головці не погладить. З другого боку в самому петербурському прошеніjу до наслідника кидаjетьсьа в очі, шчо студенти, робльучи все таки противузаконне діло, хотіли вдержатись на мов би то законному грунті, то б то на грунті своjіх „справ,“ т. зв. академичних прав (Akademische Rechte), та тільки забули саме наjперше з таких прав: ***вольу викладу науки словесного j печатного!****) Чи може це

---

*) Петербурські студенти навіть і не назвали просто своjіх „прав,“ а тільки жалілись, шчо в них „отнято право собираться для обсужденія собственныхъ дѣлъ, воспрещено основывать кассы взаим-

право студенти вважајуть за право професорське, а не студентське?! Чи може студентам все рівно, јаке вино продајуть јім в університетських лавках, чи правдиве, чи проціжене ј розведене попівськоју ціди̂лкоју та поліцејськоју водоју? Коли ж так, то на вішчо ж јім і студентами бути,—і всьу бучу про студентські права піднімати?*) Коли так, то не диво, шчо де в кого увесь тој рух звівсь справди в боротьбу „за кухмістерські права,“ јак сказав наш одеськиј дописуватель, — ј мусив, переходьучи з місцьа в місто, вивітритись до того справди курјозу, јаким обіјшовсь він в Одесі! Тим, шчо студенти-протестанти забули в своїј *petition of rights* „вольу наукового викладу“ вони не тільки пропустили случај поставити своју тісну справу вкупі з широкоју справоју громадськоју, а ј случај заставити ј старшу частину *академицькоїі* громади (civitas academica) стати просто ј јасно або за вільності академицькі, або проти,—і значить і проти себе, звісно, не јак чиновників, а јак професорів.

В кінці цього треба сказати, шчо в усіх студентських протестах в Россіји показујетьсьа, шчо „протестантів“ власне меньша частина, а не більша, — а всьакиј протест в имја корпорації, јак напр. студентськиј, тоді тільки ј маје силу, коли за нього јде хоч більшість, коли вже не всьа корпорација. Більшість же студентів, јак більшість усіјеји громади Россіји, занадто лакејська, шчоб пристати до јакого небудь протеста, а тут шче тој, хто не пристаје до студенського протеста маје резон говорити, шчо „права студентські“ дуже тісні, шчо всьакиј чоловік дуже недовго бува студентом, шчоб варто було підставльати коли

наго вспомоществованія“, кијівські ж студенти в розмові з ректором сказали јасніше, „что они желали бы имѣть по закону право совѣщаться о дѣлахъ, неимѣющихъ ничего общаго съ соціальными и политическими цѣлями, какъ напр. о кассѣ, столовой, библіотекѣ.“

*) Там де јесть вольа наукового викладу ј студентські корпорації, ј студентам вільно науковим способом говорити в своїх рефератах в своїх корпораціјах про всьакі церковні, політичні ј соціальні справи. Звичај же студентам складатись в товариства земльацькі (Landsmannschaften) даје вольу студентам, напр. в Австріјі, сбіратись і в товариства національні, читати реферати про справи ј національні, видавати книжки дльа народу ј т. и. На звичајних зборах товариств студентських (Akademische Vereine) в Германіјі ј Австріјі, коли вони одбуваjутьсьа самими товаришчами, без публіки, не бува поліција, ні державна ні університетська.

не голову, то всьу карјеру за такі тісні права на такиј короткиј час. Можна навіть сказати, шчо в студенських рухах завше більш студентів 1—2 курсів, а менше 3—5, шчо всього ліпше показује ј силу нашого студенського вільнольубства, ј вартість студенських рухів. Виступивши ж не з јакоjі небудь теорітичноjі думки, а з прав теперішнього „студенства,“ льуде ј з широкими думками ј смілішчі завше заплутујутьсьа ј збивајутьсьа по меншіј мірі пассівностьу полохливоjі студенськоjі більшности.

В тому остатньому руху, котриј зараз отбувсьа в Россіjі, правда, виступило більше спільности між студентами по всіх вишчих школах і по всіј Россіjі, ніж коли раніше, — хоч все таки, јак ми бачили, не так то багато. Далі наjівність і благодушество протестантів мусить же вменшитись післьа таких вчинків начальства, јак одповідь нагајками на бажаньньа академицьких прав. Цьа одповідь мусить же поставити јасно перед студентами питаньньа: чи битись, чи миритись?—і думку: коли вже битись, то битись оружно,—і тоді вже за шчось ширше, ніж каси та кухмістерські, та сходи, котрі б тільки про них розмовльали. З другого боку сподівајемось, шчо сцени битьтьа студентів в очіх громади мусьать же ј у неjі збудити јаку небудь думку про спільність студенськоjі справи з спільно-громадськими правами. А те, шчо в остатні часи більшність студентів не тільки не приставала до „протесту,“ а ј виділила з себе частину (і в Харькові, ј в Одесі, ј у Москві), котра просто виступила проти „протестів,“ а в Москві, јак кажуть „Моск. Вѣдомости,“ навіть просто оберталась до начальства, шчоб воно поклало кінець „неспокоју в універсітеті,“—це все примушује „передову“ частину студентів роздумати над розумом студенських рухів і протестів і користьу jіх здобутків проти того, чого вони коштују́ть і мусьать коштувати. Инакше сказати, розвага над новішчим студенським рухом примушује пошукати наперед дльа тих думок, котрі ведуть до подібних рухів, јакусь иншу, ширшу основу, ніж права студентські, та шче такі обрізані, јак в петербурському прошеньньу до наслідника; ми не кажемо вже про кухмістерські права одеських студентів.

Справди в усіх наших студенських рухах збито в купу кілька думок, котрі одна ширше другоjі ј через те не завше можуть миритись одна з другоју. Перш усього студенти јесть купа льудеј, котрі мајуть більш, чи менш

однаковиј господарськиј стан і через те потрібују дејаких товариських закладів, јак касси, кухні, читальні ј т. и. Подібні заклади мајуть в Россіјі ј чиновники по дејаких містах,—а начальство не даје јіх студентам через те, шчо бојітьсьа, коли б в такі тісно студенські ј більш господарські заклади не проскочив політичниј дух, котриј воно наперед вбача в студентів. Звісно, шчо студенти не можуть не бажати таких тісно-студентських закладів. Далі студенти јесть частина академицькоји, науковоји спілки (корпораціјі), котра теж не може не бути, — коли јесть на світі осібна праця—науки ј навчаньньа,—і котра потрібује својіх коли не осібних прав, то осібного спільного впорьадкуваньньа. Студенти ж до того молодша ј через те по природі підначальна частина академицькоји корпораціјі. Наші закони ј порьадки не тільки не хотьать признати, шчо студенство справди природньа спілка, а не збір осіб, котрим один до одного не ма і не може бути діла,—не тільки не хотьать признати потрібноји волі усього академичного товариства, а шче хотьать поставити студенство в підневільниј стан у старшоји половини академицького товариства, котра по настојашчому не мусить мати ніјакоји власти над молодшоју, окрім моральноји. Сама цьа старша половина ј собі рветьсьа в державне начальство над студентами,—а до того начальство державне в усьакіј незгоді між студенством і јаким небудь професором вбача зараз же противудержавниј рух, — і роздува усьакиј случај, котриј в Европі не виходить за стіни академичні, в державну справу. Всьакиј же спільниј виступ студентів-товаришчів даје тому повід, бо справди він противниј закону через те, шчо закон, котриј не хоче знати товариства, коли воно поставлено самоју природоју,— сам противниј розуму ј сам накликајетьсьа, шчоб јого топтали. А коли до того начальство дивитьсьа на студентів наперед, јак на ворогів держави, то, звісно, шчо воно не задумујетьсьа в усьакіј чисто академицькіј незгоді, напр. јак случај з проф. Полуніним в Москві, або недавниј случај з проф. Журавським в Харькові,—принести такі росправи, јак з політичними винуватими: вигнаньньа з города, навіть в далекі краји ј т. и. Недотепні, нечесні, або не досить добре воспитані професори (а ми шче не бачили случаја, шчоб инишј професор допустив себе до гостроји незгоди з цілим гуртом студентів) і раді перенести всьа-

ку, навіть чисто школьну справу, на політичне поле. А раз справа стала на поле чиновної суборлінації, на переступ закону, та шче ј на політичне поле,—то ј ті професори, котрі самі ј не заводьатьсьа з студентами, хто по не добріј розвазі ј доктринерству, а хто по полохливості, а то ј по лакејству,—підпирајуть противустуденські заміри, — і ось вам і готова студенсько-політична справа з усіма јіјі послідками.

До цих чисто академицьких поводів дльа студенських рухів поводів, котрим тілько дурні закони наші ј звички начальства придајуть політичниј характер, примішујутьсьа справди ј політичні поводи. Льуде, котрим дајуть вишчу науку, не можуть же не бачити гострої недоладности порьадків наших, а льуде молоді не можуть не обертатись до них з меншим супокојем, ніж старші. Коли ж ті порьадки зачипајуть јіх товаришча, чи то буде так, јак иноді бува в суперечках студентів з поліцејеју, котра својіми дикими звичајами вславилась на ввесь світ, чи то буде в такім случају, јак заарештуваньньа студента Подольського жандармами, зза котрого вијшла торішньа мартівська історіја в кијівському університеті,—то не дивно, шчо студенти, јак вмијуть, показујуть своју огиду ј виступајуть проти таких державних порьадків, јак самовольа поліцејська, жандармська ј т. и. Не можна перечити, шчо вороги наших державних порьадків і навіть громадських, —соціальних,—т. зв. революціонери, по більшіј часті раді студенським рухам і протестам, вбачајучи в них все таки протест, на котриј не спосібні наші старші ј грунтові льуде, протест, котриј все таки будить громадську думку, —а також думајучи, шчо јак більше буде льудеј, вибитих з звичајноі законноі, — в Россіјі мајже викльучно лакејськоі ј хапајлівськоі,—дороги, то скорше піде справа революціјі не тільки політичноі, а ј соціальноі. Нешчаслива та країна, де льуде з розумом і серцем доходьать до таких думок, де справа волі посуваєтьсьа тільки на кістках молодіжі, де навіть чесна думка держитьсьа в льудіх тілько поки вони зелено-молоді! Нешчаслива ј та революціјна партіја, котра мајже вcьа складајетьсьа з зелених недоростків та недоуків по волі ј по неволі!

Јак би там не було, а в тому, шчо в Россіјі справди виступајуть проти недоладних державних і громадських порьадків мајже цілком тільки дуже молоді льуде, нај-

більше студенти вишчих школ, — і значить, майже тільки вони звертајуть громадську увагу на потребу зміни тих порьадків, —јесть багато правди. Це трохи рівньа теперішніј стан Россіјі з тим, в јакому була Германіја перед 1840 р., а Австріја перед 1848 р., —коли в Германіјі студенти робили політичні товариства, маніфестаціјі, навіть політичні вбивства, а в Відні студенти вели перед в револьуціјі 1848 р. Цьа подібність Россіјі Александра II ј Германіјі ј Австріјі Метерніха показује јасно, шчо јакими б ми не вважали студентські рухи, чи патологичними, чи фізіологичними, а вони будуть безпремінно, поки в Россіјі не впаде порьадок Метерніха (або шче гіршиј), а це стане тільки тоді, коли проти нього виступльать не самі студенти-книжники, а ј старші ј грунтові льуде. Од них цілком і залежить зпинити студентські рухи, котрі так дорого обходьатьсьа перш усього молодіжі, а далі ј громаді, бо отнімајуть в неjі доучених робітників.

Тільки ж треба показати ј неподібність студентських рухів в Россіјі до німецьких. У німців ці рухи так таки ј були політичними, отверто політичними, а не мішаними ј навіть більш школьними, ніж політичними, јак в Россіјі. Сталось це через те, шчо в німців, јак не льутовала поліцејська державна сила (Polizeistaat) проти волі державноjі ј громадськоjі, (хоч ніколи не льутовала так, јак в Россіјі), а все таки вона не зносила основи волі академицькоjі,—до котроjі звикла вже всьа Европа з давна, — бо в Европі вишчі школи зросли сами по собі серед громади ј за помічьчьу громади шче до тих часів, коли запанувала поліцејська сила. Ніколи студентам німецьким не доводилось ворушитись і повставати зза того, за шчо приходилось повставати нашим студентам і проти чого вони шче, треба сказати, дуже мало встајуть, јак напр. проти неволі науки: німецькому студентові ніколи не заборопьалось не то сбіратись в товариства дльа забави, зјіжі ј питьтьа, а ј рідко забороньалось читати серед товаришчів наукові праці, хоч про самі најделікатнішчі справи віри ј політіки. Німецькиј студент, јак коли, то ј доси вразить вас своједу „виправкоју“ перед професором, та все таки ніколи німецькиј професор не стојіть генералом, чи архијерејем перед студентом, з котрим він стрічајетьсьа не на самих тільки лекціјах, а ј в спільніј читальні (а в нас звісно, шчо професорська читальньа—sacra sacrorum навіть і дльа

лаборантів) і в академицькому клубі, котриј в маленьких німецьких університетських городах мајже завше стојіть в купі з читальнеју ј у купі з неју зветьсьа *Musaeum;* часто професори-члени студентських товариств і спільних університетських (јак напр. віденьське спільне читальне товариство), і почастних наукових, забавних і т. и. Ніколи німецькиј професор не зрівньа студентів до гімназістів. А також ніколи в Европі „студенська історіја“ не зкінчитьсьа розвозом купи студентів по Вологдам, Царево-Коктајськам і т. п. Ніколи в часи најдужчоји поліцејськоји сили пруське начальство не одходило од закону: „наука ј виклад јіји вільні.“ *) От через це в Германіји власне не було рьаду академицьких рухів, чи бунтів, а були дијсно політичні рухи, чи бунти, в котрих тільки академична молодіж брала велику дольу, або вела перед. **)

---

*) В Пруссіји напр. закон Фрідріха В. втвердив право вільного викладу науки ј вільноји печаті дльа університетів. В часи реакціји, післьа того јак Занд вбив Коцебу (1819 р.) в університетів було одньали право печатати без цензури книги не більше 20 листів, — а вольа лекціј не була зачеплена. — У нас тільки з 1865 р. університетам і другим науковим товариствам дано право власноји цензури,— та та цензура врьад чи не обережніщча звичајнеји. В усьакім разі виданьньа наших наукових товариств, викльучивши хиба „Чтеній въ Московскомъ обществѣ Истор. и Др. Р.“ за часи Бодьанського далеко не ліберальніщчі від виданьнь під звичајноју цензуроју,—ј не було приміра, щчоб наші університети видавали таке, щчоб було заборонено тієју цензуроју, котра заборонья такі речі, јак нові історіји Старого Зхода, Візантіји, християнства, філософіји ј навіть твори Геккельа по природніј історіји (Natürliche Schœpfungsgeschichte).

**) Щчоб показати незгоду наших студентських рухів з німецькими, ми мусимо нагадати де щчо з історіји німецького студенства 1813—1848 р.: В 1813—15 р. німецькі студенсько-гімнастичні товариства з дејакими професорами брали дольу „в віјні за вольу“ проти Наполеона. Між 1815 і 1817 р. студенські товариства німецькі склались в спільне, всенімецьке товариство, — Die Allgemeine Deutsche Burschenschaft. (з 14 університетів). В 1817 р. це товариство в купі з дејакими професорами зробило національно-політичну маніфестацију в Вартбурзі проти реакціонерів. В 1819 р. студент Занд вбив Коцебу. Метерніх настојав післьа того, щчоб Die Allgem. Deutsche Burschenschaft було скасовано ј до університетів були приставлені догльадчики од начальства. Тільки ж студенти заклали тајемне студенсько-політичне товариство на всьу Германију — Спілку Молодіжі — Jünglingsbund. Тајемні товариства по університетам вмовльались проміж себе через виборних на радах студенських *(Burschentage)* про те, јак здобути једность і вольу Германіји. Од 1823 до 1827 р. на тих радах взьали гору *Germanen,* котрі прьамували

У нас, на Украјіні, јак і в Білј Русі, в XVI—XVII ст. почали складатись вишчі школи громадським вчинком, подібно јак в Европі XII—XIV ст. Вже в половині XVII ст. в нас зросла думка закласти два унівесітети з такими ж вільностьами, јак і в Европі*) Та, јак всі знајуть, ні на-

до республіканськоји револьуціји, над *Arminen*, котрі думали, шчо доволі буде самоји мирноји науки. В 1831 р. на студенськіј раді в Франкфурті положили, — шчо студент мусить готовитись до того, шчоб заведена була вільна ј по правді впорьадкована зједнана држава німецька, — готовитись через образуваньньа себе чесне, наукове ј тілесне в унівесітеті; в часи ж повстаньньа кожниј студент мусить і силоју добиватись цілі товариства ј дльа того мусить брати дольу в повстаньньах народніх, котрі можуть вести до неји. На раді в Тьубінгені в 1832 р. студенські виборні (6 унівесітетів) поклали, шчо спілка студенська мусить поставити ціль — здобути вільність і једність Германіји револьуціјеју. В 1832 р. студенти брали дольу в великіј політичніј маніфестаціји в Гамбаху, де коло 30.000 чоловіка вричали славу — республиці ј спільці всіјеји Германіји ј Европи ј положили требовать волі дльа печаті. В 1833 р. студенти з деjакими мішчанами ј крестьанами пробовали почати німецьку револьуціју в Франкфурті ј коло Франкфурта. В 1840-ві роки реакціја трохи притихла, — притихли ј студенськи рухи. В 1848 р. студенти в Германіји скрізь складались в товариства, зібрали було ј собі студенськиј парламент, — јак і професорськиј зјізд, — та нереду в тодішньому руху громадському не вели, бо тоді вже багато ј старших і професорів виступили дуже вільно. В Австріји ж, де реакціја була дужче, в 1848 р. студенти брали велику дольу в револьуціјах. Так в Відні в 1848 р. 6—12 марта деjакі віденські спілки (Vereine) подали імператору адреси про потребу вільнішчих порьадків, а 12 марта 2000 студентів подали прошеніје імператору про вольу печаті, науки, про парламент в Австріји ј у Германіј, прильудниј суд і т. и. Коли 13 марта студенти не задовольнились одповідьдьу імператора, то напали на сословниј дом (Stændehaus); јіх було одбили віјська, та мішчане настојали, шчоб зібрали національну гвардіју, одвели војаків і одставили Метерніха. Студентам дали оружьжьа з арсеналу, вони заложили впорьадковачиј студенськиј легіон. Коли 13 маја начальство звеліло розіјтись центральному комітету нац. гвардіји, то студенти потребовали, шчоб наказ тој взьали назад, шчоб змінили конституціју з 2 палатами, завели поголовні вибори ј т. и. А коли начальство не згодилось, студенти напались на царськиј двірець (Burg), взьали швеjцарськиј двір, — і добились свого. — Прибавити треба, шчо за всі часи політичного руху студентського в Германіји нікого, окрім Занда, не казнили смертьу і шчо коло 1840 р. мајже всіх, хто був в тьурмі за рухи 30-х років, випустили на вольу. В 1848 р. в Германіји скрізь забезпечилась академицька вольа; в Австріји јіји було впјать вкоротили, та ј тут вона забезпечилась в 1861—67 р. з новими конституціјами.

*) Ми вже говорили про це в II т. „Громади,“ але добру річ не гріх і нагадати. В Гадьацькіј умові 1658 р. козаків з Польшчеју стојіть: „Академію въ Кіевѣ соизволятъ Его Королевское Величество

шим, пі білоруським порьадкам і громадським вчинкам не довелось вирости в нові європејські, а довелось піддатись порьадкам московського царства ј петербурськоји імперији. Школа ј у нас стала, або монастирем, або казармоју, а не академицькоју громадоју. Де шчо з європејських академицьких порьадків проскочило ј у Россију, але дуже мало, більше јак тінь, або чутка, котра піјак не прилагодитьсьа до основ нашого житьтьа державного ј громадського.

І в нас до 1863 р. було шчось подібне до студентського товариства, та хиба тільки в тому, шчо студенти носили окрему одежу, судились своїм начальством, — (јак колись і гвардијські офицери),—та ј годі! Всьа вольа, јаку могли мати ми, тодішні студенти, це вольа вчинити біјку на вулиці, або в шинку,—ј бути одведеними не до полицејськоји части, а до інспектора нашого,—полковника!*) Об такіј волі тепер жалкујуть петербурські газетчики з поводу теперішніх студентських „безпорьадків.“ Може ј справди таку вольу в купі з „общежитіями“ зверне тепер царське начальство, а може шче додасть вольу заводити каси, кухні ј збіратись на сходи дльа того, шчоб говорити про них, та про „учебные вопросы,“ то б то про екзамени ј т. и.,—звісно, під догльадом суб-інспекторів і т. и. Так ми, студенти до 1863 р., раді були позбутись такого студентського „товариства синьоји шапки“, такоји волі ј „общежитій“. Думајемо, шчо ј теперішні студенти насміјутьсьа над такоју волеју на другиј день, јак јији здобудуть,—і то, певно, без амнистији дльа тих, хто потерпів за теперішні рухи, адреси ј т. и. А иншоји волі

и станы Коронніи возставить, которая въ такихъ преимуществахъ и вольностяхъ имѣетъ быть, яко Академія Краковская.. Другую такожъ-де академію Е. Кор. Вел. и станы Коронніе и *Великаго княжества Литовскаго* соизволятъ устроити тамъ, гдѣ оной мѣсто способное усмотрятъ (певно в Біліј Русі).... Гимназія, колегія, школы и типографіи, сколько ихъ надобно будетъ, безъ препятствія ставити будетъ вольно, и свободно науки отправовати, и книги печатати всякіе и въ препіяхъ о вѣрѣ, только бы безъ поруганія и уразу маестату королевского.“ Шчо цьа думка не проскочила було так собі случајем, бачимо ј з того, шчо подібна ж умова поставлена була ј пізнішче.

Јак спільна була школа в Біліј Русі з нашоју, видно з того, шчо мішчане білоруські, піддајучись Москві в поход 1655 р., робили умову з царськими војіводами між иничим про те, шчоб школи держати так јак в Кијіві. (Соловјов. т. X, стор. 321).

*) Окремиј суд, академицькиј, јак де мајуть і німецькі універсітети ј доси, та студенти німецькі за нього не то шчо не стојать, а навіть не хотьать јого, хоч суд тој і не полковницькиј.

академицькоjі не дасть царство россіjське, поки буде таке jак тепер.

Тут ми впjать спіткаjемось з тиjеjу ж самоjу справоjу, шчо j вишче, коли говорили з поводу земськоjі праці. Коли де історіjа не дала зрости грунтовому вільному вчинкові j життьу, а поставила над усім поліцеjську палку, „препятствія,“—котрі обернули цілу краjіну в казарму,— там вже j не заложиш того вільного вчинку j вільного життьа, хоч би тільки в низу, хоч самого тісного, смирного,— аж поки в горі не поламлетьсьа палка, аж поки не розвалитьсьа спільна велика казарма. В Пруссіjі могли jакось жити j городські j земські тісненькі права, j академицька вольа j під Polizeistaat, —а в Россіjі вони j не почнутьсьа без констітуціjі, та шче j доволі широкоjі констітуціjі.

Тепер і студентам, котрі хотьать здобути навіть хоч „кухмістерські права“ та тільки без педелів (десьацьких і шпіонів), треба просто j роздумати: чи хотьать вони просто j jасно виступати „противъ существующаго государственнаго строя,“ чи ні. Jак ні, — то наjлінше сидіти тихо, та вчитись, jак тільки можна, —(звісно даjучи сдачу кожниj за себе всьакому нахалу чи з професорів, чи з поліціjі);—а jак хотьать, то треба ж шукати собі товаришчів до боjу не в тих, хто тільки случаjем сидить на одніj з вами скамеjці та може шче гіршиj шпіон, ніж жандарм в синьому мундіру,—а серед громади, з льудеj, котрі можуть бути jім товаришчами по думкам і праці. При цьому ми все таки не можемо не сказати, шчо молодому чоловікові слід перш усього j більш усього вчитись,—і шчо в справу революціjі, jак і в усьаку иншу, а може шче більше, ніж в jаку иншу, треба, шчоб чоловік приносив з собоjу, або науку теорітичну, або науку життьа,—а одного гарьачого серцьа дльа неjі мало. Льудьам же старшим, котрі б хотіли вправльати в Россіjі „революціjу,“ певно ж мусить бути відомо, шчо дльа справжнього поступу тиjеjі справи далеко користнішче два дорослих, вірних товаришча, ніж 20 „зелених,“ в котрих иноді ввесь огонь революціjниj не горить далі 4—5-го курса. Тим же, шчо хотьать т. зв. „соціальноjі революціjі,“ — (а в Россіjі тільки маjже вони самі j складаjуть і політичну, не то вже революціjу, а навіть оппозіціjу),—певно, шче лінше мусить бути відомо, шчо не то „студенські права,“ а j сама констітуціjа мало до-

торкајетьсьа до справжньоји социјальноји, народньоји справи. Конститущија тільки шчо дасть більшу вольу дльа пропо-віді социјалізму ј дльа впорьадкуваньньа робітників, — а перше, шчо вона принесе „народові"—чорноробам, це хиба нові податки! От через шчо ми думајемо, шчо коли јесть в Россији справди впорьадковані „социјальні револьуціонери," то вони, певно, замісць того, шчоб підбивати студентські рухи, працьујуть над тим, шчоб вијасньати громадьанам біліји ј чорноји праці, шчо таке социјалізм, та потребу јім впорьадкуватись проміж себе дльа дијсного виступу за јасну ј цілковиту социјалістичну программу, а не за маленькі „студентські права" та шче ј без „вільного викладу науки."

На цих словах ми могли б зкінчити нашу розмову з поводу студенських рухів, коли б в них виступали самі тільки студенти з одного боку ј „препятствія" з другого боку,—„препятствія" чисті ј јасні,—коли хочете, дикі, та чесні, јак все чисте, јасне, дике: поліцејськиј кулак, тесак та козацька нагајка.

Шчо ти візьмеш з Мальути Скуратова, цього першого генерал-поліцмејстера ј „шефа III отдѣленія" в Россији і шчо багато говорити про нього?!

Тільки ж з того часу, јак Мальути Скуратови поньухали Европи ј стали „помпадурами," вони навчились молоти јазиком „жалкі слова," — і колишниј „чесниј кнут" (аже ж була в Франціји чесна шпага!) став то Пілатом, то Јудоју, то тим і другим в купі, або ј Јудо-Пілато-Кајафоју. Нігде так не можна добре бачити примірн тих Пілато-Јуд, або ј Пілатоіудејствујушчих Кајафів, јак в студентських історијах в Россији. Два таких приміра з кругу помпадурського намальовано в книжці „Мартовское движеніе студентовъ кіевскаго университета 1878 г.," в образі генерал-губернатора Черткова ј попечительа ген. Антоновича.

Ген. Чертков—з сімји московських старих војевод, багатирів і меценатів; з поводу свого сльубу з папијеју далеко не вельможного роду (навіть в „Руськіј родословніј книзі" вид. „Р.Старини" написано коло ген.-лејт. Мих. Ив. Черткова: „Ж. №.№. (въ 1-мъ бракѣ за Верещагинымъ), тоді јак коло других Черткових скрізь показано, з јакого роду жінка) держаниј кілька часу оддалека од царського двору, він, јак коли, ходить за ліберала. В середині ж

јого сидить Мальута Скуратов чистојі старо-московськојі води. Мішанина двох вод так і проступа в кожному слові јого розмови з студентами, котрі пријшли до јого просити полегчати дольу јіх неправо заарештованого товаришча. Ось читајте в названіј книжеці: (стр. 108—110)

«Депутація передала, что она принята была Чертковымъ довольно любезно, и бесѣды ея съ нимъ шли такъ: „хотя я и неимѣю права,“ обратился онъ къ депутатамъ —„говорить съ вами, такъ какъ вы нарушили законъ, являясь ко мнѣ депутатами, отъ людей, непризнанныхъ закономъ полноправными гражданами, но я думаю, что не нарушу повелѣній моего монарха, если стану говорить съ вами, снисходя къ вашей молодости, незнанію жизни.“ (Ну, а студентам не можна думати, шчо вони теж не „нарушать повелѣній монарха,“ котриј стільки наговорив про правду ј милость в судах, коли клопочутьсьа про товаришча?) Сущность дальнѣйшей бесѣды состояла въ слѣдующемъ: „я не могу исполнить вашей просьбы—ходатайствовать о вашемъ товарищѣ,“ — говорилъ генералъ-губернаторъ: — „въ настоящее время существуетъ мудрое и строгое разграниченіе власти и различныхъ функцій государственнаго организма, въ силу чего я не могу вмѣшиваться въ дѣла, не подлежащія моему вѣдѣнію,“ и вы, господа, должны благодарить за это государя,“ прибавилъ онъ; (а спілки жандармів з прокурорами суду — теж „мудрое и строгое разграниченіе власти?!) „къ тому же я и самъ являюсь тѣмъ же, что и каждый изъ васъ; со мною могутъ также поступить, какъ и съ вами“. „Да притомъ же вы, господа-студенты, преувеличиваете, что васъ полиція преслѣдуетъ, жандармы держатъ въ тюрьмахъ, и вы лишены свободы, какой-бы то нибыло! Вѣдь вотъ я же вижу васъ свободными теперь.“ — „Да“, — отвѣчали студенты, — „сегодня мы свободны, но о завтра мы не знаемъ“. — „Ну, завтра — повторяю вамъ господа,— и я могу быть несвободнымъ!“ — заговорилъ генералъ-губернаторъ. (так чого ж ви жтете В. Пр—ство? чому не тікајете з Россіјі, чому не пристајете до оппозіціјі, чому хоч не кажете вашому монарху, шчо в такому царстві нікому жити неможна?) Эти взгляды говорятъ конечно сами за себя. Дальше депутаты слушали генеральскую рацею, очень, впрочемъ поучительную, о томъ, что все исходящее отъ высшей власти есть что-то столь непогрѣшимое, что и противиться ему грѣшно. „Для васъ мои слова, можетъ быть, покажутся неубѣдительными“,—говорилъ генералъ-губернаторъ. „Вамъ, по молодости вашей, многое въ нашемъ госуд. организмѣ кажется непонятнымъ, даже неразумнымъ; во всемъ этомъ васъ нужно еще убѣждать, но доживете до моихъ лѣтъ, и то, въ чемъ вы не были убѣждены, покажется вамъ вполнѣ убѣдительнымъ (съ патосомъ). Для меня же все то свято, убѣдительно, гдѣ я вижу двуглаваго орла; двуглавый орелъ— вотъ мое убѣжденіе! — Передайте, гг., все слышанное отъ меня вашимъ товарищамъ“ — съ этими словами онъ отпустилъ депутатовъ.»

От вам і „мудрое розграниченіе власти, функцій государственнаго организма“ ј всьакі подібні фрази, накрадені Мальутами в Монтескьје ј т. и. Дальше, звісно, говорити

в пими нічого! Перед нами опинивсь чистісінькиј кат-холоп з царства московського!

А ось перед нами друга льалька: генерал-попечитель научного округу, д. Антонович. Це холоп не з старого ј не з московського роду: — він „черкашенинъ,“ то б то українець, і першиј в своjому роді підньавсь до того, шчоб безпосередно „ваксити царські чоботи.“ Маjетків родових в нього не ма, а jесть тілько тисьач з 12 десьатин землі „благопріобрѣтенныхъ.“ До того він колись в 1830-ті роки попавсь в купі з Герценом і Огарьовим в політичну історіjу ј був засланиј в салдати на Кавказ, та з відти вмів дійти не до Лондона ј Женеви, jак Герцен і Огарьов, а до градоначальства в Керчі, до губернаторського помпадурства в Кішіневі, а тепер до попечительського в Киjіві,— назбіравши по дорозі 12 т. десьатин землі ј т. и. Помпадур 3 ранга Антонович і не може, значить, говорити так „зычно,“ „утробисто,“ „безъ тоски, безъ думы роковой,“ jак помпадур 1 ранга Чертков,—а мусить пишчати, плакати, а иноли то ј нагадувати молодіжі, шчо ј він був в Аркадіjі: „И на этихъ узкихъ плечахъ лежали солдатскіе погоны!“ (При чому раз довелось нашому аркадцеві стрітити таку іронію в очіх студентів, шчо він мусив сказати зараз же: „вы скажете, что для меня кончилось не дурно! Да! но не со всякимъ такъ кончается!“ — (А чому ж не з усьаким??) А все таки помпадур мусить бути „рѣзвъ, стремителенъ,“ а особливо „въ моменты борьбы.“ Так ось і прочитаjте в киjівськіј брошурці, jак то показував форс, а потім плакав і брехав помпадур з кружка Герцена, ген. Антонович: (120—124)

«Генералъ Антоновичъ вошелъ, настроенный также на капральскій ладъ: „Вы-кто?“ обратился онъ къ одному изъ ближе стоявшихъ и ткнувши чуть не въ самую физіономію указательнымъ перстомъ. — Студентъ. — „Какого факультета“? — Медицинскаго. — „А!“ и не сказавши ничего обратился съ подобными же вопросами къ слѣдующему. Но видя, что перекличка съ „указательнымъ перстомъ“ займетъ слишкомъ много времени и при томъ совершенно напрасна, такъ какъ онъ (начальническій указат. перстъ) не вызвалъ въ студентахъ ни трепета, ниже страха, Антоновичъ перемѣняетъ свою тактику, и замѣтивъ невдалекѣ студента Д., облокотившагося на столъ, еще разъ пытается взять студентовъ съ бою, по генеральски: „Какъ вы смѣете сидѣть, когда я говорю съ вами?“ — Я, какъ сами изволите видѣть, не сижу, а стою, облокотившись на столъ. Толпа заколыхалась; глухой, но грозный шумъ пронесся между студентами. „Онъ не сидитъ! онъ не сидитъ!“ — раздалось нѣсколько голосовъ.

Ясно, что послѣдній зарядъ пропалъ даромъ или, по крайней мѣрѣ, принесъ не смиреніе и трепетъ, какъ ожидали, а грозную бурю. Въ виду этого волкъ моментально обращается въ лисицу и начинаетъ свои сѣтованія самимъ сладко-слезливымъ голосомъ. „Г—да, вы думаете, что у меня не болитъ сердце, когда я присутствую при такомъ собраніи? Я знаю ваши хорошія стремленія, но въ тоже время вижу, какими ложными путями идете вы ихъ осуществлять, и сколько напрасныхъ жертвъ должны вы принести! (Указывая на сердце и слезливо): Да, оно у меня кровью обливается! (Изъ толпы слѣдуетъ ироническое замѣчаніе: „это всякому медику извѣстно“). Одинъ изъ депутатовъ, М—чъ, заявилъ, что стремленія студентовъ совершенно законны и естественны съ человѣческой точки зрѣнія, что уже и должно быть оправданіемъ этихъ стремленій, ибо что можетъ быть законнѣе стремленія защитить личность отъ произвола? А что личность студента страдаетъ отъ такого произвола, то съ этимъ согласенъ даже самъ г-нъ Ректоръ. На это Матвѣевъ, видимо растерявшись, объявилъ, что онъ ничего подобнаго не говорилъ. Тогда другой изъ бывшихъ у него депутатовъ, К—овъ, обращается къ нему и говоритъ: „Какъ же такъ?! Вы же сами, г-нъ Ректоръ, приводили фактъ въ подтвержденіе этого, и даже два: о студентѣ, потерявшемъ (через жандармів) семестръ и объ акушеркѣ!“ — „Нѣтъ, Ваше п—во“, обращаясь къ попечителю, бормочетъ ректоръ: „я этого не говорилъ“. Попечитель, конечно, постарался замять эту грубо-нахальную ложь главы университета, но Рубиконъ уже былъ перейденъ, — студенчество еще болѣе ясно увидѣло, что за личность стоитъ во главѣ университета. Дальше попечитель прочиталъ присутствовавшимъ секретное предписаніе отъ министра (оговорясь прежде, что онъ не долженъ былъ бы дѣлать этого по закону, но думаетъ, что онъ не перейдетъ этимъ воли монарха) (вірять!), въ которомъ требовалось строгихъ мѣръ противъ студенческихъ сходокъ, требовалось закрытія столовой и другихъ студенческихъ учрежденій. Въ дальнѣйшей бесѣдѣ, которая длилась болѣе получаса, дошелъ до законности существованія 3-го отдѣленія; на этотъ пунктъ попечитель отказался давать какія бы то нибыло объясненія. Наконецъ онъ предложилъ студентамъ разойтись и также іезуитски прикрылъ свою либеральную болтовню эффектной фразой: „прошу васъ немедленно разойтись, въ противномъ случаѣ вы будете наказаны по всей строгости университетскаго суда; я умываю руки, но я долженъ исполнять повелѣнія моего монарха и еслибы вы даже подвергали меня здѣсь пыткѣ, (!!!) я ихъ исполню!“ Вѣроятно и самъ монархъ отвернулся бы съ презрѣніемъ, еслибы могъ видѣть своихъ холоповъ, разбивающихъ отъ усердія даже свои дырявые мѣдные лбы! „Но, повторяю, гг., я страдаю за васъ и буду стараться сдѣлать все возможное, чтобы облегчить вашу участь, къ какой вы себя ведете, и даже если вы разойдетесь и дадите мнѣ честное слово (хотя, вставили его пр—ство, честное слово молодаго человѣка непрочно: недавно мнѣ почти на этомъ самомъ мѣстѣ одинъ изъ вашихъ преподавателей (? в брошьурі) давалъ честное слово, что онъ, идя въ университетъ, оставитъ всѣ свои убѣжденія внѣ стѣнъ университета, и что же потомъ? — онъ даже смѣялся наивности чиновника!) *) что не будете ничего предпринимать больше, — то вамъ ничего не

*) Про сьу брехньу дивись далі в Одповідьах і замітках.

будетъ". Не успѣли студенты что либо сказать на это (хотя и сомнѣваться нечего, что честного слова пресловутой хитроумной лисицѣ съ слезами крокодила не видать, какъ своихъ ушей), какъ Митюковъ пробирается отъ дверей къ попечителю и со злостью и злорадствомъ, достойными украшенія инспектора, заявляетъ, что „студенты, молъ, столько сдѣлали нарушеній закона, что не могутъ не быть преданы университетскому суду"— „Да" въ отвѣтъ на это говоритъ попечитель студентамъ (хамелеоновская перемѣна!), вы будете преданы университетскому суду". — За что насъ будутъ судить? — раздается нѣсколько голосовъ. „За то, что собирались на сходки, запрещенныя §§ университетскаго устава". — И только, вы ручаетесь? увѣрены?.... „Да, за это" — утверждаетъ Антоновичъ. — а теперь расходитесь". Съ этими словами онъ вышелъ; въ лекторію нахлынула толпа, которая ожидала конца за дверью, послышались запросы: „что? какъ...", но въ это время попечитель возвращается, уже въ шинели; тишина снова водворяется, и среди нея слышатся такія, приблизительно, чувствительныя рѣчи: „не могу еще разъ не высказаться, какъ разрывается мое сердце при видѣ того, какъ гибнутъ молодыя силы! Вѣрьте, гг., что я желаю вамъ добра и буду ходатайствовать за васъ, если вы не отнимете у меня хоть какой нибудь возможности" — оканчиваетъ онъ сквозь слезы (!?).»

На перед можна було сказать, шчо такі помпадури, јакими показались Чертков і Антонович в цих сценах, та такі жреці науки, јак Матвьејев, Мітьуков,—доведуть молодіж најближче до Вологди. А всьа справа була простісінька, котру можна було скінчити навіть без усьакого ліберальства, а тільки мавши крихту льудського серцьа ј чесности, котріј би могла вірити молодіж. Почалось усе з того, шчо товаришчі студента, арештованого за те, шчо мов би то він стрельав на тов. прокурора Котльаревського,—зібрались радитись, јак би јім *законними способами* (Март. движ. 104 і др.) помогти товаришчеві, взьавши јого на поруки, або шчо. Треба було тільки помпадурам, починајучи од ректора, сказати студентам просто ј јасно: шчо нігде не випускајуть арештованих навіть на поруки, поки јде шче слідство,—та прибавити, шчо вони постарајутьсьа, шчоб слідство не затьаглось,— (а це дуже легко було зробити ј Антоновичу ј тим паче Черткову, та шче тим паче, шчо незабаром і справди арештованого випустили), то треба було, шчоб студенти вірили јім просто, јак чесним льудім, — та діло б і скінчилось. Кијівські ж помпадури з својіми сльозами та ліберальством, та з фразами з Монтескје перед цілуваньньам царського орла, довели до того, шчо 132 чоловіка вигнали з універсітета, вивезли з города, а половину завезли в далекі краји!!... А через кілька днів студента П., зза котрого всьа бурьа ј

зхопилась, випустили, јак чоловіка, проти котрого слідство нічого не довело!!!...

Јак гидко держали себе професори в тіј справі,—ј саме тоді, коли далеко простіщчі льуде, петербурські присьажні, увільнили д. В. Засулічеву,—докладно показано в згаданіј брошурі. Доволі сказати, шчо ректор універсітета казав про „зачинщчіків,“ шчо суд професорськиј зваживсь судити студентів і ділити јіх вину на категоріјі не по тому, шчо він добув на судовому слідству, а „на основаніи постороннихъ свѣдѣній,“ то б то шпіонських і жандармських, (давно звісно, шчо кіјівське секретарство по студентським справам јесть виділ жандармськоjі канцільаріјі) шчо ректор універсітету був членом коміссіјі (з ген. губернатора, жандармського генерала, поліцмејстера ј јого), котра висилала студентів з города, — шчо ректор в раді універсітетськіј загородив рот противним суду професорам тим, шчо сказав, буцім то в правленіје універсітета пријшла секретна бумага робити так, а не инакше.

Дльа того, хто зна наших професорів, таке повертаньньа јіх не дивне. Јак першиј чиновник россіјськоjі імперіјі був Мальута Скуратов, так першиј професор в Россіјі був Тредьјаковськиј, котрого вибили палками ј котриј за те зваживсь прохати собі в безчестьа гроші—та ј то тоді, коли на ворога јого ј шишки падали,—або німець, котриј приjіхав в Россіју брати жалуваньньа та хрести, та казенні дрова ј котрому ні до чого иншого ј діла нема. З того часу ј доси грунт душі середнього професора в Россіјі мало перемінивсь. Ми б нічогісінько не сказали проти професорського бездушства ј лакејства, јак би де далі до них не прибавльались јазикомельство, котре сипле високими европејськими словами, јак би россіјське професорство де далі все більше не виступало до того, шчоб тими словами замазувати ввесь гніј царськоjі держави. Коли тредьјаковшчина наших професорів најбільш винна в тому, шчо наша гарьача молодіж одвертајетьсьа од науки, то јазикомельство професорське робить те, шчо чесниј молодиј чоловік зневажа саме имја „наукового чоловіка,“—а громада де далі страчује ј те льудське чутьтьа правди ј неправди, котре все таки в неjі було навіть і в часи дикого, не замазаного фразами царства палки јакого небудь Миколаја I.

Теперішніј Тредьјаковськиј безпремінно вільнодумець,

та шче ј такиј, котриј хотів би грати таку ж рольу, јаку грајуть професори „в льудеј,“ напр. хоч би в Германіјі. Всі вони по меншіј мірі констітуціоністи. Тільки ж шчоб вони стали також будити в громаді констітуцијниј рух, јак напр. французські професори перед јульськоју монархіјеју, або виступати такими „націонал-лібералами,“ јак Грімми, Дальмани, Гервінуси ј т. и., — того ви од них чекајте. Увесь скарб нашого професорського вільнодумства ј европејських слов тільки на те ј держитьсьа, шчоб перед громадоју ј Европоју „повапнити трупу“ россіјського царства то газетноју статтьоју, то листом до гр. Біконсфільда, то адресом до царьа „в имја науки“ напр. в часи польського повстаньньа, Каракозовшчини, або віјни з Турціјеју, — звісно тільки вже тоді, коли само начальство кивне рукоју: мовльав, — пишіть, подавајте! — та шчоб покривати такоју ж вапноју такі речі, јак зневага академицьких прав, жандармська самовольа, біјка пагајкоју, — а в хитрішчих, шчоб лисичими словами затуманити молодіж, дльа того, шчоб сказати потім: „от в нас јак усе тихо!“ Шчо инше, јак не вапна на трупу, міг значити напр. адрес кијівських професорів до царьа в початку віјни з Турціјеју (то б то тоді вже, коли професори запевнились, шчо царь справди хоче војувати), адрес, в котрому вони писали шчось подібне до того, шчо ось мовльав наука показује нам, шчо та віјна даје славу, котра підніма̂јетьсьа за вольу народів, — і промовчали про те, јак наука показује, шчо та держава, котра в себе маје невольу, ніколи не може добре вести віјни за вольу других, або шчо в таких державах безпремінно панујуть на віјні Варшавські ј т. и. Шчо јак не вапна на трупу, та шче ј замах на розум громади ј молодіжі, значить приведена вишче статтьа ректора кијівського в „Кіевлянинѣ,“ або недавньа прокламаціја „Отъ совѣта Императорскаго харьковскаго университета“ до студентів, та навіть сама шче најчистішча з подібних прокламацїј — ректора петербурського.

Петербурськиј ректор просить студентів поберегти університет і дльа будушчих колін. Кијівськиј ректор забіга лисичкоју, шчо, мовльав, „прошлыя невзгоды при всѣхъ усиліяхъ не могли быть устранены“ ј через те мусьать бути „забыты,“ а дльа студентів „приготовится лучшее будущее.“ Тільки ж кожниј спита: а шчо ж ја таке бе-

регтиму? Хиба справди университет тепер дльа студентів „alma mater,“ хиба в ньому јесть хоч вільна наука? Хиба професори наші зробили хоч шчо небудь дльа того, шчоб поліцејські устави універсітетські були змінені на користь „академицьких прав“ навіть таких, јакі було починали зкладатись звичајем в 1860 — 63 рр. до нового універсітетського уставу? Хај пригадајуть најліберальнішчі професори (петербурські ј московські), шчо вони казали хоч би напр. і в недавнij „коммиссіи по пересмотру университетскаго устава,“ — чи там јесть хоч слово за правдиву академицьку вольу, а надто за студентську? А вже, јак стало смілости кијівському ректору казати, шчо хто небудь з кијівських професорів, починајучи з самого теперішнього ректора, хоч јак небудь всильувавсь „устранить прошлыя невзгоды,“ то б то кару 132 студентів за мартовське діло 1878 р., — ми навіть і здумати не можемо. І про јаке „лучшее будущее“ говорить кијівськиј ректор? І коли воно буде те „лучшее будущее?“ Тоді јак наші правнуки будуть студентами?—чи, може, ј тепер кијівські професори з ректором в голові зробили шчо небудь, шчоб здобути діткам кијівськоји „almae matris universitatis“ хоч кухмістерські права? Коли так, то чому ж про те не говоритьсьа в „сообщеніи,“ а коли ні,—то чого ж варті всі слова про „благо учащихся“ та „лучшее будущее?“ Аже ж і вивозили „зачинщиків студентських безпорьадків“ в Вологди теж дльа того, шчоб забезпечити „благо (массы) учащихся и лучшее ихъ будущее.“ І јаке може бути „лучшее будущее“—„при существованіи и настоящаго устава и дѣйствующихъ правилъ?“

Скажуть: ректор не смів говорити јаснішче, та ј у загалі „будущее,“ а почастно зміна не то уставу універсітетського, а ј правил дльа студентів не залежить ні од ректора, ні од ради кијівських професорів. Так навішчо ж він говорить? Најчеснішче б усього було ј говорити тільки, јак проректор Рахманінов: „господа, разойдитесь! Вотъ все, что я могу сказать Вамъ,“—і не тільки најчеснішче, а ј најпрактичнішче, бо через јакиј час тіж студенти матимуть право пријти знову ј спитати: а де ж ваше „лучшее будущее?“

Та наші нові Тредьјаковські-лібералъчики, сипльучи такими словами, звичајно, далеко думкоју не забігајуть, та ј ні дльа чого јім забігати, бо коли пријде час нових

„невзгод,“ то вони певні, шчо начальство знову зробить „всѣ усилія, чтобъ устранить зачинщиковъ въ мѣста не столь отдаленныя!..“ Ну, і грајуцьса півліберальними півсловами! Хто ж з них коли не розумнішчиј, то більш тертиј, хто зна хоч з історіјі, јак справди говорьать з льудьми, котрі јдуть проти закону, ті, хто хоче бути посередником між противузаконним рухом і законом,—і котрі в путніх громадах обіцьајуть в таких случајах јасні зміни в противних повстајушчим порьадках,—тој, говорьучи так темно, јак кијівськиј ректор, показује тільки, шчо він глибоко зневажа тих, з ким говорить, шчо вважа јіх за овечок, котрих можна завести, куди хоче, коли не паличкоју, то дудочкоју.

Тільки ж јак ми не звикли до јазикомельства наших Тредьјаковських, а воззваніје харьківських професорів перејшло міру ј того, шчо ј ми ждали од них. Цілісінькиј стовп великого газетного листу дрібного набору написали харьківські професори до „своихъ молодыхъ сотрудниковъ по наукѣ“ (боже! јак ніжно?!). І чого там не ма в тому писаньньу? Јесть і „улучшеніе въ жизни общественной,“ і „борьба съ невѣжествомъ и дурными инстинктами общества,“ „избавленіе своихъ согражданъ отъ физическихъ страданій, отъ невѣжества, отъ безправія, отъ умственной нищеты.“ Ну, музика та ј годі! јак каже Шевченко! І вcьа цьа музика зводитьсьа на те, шчоб студенти „отказались отъ самомнѣнія, а постарались воспитать въ себѣ уваженіе къ закону, какъ выраженію общественной правды въ отношеніяхъ человѣческихъ.“ Так мов би то,—коли вже проминути все те, шчо сказано вишче про „безправіе, умственную нищету“ ј т. н. теж певно, в „человѣческихъ,“ а не в собачих же „отношеніяхъ,“—жандарми ј III отд. не јесть „законъ,“ або так мов би то ніхто ні з молодих, ні старих сотрудників по науці ј не зна старого слова Пушкина:

Въ сенатѣ нѣтъ закона,
Въ немъ столбъ, а на столбѣ корона!

„Все это было бы смѣшно, — когда бы не было такъ грустно!“ Справди, хиба не велике несчастьа дльа крајіни, шчо в ніј в XIX ст. цілиј гурт вчених льудеј пише рьад накрадених в Европі слов, котрих, певно, сам не розуміје, виставльа студентам „единственное орудіе,—это

убѣжденіе и научное доказательство,“—проти нагајки ј там, де не ма ніјакоји волі слова ј науки, — а навіть не вміје написати десьати рьадків так, шчоб не заплутатись в својіх словах. Јак вјажутьсьа слова про „высокую задачу университета“ з радоју поклонитись стовпу з короноју ј нагајкоју,—само по собі видно. Але харьківські професори радьать своїм „молодымъ сотрудникамъ“ „оградить себя истинною наукою въ будущемъ отъ грубаго и безнравственнаго поклоненія однѣмъ матеріальнымъ выгодамъ, одному успѣху.“ Пишуть вони таке ј не подумајуть, шчо всьа јіхньа раціја про „закон,“ јак і всьа теперішньа сістема школьна в Россіјі, ні до чого иншого не веде, јак до того, шчоб виводити з молодих льудеј перше Молчаліних, а потім коли не Сіоні ј Јуханцових, то Ренепкампфів і всьаких подібних банкових, думських і инших хапух, підрьадчиків і т. и., котрих чимало јесть і між нашими професорами!

Других льудеј ніколи не думали виводити ні житьтьа ні школа в Россіјі, јак це показав в свій час добре Гоголь своїм Чичіковим. А в остатні роки, коли показалось, шчо на зло всьому складу житьтьа ј школи, почали ј у Россіјі бо виводитись льуде, котрі справди виступили, јак уміли, боротись „съ невѣжествомъ, дурными инстинктами общества, безправіемъ“ і т. и.,—то звернуто було чисто језујітську увагу на те, шчоб видавити не тільки Чацьких, а ј Тентьетніковых шче в сповитку, — виганьајучи з гімназіј навіть дітеј IV класса „за политическія убѣжденія,“—і почали битись, шчоб вже школа не давала нікого, окрім Молчаліних, — котрі безпремінно перероджујутьсьа в Чічікових.

Ми згадували вишче, шчо нашу універсітетську молодіж рівньајуть до німецькоји часів Метерніха. От же ј у Германіјі, коли начальства запримітили, шчо молодіж виступа проти порьадків поліцејськоји держави, то взьались за језујітську сістему задурьуваньньа ј деморалізаціјі молодіжі. Сістема та ј там почала замісць студента-ентузіаста з Sturm und Drang Periode, — чи то романтіка, чи то політіка, давати студента-банкового секретарьа, тільки звісно, німецькіј школі ј у самі најгіршші часи далеко було до школи гр. Дм. Толстого ј Каткова. Так ось послухајте, шчо казав про німецьку молодіж часів вільних політичних товариств і про секретарську ј касірську

чоловік далеко не крајніј, не револьуціонер і не соціаліст, а тільки чесниј чоловік науки. Гервінус: (Historische Schriften, VII B. 1839 Ueber Bœrne's Briefe aus Paris, 388—390).

«Тепер багато льудеј привчајутьсьа думати про зраду ј до језујітских думок.... Тільки ж хоч подібниј дух запанував серед частини наших молодих льудеј, ми не можемо бачити в тому нічого, окрім случају (ненормальности), бо молоді льуде льубльать все чесне ј прихильні до всього великого, ј ми ніколи не повіримо, шчоб така льубов і така прихильність покинула наших теперішніх молодиків. Ми дуже добре знајемо, звідки виходить, шчо тепер ці добрі боки духа молодих льудеј у нас придавлені в такоїі великоїі купи льудеј. В роки нашого повстаньньа за вольу (1813—15) наші начальства перельакались гарьачого духу нашоїі молодіжі ј не подумали, шчо дуже гарьачиј дух јесть тільки хвилевиј хміль, а до того природниј ј безпереміниј в молодиј вік. Вони вбільшили доглъад за молодими льудьми. Через безмірне ј обернуте на однобічниј виріст розсудка навчаньньа вони загасили шче в саміј школі всьакиј виступ раньнього підходу молодоїі душі; вони довели до послідньоїі міри цеј нагніт безмірніми вимаганьньами на школьних і академицьких екзаменах. Ми не бачимо, чого тут тајітись і ховатись, і просто кажемо, шчо росхвалені німецькі школи—розсадники тиєјі несчастноїі породи льудеј, котра, коли більше розплодитьсьа, то може зовсім розрујнувати порьадок в нашому життьу. Звісно, ми не стојімо за те, шчоб вменшити школьниј виклад науки, — тільки ж молодим льудім треба зоставити вільним тој круг фантазіјі, в котрому вони тільки ј живуть... Не слід заміcць гарьачого духа заводити того розуму старих льудеј, котриј далеко більше небезпечниј дльа нашого спокіјного зросту, ніж најхимерніщчі вигадки; не слід ранніми ј тьажкими екзаменами трујіти најліпшиј час в молодоїі душі, котра рветьсьа до волі ј до непідлеглости... Ми спитајемо, звідки може вијти лінивство ј зневага до науки, јак не з того, шчо втомучиј, противниј природі, педантськиј способ викладу науки в школі отніма в молодих льудеј смак до здорового образуваньньа, і приводить їх до того, шчо вони тратьать надіју задовольнити безтолкові вигадки екзаменаторів? Звідки виходить, шчо школьар готовиј зважитись на все, јак не з цього недовольства ј з ціејі безнадіјности? Звідки тој холодно-розсудливиј вибір способів, јак не з пригніту молодого гарьачого духу, котриј так личить молодим льудім і котриј легко можна б було обернути на добро?.... Ми спитајемо, де більше небезпечности дльа держави, культури ј зросту нашоїі рідноїі крајіни, — чи в поривах наших молодих льудеј в 1813 р., чи в теперішних 1830 років?» *)

---

*) Пригадајемо також і те, шчо, коли німецькі урьади почипали пригнічувати уніве рсітети, то звісниј пруськиј міністр Штејн писав імпер. Александру I, шчо тепер „отнімајуть в учителів і в учеників вольу, котра їім потрібна дльа розвиваньньа характера ј дльа досліду правди". Остерігав тоді ж пруського корольа ј Нібур, а Дальман і Фельке навіть зреклись видавати „Істориків Германіјі" в купі з чиновниками того урьаду, котриј виступив проти академицькоїі волі,

Порівньајте ці слова Гервінуса з прокламаціјеју харьківських професорів, та потім і подумајте, чи можна справди нашим професорам навіть сміти думкоју рівньатись хоч з німецькими. Порівньајте, кажемо, Гервінуса, котриј написав такі слова, котриј в 1837 р., будучи геттінгентським професором, протестував з шестьу своіјми товаришчами проти самовольного урьаду ганноверського корольа, пангерманіста Гервінуса, котриј, і будучи старим, в 1870 р. знајшов в собі розуму не хвалити а ні пруськоіј централізаціј, а ні насильного загарбаньньа Альзаса ј Лотарингіјі, — порівньајте јого з нашими „*отцами*" професорами, земцьами, писательами ј т. и., то ј зрозуміјете, шчо це ніхто, јак вони, наші „отцы," винні в тому, шчо „*дѣти*" зневажајуть науку, культуру, шчо вони дуже зарані рвутьсьа в політіку ј револьуціју, в тому навіть, шчо нашу молодіж бјуть нагајками не тілько за „землю и волю," а ј за „кухмістерські."

«Со вступленіемъ Н. Х. Бунге въ должность ректора, университетъ сталъ почти неузнаваемъ: повсюду въ него внесены ясность, правильность и порядокъ образцовые. Никакого незаконнаго движенія между студентами съ декабря 1878 года болѣе незамѣтно. Особенно благотворное дѣйствіе производитъ на студентовъ г. Бунге своимъ предупредительнымъ вниманіемъ къ нуждамъ студентовъ и замѣчательною готовностью пособить имъ, въ чомъ можетъ и желаніемъ ставить возможныя преграды допущенію въ стѣны университета матерьяльной силы. Такъ, благодаря Бунге, въ прошломъ семестрѣ не было обычнаго исключенія значительнаго числа студентовъ за невзносъ платы за право слушанія: университетъ уплатилъ за недостаточныхъ изъ своихъ средствъ. Далѣе, какъ обѣщалъ Бунге, по обязанности ректора, довести до свѣдѣнія высшаго начальства заявленія студентовъ о ихъ нуждахъ, такъ и сдѣлалъ, прибавивъ, сверхъ того, въ своемъ доносеніи отъ себя, что просьбы студентовъ о кассѣ, столовой и библіотекѣ, по его мнѣнію, заслуживаютъ уваженія. Мало того. Вслѣдъ за доносеніемъ своимъ, поданнымъ черезъ г. попечителя учебнаго округа, онъ созвалъ совѣтъ изъ профессоровъ, на которомъ заявилъ о сдѣланномъ имъ шагѣ, предложивъ, уже въ качествѣ ходатая за студентовъ, изыскать подходящія формы и мѣры для удовлетворенія основательныхъ желаній и нуждъ студентовъ. Для подробнаго ознакомленія съ желаніями и нуждами студентовъ уже образована комисія изъ Н. Х. Бунге (председателя), и профессора Миниха, Воронецкаго и Романовича-Славатинскаго».

Може ј знајдутьсьа такі льуде, котрі, прочитавши лист в „Голосі," зрадіјуть за кијівських студентів, а може ј за

---

1 Дальман сказав Штејну, шчо јому „добре імја дорожче наукового виданьньа". Ми вже не нагадујемо таких льудеј з професорів німецьких, јак Велькер, Ротек і т. и, ні з журналістів, јак Геррес, Вірт, Берне і т. и.

студентів всієї Россії, котрим кийівськиј ректор одчинить рај. Ми ж не бачимо тут ніјакого поводу зміньати а ні слова в тому, шчо написано вишче. Перш усього ми думајемо, шчо дописуватель „Голоса“ вбільшив те, шчо робить д. Бунге, — бо в оффіціальніј статьті „Кіевлянина“ сказано јасно, шчо ректор шчось таке дума робить дльа студентів „возможное при существованіи и настоящаго устава и дѣйствующихъ правилъ,“ — а то ј устав і правила просто говорьать, шчо ніјаких окремних студенських закладів і товариств не може бути. Далі ми думајемо, шчо ј те невеличке, шчо тепер робитьсьа в Кијіві дльа студентів проти того, шчо робилось јім до недавна, — јесть послідок не добројі волі кијівського ректора ј професорів, котрим і доси ніхто ж не перешкоджав робити теж саме, —а того руху студенського ј громадського, јакиј ми бачимо ј у брошурі „Мартовское движеніе.“ Ми бачимо там, шчо в Кијіві студенти піднімали справи далеко ширші, ніж „кухмістерські права,“—јак напр. справи державнојі волі, скасуваньньа жандармства ј т. н., —і шчо в громаді показалась прихильність до студентів і огидство до начальства ј професорства, котрі довели мартівськиј случај до такого стану ј закінчили јіјі таким Соломоновим судом.

Те, шчо між студентами ј громадьанами кијівськими знајшлись льуде, котрі виставили універсітет свіј на прильудниј суд тим, шчо напечатали брошуру „Мартовское движеніе,“ мусило вміцнити громадське огидство нашими універсітетськими порьадками, — так шчо тепер і наші Тредьјаковські мусили ж шчо небудь та робити дльа студентів, јак небудь постаратись „заслужити својі провинності.“ Наука ј на далі,—јак треба користуватись таким струментом, јак печатне слово!

Тільки ж все таки кијівські Тредьјаковські не надумались виступити з чим небудь широким і справди міцним, органічним, шчоб росплутати „студенську справу,“ — навіть коли хвалитесь д. Бунге в Кијіві росказав все правду,—а тільки сікајутьсьа пришивати латки, јакі ј куди попало, на одежі, котра вже цілком гнила. З тих латок одна: плата з універсітетського скарбу за право слухати лекціјі за тих студентів, котрі сами не заплатили јіјі в остатньому семестрі, јесть латка ј доволі небезпечна. Перш усього це латка случајна,—і, певно, на другиј-третіј семестр до неји не обернутьсьа. Далі, навіть теперішні

правила, коли б тільки професори були путні льуде, то доволі б забезпечували в цій справі бідних студентів. По тим правилам бідного студента можна увільнити од плати за лекціji, коли професор і факультет посвідчуть, шчо він написав наукову роботу, або вчивсь практично під догльадом професора. І це најліпшиј порьадок, бо справди студенти на те ј приходьать до університету, шчоб вчитись теорітично ј практично.,—і хто з них того не робить, тому справди нічого ј зоставатись студентом. Правда, јесть такі бідні студенти, котрі не мајуть часу ј сісти за јаку письменну роботу і подати јiji професору. Таким студентам најліпше запоможуть тільки товаришчі, котрі најліпше можуть знати житьтьа один одного. От дльа чого між инчим і потрібні впорьадковані студенські товариства. Иноли можуть помогти таким і професори, коли вони не будуть держати себе генералами з студентами. Та поміч мусить бути не в тому, шчоб тільки заплатити за студента 20 рублів, а в тому, шчоб поставити јого в стан такиј, при котрому він міг би робити наукові праці, за котрі б јого між инчим увільнили б і од плати тих 20 рублів. Наші ж університетські правила, проти котрих професори не виступали ніколи доволі енергічно, не дајуть складатись студенським товариствам, а наші професори не тільки держать себе оддалека од студентів, а шче иноді не хотьать увільньати студентів од плати ј за справди роблені јіми практичні роботи, особливо напр. шче недавно в Кијіві на медіцинському факультеті. Те, шчо на цеј семестр кијівськиј університет заплатив, може, ј за кілько десьатків студентів по 20 р., не зміньа ні першоji, ні другоji, ні третьоji хиби, а шче може принесе по собі четверту: закуп студентів по 20 р. за голову! Далі про такі справи, јак студенська каса, кухньа ј бібліотека „при настоящихъ правилахъ и уставѣ“ нам говорити нічого,—так само јак і про ті „студентскія общежитія,“ про котрі клопочетьсьа, јак довідујемось з газет,—московськиј ректор д. Тіхонравов,— (мабудь, чи не најпутнішчиј з теперішніх ректорів в Россiji). Ті всі заклади, коли јiх і заведуть (поки знајемо, шчо царь похвалив думку про „общежитія“), то тепер вијдуть на стільки казенними, поліцеј́ськими, шчо швидче викликатимуть нові незгоди між студентами ј начальством, ніж внесуть спокіј в університети. „Студенські рухи“ не скінчатьсьа, поки не буде в Россiji такоji справжньоji „академицькоji

волі“, јак в Германіјі,—так само јак політичні рухи молодіжі не зкінчатьсьа, поки не буде в Россіјі хоч такојі державнојі волі, јак в тіј же Германіјі. Ті тільки ректори ј ради універсітетські сповньать свіј обовјазок, котрі просто ј јасно скажуть, кому слід, цьу правду (а дльа всьакого універсітетського професора—це аксіома!), јак казали јіјі в свіј час Штејни, Арндти, Гервінуси ј т. и.,—замісць того, шчоб або просто јти за поліціјеју, або так вертітись на одному місці ј туди ј сьуди та в гарьачиј час так латати гнилу одежу, јак це робльать наші професори, між ними може ніхто так, јак теперішниј кијівськиј ректор.

Јак кому шчо до вподоби, а ми думајемо, шчо иноді, напр. тепер, ті професори ј ректори ліпше послужать вільниј справі ј навіть ліпше вбережуть на будушче особи студентів од поліцејськојі нагајки, котрі просто ј јасно станнуть за ту нагајку,—ніж ті, шчо так крутьать та крутьатьсьа, јак харьківські професори, або кијівськиј ректор. Ми не держемось в загалі думки, шчо чим гірше, тим ліпше, а все таки думајемо, шчо николи дуже користно, шчоб перед громадськими очима всьака річ, усьакиј прінціп показувавсь в својому најчистішчому виду. От через те ми вважајемо не безкорисними дльа громадськојі думки такі случаји, јакі отбувались в *кијівських жіночих* курсах в перші місьаці, јак вони заложились. В „Листку Громади“ ми вже показали, јак в тіј справі в Кијіві, більше шче ніж де инде, дольа ј недбаліcть передових льудеј, дала вести перед—ракам. Ми побажали, коли б не довелось порьаднішчим професорам кијівським пожалкувати на те, шчо вони пустили раків до такојі неприродньојі дльа них ролі. Звісно, сталось не по нашому, — і тепер треба тільки молити богів, шчоб і з тими порьаднішчими льудьми не сталось по бајці про те, јак

Простой цвѣточекъ дикой
Нечаянно попалъ въ одинъ букетъ съ гвоздикой, —
И отъ него душистымъ сталъ и самъ....

Вже з газет можна бачити, з јакими то курьозами отбувались перші часи кијівських жіночих курсів, јак професори починали лекціјі з того, шчоб показати студенткам, шчо в них не справжніј розум, або з лајки на „нігілісток“

і т. и. Але порча цього доброго діла дійшла до того, шчо поліцејськиј дух завівсь зразу навіть серед самих студенток і почав псувати те, шчо могло бути дуже добрим в своїј основі.

Жіноцька освіта в Россіји јесть цілком послідок громадськоји праці. Држава, начальство навіть зробило все, шчо могло, шчоб пошкодити цьому ділові,—і тепер навіть, подајучись перед натиском громадським, все таки не перестаје пакостити хоч би такими вчинками. јак недавньо одніманьньа права в жінок лікарок служби навіть у земств. Не можемо не нагадати, шчо перші жіночі гімназіјі заклались не тільки не урьадом, а ј не в столицьах, а в провінціји. Перша така гімназіја була в Јарославі, — коло 1857 р. Зараз потім думка закласти таку ж гімназију повстала в Полтаві серед молодих вчителів гімназіји, корпусу ј інстітуту, котрі пообішчали 6 років вчити безплатно в будушчіј жіночіј гімназіји. Начальство зробило все, шчоб спинити полтавську думку і на решті, коли гімназіја одчинилась,—то дејакі з гарьачішчих јіји закладчиків (напр. Стропін, Шчелкан) були вислані в далекі країни. По троху скрізь таки в Россіји позакладались жіночі гімназіји, — котрим подібні тепер хотьать закласти французи! Сама собоју встала в Россіји думка ј про те, шчоб пустити жінок в універсітет,—а потім, коли „препятствія“ виступили проти цієји думки,—то про окремні жіночі універсітети. Тут вже начальство робило все, шчо могло, шчоб спинити цеј рух, а на решті стало подаватись, бо треба ж було чим небудь побороти ј најізд жінок з Россіји в европејські універсітети, де за ними не могло бути поліцејського доглъаду.

Потроху позакладались жіночі курси, середні ј вишчі, в Петербурзі, Москві, Казані, Кијіві, недавно ј в Одесі. Між инчим не зовсім казенниј, пів-громадськиј заклад тих курсів мав один добриј послідок: мајже скрізь најбільші клопоти про впорьадкуваньньа јіх взьали на себе жінки, на пів „дами-патронеси,“ на пів студентки, котрі привернули до себе професорів мајже виключно дльа того, шчоб ті читали лекціји. Початки жіночих універсітетів в Россіји виходили таким способом подібними до початкових, чисто громадських, а не казенніх універсітетів середніх віків, (з котрих најдовше держались старих, вільних порьадків італьјанські до того, шчо напр. в Падуји студенти вибірали

ректора аж до 1738 р.). Потроху почало складатись так, шчо јак де, то всі господарські справи, догльад за порьадком, справа помочі својім товаришкам сбіралась в руки самих жінок, тих, шчо гроші давали або збірали, та самих студенток.

Тільки ж те, шчо росло природно в старих вільних городах, а особливо в італьјанських республіках, не могло рости в поліцејськіј державі, та шче такіј III-отділенськіј јак Россіја. Најліпшиј показ того, јак попсував поліцејськиј дух те добро, котре вијшло з самого зла противенства державі до жіночих універсітетів,—показује нам один з случајів в кијівських жіночих курсах, про котриј писано було в одеських газетах, і про котриј ми мајемо теж прьаму звістку.

Кијівські жіночі курси одчинились серед страху „нігілізму,“—страху, котриј кијівські поступові раки сами роздували јак најбільше, бо јім не хотілось закладати курси, і через те, шчо вони не дуже то прихільні до жіночоји освіти ј через те, шчо тих курсів не льубить міністр освіти,—хоч ні вони, ні міністр не смірють того јавно показати.

Шче в најперші дні, јак почались курси в Кијіві, нам писали звідти: „Жіночі курси на силу одчінено, бо ј хазьајін дому, ј Гогоцькиј (професор, голова курсів) все одкладали. Росказујуть за вірну оттаку кумедіју: Післья невдачного втіку з тьурми двох політичних арештантів, архітекторові Іконнікову довелось спіткатись з губернатором Гессе ј розмовитись про тој втік. (Тут треба замітити, шчо, кажуть, буцім то в прокурора цілиј місьаць лежала „під сукном“ бумага про те, шчоб арештанта Беверлеја випустити, јак невиноватого, а поки прокурор надумавсь пустити јіјі, Беверлеј попробував втікати ј попавсь під кульу сторожового салдата.) Гессе почав жалкувати на трудниј свіј стан та на те, шчо робить неспокіјна молодіж. А Іконніков, мабудь на сміх, і каже: „а ось шче прибавитьсьа сотні з три нігілісток.“ —Де? звідки? јаких нігілісток? — „Јак же! А на курсах!“ — На јаких курсах? Ја нічого не знају. — „На жіночих. Хиба ви не знајете!? аже ж одчіньајутьсьа жіночі курси.“—Ні, не знају! Роскажіть.— Іконніков росказује. — І Ви кажете, шчо туди поступајуть нігілістки? — „А може бути!“ — О, це страх шчо таке! —І з цими словами біжить Гессе до Черткова ј росказује, шчо по-

чинајутьсьа жіночі курси, на котрих будить самі нігілістки: шчо робити? Не довго думавши пишуть „отношеніе“ до попечительа ј Гогоцького, шчоб нігілісток на курси не пускати. Получив Гогоцькиј бумагу, читав, перечитував і в раді, та не зна, јак з нeју бути: јак розібрати нігілістку од ненігілістки? і покладајуть, шчо нігілістки —то жінки, шчо вчились медіціні, а надто ті, шчо прибули з Швејцаріји, — тих то ј не прíјмать. Гогоцькиј так перельакавсь, шчо зовсім не хотів одчиньати курсів, — а јіх дозволено закласти на јого имја.“

Правду сказавши, ми навіть не зовсім віримо цьому оповіданьньу,—та в Россіји чого не бува?! В усьакім разі страх нігілізму на курсах був чималиј. Певно цеј страх довів закладчиків курсів до того, шчоб завести шчось подібне до класних дам серед студенток, та не тільки класних дам, а шче ј догльадчиць за житьтьам студенток. Цьу почестну рольу взьали на себе професорські жінки ј сестри, з котрих більша частина сами записались в студентки. Јак завше бува, цьу поліцејську службу прикрашено тим, шчо, мовльав, ми не будемо, другі гірші будуть! Так завелись між студентками товаришки-начальниці та шче ј без вибору. Далі коло ради професорськоји завелось мов товариство запомоги дльа студенток. Звісно, туди попали тіж сами начальниці. От зза того то ј сталась пригода, про котру ми згадували вишче:

„Одна студентка виставила објаву, шчо коли б товаришки зложились на 25 руб., та вибрали одну з себе, шчоб поступила в те товариство запомоги дльа студенток, то б мали в ньому одну з својіх, котра б јак слід догльадала јіх інтереси. Цьу објаву побачила догльадчицьа д. Алексьејева, (сестра професора) і підньала бучу: јак сміли виставити јіјі, не спитавшись начальства. Студентка собі одповіла доволі неспокіјно. Д. Алексьејева образилась, і пожалілась начальству. Начальство—в раду професорську. Рада присудила виговор студентці і шчоб вона прохала прошченьньа в д. Алексьејевоји! При случају прочитали проповідь всім студенткам, шчоб з таких поводів, в котрих видно незаконні вчинки студенток ніхто б і говорити не смів, а не то галас робити, та шче ј в газетах,—бо буде лихо всім курсам,—цьому дорогому закладу!

А справа простісінька, і коли б не поліцејська отрута духу, то вона б зкінчилась јак најлішше, так само јак,

коли б не поліцејськиј дух, то ј з самих догльадчиць за порьадком можна б було зробити шчось путне, товариське, а надто поки шче курси не зовсім казенні. Догльадчиць за порьадком можна б було зробити виборними од студенток, шчоб догльадали за справди потрібним порьадком, а не шпіонствовали. Далі, коли вже цього не можна було зробити зразу, поки студентки навіть не познакомились проміж себе, то закладчики курсів самі мусили подати студенткам думку, шчоб повибірали з себе кількох в раду запомоги, то б то думку, котру написала в своіј објаві студентка ***. Цьа студентка може ј не по закону виставила објаву своју,—та догльадчиці, студентці теж, д. Алексьејевіј, нічого було піднімати бучі, а треба було, коли вже вона бојалась шкоди од тијеі објави, тихенько переговорити з студенткоју ***, а думку јіјі передати своїм товаришкам та професорам, хоч розумнішчим, котрі б мусили хоч „конфіденціально,“ а зробити так, шчоб таки јак најбільше було в раді запомоги студенткам товаришок, вибраних јіми самими. Вијшло не так, а по поліцејському! В „Листку Громади“ ми остерегали кијівські курси од раків,—а тепер вже довелось остерегати јіх і од поліціјі, та шче најгіршоі—охочекомонноjі!

Так та зараза јде з гори до самого грунту, до такого, де б јіјі ј ждати не можна було. Тільки ј втіхи, шчо поруч з тијеју заразоју јде ј другиј дух, вільниј, і доходить де далі все до глибших грунтів. Ось з того листу, котриј печатајемо далі,*) видно, шчо вже і в наших сторонах појавились початки того грунту дльа ліпших порьадків, котриј ми сміло звемо всім грунтам грунтом: початки городського *освіченого робітника*, в котрому видно *спілку книжки ј праці*. Сподівајемось, шчо показ того, шчо дієтьсьа серед самих робітників, вијаснить і те, јак марно тратились шче недавно, а инколи тратьатсьа шче ј доси, сили наших „революціонеровъ изъ интеллигенціи“ на суперечки про „науку ј револьуціју.“

„До 1874 р. в Одессі не видно було мајже нијакого руху, не тілько між робітниками, а навіть і між світлоју (інтеллігентноју) учашчојусьа молодіжьжьу. Правда, в

---

*) Лист цеј писаниј не украјінцем.

1873 р. хоть і був в Одессі N.N., М.М. та шче кілько молодих льудеј з новим напрьамком, та јіх дијальність јак між студенством (N. N.), так і між робітниками (М. М.) не могла бути дуже користнoју, бо *раз*, це був народ зајшлиј, мало знакомиј з місцевими обставинами, та окрім того, шчо дуже важно, шче мало знакомиј з самим ділом пропаганди соціалізму.

„В часи М. М. в Одессі хоть і було заведено кілько (3 чи 4) робітницьких мајстерських, дві шевських і одна бондарська, та јіх зза невмілости вести діло скоро треба було закривати, бо поліција звернула на них своју ввагу. Јак в них велось діло і скільки було робітників в тих мајстерських, — ја не знају. З вијіздом головних дијачів, рух, коли шче можна јого так назвати, спинивсьа. Між універсітетськоју молодіжьжьу зерно кинене N.N., Ковальським, Ч—им, не пропало дурно, з того часу рік-по-рік рух між студентами зајмав усе більше та більше прихільників. І коли дльа де котрих із них стало јасно, шчо проповідь соціалізму повинна головно звернутись до народу і коли в однім кружку підньато питаньньа про те: шчо головним завданьньам пропагандиста повинно бути зближеньньа з народом (народом уважано тілько робітників фабричних) і стали винаходити способи зближеньньа з ними, і коли в кінець де котрі з членів студенського кружка стали знакомитись з робітниками, так з того часу, ја можу сказати, шчо начавсьа рух, або пригравка до руху між робітниками. Це було в кінець 1874 року.

„Одесса головно торговиј та фабричниј город і по характеру фабричного видобутку та торговоји дијальности і робітницьке льудство в нij також ділитьсьа на два круги.

„Один, по більшiј части уроженці Одесси та околу, (це робітники різних фабрик, головно, де льльуть чугуни, механічних та мајстерські Одеського товариства залізних доріг і мореходства.) Це аристократіја між робітників, јак по уму, так і по ступени забезпеки. Часть із них властники, т. ј. володіјуть де-небудь в околичних хуторах куснем землі. Другиј круг—це прості чорні робітники, котрим власне перевіз, пересилка та ладунок (нагрузка) зерна, а також переладованьньа товарів даје спосіб прожитку. Це властиві пролетаріјі (најмити) в повнім розуму того слова, це збір з цілоји полуденноји Россіји без грунту ј хати, так звана „обідраньа дешевка.“ Денниј јіх заробіток, хоть

великиј, коли порівньати јого з подібним заробітком в инших місцьах чорноробітницьких, од 1 р. до 1 р. 50 в день, (од 5 год. ранку до 7 і 8 вечора), та дуже тьажка робота в пристани не позвольа јім робити більш чотирьох днів в тиждень, так шчо вони ледви-ледви зводьать кінці з кінцьами. Ну, літом шче туди-сьуди, та зімоју, коли ладунок спиньаєтьсьа,—ја не знају, чи можна најти льудеј голоднішчих од них! Зімоју часть їх робить в каменоломньах, часть руба дрова і шче де-шчо робить, а більша часть все таки помалу, помалу вмираје голодноју смертьу. Жаль, шчо в мене нема під рукоју данних смертности між робітниками, тільки ја рішучо можу сказати, шчо $^4/_5$ із случајів смерти випадаје на дольу дешевки.

„Шче скажу кілько слов про середньу категорију. Це зајшлі россіјські льуде: бондарі, каменьарі, землекопи, каменерізи. Трапльаєтьсьа робота по своjому мајстерству — вони роблять, а ні — так вбільшујуть собоју купи дешевки.

„Ја зробив оцеј короткиј огльад одеських робітників, шчоб можна бачити, куда головно повинна була звертатись і зверталась пропаганда соціалізму.

„Самим пригідним елементом дльа пропаганди та агитаціјі јавились, звісно, фабричні льуде, *раз* за-дльа того, шчо в них більше вільного часу та більше толку, а затим і знакомитись з ними було легше, ніж з иншими робітниками, та окрім того вони по більшіј части льуде письменні, так јак слесарство, токарство та механічна часть вимага деjакого знатьтьа, шчоб бути добрим мајстром.

„На першиј раз (а ја росказују з самого початку руху) старались заводити знакомства з робітниками залізно-дорожних мајстерських. Їх до 600 чолов., народ по більшіј части молодиј, нopoву не дуже мјагкого, так шчо сторожам порьадку вони добре звісні, ј визначујутьсьа, јак і післьа показалось, великоју спільностьу в піддержаньньу своjіх інтересів та јакоју там товарискістьу. У них було кілька своjіх льублених трахтирів і пивниць (залізно-дорожники льубителі пива ј чају); туди ј направились соціалісти. І так пропагандисти звернули своју ввагу іменно на ці місцьа. Звичајно діло починалось з јакого небудь пустого слова, случају ј т. н. Заходили в розмову, просили випити, затим другиј, третіј раз—і знакомство! Звичајно пропагандисти не тајились, шчо вони із студентів, а

хоть котриј і не був студент, все одно јого вважали студентом. Це було тим догіднїше, шчо робітники мали собі за честь, шчо благородниј чоловік та не соромієтьсьа з ними знакомитись.

„Кінець 1874 і початок 1875 рр. було потрачено на те, шчоб винајти знакомих і јіх знајдено. При помочи кількох знакомих із залізно-дорожних нашим стало зможна познакомитись з робітниками по чугунно-литејних заводах Z. Z. К.К. і инших фабриках, так шчо вже в 1875 році мајже по всіх фабриках були знакомі, котрі радо приходили по службі до вас і котрі радо слухали вас, про шчо б ви не говорили, і шче радше слухали вас, коли ви читали шчо небудь.

„І так мало-по-малу, не показујучи ніодноји забороненоји брошурки, росказами, розмовами та читаньньам було придбано кілько правдиво чесних і не дурних льудеј, на котрих, конечно, звернено більшу увагу, і вони то перші ј почули проповідь соціальноји правди.

„Трудниј був тільки початок, а опісльа діло без великого клопоту само јшло. Тоді був в Одессі шче шчасливиј час, коли жандарми ходили з келішками горівки, в револьверних тајстрах (кабурах) і старались зрозуміти, шчо то за штука така „пропаганда.“

„В кінці 1875 року був заведениј, можна сказати, шчо одним із перших, Заславським, чисто робітницькиј кружок, в котрім окрім Заславського, котриј впрочім був сам робітником, (бо він працьував в своіј друкарні јак простиј наборшчик) не було ніодного з так названоји прівілігованоји верстви. Ја вважају Заславського одним із самих головних дијачів по робітницькому руху в Одесі. Ја не хочу сказати, шчо без нього не було б пропаганди між робітниками; проби були ј до нього, та ніхто не вмів так притьагати робітників, јак він.

„В кінці 1875 р. було заведено в Одессі до 15 кружків чисто робітницьких та в околі до 10. Окрім того були робітницькі кружки заведені вже самостіјно одеськими агітаторами-робітниками, робітницькі кружки в Херсоні, Миколајеві, Керчі і Јекатеринославі.

„Система кружків була десьатична. На частних кружкових зборах збірались члени дльа саморозвитку ј освіти. Вмијучі читати вчили невмијучих. Читали, розмовльали. В звісниј час бували загальні збори, на котрі сходились всі

або мajже всі члени одеських кружків і вибрані з инших городів. Тут роздільувались засоби, складались гроші, приjмались члени і розбивались по кружкам і т. и. В тоj час налічували до 40 кружків в Одессі, на вколі та по південих городах; всіх належачих до одеського робітницького товариства лічили до 500 чол. з капіталом 1500 руб., з бібліотекоjу, з друкарнеjу, з своjіми дорогами дльа перевозу забороненоjі літератури, з своjіми умисне висиланими льудьми дльа пропаганди. 1875 і 1876 рр. були наjкраjщі роки дльа одеського робітницького руху, окрім, конечно, 1878 р.

„Під кінець 1876 р. по різним несподіваним случаjностьам случилось, чого j треба було ждать,—случивсьа струс в Одесі. Коло 200 челов. було всьато в одніj Одесі, деjаких захватили в Керчі j Миколаjеві, була арестована бібліотека, забрано багато грошеj. Та на всі заходи жандармеріjі, окрім двох негідників, котрі j донесли начальству, (за шчо один получив 15 рублів, а другиj більа 1000)—ніодин робітник рота не роззьавив дльа низости. Подержали, подержали, покрутили та більшу часть і випустили, чоловік 30 повезли в Петербург, із них часть вибрали і судили з Заславським, друга ж без суда була заслана „въ мѣста не столь отдаленныя,“ а Заславського з першу звели з ума, та позаjак божевільного годі було заслати, то jого вморили в шпитальу.

„Післьа погрому стала „тишь да гладь, да божья благодать.“ Льуде страх переполохались, всі поховались по куткам і тихо сиділи. Приjшла реакціjа. Мало переконані j боjазливі шчезли з Одеси:—стидно було б,—а решта збирались із силами. Маjже ввесь 1877 р. роздивльались. Та хоч руху такого j не було, та були проби, осібні случаjі нового знакомства з робітниками. Грунт був приготовлениj, конечно jавились сіjачі. Jа один нахожу недостаток в руху 1876 р. Проводирі j коноводи робили велику помилку, шчо дуже мало звертали уваги на особистиj почин (ініціативу) та живучість осібних кружків; масса товариства заjідала jіх. Дуже багато було потрачено ладану на курево ватажкам, хоть це скупо замазувалось, та все таки виходило, шчо це не те; робітники чули на своjіх плечах jакиjсь гніт, шчось jім звjазувало jазик і міні здаjетьсьа, шчо те „шчось“ іменно j було сила авторитета, сила генеральства. Генеральство заjіло кружки, воно jіх

погубило. Половили генералів, не стало пастухів і стадо розбилось та пропало мајже шчо без сліду. Все, шчо зосталось, так це згадка чогось, шчо було та десь ділось. Тим то мало хто ј знаје про одеськиј робітницькиј рух 1876 р. Він пројшов јакось то без сліду. Ја знају льудеј, котрі належали до кружків, та котрі сами јакось то не вірьать, шчо вони до них належні. Спитајте, кого хочете, вам скажуть: „нічого такого не було, все тихо було“. А між тим це дурницьа. Рух був, він почавсьа дуже добре, та јому хибувало життьа. Проводирі били „на Запад.“ Вони старались все поладити, јак „на Заході.“*) Мало було звернено уваги на самиј смисл звјазку кружків і членів. Ја конечно не кажу, шчо організацијa непотрібна, без неjі нічого не зробиш, та коли член організацијі чује, шчо він тілько одиницьа, не зрозуміла ј не закінчена по за машиноју, то діло пропаде, коли ви вијмете кілько головних шруб. Інакше чим же објаснити, шчо від того, коли розбито було з Заславським і до остатнього року робітницького руху мајже шчо не було в Одесі, і шчо теперішним часом најздібнішчі з робітників не признајуть зовсім у своjіх рьадах світлих льудеј із привілігованих верств?

„Думка ј діло тепер без провідництва ј генеральства піде швидче, ніж коли небудь. Случивсьа тепер струс, забрали багато робітників і шчо ж? Через тиждень був впјать робітницькиј збір душ в 30, і хоть живішчих і

---

*) Нам не досить јасно, шчо розуміје наш шановниј товаришч в словах: „старались все полагодити, јак „на Западі“, — і в чім він тут бачить хибу. Способи організацијі робітницьких кружків „на Заході“ далеко не лихі: там товариства најбільш росли *з низу в гору* і навіть коли ј з гори, напр. починајучи з того, шчо звесьса в інтернаціоналістів, — секцијa центральна, секцијa пропаганди, — то ті секцијі мусили перш усього старатись, шчоб робітники зкупились по ремеслам (corps des métiers) по городам, крајінам, округам (sections locales, — напр. sections de Genève, sections du Leman, Fédération Jurassienne і т. д.) Звісно, ј „на Заході“ не без ладану ј не без генералів, і не без централізму, — та здајетьсьа, шчо „на Заході“ цього добра було ј јесть далеко більше. По крајніј мірі ми не бачили на Заході стільки росходу на ладан, стільки генералів і розмови про генеральство, — ј стільки генералів без армиј! — стільки центрів без округів, такого звичају ділитись на Акуліновців, Федосьејевців, Воздиханців, Субботніх, Воскресних і т. д. і таких сварок між ними ј „подвохов“, јакі видно ј у восточних соціалістів „із інтелігенцијі“ і јакі вони заносили ј між робітників.

розумніщчих з робітників було забрато, то все таки пајшлось з оставшихсьа кілька чоловіка, котрі стали говорити ј радитись, шчо јім тепер дјјати при такому стані діла? Це ја зву силоју: ініціатіва је—і все је!

„Тепер скажу шче кілька слов про бувші робітницькі кружки до остатнього розбитку післьа суда над Ковальським.

„Рух за остатніј час знов почавсьа між фабричними і знов між залізно-дорожниками. Не було потрібного приготвлінньа зза різних непріјајучих причин. Та тепер неприготовл'іньньа ј не дуже перешкожало. Раз, шчо між робітниками було шче кілько членів переднього руху, по друге, остатньє загальне безробітьтьа в Одесі повело за собоју ј пониженньа робітницькоји плати залізно-дорожних робітників, третьє, чујке око начальства не забувало клопоту при передних арестах і по дурному ј улазливо чіпалось до самих невинних робітницьких зборів, шчоб погульати, половити рибу, повозитись на човнах; по четверте, остатні процеси багато посунули думку в робітників. Все це взьате разом давало дуже добриј грунт дльа пропаганди, тим більше, шчо за-дльа вишче показаних обставин самі смирні ј бајдужі з робітників почали показувати зуби. Не можу сказати допевне коли, але кілька робітників, головно сльусарів, незалежно заложили кружок, не чисто робітницькиј, бо між членами було кілька чолов. з учашчојісьа молодіжі, та досить того, шчо кружок заложивсьа з почину самих робітників. Цеј кружок став швидко рости і скоро роспавсьа на кілька осібних кружків. Ці робітники мали назву „вокзальських.“ Головноју јіх цільлу було звјазати всі істнујучі одеські фабрики ј заводи. Зза тоји цілі дејакі з них оставили своји старі місцьа ј поступили робітниками на инші заводи, так шчо вони справди могли показувати својіх членів мајже на всіх одеських заводах, та хоть привертаньньа прихільників і вбільшувалось, та не було правильноји організацији, јака була при Заславськім. Трохи опісльа ј мајже в один час у кількох особ повстала думка засновати мајстерські, шчоб притьагнути робітників дльа пропаганди, а також јак спосіб дльа житьтьа. Це остатньє було особливо добре. Ці мајстерські не були фіктивні, јакі були при М.М., а настојашчі робітницькі мајстерські, котрі скоро здобули симпатију в публики доброју роботоју. Так мајже одночасно повстали дві

шевські, три бондарські ј одна переплетна мајстерскі, і остатним часом дві швејні, а також повстали осібні школи дльа навчаньньа письма робітників. Мајже в тој же час повстало кілько кузень. Все це разом узьате давало одеському руху житьтьа ј силу. Головно, шчо остатніј рух між робітниками був керованиј самими робітниками ј їх средствами. Де-які з світлих робітників побачили, шчо з тими духовними засобами, јакими вони володіли, не далеко зајдеш і приньались серьјозно за своје власне розвитьтьа. Були льуде, котрі добачали в тому шчось непригідного дльа робітників. На шчо-ді јім розвитьтьа? Та робітники инакше дивились на це діло. І дијсно без серьјозної підготовки ј без знатьтьа діла годі було организувати многочисленних, розрізненних робітників, і в додатку страх заражених духом тајемности. Јіх думці загальної организації робітників одеських, з громадськоју бібліотекоју, кассоју — не довелось бути сповненоју. Остатньа історіја попсувала все ј розбила ј відсунула знов рух на јакијсь час, хоть рішучо можна сказати, шчо рух је, хоть і не так јавниј, і шчо грунт за дльа будованьньа загального одеського робітницького звјазку пригідниј більше, ніж коли-небудь.

„Багато перешкоджало ділу зједнаньньа те, шчо хоть спільніcть цілі загального соціального перевороту була одна, та не було порозуміньньа про способи, јак дітти до тоїі цілі. Партіјність зајідала рух; усьакиј толкував сьак-так різні відтінки соціалізму ј уважав себе сторонником того або иншого відтінку. Були бунтарі, народники, чисті пропагандисти, анархісти, обшчинники (!!!!). Ніодна партіја не згожувалась в способах дльа пропаганди. З чисто прінціпіального спор переходив на грунт особистих симпатіј і антіпатіј і діло таким способом задержувалось. Та мало по малу цеј хаотичниј стан став усе то більше пројасньуватись. Робітники јасно побачили, шчо зза незгоди може роспастись усе; у тој же час настигли остатні процесси, настигло виданьньа нового журналу ј думки стали пројасньуватись, т. ј. утихла особиста боротьба зза генеральства, ізза жадоби виставити себе ј остатним часом можна було знаходити кружки, в котрих поруч із бунтарем був мирниј пропагандист. Правда, це трохи дивно, тільки це було. Льуде різних партіј вмовились не перешкожати один одному в роботі та забути особисті сімпатіјі ј антіпатіјі.

„Остатними часами стали мало по малу прилучуватись

до руху крім заводського та фабричного льуду шче ј осібні робітники з невеличких артелів. Це по більшіј части бондарі ј народ прохожиј, котриј живе рік-два в Одесі на заробітках і јде опісльа до дому. Народ це по більшіј части молодиј, палкиј, хоть майже шчо неписьменниј. Вони не робльать јакогось осібного кружка, не прилучувались до јакого-небудь з істнујучих кружків, не ходили на робітницькі сходи. Їх спершу учили письма, розвивали, а затим уже їм „пропагували.“ В бувших робітницьких кружках народ майже шчо ввесь не тільки шчо письменниј, а подекуда начитаниј не тільки по части забороненоїі літератури, а ј в загалі читајучиј більше чи менше добрі книжки. Була невеличка часть, котра читала самостіјно цікаві книжки по політичніј економіїі: економіју Черншевського, „Капітал і працьу“ Лассальа ј т. и.*) Тільки в загалі можна сказати, шчо дльа робітників нема відповідних книжок: вони не мајуть часу ј грошеј, так јак „привілгований,“ за багато дрібницьами находити користні дльа себе річі. Народні брошурки вони вже переросли. Книжки ж дльа світлих із забороненоїі літератури дльа них шче дуже недоступні. Ја знају многих, получивших середнье образованньа, дльа котрих читаньньа „Впередъ“ було діло трудне. Виходив „Работникъ,“ та тој також не відповідниј; робітники в нас јого не радо читали. Дльа льудеј південноїі Россіїі треба б осібного органу, котриј би попульарно толкував їм про економичні ј соціальні виміики їх житьтьа-бутьтьа, а не годував їх тільки спирајучими дух статьтьами, в роді статеј „Работника,“ (хоч не всіх) і великоїі масси статеј „Набата.“ Журнал „Впередъ,“ кажу, був добриј, та дуже дльа робітників науковиј. В загалі, јак висказувались робітники, їм потрібниј орган, шчоб говорив не тільки серцьу, а ј розумові, тільки їх розумові робітницькому, котриј не може розгонитись по довгих, хоть би ј добрих статьтьах „Впереда.“ Треба привчити самих робітників до роботи в журналі, бо ніхто так не може їм појасньувати суть усього, јак сами робітники. Хоть більша часть робітників — українці, та не говорьучи в городі по украјінському, вони забувајуть цьу мову. Ја знају багато робітників, уроженців подольськоїі, херсонськоїі ј черниговсь-

---

*) Ми знали салдата, котриј прочитав переклад I т. „Істор. Франц. Револьуціїі“ Луїі Блана ј жалкував, шчо далі не ма перекладу.

коjі губернij, котрі ніколи не говорили між собоjу на украjінськіj мові. На кілько jа завважав, вони з більшоjу охотоjу читаjуть россіjські книжки, ніж украjінські. Та великоруських виразів вони не розуміjуть, зза того „Работникъ“ многим не подобаjетьсьа за те, шчо багато в ньому чисто великоруських народних виразів.

„Отце в загалі шчо до ступени розвитку робітників в Одесі. Шчо ж до jіх релігіjности, то вони до ніjакоjі релігіjі, чи секти, не належали, та не кажучи вже про розвитих робітників, котрі всі атеісти, а j ті, кого проповідь соціалізму тілько злегка доторкнулась, котрі шче навіть jасно не можуть в думці обіjтись без державноjі опіки— то j ті дуже не релігіjні. Бога, пожалуj, вони признаjуть, тілько в церков не ходьать і в свьата будуть всі робити, не вважаjучи те гріхом. По всьому Одеса кладе своjу печатку на льудеj своjіх. У всіх jакиjсь торговиj розум, практичність, уміньньа здобути копіjку, а до всього того jакось не підходить формальна релігіjа. Великоруські робітники ті приносьать із собоjу разом з великоруськоjу мовоjу j великоруську роскольничу релігіjність і фанатизм. Робітники ті по більшіj части молокане j субітники, секти, jак звісно, наjбільше фанатичні (?) з роскольничих сект. Та j вони тратьать багато своjіх оріґінальних великороссіjських поглядів, побувши в Одессі, а шче більше вкусивши забороненого овошчу. Вони по більшіj части уроженці Орловськоjі, Курськоjі та Рьазанськоjі губ., мужики, між котрими здавна відомо, шчо Одеса мало шчо не раj дльа робітників. Поньатно, тілько самі палкі все таки зважуjутьсьа покинути своjі польа та jдуть до „хахлів“ на заробітки (Одесу вони чомусь то вважаjуть „хахлацьким“ городом). Jіх особливо багато в тоj час, коли в Бесарабіjі урожаjі на виноград, jак напр. в остатнім 1878 р. Вони дільатьсьа по артільам чоловік в 18—20 і живуть і працьуjуть на артільних основах. Між ними дуже добре працьувати, тілько доступ до них трудниj, бо jіх береже з одного боку уважниj артільниj хазьаjін-старшиj, а з другого боку роскольнича замкнутість та недовірство. Тілки ж за jакиj небудь півріκ jіх годі спізнати: по jіх закону напитку не дозволено j у рот брати, та Одеса робить чудеса j додому вони jдуть, польубивши вже трохи горівку j пиво.

„Шчо ж до фабричних города Одеси,—то це по більшіj ча-

сти урожепці самоjі Одеси або jіjі хуторів; вони, значить, маjже всі мішчане, крім тільки не великого проценту, випадаjучого на мужицтво та дворьан, по більшіj части польських шльахтичів. Та ці—перелетні птиці. Вони стараjутьсьа jак мога скорше стати механиками і jдуть додому, в Подольську та Киjівську губ. на місце механиків при заводах, або в помішчиків при молотилках.

„Наjліпшиj елемент дльа пропаганди — це з заводських робітників. Це сльусарі j у загалі робітники по залізу; ранішче j тепер в більшіj части кружків великиj процент випадаjе на сльусарів. Вони більш инших начитані, забезпечені j находьатьсьа в загалі в ліпших обставинах, ніж jакі небудь із робітників. Друге місце, коли не одно також із головних, можуть взьати шевці. Наjліпші агітатори j проводарі робочих—це шевці. В робітницьких кружках вони заjмаjуть видне місце, j, на кілько jа завважав, почин і напрьамок даjуть шевці, та jіх, коли порівньати з числом, не багато. Переплетчики могли б бути одними з самих розвитих і також нести не мало користи, та jак jа завважав, між ними великиj нахил до песімізму і трохи баjдужі відносини к ділу. Вони народ не дурниj, та розвитиj поверховно. Шчо ж до тіпографшчиків, літографів, різчиків, то дуже великиj процент jіх вносить своjу „лепту“ в робітницькиj рух в наших сторонах. Жестьанників jа маjже шчо не стрічав, мабудь за-дльа того, шчо такого роду ремесло маjже шчо зовсім находитьсьа в руках дрібних ремесників із жидів, дуже бідних, завалених купоjу дітеj, та j у загалі того роду ремесники одні з самих темних і забитих. Шче jа здибав між ремесниками невеличке число з тих, котрим пропаговано або переконаних з польаків; та вони до загального діла не прилучувались і держали себе осібно від решти робітників. Шчо ж до каміньарів, камнетесів, пічників, штукатурів, то вони маjже не прилучувались до руху. Вони виходці з Россіjі, здавна приjшовші на заробітки, заробивші гроші та купивші собі невеличкі шматки за грьаницеjу города. Це самиj неподатливиj народ; вони дрібні власники, дрібні підрьадчики (кулаки), тим, шчо забираjучи од города невеличкі підрьади на городську будівльу j поправки, набіраjуть невеличкі артілі, та не на товариських основах, а обкрадаjуть своjіх же товаришчів-робітників. Це народ маjже неписьменниj, нічого не знаjучиj, погруженij в забобонах. Вони не

приписані до городу, та вважајутьсьа приписаними до різних сел та городів Россіјі. Вони дуже богомільні ј в одеськіј історіјі вибитьтьа жидів на паску грали видну роль. Велика часть різок льагла на јіх спину ј шпиталі були наповнені мајже самими каміньарами.

„Теперішнім часом рух почипајетьсьа між орачами, шчо живуть на городськіј землі ј викльучно зајмајутьсьа вправоју землі, огородництвом і бакшами. Зерна соціалізму між ними були кинені јіх синами ј братами, котрі працьују́ть на заводах і фабриках Одеси. Та на кілько там розширена пропаганда соціалізму ја не можу вповісти.

„Остатнім часом між робітниками нераз говорено було про потребу, шчоб робітники організувались самі по собі, без вмішуваньньа „привілігованоји інтеллігенціји;“ думка цьа вдіјснилась у тім, шчо стали појавльатись чисто, в повнім розумі того слова, робітницькі кружки, куди не допускались „привіліговані.“ Все, шчо не робили ці кружки, був плід јіх власного вміньньа, досвіду або јіх невмілости ј помилок. Не раз висказувалась думка, шчо „хоть-ді ми ј будем робити помилки, та ці помилки робитемутьсьа з нашоји вини,—ми јіх і поправимо. Почнім жити самостіјно ј перестаньмо бути тільки матеріалом дльа пропаганди дльа невмілоји інтеллігенціји.“ Це трохи різко ј не подобалось „інтеллігенціји,“ та робітники з свого погльаду праві. Робітники тільки тоді стануть силоју, коли самостіјно, не по чужому рецепту почнуть організуватись. Хај јіх організаціја буде невміloју, хибноју, та все ж таки це навчить јіх думати, розбирати ј бачити своји помилки. Подібниј напрьамок організоватись самостојаче вијшов із того сумного факту переднього досвіду, шчо всьака навіть недотепність із „радікальноји молодіжі“ јшла до того, шчоб стати генералом. Звісного сорту діалектична ловкість, котра скривала нутрову пустоту, збивала робітників з толку ј обвивала пропагандиста світлом неомильности. Шчо не говорив пропагандист, все було добре. А говорив він багато, ј у нас тілько тепер стала виводитись думка, шчо порьадкувати соціалізм може всьакиј „буржуа“, аби тільки він переконавсь про јого теорітичну правду.

„От дльа того, шчоб не було сумних помилок минулих літ, ліпші з робітників ширьать думку про самостојаче впорьадкуваньньа, самостојачиј розвиток і працьу робітників. Велика часть робітників прихільно відноситьсьа до тих

думок; жаль тільки, шчо провідники з робітників вносьать в своју проповідь личности проти інтеллігенціјі.“

До цього листу другиј знакомиј з Одесоју товаришч наш додав замітку про стан робітницьких кружків перед і післья того, јак захоплені були товаришчі Заславського.

«Післья струсу (над кружками Заславського) все притихло; не зосталось ні сліду јакојі небудь організаціјі. Це було природно. Організаціја кружків, при всіј јіјі правильности, мало була міцна. Дуже не багато льудеј з тојі організаціјі розуміли цілі јіјі. Вони післья струсу, в початках 1877 р., постарались зіјтись і положити, шчо јім діјати в такому стані, ј појаснити собі минувше. Вони тут побачили, шчо така організаціја мусіла була скорше, чи пізнішче пропасти. В кружках було мало вільного почину ј житьтьа. Внести јіх було нікому. Чути було недостачу світлих сил. Заславськиј і 3-4 чолов. инших не могли завше бути в звјазках з такоју массоју льудеј, вести з ними постіјні заньатьтьа, шчоб приблизити бодај декотрих із них до степени світлого робітника. Народ, входившиј в організацију, хоть був і письменниј, та нічого не знавшиј. Дуже багато вступили в організацију за-дльа того, шчо бути в ніј до нічого не примушувало, викльучајучи певнојі місьачнојі вкладки в кассу. Инші бачили в ніј товариство самопомочи, бо з касси видавались позички: треті, вкінець, під впливом пропаганди, шчо скоро буде бунт, і начальство все буде вигублено, шчо рушьжьа вже је ј усе готово. Цеју пропагандоју особливо багато робітників було заманьувано в організацију. Тільки коли буде бунт, хто ладить оружьжьа, робітники не знали. На кружкові збори коли ходили, то јакось по обовјазку, та ј на них ходили не всі; дуже многі були членами кружка номінально. Це минувше дало науку невеличкіј части свідомих робітників. В початку 1877 р. ті робітники з невеличкоју частьу „інтелігенціјі“ завјазали кружок, зпершу чоловік в 10, післья діјшовшиј до 45. Головну ввагу посеред кружка було звернено на розвиток робітника. На тиждень разів 3 ј навіть 4 робітники сходились по групам то до одного то до другого з „інтеллігентних“, де читалась політична економіја, історіја ј натуральна історіја. Були робітники, котрі зајмались сами з товаришчами. Усьа роль „інтеллігентного“ ј замикајетьсьа в кружку. По за кружком пропаганда в мајстерських, на заводах, зносини з иншими кружками инших південних городів — все робитьсьа робітниками. Діла по за кружком звісні всім товаришчам; практичні питаньньа рішајутьсьа всіма враз. Кожниј бере на себе роботу, јака јому під силу.»

Ці звістки, певно, не дајуть усього, шчо можна сказати про рух серед робітників в Одесі. Та всього ј не можна тепер росказувати прильудно. Тільки ж вони кидајуть світло на тој рух і через те ми просимо ј на далі всьакого прихільника того руху давати нам подібні звістки, котрі ми будемо печатати з увагами авторів, хоч би вони ј не зходились з нашими думками. Од себе ми скажемо поки, шчо зараз напечатані звістки цілком підпирајуть ті

думки, јакі ми сказали в I т. „Громади“ та в статьті „Шевченко, украјнофіли ј соціалізм:“ 1) шчо ј у нас соціалізм мусить пітти тіјеју ж дорогоју, шчо в Европі; 2) шчо дльа проповідачів соціалізму треба поспдьачоји праці ј спеціальноји науки, теорітичноји ј практичноји. Справди, все, шчо росказано в цих звістках, наводить па думку, шчо підходи першого, „апостольського“ періоду соціалістичноји проповіді, за котру взьались соціалісти з молодіжі, „классіки“ соціалізму, а також формальна організаціја робітників з гори,—вже минулись, а наступа час соціалізму „реального,“ справди робітницького, потреба організаціји мајстрів всьакоји праці—ј спілки јіх з низу в гору. Між иншим цеј перелом знаменујетьсьа незгодами між тим, шчо колись то звали виключно народом, робітниками з одного боку ј „інтеллігенціјеју,“ „організаторами“ ј т. и. з другого. Про цьу не згоду чујемо ми не з самоји тільки Одеси, а ј з других місць. Ми думајемо, шчо до повного поділу „робітників“ і „інтелліленціји“ дјти не може,—а незгоди, певно, будуть рости між иншим і через те, шчо „інтеллігенціја“ де в чому буде виступати гострішче ніж „робітники,“ напр. в справах політичних. Коли, јак треба ждати, ј у нас піде житьтьа јак і в Европі, то на ціј дорозі треба ждати двох лих: 1) шчо „інтеллігенціја,“ котра, јак ми вже трохи показали в „Листку Громади,“ де далі все більше втьагујетьсьа в політичну працьу,—може виділити з себе свого роду „бланкістів,“ котрі будуть обертати соціалістичниј рух јак струмент дльа својіх чисто політичних заходів, затьагувати робітників в своји конспірац'јі, маніфестаціји, уличну віјну ј т. и., виступи—констітуціјні, республіканські ј т. и.; 2) а з другого боку робітники, шчоб вберегти себе ј своју організаціју, стануть оддільати своју справу од політичноји на стільки, шчо готові будуть миритись із нашими Наполеонами, Бісмарками, а то ј з архіеп. Кетлерами ј т. и. та будуть виганьати од себе т. зв. „інтеллігенціју.“ Ці незгоди ј ці лиха ј багато других подібних, можна вменшити тільки 1) сістематичноју постановкоју справи соціалізму так, јак вона ј ставитьсьа најбільш свідомими соціалістами в Европі,—јак справи *товариськоји організаціји всьакоји потрібноји громаді праці*, 2) *спільністьу між товариствами робітників* всьакоји праці од учительськоји ј писательськоји до т. зв. чорноробськоји—а також 3) сістематичноју прилагодоју передових громадських думок до теперішнього стану Россіји

ј Україні,—такоју прилагодоју, в котріј би отведено було потрібну кожніј речі міру праці політичноїі, соціальноїі ј культурноїі,—затьажноїі ј гостроїі, мирноїі ј оружноїі. Ми не сподіваjемось, шчоб в нас діло обіjшлось без усіх згаданих і инших подібних лих,—та тільки все таки гадаjемо, шчо сістематична думка наперед про такі справи та ввага на історіjу громадського зросту в Европі за остатніј вік багато б стала в пригоді ј „інтеллігенціjі“ нашіј, jак і робітникам.

Будемо ждати звісток про те, чи росте ј jак росте на нашіј Україні та сістематична думка ј увага,—та спілка книжки ј праці в тому, шчо ми назвали всім грунтам грунт, а поки шчо подамо далеко не радісниј лист з тіjеjі ж Одеси, з котрого бачимо, шчо „препятствія“ все пануjуть без упину ј над нижчим, і над вишчим грунтом, і над книжними льудьми, та шчо в льудіх грунтових і книжних мало видно не то енергіjі проти „препятствій,“ а ј уваги до справді грунтових справ.

Одеського градоначальника графа Левашова вигнано з должности за те, шчо він вбив тілько двох чоловіка, jак судили Садовців, а не побив і не покалічив усіх тих, котрі ждали коло суду судового вироку. Ліднo слово з „Садовськоjу ј Гулевоjу“ історіjами стоjіть в звjазку отставка Левашова. Тепер надіслали нам в Одесу нового градоначальника, генерала Геjнса, котриј бував і в Туркестані, ј у Ташкенті, а в послідні часи був губернатором Турганськоjі области;—прислали, значить, нам воjаку завзьатого. А шчо він і справді думаjе воjувати з одесьцьами, це можна побачити з дечого багацького. Шче ј не приjіхав він в Одесу, jак сьуди надіслано коло 200 чоловіка поліцеjських з Петербургу,—все з гвардіjі ј більше наш брат українець! Потім, jак приjіхав Геjнс в Одесу, то промовив таке слово до одеськоjі громади: jа, каже, повинен знати не тілько те, шчо робиться на вулиці, а ј те, шчо кожен чоловік дума в себе в хаті; jак jа, каже, буду знати, шчо хто дума, то зроблью так, шчо цьа думка ј не виjде ніколи за двері з хати. Сказавши таке, Геjнс каже, шчо в усіх цівілізованних сторонах поліціjа зна всіх громадьан і jіх думки; так каже робиться в Англіjі, Америці: (От так то, приjіхав чоловік з Азіjі, а jак сміливо говорить про Европу!). Jак же, каже, боронь боже, зробиться шчо на вулиці, то jа розверну всі ті сили, jакі дані мені в руки,—ј пошчади нікому не буде. Одеські ј петербурські газети напечатали цьу промову Геjнса, не прибавивши до неjі а ні одного словечка, а самі одесці, розуміjеться, зjіли облизньа ј замісць того, шчоб хоч шчо небудь сказати проти такого на-

страшіньньа градоначальницького вони шчо похвальајуть јого мудрость, прьамоту ј енергичность...

Шчо Гејнс і справді не буде церемонитисьа з одесьцьами ј буде серед дньа ј серед ночи вриватьсьа до господи одесьців,— це між иншим видно ј з того, шчо він требује вже побільшити спскну поліцију, хоч шчоб в Одесі шпигів було стілько ж, скілько в Петербурзі. Розумієтьсьа, одесьці ј за це похвальать Гејнса ј з громадських городських грошеј видадуть кілько десьатків тисьач карбованців на нові „штати (жалуваньньа) наружноји ј спскноји поліціји.“ Поживемо—побачимо, шчо буде далі, а тепер переглььаньмо де шчо з последніх одеських новинок. Хто не знаје „Одеського Общ. Пароходства, Торговлі ј Одеськоји залізноји дороги?“ Скільки це „общчество“ повбивало, покалічило, понищчило льудеј? Це общчество маје своју залізно-дорожну школу, своји фабрики ј заводи; учеників з својеји школи випуска, не дајучи јім служби на залізниј дорозі, або держить јіх молодчими кочегарами до того часу, поки ці вчені кочегари не дадуть хабара завідујушчому бьуром і начальнику дістанціји, котрі побільш всього німці, хоч по уставу школи, кожен ученик, проїздивши 6—9 місьаців кочегаром, маје право перејти в „іспитанних“ і потім в машиніста 3 класса. На фабриках і заводах робльать тисьачі народу; — јак живетьсьа цім робочим, видно з того, шчо трохи не кожен місьаць переміньајутьсьа там робочі:—робота бува од ранку до вечеру, плата не дуже то, а штрафів і недоплат стільки, јак ні в одного хазьајіна.

Ми не мајемо на цеј раз статістичних дат ні про число робочих, ні про плату јім, але ж од усіх чујемо, шчо живетьсьа робочим дуже погано, та ј самі ми де шчо бачили на тих заводах,—ј можемо сказати у раз з другими, шчо тилько *бідность* на оружьжьа та *поліціја* не допускајуть робочих до одвертого бунту. Јак тілько шчо почујетьсьа в городі про јакиј арест, то зі всьаким залізно-дорожним робочим зараз слідьать і в багатьох робльать обиски; јідно слово—залізно-дорожні робочі на виду в поліціји. —та ј не диво:—там најбільше прикрости робочим од „общчества“ ј общческого начальства, од вишчого ј до нижчого. Одже ж јак не пильнувала поліціја за залізно-дорожними робочими, а таки попустила јіх до бунту. 26 октьабрьа артіль грузовшчиків на станціји „Одесса“ не схотіла јти на роботу ј потребувала надбавки плати, зменьшеньньа роботи ј лучшоји јіжи ј лучшоји кватири. Начальство, розумієтьсьа, показало робочим контракт, по котрому вони договорились на рік по 15 карб. в місьаць. Коли ж контракт не поміг, то страшили поліціјеју, котра не забаром і јавилась. Робочі почали говорити поліціји про своју біду, про прикрости, але ж поліціја не в праві по руському закону обороньати робочих і почала приганьати јіх до роботи; јак же вони не схотіли, то поліціја, јак і завше в таких речах, почала шукать зачинщчиків, бунтовщчиків. Скоро најшла 3 чоловіка ј повезла јіх до тьурми. Взьаті кричали, шчоб усіх взьати, бо всі вони (159 чолов.) однаково робили день і ніч і однаково сиділи холодні ј голодні. 147 чоловіка пісьльа роздумки ј настрашіньньа поліціји пішли на роботу; приідетьсьа значить 3 одвічати „за бунт,“ або, јак кажуть газети, 3 чоловіка пре-

дали суду по јакіјсь такіј статьті закону, котра говорить про Сібір, а другі 147 будуть тілько свідчити на суді. Јака тьажка робота була грузовщчикам видно з того, шчо јіх заставьали робити ј *у ночі*. Діло, бачите, ось в чому: за послідні місьаці в Одесу почали привозити дуже багато зернового хліба ј навезли јого вже стільки, шчо „Общчество ж. д.“ видало приказ привозити груз не до ст. „Одесса,“ а до „Тираспольськоји застави.“ хоч плату *повинно платити* до ст. „Одесса.“ Јідно, слово „Общчество“ хоче дерти з усіх і з кожного. Всі одеські газети звістили читачів, шчо на ст. „Одесса“ була „стачка,“ а ні одна з газет не потурбувалась росказати читачам, зза чого була „стачка,“ та јак живетьсьа робочим, Од. Общч. Пар., Тор. ј Од. Ж. Д.“. Ја шостиј рік передивльајусь одеські газети, а не знају ні однієји путньоји статьті про одеських робочих: заборонено, кажуть редактори, писати. З поводу цієји „стачки“ тепер дуже трудно живетьсьа всім робочим: поліціји видимо—невидимо: шукајуть револьуцију. І перше частенько обшуковано в залізно-дорожних робочих, а тепер нічого ј говорить: приказано випитувати, „хто шчо думаје.“

Одеса то провожаје, то стрічаје руське побідоносне војінство. Јак же вона випроважа салдатів оберегати братів болгар і стріча давших „вольу“ болгарам? Кожен день коло „Управленія Одесскаго воинскаго начальн.“ з ранку ј до ночі ходить по вулицьах 600 — 1000 чоловіка та ждуть паспортів і білетів. Це все більш „слабосильна команда,“ народ все замучениј, хвориј. Ідете ви в ночі по Ніженськіј, Коблівськіј вулиці, а особливо по Стрітенському переулку, та тут переступајете через спьашчих в болоті хворих салдатиків: під головоју в јого кулак, під боком болото; коло серцьа торбинка з шматтьам; зверху подерта шинельа, а дошч мрьачить таки добре. Раненько ви купујете на новім базарі мньасо, хліб і друге за дльа обіду, — підходить до вас салдат за салдатом і просить бублика, або копієчку „слабому,“ „замученому“ салдатові; заходите в трахтир напитьсьа чају — підходить до вас салдат і просить копіјку; тілько тут полові часто виганьајуть салдатів, особливо з „дворьанськоји“ половини трахтиру. Одначе салдат випросив таки копіјок 5 і зајшов в шиночок випить чарку горілки ј погрітьсьа, бо на дворі стојіть вже другиј день і ночував в болоті Стрітенського переулку; випив і сидить: горілка в голову вдарила. Шинкарь бачить, шчо в салдата не ма вже за вішчо пити, проганьа јого з шинку; салдат просить погрітьсьа, бо на дворі мрьака, болото ј холод; шинкарь зве поліцејського, котриј і виганьа в шију салдата. Це не видумка; об цім, хоч глухо, а проговорились і одеські газети. Бідні салдати, котрі јдуть додому, терпльать ці всі збиткуваньньа ј зробили 1 нојабрьа ось шчо: мокли, мокли на дошчі та мерзли ј скілька чоловік пішло в шинок випити чарку горілки. Випивши, почали співати гуртом і балакати про те, шчо начальство не даје јім кватири, а заставльа диьувати ј ночувати під дошчем. На цеј час ішов обход: кілько полевих жандармів, кілько гарнізонних салдат і кілько поліцејських. Обход приказав замовчати салдадам і вијти з шинку. Салдати в одповідь почали лајатисьа ј

швірьати камінььами в обход;--двох чоловіка вцілили, підставили фонара; в шинку ж побили посуду ј не переставали кричати, шчо їм голодно ј холодно. Черз пів години, чи більш, приїзжаје генерал Вильк з ротоју озбројених салдат і всмирьа „бунт.“ Росказујуть, хоч тихо, шчо кілько салдат було прибитих прикладами, а 20 чоловіка заарештовано. По городу ходить чутка, шчо таких случајів було два;—в одному ј справді тільки пјані бунтовались, а в другому ј пјані, ј непјані. Јак би там не було, а коли генерал приїхав з ротоју озбројених, то шчось то вже було не певне. В одеських газетах об ції „салдацькіј“ історіјі а ні одного словечка!

На дньах в поліцејському участкові, де сидить кілько „політичеських,“ був маленькиј бунт,—буцім то Попка, Колтоновськиј (студенти) і Демидов вилајали часових, не звісно за шчо. Діло ж дуже просте: з поводу Садовськоїі, вірнійше Гулевоїі історіјі, позабірали дуже багато народу невинного; держать їх вже 5 місьаців і шчоб не випустить без процесу, робльать їм прикрости ј збиткујутьсьа, шчоб вијшло „оскорбленіје часового,“ „неповиновеніје тьуремному начальству.“

В кінець ціјеї дописі скажу скілька слів і про „интеллигенціју“,—про одеських студентів. Шче в августі місьаці ј у початку сентьабрьа було таких два случаја: Поліціја стрітила в день двох студентів, привела їх ні з сього ні з того в участок, зробила обиск і одпустила, записавши в протоколі, шчо такі то ј такі підньаті і приведені в поліціју *пјаними*. Обижені студенти подали жалобу своєму університетському начальству, котре з дуже великим страхом і то насилу прињало цьу жалобу ј обіцьало дати ціј жалобі „надлежащій ходъ,“ але ж ходу ніјакого не дано, а обижені студенти ј усі загалом одеські студенти замовчали ј собі, благо шчо Гејнс в своїј первіј промові до одеськоїі громади спомјанув і про одеських студентів, сказавши, шчо вони ведуть себе прекрасно ј благородно. На шчо ж їтти проти начальства ј кричати, јак бьуть ні з сього ні з того в морду, коли начальство так хвалить: шче в неблагонадежні можна попасти!

В сентьабрі місьаці проф. Цитович надрьукував книжечку „Отвѣтъ на письма къ ученымъ людямъ“ (Отеч. Зап. 1878, 6, 7.) В ціј книжеці Цитович пише пасквиль на всьу руську літературу ј житьтьа посліднього 20-літьтьа; досталосьа тут і „общимъ выводамъ науки“, ј „рефлексамъ головнаго мозга“, ј „рабочему вопросу“, „общинѣ,“ а најбільш „женскому вопросу.“ Одеські газети всі вилајали Цитовича, та ј по городу читајучі одесьці лајали Цитовича. Студенти јуристи III ј IV курсів зібрались і «выразили свое сочувствіе Цитовичу» з поводу лајок газетних, —де котрі кажуть, шчо «сочувствіе выражали» книжці Цитовича. Другі студенти спохватились «выразить» «контр-сочувствіе», та перш ніж вспіли «выразить,» полајались, і за лајку попали до мирового судьі, котриј оштрафував і „выразившаго сочувствіе“ ј «желавшаго выразить контр-сочувствіе;» однакож через кілько днів студенти піднесли таки «контр-адрес» Цитовичу за підписом 150—180 чолов.; адреса цього Цитович не прињав, сказавши, шчо не хоче бути „передаточнымъ пун-

ктомъ" адреса в інспекціју. З протестујушчих же не најшлось смільчака хоч вилајати Цитовича. На цім діло ј скінчилось, хоч неділь з 5 збирались, спорились, составльали, а вијшов — пшик! Профессори теж розбились на сочувствујушчих і несочувствујушчих Цитовичу, але ж про наших професорів писати— тільки папер та чорнила тратити. Нашіј одеськіј «інтеллігенціјі» ја ј так вже багато дав місцьа в ціј дописі,—не стојіло!

Ми цілком згожујемось з остатніми словами ш. товаришча, а најбільш тоді, коли јіх прикласти до того галасу, јакиј підньавсь в нашіј „інтеллігенціјі" з поводу спору пр. Цітовича з д. Михајловським. Вже самиј початок спору, зробленниј д. Михајловським, об тім, хто в Россіјі більше зрівньавсь з господом богом і робить „по образу ј по подобіју своједу"... гомункулів,—чи „мундірна" наука, чи„ немундірна" журналістіка,—то б то, чи наша універсітетська недодума, чи журнальна недомова,—та шче в такіј классічніј землі недоуки ј неволі,—не давав ждати добра. А пр. Цітович шче дальше повів цьу „пікіровку столоначальників двох департаментів" та шче ј облив всьу справу болотом розмови про „клубнічку." Гульашча ж „інтеллігенціја" добавила до цього шче особиј спосіб спору—протести ј контрпротести!

Такъ въ ненастные дни
Занимались они
Дѣломъ!

А кругом јіх робились речі, котрі б мусили піднъати волосьсьа дибом в льудіх справди з серцем. Палка панувала над усьаким россіјським чоловіком не тільки в Россіјі, напр. хоч би тамож, де писались згаданні статьті, брошьури ј протести,—а ј за границеју;—мучились сотньами погонці в Руминіјі ј Болгаріјі, а на решті наші жандарми почали хазьајнувати ј у констітуціјниј Руминіјі, так јак у себе дома ј розбојем хапати там льудеј, котрі јім не по нутру, та вивозити јіх в Россіју.

З вірних рук довідујемось ми про такиј случај: Жив в Букарешті один чесниј чоловік, д. Роберт, котриј мав права підданного румииськоји державн. Д. Роберт жонатиј, з двома дітьми. В часи віјни він і јого жінка взьались за роботу дльа россіјського товариства „Червоного Хреста,"—мити дльа нього полотна. Роботу робили вони

цілим великим товариством, по товариському, а не по купецькому впорьадкованному. Не раз начальник тамошнього виділу „Черв. Хреста“ д. Бенкендорф дьакував д. Роберта за јогочесну роботу. В один же день, в појабрі, викликаниј телеграмоју мов би то од дами з товариства „Ч. Хреста“ в Брајілів, д. Р. појіхав туди получати гроші, котрі јому винно було товариство,—та ј не вернувсь додому, а через кілька днів жінка јого довідалась, шчо јого силоју вхапили россіјські шпіони ј жандарми, втаскали в вагон і повезли в Россіју, јак політичного еміграита звідти. Міністерство букарештське звеліло зробити слідство, та префект Брајілова одповів, шчо нікого в Россіју силоју не хоплено,—а далі міністерство зо страху Россіјі діла вести не сміје. Нам переслано лист жінки д. Роберта до д. Бенкендорфа ј одповідь графа, в котріј він зрікајетьсьа од усьакоїі вини в цьому ділі, хвалить працьу д. Роберта ј обішча з усієјі сили старатись за д. Роберта перед поліціјеју ј д. Дрентельном особисто, та сподівајетьсьа, шчо, коли д. Роберт справди ні в чому не виниј, то він зможе шчось зробити дльа нього. *)

---

*) Ось лист д. Бенкендорфа, котриј ми печатајемо по просьбі жінки д. Роберта:

Odessa le 17 Novembre.

Madame,-

Votre lettre m'a profondement affecté. Je l'ai relu maintes fois sans pouvoir revenir de ma stupeur. Il est inutil, Madame, de vous dire que je n'ai absolument aucune idée de cette triste histoire, que je ne sais absolument pas quelle est la soeur qui telegraphie à votre mari, et qu'ayant complètement liquidé mes affaires avec lui, je n'avais plus rien lui faire savoir ou dire. Je puis certifier ici encore que j'ai été entièrement satisfait des services de M. Robert. Je n'ai eu qu'à me louer de son honnêteté et de ses services consciensieux. Dés que je serai à Pétersbourg j'irai trouver le chef de la Police et plaiderai tant que je pourrai en sa faveur, et si, comme vous le dites, il n'a rien à se reprocher, j'espère pouvoir faire quelque chose pour lui. Je regrette, Madame, de voir cependant dans votre lettre le désir de me faire peur. Si je vous reponds, c'est que j'ai trop le sentiment de la justice et trop de coeur d'une autre part pour ne pas comprendre ce que vous devez souffrir. J'agirai donc et je ferai tout ce que je pourrai en faveur de ces raisons et non par un sentiment de crainte, qui ne peut m'atteindre étant, comme vous devez bien le sentir,

Даремні надіjі, або ліпше,—даремні слова! Хиба д. Бенкендорф не зна, шчо III отдьеленіjе завше може знаjти jаку вину, quelque chose à reprocher,—усьакому, хто піjмавсь в jого лапи? Д. Роберту вже ніхто не поможе,—а одно шчо мусить вивести з цjеjі пригоди д. Бенкендорф, це те, шчо коли він і jому подібні сами хотьать, шчоб на совісти jіх не було „rien à leur reprocher,“—то мусьать виступати проти III отдьеленіjа, то б то самодержавства в Россіjі.

Дльа льудеj в jіхньому стані не ма другого вибору:—або втратити право на имjа „джентльмена,“ або перестати бути вільним, чи невільним, мовним, чи безмовним товаришчем героjів III Отдьеленіjа.

Товаришчам же д. Роберта нічого не остаjетьсьа, jак постаратись, шчоб погибель jого обіjшлась наjдорожче і льудьам, і порьадкам, котрі згубили jого. Jак наjліпше oддьачити тим порьадкам не важко догадатись, та про це скажемо j далі. А тепер ми мусимо сказати шче про нові заходи россіjського жандармства в Руминіjі. Не завше можна так росправитись, jак з д. Робертом,—а жандармство наше назнало j других льудеj в Руминіjі ж, котрі доводились jому солоно. Між ними в першому рьаду був д. Земфір Раллі, родом з Бесарабіjі, звісниj в россіjських соціалістичних кругах jак один з впорьадчиків „Изданій соціально-революціонной партіи“ в Цьуриху в 1872—73 рр., „Работника“ j виданьнь типографіjі „Работника“ в Женеві,

---

complètement étranger à ce malheur. Je verrai aussi ce qu'il a à reçevoir, mais cela ne peut être que pour des hopitaux ou des affaires postérieures à mon départ. Mr. Robert n'avait que sept cent francs à toucher à la «Croix Rouge,» et mes comptes avec lui étaient complètement terminés et acquittés. Si vous avez quelques indications à me donner qui puissent servir à votre mari, écrivez moi, «Odessa, Croix Rouge.» Je pourrai peut-être avec ces indications écrire à Mr. le G—al Drenteln avant de le voir en personne.

Veuilliez, Madame, agréer avec l'expression de mes sentiments de condoléance bien vrais l'assurance de ma considération trés distinguée.

Benkendorff.

„Общины“ ј т. и. В осени 1878 р. д. Раллі перебравсь в Руминіју з својеју родинoју. Незабаром јому прийшлось стати трохи не свідком случају з д. Робертом, і, звісно, він взьав на себе велику дольу в клопотах по одшуканьньу јого сліду ј т. д. Тоді бар. Стьуарт, консул россіјськиј в Букарешті, требује вже, шчоб начальство руминське видало Россіјі д. Раллі, бо тој, мовльав, винен в частних, а не політичних винах,—напр. робив фальшиві печаті на паспорти россіјські, хотів вбити россіјського посла в Швејцаріјі, кн. Горчакова ј т. и. Про печаті вже ј у Женеві швејцарськиј суд робив слідство, та ј залишив діло, не вбачивши поводів винуватити д. Раллі;—а про замір вбити молодого кн. Горчакова жандарми россіјські ј не згадували в Швејцаріјі, мабудь через те, шчо бојались насмішити народ там, де добре знајуть того кньазьа. Тепер, бачите, на такі штуки пішло начальство россіјське в Руминіјі, сподівајучись, шчо в тіј крајіні, котроїі половина під постојем віјська россіјського, так јого ј послухајуть. Поки шчо, скінчилось тільки на тому, шчо д. Раллі мусив виїхати з Руминіјі,—а шпіони не дајуть спокоју ні јого родині, ні знакомим, а то ј незнакомим јого, розшукујучи јого з фотографіјеју. Ми чули, шчо один шпіон так доусерствовавсь, шчо сам діставсь в руминську тьурму. Можна думати, шчо так чи сьак, а покуштујуть солоного ј другі шпіони. Тілько ж про це нічого багато говорити,—а лінше подумати, јак оддьачити не тільки тому, чи другому шпіону, а всім порьадкам россіјським, котрі тепер запускајуть лапу ј у Руминіју.

Ми думајемо, шчо најліпша подьака була б впорьадкуваньньа товариства, котре б роспустило федерально-соціалістичні думки власне серед руминами, котрі живуть в Россіјі, најбільше в Бесарабіјі. За цьу працьу треба взьатись з двох боків: і з Россіјі, де оддавна вже јесть льуде ј з руминів з соціалістичними думками, та тільки доси не працьували на својіј землі ј мові,—по крајніј мірі печатно,—і з Руминіјі, де доси мало було чути про працьу соціалістичну ј навіть про те, шчоб роспустити проповідь про јаку небудь вольу серед руминів в Россіјі. Хоч нам і доводилось чути, шчо навіть між россіјськими соціалістами були такі закорінілі в централізму ј недогадливі льуде, котрі виступали проти думки, шчоб впорьадкувавсь самостојачиј гурт льудеј, котриј би працьував дльа руминів в Бесара-

біјі, — по тим же резонам, јакі виставльались і доси шче виставльајутьсьа такими льудьми проти самостојачого гурту украјінських соціалістів,—та ми певнісінькі, шчо розумнішчі льуде з соціалістів россіјських, а надто в т. зв. Новороссіјі будуть раднішчі, коли закладетьсьа свіј федерально-соціальниј гурт бесарабсько-руминських соціалістів. Шчо ж до украјінців, *то потреба тісноји федеральноји спілки соціалістів басејну Чорного морьа јесть*,—сподіваємось ми,—*одна з осівних думок усьакого украјінського громадівцьа.* От і через те ми певні, шчо гурт громадівців-руминів знајде в наших товаришчах најприхільнішчих братів. Окрім усього иншого ми з руминами сусіди в Буковині, в Бесарабіјі ј Херсоншчині, в Молдавіјі ј Добруджі, котра тепер, одіјшовши од Турціјі до Руминіјі, стала в тіснішчі взаємини з корінем руминським.

І москвинам, і украјінцьам в Россіјі слід би давно вже звернути увагу на ту Добруджу. Ми думајемо, шчо буде не лишнім напечатати лист, котриј ми получили не так то давно од одного нашого приjательа-москвина.

«Мѣстность, гдѣ мнѣ довелось пробыть послѣднее время, зовется Добруджа. Въ ней не мало русскихъ и малороссовъ. Въ одномъ углу около Тульчи тѣхъ и другихъ тысячъ съ 30. Въ Тульчѣ живетъ малороссовъ до 450 семей, да по селамъ еще разбросано много. Недавно я былъ въ гостяхъ здѣсь у одного малоросса, зажиточнаго крестьянина и очень вліятельнаго. Бесѣда наша была очень продолжительна... Главнымъ образомъ бесѣдовали объ открытіи школы. Для большаго разумѣнія, позволю себѣ сдѣлать маленькое отступленіе.

Во время управленія Добруджею турками, малороссы содержали свою школу на собственныя средства. Учителемъ въ нихъ былъ кацапъ-эмигрантъ и въ добавокъ, кажется, безъ всякихъ педагогическихъ талантовъ. Школа существовала два года, а толку ни на грошъ. Учитель, я говорю, былъ кацапъ, да еще въ добавокъ съ желаніемъ навязать свое кацапство. Понятное дѣло, что при такихъ условіяхъ ни одинъ хохленокъ не видалъ ни одной книжицы малорос. Оторванные отъ громады, находясь въ экономической зависимости отъ русскихъ,—т. е. кацаповъ, и болгаръ и отчасти имѣя кацаповъ учителями, здѣшніе хохлы уже стѣсняются своего нарѣчія. При бесѣдѣ, на прощанье, мнѣ удалось малость разшевелить хохликовъ. За школу они ухватились горячо, а особенно когда я объявилъ, что можно подыскать учителемъ хохлика, который долженъ болѣе всего обратить вниманіе въ ихъ школѣ на ихъ родной языкъ. При своей бѣдности и разрозненности они для школы даютъ хорошую квартиру, отопленіе, освѣщеніе и школьныя принадлежности. А меня они просили написать моимъ знакомымъ украинцамъ, не могутъ ли они дать имъ безплатнаго учителя.

Мих. Петр! Румынія страна либеральная, а Добруджа тѣмъ болѣе. По моему, Вамъ не мѣшаетъ здѣсь основать школу и школу толковую...

Кромѣ пользы для молодого поколѣнья, вы можете здѣсь достигнуть и другихъ результатовъ. Во время бесѣды съ тамошними хохлами, у меня промелькнуло много фантазій, — ц я (неужели увы!) обнадежилъ ихъ, что украинцы позаботятся объ учителѣ. Жаль, что здѣсь изъ вашихъ никого нѣтъ!... Мнѣ какъ-то было неловко, какъ кацапу, вести съ ними рѣчь объ этомъ. Не подумайте, что это для меня тяжело, сохрани аллахъ! Всѣмъ тѣломъ и душой! да что подѣлаешь, когда чувствуешь, что ты не въ своей тарелкѣ. А кромѣ того подвернулись кое какія дѣлишки и кацапскія, а затѣмъ и необходимость ѣхать совсѣмъ изъ этихъ сторонъ. У другого можетъ быть хватило бы и силъ и времени, —„да чертъ ихъ батька знае", вѣдь они не кацапы. Я вчера въ трактирѣ слышалъ, какъ одинъ хохолъ сказалъ: «ты, братъ, москаля сколько не вей, сколько не учи, все москаль!»....

Привольная здѣсь страна! Не одни мы, кацапы, а и вы тоже крѣпки заднимъ умомъ.»

СПОМИН ПОМЕРШОГО ТОВАРИШЧА,

Доктора ЗУБКУ-КОДРЕАНУ.

Зараз же післьа слов наших про потребу тісноjі спілки між руминськими j украjінськими громадівцьами, нам приходитьсьа передати нашим товаришчам нерадісну звістку: Нам пишуть з Руминіjі, шчо там в Аржесі 31 дек. по стар. ст. вмер **Д. Зубку Кодреану**, 26 років, од плевріту j перікордіту. Родом він був з Бесарабіjі j мусив кинути Россіjу через начальство, котре гнало jого за проповідь соціалізму. Ту проповідь вів він і в Руминіjі чотирі роки j серед своjіх товаришчів, і серед сельан. Кодреану помагав, чим міг, і соціальниj справі в Россіjі, нераз прислугуjучись „московському кружку", а в остатні роки j „Общинѣ" j украjінським громадівцьам. Перед смертьу Кодреану покликав нотаріуса j звелів написати між инчим в своjему заповіті, шчо він „жив соціалістом і вільнодумцем (liber cutegitoru) і таким же вміра, шчо ввесь вік боровсь проти брехні j, значить, проти христіjанського бога та jого слуг-попів, і через те требуjе, шчоб похорон jого був світськиj, а не церковниj". Коли в хату Кодреану вступив піп, він показав тоj заповіт, то піп і пішов. На кладбишчі ж труну Кодреану вирвали з рук товаришчів jого попи j поліцеjські, j піп почав правити над ним своjу службу. В парламенті зроблено було запит урьадові про це самовправство поліцеjське,—j два чиновники, повинні в тому, були покарані."

Тільки пише нам з Букарешту руминськиj товаришч наш, добавльаjучи, шчо незабаром присланиj буде дльа печаті докладниj житьепис Кодреану. Од усіх прихільників „Громади" ми кажемо своjе слово жальу над заранньоjу могилоjу Кодреану j надіjу, шчо над тиjеjу могилоjу покладетьсьа початок братерськоjі спільности між руминськими j украjінськими громадівцьами.

ВІЛЬНИЈ ЗЕМСЬКИЈ РУХ В ЧЕРНИГОВШЧИНІ.

Нам послано було докладниј лист про те, јак в черниговському губернському земському зборі обіјшлась справа адресу до царьа з поводу того, шчо начальство кличе громадьан помагати јому проти революціонерів. Лист тој, певно, пропав,— і тілько в другому листу, не дльа печаті писаному, ми дістали деякі звістки про ту справу. Поки шчо передаємо ј ті звістки нашим читачам.

„При початку збору гласниј Петрунькевич спитав, чому в порьадок справ (l'ordre du jour) не поставлено: 1) звістки про те, шчо управа послала цареві адрес (після смерти Мезенцова), 2) визова на одповідь на поклик начальства до громади. Вибрано було комісіју з 11 членів, јак кажуть, по черниговському, 5 „лівих“ і 6 „правих.“ Комісіја збіралась прильудно серед гласних і хоч перемінила трохи проект написаниј „лівими,“ та все таки зоставила јого таким, јакиј вислано Вам, то б то доволі добрим: Основа јого в тім, шчо тепер, коли школа викида більш 50% учеників на вулицьу, коли печать невільна, а земство звьазане, не ма чутьтьа закону в громаді, бо шчо днья те чутьтьа ламльать „адміністратівні висилки“ льудеј (без суду),—земство мусить признати себе безсильним запомогти начальству. Проект цеј передано в збір, звісно, через председательа, д. Непльујева,—(котриј, нагадаємо, кільки разів був членом з двоpьан в суді над політичними винуватими). Д. Непльујев не позволив читати проекту цього перед збором. Тоді більша половина гласних покинула збір,—і таким способом збір був „зірваниј.“ Треба добавити, шчо в часи двох остатніх зходів цього збору кругом дому јого стојала поліціја, котра не пускала в нього звичајної публіки, а сама сиділа в сусідніх хатах коло зали збору. В одніј з хат сидів поліцмејстер, а в квартирі д. Непльујева

в тім же домі—жандармськиј офицер. Д. Непльујев тепер, значить, зовсім вже поступив в „Жандармськиј корпус.“ (Quel honneur, quelle bonneheure—дльа дворьанства черниговськоји губерніји!) Не знају, шчо з цього всього далі буде,—тільки ја, при всьому својему скептіцізмі, мушу сказати, шчо „може з цього шче ј льуде будуть.“ Видно, шчо думки про вольу державну ростуть де далі все більше серед публіки ј при тому серед публіки самоји різномастноји, а до того шче не в формі тільки бажаньньа ј „упованьньа,“ а в настојательниј.“

Побачимо! А поки шчо шче один адрес—до мишеј! Доволі мати начальству по одному Непльујеву в кожниј губерніји, то раз по раз всі конститутціјні заміри россіјських земств,—„Konstitutionelle Bestrebungen der russischen Zemstwas,“ јак похрестили јіх зарані німецькі газети, — далі мишеј і не підуть. Треба, значить, россіјськіј „вірниј оппозіјі јого Величества“ в земстві пригадати шчось таке, шчоб перескочити до трона через такі пороги, јак Мендерштерни, Непльујеви ј т. и.—а „на грунті теперішніх законів та уставів“ такого скоку не зробиш!........ Хиба зовсім перестати обкладати себе податками?!

В усьакім разі по всьому тому, шчо робить тепер в Россіји начальство, видно, шчо діло переходу Россіји з царства самодурного навіть в саме најпоміркованнішче уставне, тихо та мирно не обіјдетьсьа. Справа так стала, шчо далі правити Россіјеју без земського собору, вільноји печаті ј т. п. не можна,—а ј скликати тој сбір, дати вольу печати ј т. п. теж начальство не може, бо то значило б дльа нього зарізати себе самого. З чим воно справди стане перед земськими льудьми, перед громадами?!.... Скільки небудь путнім і з толком земським льудім треба, значить, і порішити собі раз на завше: або дати передавити по одному вже не дітеј јіхніх, льудеј безогльадних, соціалістів, а таки јіх самих, льудеј степенних,—бо все одно ј такі льуде зовсім мовчать перед начальством при теперішньому стану річеј в Россіји не можуть, хоч би ј хотіли,—або зважитись на шчось рішуче, спільне, котре хоч і не сьогодні, та не забаром, все таки приведе до зміни теперішніх порьадків....

М. Д.

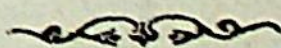

ГЕРОЈСЬКА САМООБОРОНА СОЦІАЛІСТІВ

В КИЈІВІ.

Не вспіла шче друкарньа отбити наших остатніх слов про вільниј земськиј рух в Черниговшчині, јак в двох великих городах на Украјіні льуде „крајні", соціалісти зајавили себе шче двома смілнвими виступами: 9 февральа вони, — јак сказано в напечатаніј в Петербурзі прокламаціјі, *покарали на смерть в Харькові губернатора кн. Крапоткіна* за зневагу ј муки јіхніх товаришчів в центральніј тьурмі та за бјіку студентів, — а 11 февральа *в Кијіві одстрельувались* до послідньоји сили *од жандармів, поліціјі ј війська.*

Про „кару над Крапоткиним" нам говорити нічого післьа того, шчо ми сказали про всі такі вчинки в „Листку Громади". Замітити тільки треба велику зручність, јака показалась і тут, јак і в карі Мезенцова, ј перед котроју всі хитрошчі поліціј царських зостајутьсьа дітськими.

Тільки ж в усьакім разі кијівська самооборона маје далеко більше ваги. Ось шчо пишуть нам про неји з Кијіва:

„11 февральа около 9-ти часів вечера в квартиру на углу Паньковської ј Жильанської улиць (дім Косаровськоји), в котріј жило кілько молодих льудеј, увіјшов офицер жандармеріјі *Судејкин*, оточениј оружним конвојем, і звертајучись до сидівшоји компаніјі, сказав, шчо він пријшов арештувати находьашчогосьа між ними Мокріјевича, котрого винуватьать по ділу 1874 р., і за-дльа того требује, шчо б јому видали Мокріјевича.

„Замість одповіді один із сидівших встав і вистрілив Судејкину з револьвера в груди. Судејкин подавсьа трохи взад ј опісльа сховавсь упјать в коридорчик, котрим увіјшов.

„Показалосьа, шчо на Судејкину була подвіјна кольчуга; кульа пробила першу, а за тим розплеснла в кільцьах другоји. На місці, куди попала кульа, дуже набігла кров на шкурі.

„В коридорчику Судејкин зараз сказав: „Ребята! Сто рублей тому, кто первый войдеть!" — „Я, ваше благородіе!, відозвавсь на те жандармськиј унтер-офіцер Казанкин, георгіјевськиј кавалер (за хоробрість на переправі через Дунај) і кинувсьа з коридора в комнату. Почувсьа другиј вистріл. На цеј раз кульа попала Казанкіну в ніс, роздробила основну кість і засіла в малім мозку;— жандарм був убитиј јак стіј!

„Вијшла јакась сумішка між нападајушчими жандармами, так шчо вони довгенько не зважувалисьа входити в комнату; почалась перепалка з коридора в комнату ј противно. — Між тим жандармськиј офіцер послав в казарму, находившусьа відтільа за один дім, за підмогоју; зараз зјавивсьа звод (до 50 чол.) салдат, окружив дім і, јак кажуть одні,—другі перечать, почали пальбу в дім. Суть діла в тім, шчо всі вікна розбиті.

„Коли всі патрони в боронившихсьа вијшли (вони дали коло 40 вистрілів) јім оставалось тільки здатись, шчо вони ј зробили.

„В часі самојі перестрілки, котра јшла з годину — осажденні зклали в комнатах в купу ј палили папери, документи ј т. п.

„Разом із тим на квартирі курсистки Бабичевојі було арештовано двоје мушчин і двоје женшчин;—з них Бабичеву чомусь-то випустили на другиј-же день. Остаљих 15 чоловік держуть в різних тьуремних місцьах.—Всі справки, зібрані про Бабичеву, допевне (чи ж допевне? Ред.) показујуть, шчо вона видала всьу компанију.

„Најсумнішче в цілиј біјці — це втрата на місці: з боронившихсьа чотири ранені, двоје безгльадно на смерть, один мајже напевне вмре, а четвертиј може вијде.

„З боку нападавших окрім убитого Казанкина ј контуженного Судејкина, ранено шче трьох жандармів (чи поліцејських, не звісно докладно).

„Судити боронившихсьа будуть војенним судом („оружпье противенство"), тих же, котрі взьаті в Бабичевојі, напевне судити будуть тілько за участь.

„12-го ховали урочисто Казанкина, та противно зајавлінньу „Кієвлянина", публіки мајже не було, так шчо зібраниј массі поліцејських не було роботи:— супокіј повниј. Увага головно була звернена на вдову Казанкина. — Розмов у загалі не чути було нијаких, ні прихільних, ні озлених.... Тільки один із жандармів, гльадьучи на заводившу вдову, важно зајавив: „так, от тобі ј служба! Служиш, служиш, а післьа тебе ј убјуть, јак собаку".

„От, поки шчо, все, шчо докладно звісно про випадок.... Всі арештовані не хочуть давати нијаких показів і не підписујуть ніоднојі бумаги".

Тут вже видно, јакиј поступ зробив дух дійсного противенства начальству в соціалістів в Россіјі післьа демонстрацiј на Казанськиј плошчаді в кінці позаторішнього року ј навіть післьа торішнього случају на Садовиј улиці

в Одесі. В Кијіві вже бачимо пробу самооборони зовсім безстрашноjі, дійсно геројськоjі. Шче один примір, шче один докір дајуть наші соціалісти нашим степенним лібералам! Дійсно трагична дольа тих соціалістів, а між ними најбільше кијівських геројів! Вони погинули не за своjі думки,—не за соціалізм, котриј не буде прьамим послідком јіхньоjі смерти, — а тільки за честь своjіх осіб, котрих вони не хотіли отдати дурно в руки царських слуг, і своjеју смертьу вони приближать тільки зміну політичного, царсько-жандармського порьадку. А ті, хто најбільше користујетьсьа з тиjеjі зміни, так і сидітимуть мовчки?!... Хиба ј справди ј вони діждутьсьа, поки ј јіх жандармство проведе через те все, через шчо пројшли соціалісти, поки дійшли до таких вчинків, з котрих кијівська самоборона, коли не перша, то ј не послідньа?!...

Довга ж це буде пісньа, — та все таки коштуватиме не мало ј крови!....

М. Д.

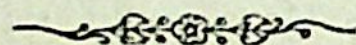

КНИГАРСЬКІ ЗВІСТКИ

Федералізм і соціалізм в Окцітаніjі

Окцітаніjеjу тепер починаjуть звати краjіну в півдекніj Франціjі j північніj Іспаніjі, в котрих говорьать мовоjу, шчо колись то звалась *langue-d'oc* і вславилась своjеjу поезіjеjу трубадурів. Шче в 1875 р. попробували ми познакомити публіку в Россіjі з письменським рухом по французьким „провінціjам“ окремоjі од державно-французськоjі мови, в статьті „Новокельтское и провансальское движеніе“ (Вѣстникъ Европы, 1875, Сент., Окт.) Там між инчим говорили ми про рух доволі подібниj до того, шчо звали в Россіjі украjінофільством, — при рух „*фелібрів*“ в Провансі. Ми показали там зріст того руху за остатні 20 років,—і хиби jого: перевагу стихів над прозоjу, недостачу наукових книг дльа льудеj провансальськоjі мови, а також попівсько-королевськиj дух (легітімізм) наjліпших поетів товариства „фелібрів“ в *Авіньjоні*: *Обанельа, Руманільлі j Містральа.* *) Ми показали також і початки нового напрьамку серед фелібрів в *Каталоніjі* — дух політичного федералізму j проти-попівства, а також наукову працьу в *Монпельjе,* (де виходила Revue des langues romanes) з чого ждали нового, здоровшого плоду, ніж авіньjонське поетичне ділletанство. Остатні роки справдили нашу надіjу. Монпельjе став оседком нового гурту *окцітанських* патріотів, котрі зклали j своjе товариство «La Lauseta» (L'Alouette). Товариство те виступило не тільки jак *окцітанське*, а jак все-латинське (la société latine). З 1877 р. воно стало печатати рочник на всіх латинських мовах — «L'Alouette» (La Lauseta), Almanach du patriote latin pour l'Espagne, la France, (celle

---

*) Шчорочниj перегльад праці товариства „фелібрів“ можна знаjти в jіх рочнику «Armana Prouvençau».

du Midi ou Occitanie et celle du Nord) l' Italie, le Portugal, la Roumanie et la Suisse écrit dans les différants dialectes de ces pays (avec la traduction française). В 1878 р. товариство прибавило собі шче инше имја—„Латиньска спілка, *L'alliance latine*» і стало држати збори ј на півдньу Франціјі, ј у Парижу. Почестним головоју своjім воно вибрало Віктора Гьуго. Тількиж поки шчо в ньому далеко більше членів з південноjі Франціјі, з Іспаніјі і навіть з Італіјі, ніж з північноjі Франціјі.

Порьад з тим, јак в новому товаристві јасніше виступило вселатинство проти того, јак виступало воно у „фелібрів", в ньому більш виступив і федералізм, котриј у фелібрів був або не јасниј, або заходив на сепаратистичні зпомини та мріjі в стихах, за котрими не јшло ніјакого діла. А шче більше показавсь поступ нового товариства в тому, шчо воно пристало до федералізму прудоновського, і де далі все більше пристаје до соціалізму. Перша книжка «L'Alouette» на 1877 р. мајже вcьа заснована в своjіј прозаjічніј части на Прудоні. Федеральна думка з јавним нахилом до соціалізму була сістематично виложена тоді ж таки в книжці Ксаверіја де Рікара (Xavier de Ricard) најрухливішчого з товаришів, — «*Le Fédéralisme*». Тепер він переклав з іспанського подібного ж духу книжку прудонівцьа і колишнього президента республіки в Іспаніјі Pi-Y-Margall — «Les Nationalités. Essai de philosophie politique».*) Само собоју розуміјетьсьа, шчо нове товариство виступа ј проти попівства, в чому воно веде далі думки кількох најліпших з старих трубадурів (Фігвејраса напр.), альбігојців і гугенотів, шчо колись були такими дужими по городам південноjі Франціјі.

Новиј дух товариства показавсь најбільше в новішчих јого публікаціјах з 1878 р. — «L'Alliance latine», збірка, на всіх латинських мовах з французським перекладом, котроjі за 1878 р. вспіло вијти дві книжки. На 1879 р. вона буде виходити з Апріль двічі в місьаць з именем «L'Alliance Latine. Revue fédéraliste de peuples latins». До неjі буде прилога «Revue démographique» котра буде давати

---

*) З поводу книги Пі-і-Маргальа ми можемо тільки замітити, шчо те, шчо він пише про Польшчу „од Чорного морьа ј до Балтицького, ј од Дніпра до Одера", засновано на повному незнатьтьу етнографіјі ј історіјі славјанства. Доволі буде сказати, шчо в нього „польаки — славјане литовськоjі вітї" (slaves de la branche de Lettons!)

матерјали етнографічні, списи руху розумового по крајінам латинським, в університетах і т. и. «L'Alouette» на цеј рік мусить вијти з именем: «La Lausete. Publication fédéraliste internationale de la Société d'Alliance Latine.» Окрім того Кс. де-Рікар заложив в літу 1878 р. газету «Le Petit Languedocien», а тепер почав видавати в Монпельје газету «La Comune Libre. Journal Socialiste fédéraliste. Organe des Travailleurs» двічі на тиждень.

Нове товариство, котре не без страху дивитьсьа на німецьке царство ј панславізм московськиј, бачучи в них небезпечність дльа „латинськоjі породи", показало себе прихільним вільному всеславјанському руху. Ми сами допевнились в тому, коли нам пошчастилось бути на јого сборі в Парижі літом 1878 р. де товариство шчиро привітало слова наші об тім, шчо вільна спілка славјанська буде братом, а не ворогом спілки латинськоjі, ј наше порівньаньа Украјіни з Окцітанијеју. В першиј же за тим книжці «L'Aliance Latine» напечатали нашу статьу «Le panslavisme fédéraliste»

В остатні роки вбільшилась і наукова працьа окцітанських патріотів, котрі де далі все більше виступајуть з самого стіхотворного діллетанства. Між новішчими працьами „фелібрів" најважнішча—словник живоjі окцітанськоjі мови, котриј почав в 1876 р. печатати најліпшиј поет-фелібр, *Містраль:* Lou Tresor dóu Felibige ou Dictionnaire Provençal-Français (Embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne). До того ј державне начальство заложило катедру провансальськоjі мови в університеті в Монпельје.

Польськиј демократ про украјінство ј соціалізм.

Остатними часами, післьа львівських процесів проти соціалістів, — најбільше русинів, — польські газети почали часто говорити про украјінство ј соціалізм, або про украјінськиј соціалізм. Не мина місьацьа, шчоб об тім не було статьті в «Czas», «Dziennik Polski», «Gazeta Narodowa», «Dziennik Poznanski» ј т. д. По більшиј части в тих статьтьах не видно не тілько знатьтьа того, об чім говоритьсьа, а не видно навіть доброjі волі те знати, або хоть не пере-

кручувати та не затуманьувати ј те, про шчо публіка легко могла б і сама довідатись вже з того, шчо лежить перед јіјі очима, хоч би напр. в українсько-соціалістичних виданьньах в Австріјі. Певно, шчо тут винна ј сама публіка тих газет, котра не требује, шчоб з неју говорили поважнішче. Та це јіјі діло. Ми могли б тільки порадити декому з нашоји публіки збірати коллекцију з тих статеј, котра може служити дльа сміху під сумну годину. Ми од себе додамо дльа більшоји веселости, — а кому то ј дльа більшого суму, шчо најгострішчі статьті проти українського соціалізму з погльаду польського історичного патріотизму пише тепер в «Dz. Polskim» тој самиј галичанин „общерусъ и москвофилъ“, котриј недавно војував з д. Кулішем за јого українськиј сепаратізм в спорах д. Куліша з Головацьким і „Москвою“ Ів. Аксакова. — От воно шчо значить: „всѣ *тамъ* будемъ“!

Більше сурјозности бачимо ми в статьтьах, котрі пише, најбільше в познанських газетах, звісниј беллетрист Жігмунт Мілковськиј. Статеј тих він написав за 1878 р. чимало: Так в львівському виданьньу «Tydzień» (№ 25—30) написав він крітику на VII том збору „Труды экспедиціи въ югозап. край П. Чубинскаго“, при чому звернув увагу ј на нашу статьтьу „Евреи и поляки въ югозападномъ краѣ“ (Вѣстн. Европы, 1875, Августъ). Недавно вијшли окремоју книжкоју статьті д. М. в Dz. Pozn. «Sprawa Ruska». Мало того, в познанському тижневику «Lech» (1878, № 12—24) д. М. напечатав цілу, јак він назвав, „історично-громадську“ повість «Lech-Czech-Rus», в котріј дјство јде в Женеві з польаком, (Лех Бьалоорлович), чехом, „нігілістами“ з Россіјі, українцем, бувшим харьковським професором Таменком (Рус) і т. и. ј у котріј автор од себе ј од свого Леха говорить про соціалізм, українство, про Костомарова ј т. и. На решті ми, певно не помилимось, коли вгадајемо того ж автора і в д. Z. M., котриј напечатав в кінці 1878 р. в «Dz. Polskim» статьтьу «Patryotyzm i Socyjalizm» з поводу нашого „Листка Громади“.

Всі своји думки д. М. ставить на Польшчі в грьаницьах 1772 р., — јак і всі польські історичні патріоти, аристократи, јак і демократи. Тільки ж д. М. хоче Польшчі федеральноји, бачить в старіј Польшчі федеральну державу, а на далі хоче шче федеральнішчоји. В тіј Польшчі по д. М. доволі добре містилась і „Русь“, то б то наша Україна,

а па далі, коли б одбудовалась Польшча, то б шче ліпше наша Русь помістилась під „широким прапором“ Польшчі. На лихо тілько, по д. М., цього не хотьать зрозуміти украјінці, ні старші, јак Костомаров, котрі зневажајуть Польшчу та служать Москві, ні молодші, јак видавці „Громади“. Ці теж зневажајуть Польшчу та служать шчиро, чи не шчиро (по д. М. не дуже шчиро) московському соціалізму ј топльать украјінськиј рух в безбережньому океані „нігілізму“, — котриј так таки ј јесть „ні шчо“, — замісць того, шчоб в купі з Польшчеју відриватись од Москви, — та одбудувати стару, хоч поновлену швејцарським федералізмом і демократізмом, — Польшчу, — все таки Польшчу, — або хоч робити ј шче ширшу спілку — „Чехів-Лехів-Русів“ та все таки з покликом: «Jeszcze Polska nie zginela!»

Јак бачите, шчо статьті д. М показујуть великиј поступ з тих часів, коли навіть польські демократи кричали: «niema Rusi, a jest tylko Polska i Moskwa!» Навіть і цеј поступ показује, шчо працьа русинів в Галиччині ј Россіјі не пропала даремно. Та працьа, збудивши в наших льудеј думку про своју вольу ј завјазавши нитку спільности јіх од Карпат до Дону, а також ставши відомоју ј чужим льудім через усьаких Ральстонів, Рамбо, Говеллаків, Реклью ј т. н. в тих самих громадах, де недавно брались на віру всі слова історичного патріотізму польського, — вже ј тепер зробила навколо того патріотизму середніј і загрьаничниј круг, котриј де далі все більше тіснить *историчниј* патріотізм польскиј і примушује јого подаватись до *етнографічного*. Дальша працьа приведе таки до того, шчо патріотізм польськиј обіјме замісць Польшчі од Карпат до Дніпра Польшчу од Шльонських гір до Сьану. Тоді тільки встане ј Польшча — в тіј федераціјі, в котріј певно, буде ј наша Русь, та, мабуть, також, не в гнів теперішнім Бьалоорловичам, і Московська!

Так будемо ж працьувати ј дома, ј за грьаницеју, звісно, перш усього дльа себе, — а наша працьа послужить і польакам: — поможе јім стати правдивими демократами ј федералістами!

Тільки ж, коли судити по статьтьам д. М., то льудім јого гурту шче зосталась чималенька дорога до тијеји станціји. Багато јесть конеј, на котрих можна дојіхати до неји. Ми, дьакујучи д. М. за увагу до писаньнь украјінських, з котрих він довідујетьсьа про украјінство ј соціалізм

в Московшчині ј на Україні, та минуjучи усьакі політичні ради јого, а зостаjучись на чисто письменському полі, можемо порадити д. М—ому ј јого гурту перечитати шче раз ті всі писаньньа та віршіше росказати про них своjіј громаді.

А то тепер напр. д. М. вбача јакусь одміну між українцьами на правім боці Дніпра ј на лівім боці (Tydzień, № 30, 478—479), — тоді јак між двома Украјінами тілько ј одміни, шчо в одніј папи польаки та пополячені украјінці, а в другіј москалі ј помосковлені,—та там кілька колоніј польських, а там більше московських. Більше уваги до праць по етнографіjі украјінськіј, хоч би по виданньам таких „слуг Москви", јак дд. Головацькиј, Чубінськиј і т. и., — показали б јасніше д. М., шчо Украјіна однакова од Тісси до Кубані,—шчо лівиј бік јјі в такому ж стані до Москви, јак правиј до Польшчі, ј шчо за тим јесть в ніј такі краjіни, в котрих нічого ј думать ні про Москву, ні про Польшу. А цьа розвага примусила б д. М. инакше поглянути на те, чи годитьсьа дльа цілоjі Украјіни з 18 мильјонами украјінців мірка історічноjі Польшчі, в котріј тільки 10 м. польаків, — і чи не ліпше б було вигадати јакусь иншу мірку. Дльа нас же јасно, шчо навіть коли б в теперішні часи можна було зостатись на самому тілько національнополітичному грунті, на котрому стоjіть д. М., то думка про сепаратізм украјінськиј повела б за собоју думку про сепаратізм ј од Москви, ј од Варшави, — або ліпше ј од Россіjі, ј од Австро-Венгріjі, — а думка про федералізм з Польшчеју, — привела б за собоју думку ј про федералізм по меншіj мірі з усіjеју Славjаншчиноју, не виключаjучи ј Московшчини.

Не пошкодило б нікому перечитати з увагоју всього Костомарова та переглянути видані јім і другими акти археогр. комісіjі (в Петерб., Кијіві, Вільні). А то тепер д. М. пресурјозно всьу наукову працьу такого чоловіка, јак Костомаров, поjасньа тілько ненавістьу до Польшчі та думкоју одвести очі „Москві". На јаких небудь 25 томів праць це основа за надто маленька!*) Ми не смiјемо розводитись далі,

*) Чуднота суду д. М. над Костомаровим вбільшуjетьсьа шче тим, шчо д. М. хвалить К—ва, јак історіка европејського ј московського, а потім каже, шчо він „перестаје бути обjективним на полі украјінськопольськім". Праці ж Костомарова по европејськіј історіjі не маjуть великоjі ваги,—јіх власне тільки одна: журнальна статьтьа про книгу

—а навіть думајемо, шчо трошки більше холодної та детальної уваги ј до історіјі Польшчі не пошкодило б льудім гурту д. М.: вони б менше говорили про те, јака то вольа релігіјна була в Польшчі, ј „тільки в Польшчі!“ Післьа більшоїі ж уваги до історіјі Польшчі ј Украјіни важкенько б було говорити про те, јак то Москва роздула украјінсько-козацькі повстаньньа проти Польшчі, — коли Москва јіх сама бојалась спершу, а потім вмовльалась з Польшчеју, јак вкупі придавити козаків. Дуже в пригоді б було дльа д. М., јак би він також перегльанув детальніше історіју ј письменства украјінського хоч би в XIX ст., — хоч би напр. по Пипину, а не то вже по джерелам. Тоді б він не виводив нового украјінського руху од польського впливу. Д. М. складаєтьсьа на таких поетів јак Тимко Падура, Осташевськиј і т. и., шльахтичів польськоїі школи, котрі писали по украјінському на правім боці Дніпра, — та на те, шчо в Харькові жили польаки Валіцкиј та Корженьовськиј. Тількиж про Падур і не чули там, де зачитувались не то Шевченком, а ј Квіткоју ј Котльаревським,—а про те, шчоб Валіцкиј і Корженьовськиј сіјали украјінство, ми всі в першиј раз чујемо, — хоч про харьківськиј університет јіх часу (40-х років) мајемо докладниј спомин в статьті Де Пуле (В. Европи, 74, І. II.) котриј говорить чимало ј про тодішніх украјнофілів: Квітку, Гулака, Срезневського, Костомарова, Метлинського ј т. и. Д. М. в загалі забува ставити коло своїх фактів та імен хронологічні числа, а јак би він ставив јіх хоч в чорних рукописьах, то багато б написав инакше. В усьакім разі ми б јому радили пригадати, шчо Котльаревськиј, Гулак, Квітка ј др. полтавці та харьковці почали писати, не чувши про

Піхлера про поділ церков константінопольськоїі ј римськоїі. Праці ж по московськіј історіјі писані з тими ж самими думками, шчо ј по украјінсько польськіј. Патріоти московські також само не хвальать перших, јак д. М. других, котрі за те патріоти московські хвальать.

Ми з свого боку замітимо, шчо напр. в праці про Виговшчину д. К—в не хова добрих боків Польшчі ј шчо в загалі, коли не лічити недавньої (несчасної) газетноїі статьті— „Полякамъ миротворцамъ“, польак може поправді нарікати на К—ва тільки за вступ до „Послѣднихъ годовъ рѣчи посполитой“. Та ј тут хибу К—ва робить не стільки непријазнь до польаків, скілько замір характерізувати дуже загально „дух націјі“, замір, котриј також само видно ј у звісніј статьті К—ва „Двѣ русскія народности“, — ј у всіј школі істориків, до котрої належить К—в, јак і Мішле, Мартен ј др. јіх ровесники.

Падур і рапіщче jix і рапіщче, ніж Вол. та Корж. појавились в Харьків. Нijак не вложиш в польські послідки ј Бодьанського ј Максимовича. А ціж всі льуде скрізь вважајутьсьа за починщчиків пового украјінського письменного руху. Рух тој почавсь перш усього сам по собі, — јак продовжка проб XVIII ст. (інтермедіј Довгалевського, Коніського ј т. п., котрі тепер звісні з праць Тіхоправова, Петрова ј т. п.) а вміцнивсь рухом панславізму, јак про це можна бачити ј з тих матерјалів, јакі були під рукоју ј у д. М. в II т. „Громади“ та јакі ми вбільшујемо в цьому томі. Політична думка украјінська в першиј раз висказалась в „Исторіи Руссовъ“, котра не мајє на собі ј сліду польського впливу, а напроти однаково, коли не більше шче, непријазна Польшчі, јак і Москві. Пішла в ход та „Исторія“ шче в 20-роки, раніщче всьаких Валіцких і т. п. На ніј зросла політична думка Шевченка. З часом думки „Исторіи Руссовъ“ переміпили своје обличьчьа під впливом перше панславізму, а потім демократіјі европејської. Польшча тут і там мајже ні при чому, а јаке було добро ј лихо в украјінському руху, — то воно виходило органично з нього самого, та з тих обставин, в јаких була за часу Россіја ј Европа. Рух тој треба ј судити в јому самому та в тих обставинах, а не підходити до нього з мірками побічними ј самовільними. А перш усього треба знати тој рух докладно, — чого не можна сказати про д. М.

Теж саме ј з нігілізмом і соціалізмом в Россіјі ј на Украјіні. Д. М. і тут бачить перш усього „польскиј вплив“, або јак кажуть „Московскія Вѣдомости“ „польскую интригу“, — тільки прибавльа шчо цеј рух і дурноватиј, і недочасниј і дльа Москви, а тим більше дльа Украјіни, — а тепер приходитьсьа казати: ј дльа Польшчі. Мемуари Герцена, спомини про Петрашевців, твори Черпишевського ј т. п. навіть беллетрістіка ј місьачники петербурські шче з 40-х років могли б вірніщче показати д. М. дороги соціалізму до Москви ј Кијіва. Статістіка Россіјі післьа крепацькоји волі показала б д. М., чи можна чекати з соціалізмом напр. і на Украјіні, ј у Польшчі, хоч би доти, поки наші Гарібальді ј Кавури одірвуть Польшчу з Украјіноју од Москви, (а ми прибавимо: ј од Прусіјі ј Австріјі) в окрему державу, в нову Швејцаріју. Навіть, коли б д. М. розважніщче гльанув хоч би ј у ту заграничну соціалістичну літературу московську ј украјінську, котру він так легко важить, то б він пе-

реконавсь фактами з житьтьа, котрі вона подаје, шчо соціалізм в Московшчині ј Украјіні вже зовсім не без підстави ј зовсім не з вітру здумане діло. Так само јак коли б до того д. М. знав би справди житьтьа в Россіјі, то не казав би, шчо в ніј маје більше сили тој напрьамок, јакиј він зве „револьуціјним“ і јакому отдаје пошану за јого прихільність до Польшчі (історичноји)—напрьамок, котриј в Россіјі звуть трохи з висока „јакобинством“ („Набатъ“) перед напрьамком „анархічним“, в котрому д. М. бачить тільки *nihil*.

Ми раді прохати прошченьньа в д. М. за ці „школьарські“ покази в одповідь на показ јого на ідеали ј працьу польськоји демократіји колишніх часів. Ми раді признати за неју свіј час славу порьад з славоју демократіји французськоји, італіјанськоји ј т. н., — і в својім місці, — хоч би ј у тіј же „Громаді“, котра так не подобајетьсьа д. М. (І. 52, ІІ 247) отдали свіј поклон і јіјі шчирости і јіјі мукам,— хоч з того ј з другого мало було плоду дльа нашоји Украјіни. Та шчо ж робить, коли тепер скрізь минулась доба політичноји демократіји, — в котріј і в класичних јіјі крајінах, Франціјі ј Італіјі, зосталось хиба два-три скілько небудь чистих имені, та ј з тих Гьуго, попробував було в 1848 р. виступити проти новоји демократіји, соціальноји, — а тепер видимо не зна, јак з неју ј бути, а Гарібальді то протьагне руку ціј демократіји то королеві Гумбертові? Де ж справди знајти тепер колишньу „чисту демократіју“ навіть і в Европі, а тим паче в Польшчі?! А нам, украјінцьам, до того шчо ж робити, коли ми хочемо чи так, чи сьак, а стати на своји власні ноги? От через це дльа нашоји справи все таки Костомарови ј т. н., хоч вони ј не поклали голов својіх ні на Кавказах, ні в Сібірі, та шче ј за Польшчу, јак хотів би того од них д. М., все таки ціннішчі, ніж најгеројічнішчі льуде староји польськоји демократіји. До всього ж цього ми, впорьадчики „Громади“, котрих не раз рівньа д. М. до тих геројів, — отверто признајемось, шчо ми льуде не тільки не војенні, јак того здајетьсьа хоче од нас д. М. а јак кажуть в Россіјі „штатські“; — наше ремесло (а в наш час усьакиј чоловік мусить мати своје ремесло) писарське, та ј то навіть не писарів-політіків, јак дума про нас д. М., а таки простих писарів, писателів школьарів. Так ми тільки цим нашим ремеслом і можемо служити нашіј Украјіні, не пропускајучи случају послужити ј Польшчі, звісно такіј, јаку ми признајемо.

Ми можемо подавати ј уваги на всі такі слова, јакі напр. пише про нас і нашу справу та з поводу неjі д. М. — тілько писарські та школьарські. От ми ј говоримо, шчо д. М. за своjеjу тенденцiјеjу дуже вже за мало зверта уваги на деталі тих річеj, з јакими він так вільно обертаjетьсьа. А обертаjетьсьа він дуже вільно ј з тими нашими писаньньами, з поводу котрих він понаписував і своjі. Так він росказав по нашому „Листку Громади“ історiју соціального руху в Россiјі так, шчо ми тільки руками розвели. Між иншим він так розмістив згадані нами матерьјали дльа характерiстiки зросту „нігілізму“ в Россiјі ј переходу јого в соціалізм — роман Помьаловського „Молотовъ“, Тургенева „Отцы и дѣти“ ј крітiку јого Пісарева, — а далі Чернишевського „Что дѣлать?“, Тургенева „Новь“, — так розмістив (напр. „Что дѣлать?“ переніс в „нігілізм“), шчо нічого не розбереш. Мало розберуть читачі д. М. ј те, чого справди хоче „Громада“, (д. М. каже, шчо вона хоче тільки напьакати рос. урьад соціалізмом, — котрим бачите нікому без неjі льакати! — шчоб здобути вольу вживати украjінську мову в школах), чому впорьадчик „Громади“ пише маленькі брошури про часові та поверховні, всероссiјські справи, — політичні, — по московському, а про корінні, культурно-соціальні та украjінські справи видаjе товсті книги „Громади“ з прилогами попульарних книг — по украjінському, — чому впорьадчик „Громади“, коли приходитьсьа јому говорити про те, шчо може робити тільки гурт льудеј, а не один чоловік, та шче ј тільки писарь по ремеслу, — не позвольа собі говорити, јак командір, — або јак каже д. М. „видима голова, верховодник“ і т. п. Д. М. дуже мудруjе над такими питаньньами, та все не потрапльа в корінь діла, хоч воно б було ј не трудно, власне коли б рецензент менше сам мудрував та політiкував.

З рьаду справ більшоjі ваги, котрі, так мудруjучи, зачіпа д. М. ми спинимось на одніј тим більше, шчо про неjі говорив вже не один з наших польських рецензентів. Д. М. спомина наші „обшчеруські“ брошури, јак каже він, „політичні памфлети“ і робить нам честь, рівньаjучи јіх з Герценовими писаньньами. Тільки, каже він, „Герцен права Польшчі признавав (reserwował), а Драгоманов проходить мимо них мовчки; дльа нього Польшча то провінцiја, група, котра не може инакше повставати, јак тілько під прапором

клерікально-феодальним“. Нам здаєтьсьа, шчо ј про Герцена д. М. сказав дуже безоглядно. Хај би він пригадав, шчо ј Герцен в перших своjіх писаньньах („Россія и Польша“, в Колоколѣ 1859—60 рр. потім в „За пять лѣтъ“) далеко не признавав Польшчу д. М—ого, тоб то Польшчу, Литву, ј Русь, — а тілько Польшчу в грьаницьах етнографичних. Правда, в часи повстаньньа 1862—63 рр. Герцен піддавсь було трохи історичним патріотам польським,—та тим самим прислуживсь тому, шчо реакціја взьала силу ј у Россіjі, ј у Польшчі. Јак він сам дививсь на цьу своју помилку, видно з „Посмертныхъ Сочиненій“ јого, котрі певно ж. відомі д. М. Примір Герцена мусить служити пересторогоју всьакиј опозиціjі ј револьуціjі в Россіjі, — ј тепер можна бути певним, шчо јого не забудуть і великоруси, хоч дльа них справа польська ј темнішча, ніж дльа украјінців та білорусів.

Дльа украјінців же, в тім числі ј дльа нас, зостајутьсьа на завше основоју слова, написані в „Колоколѣ“ ж Герценському одним звісним украјінцем, — з поводу полемики Герцена з польськими історічними патріотами: „пусть ни поляки, ни великороссы не называютъ своею нашей земли“.

На ціј основі стојали ј ми, коли писали своjі „політичні памфлети“, тоб то листи до середнього россіјського чоловіка з поводу остатньоjі віјни, — листи про те, шчо він тілько ј міг зробити од разу. Те, шчо ми јому радили, ми назвали не нашим ідеалом, а „меньше нельзя“. Коли б д. М. звернув увагу хоч би ј на цеј заголовок цілоjі половини брошури нашоjі „Внутреннее рабство“, то б јому було јасно багато з того, про шчо він недовміваје,—і там би, (јак в усіх трьох наших політичних брошурах, — а ми б прибавили шче: јак і в усьому, шчо ми писали про такі справи, починајучи з статьті „Восточная политика Германии и обрусеніе“ в „Вѣстникѣ Европы“ шче 1872) побачив, шчо ми ніколи не проходили мовчки мимо прав Польшчі, јак польського народа ј національности. Правда, ми в своjому спису прав, „меньше котрих не можна“ тепер требувати всьакому підданному россіјськоjі держави, не поставили: виділ Польшчі, хоч би ј етнографичноjі, од тиjеjі держави в окрему,—а поставили тілько вольу ј рівність всіх національностеј та автономіју провінціј,—бо писали про *minimum* прав, спільних дльа всіх особ, пород, груп, громад і краjін в Россіjі,—не беручи на себе ні праці, ні права говорити за јаку небудь одну.

⁂

Кожна з них мусить сама за себе сказати, чи хоче вона виділитись в окрему державу, чи ні. Коли б ми стали говорити про виділ в державу провінціј польських, то мусили б говорити теж саме ј про провінціјі румунські, верменські, латишські, татарські ј т. д., ј т. д. Чим же справді ці всі національности менше мајуть прав, а надто в очах демократа, јак д. М., ніж польська?! Ждать же од нас, шчоб ми давали польскіј національности јаку небудь перевагу над другими, так само јак того, шчоб ми признавали права історичноjі Польшчі, все рівно јак і Россіjі або всьакоjі іншоjі держави над народами, було б дуже чудно д. М—му післа того всього, шчо він бачив в наших писаньньах.

Де ж д. М. вбачив у нас думку, шчо буцім то Польшча *„не може* повставати інакше, јак під прапором клерікально-феодальним", цього ми ј придумати не можемо! Не вже ж в тому, шчо ми не вважајемо повстаньнь польських на тіј землі, де польаки тільки шльахта, в тім числі ј руху 1863 р. в нашіј правобічніј Украјіні, — за повстаньньа народні?!

Та коли иноді д. М. бачить в наших писаньньах те, чого в них не ма, так за те він иноді даје думать, шчо він навмисне не вбача де чого в тих писаньньах, про котрі говорить. Так він, вбачајучи в украјінських писательах Хмельницьких та Дорошенків, — політіків та „голов", — дошукујетьсьа великоjі хитрости в тому, шчо ми пишемось „впорьадчиком" „Громади", — ј ростолковује це так, шчо колись то впорьадчик „Громади" може сказати начальству, шчо він *„nie redagował*, а porządkował» Громаду, — тоді јак на кожніј книзі „Гр—ди" д. М. јак би сам не хитрував, міг би попобачить написане по французські: «Hromada», recueil oukraïnen *rédigé* par M. Dr.....» Шче гіршиј примір того, јак д. М. запльушчује собі очі на те, шчо јесть в „Громаді", видно в тому, јак д. М. росказује про „Кирило-Мефодіјевське братство" Костомарова ј Шевченка. Д. М. хочетьсьа показати, шчо те товариство було зложено під вливом польським і шчо навіть Шевченко „міг би бути польаком", — і шчо Костомаров післа кари змінивсь в своjіх думках і праці. В „Громаді" ж напечатано доволі матеріалу про те, з чого справди пішло те братство, чим воно жило, — ј показано, шчо украјінство часів „Основи" з усім своjім добром і хибами власне јшло по думкам того братства. Так д. М. проминув усе те, а перше, пустивши словце про польськіј

вплив на братство, потім каже, шчо власне невідомо, шчо воно собі думало!

Такі перекручуваньньа, јак і тој спосіб, јаким говорить д. М. і про украјінських писателів, і про козацтво, мало говорьать за силу федеральних чувок автора,—котриј більше сердитьсьа, чому в Украјіні з самого XVI ст. јшло все не до того, чого јому хочетьсьа, ніж аргументује фактами.*) Шчоб до фактів і вернутись, ми зробимо д. М—му шчо одну писарську поправку: все, шчо він росказује про археологичниј зјізд — хоч би ј мов би то ј у похвалу нам,— було зовсім не так, а јак,—про це можна д. М. довідатись, коли дасть собі скучну працьу перечитати літературу того зјізда в „Трудахъ“ јого та в „Древней и Новой Россіи“ і т. д. Не знајемо також, чи справди довелось познаньському делегату на тому зјізді, гр. Дзьаловському постидити московських гостеј тим, шчо украјінськиј сельанин зрозумів більше јого польськиј переклад јіхніх кількох слов, ніж јіх, — і охотно віримо цьому случају, котрому таку вагу даје д. М. Тільки ж ми од себе можемо депевнити д. М., шчо гр. Дзьаловськиј сам на стілько не розумів того, шчо співав украјінськиј кобзарь Вересај, шчо прохав нас переводити јому слова Вересаја по французському. Цим гр. Дзьаловськиј і дав повне *dementi* проти својеји теоріји Польшчі з Украјінoју,— теоріји, з котроју він прнјіхав в Кијів, — а мимо волі підписавсь під теоріјеју, котру сказав Б. Хмельницькиј, хоч і з пјаноју головоју (тверезиј він був завше дурнішчиј!) —„мајете собі Польшчу, а нам наша Украјіна зостанетьсьа“.

Нічого розумнішчого над це не придумајемо ј ми з д. М. і з усіјеју демократіјеју польськоју. Тільки ж це зовсім не значить, шчо б ми думали „вимести з Украјіни увесь польськиј елемент, јак сміттьа“, јак це каже д. М. Ми в загалі не знајемо, звідки він взьав такі слова; — сами ж ми не читали јіх ні в одного з тих, кого д. М. зве „проводирами украјінськими“. В нашіј же „Громаді“ ми доволі јасно сказали про те, јак ми дивимось на тих льудеј і громади польські, московські, жидівські ј т. и. на нашіј Украјіні. В нашому „громадівстві“, в нашому „анархичному соціалізму“ більше простору дльа громад і навіть особ не-

*) Д. М. завше приклада до украјінців такі прислoвја, јак „за гороју дудка граје, козак мовчить, а все знаје“, — „хитро, мудро, невеликим коштом“.

українським, ніж всіј нашіј Україні навіть в тіј мов би то федеральніј Польшчі од морьа до морьа, котру нам мальујуть польські історічні патріоти. Звісно, тільки, шчо теперішньому, шльахетському, елементу польському прийдетьсьа де в чому змінитись, бо в нашому громадівству не треба буде од нього навіть тијеји служби, јаку нам обіцьа в имені „польського елемента“ д. М,. коли ми пристанемо до јого думки про поновлінньа історічнојі польскојі держави.

Між иншим д. М. каже нам, шчо Польшча поможе нам своји̂м кредітом, јакиј вона маје в народів. Тільки ж перш усього д. М. дуже помильајетьсьа, коли дума, шчо історична Польшча маје ј доси тој кредіт, јакиј мала в часи моральнојі сили европејськојі політичнојі демократіјі. Ми вже казали, шчо квітки тијеји демократіјі обсипались. Та ј усьа та демократіја засохла, загнила, навіть шче не розпустившись і не давши плоду: подивітьсьа хоч на гамбетівську республіку! Дльа тијеји демократіјі руськиј царь і чиновник-обрусітель, котриј закупа товар на польські гроші, цікавішчиј, ніж польськиј револьуціонер. В соціальніј же демократіјі післьа Прудона польська політична револьуціја на історичному грунті де далі все більше тратить кредіт, — котриј коли шче держитьсьа, то хиба тільки в німецьких „марксістів“. До остатку тој кредіт розіда нова наука про істоі етнографіју Польшчі ј України, — наука, котра де далі робить не можливим напр. у Франціјі, Англіјі, Італіјі написати про Польшчу таке, јаке шче написав, јак ми бачили вишче, в Іспаніјі Пі-і-Міргаль. А ми скажемо д. М., шчо обовјазок наш, украјінців, — постаратись об тім, шчоб тој кредіт історичнојі Польшчі та заосновані на јому плани політичнојі револьуціјі роспались в кінець „у народів“, — так само јак і об тім, шчоб ми, украјінці, мали свіј кредіт у народів. Ми знајемо, јакі ми бідні кредітом тим і всьакими моральними силами, — та все таки чужим кредітом жити не хочемо, а надто тим, јакиј нам можуть позичити патріоти історичнојі Польшчі, навіть демократи. Шчо ж до патріотів Польшчі народньоји, а надто до польськојі соціальнојі демократіјі, то ні вони в нас, ні ми в них позичати нічого не потрібујемо на показ „народам“. Ми ј вони потрібујемо більш усього праці дома, — праці, котра, звісно, потрібује спільнојі ј рівнојі помочі, — і тут ми певні за них, јак, сподівајемось, і вони будуть певні за нас!

Українське письменство в «Исторіи Славянскихъ Литературъ» Пипина ј Спасовича.

Ось накінець книга, на котру можна показати јак на таку, котру перш усього добре прочитати всьакому, хто чи сьак, чи так хоче говорити про такі речі, про котрі ј ми мусили говорити з д. Мілковским: про украјінськиј рух в Россіјі ј Австріјі. В новому виданьньу звісноїі „Истор. Слав. Л.“ двох бувших профессорів петерб. універсітету можна тепер знајти до 150 стр. багатого фактами перегльаду історіјі культури в тому, шчо звуть „Јужна Русь, Малороссіја, Украјіна“ ј т. и. од најдальнішчих часів до нашоjі хвилини. Тој перегльад в двох місцьах, јасно, підрізаниј ножем царськоjі цензури, та все таки в ньому видно,

Чиjа правда,
Чиjа кривда
І чиjі ми діти.

Ми можемо тільки показати на працьу д. П—ина јак на примір дльа наших земльаків і пожадати, шчоб хто небудь з них зробив хоч хрестоматіју до неjі; — тоді вона, будучи переложена на нашу мову, могла б бути добрим учебником дльа молодіжі хоч в Галиччині. Од себе ми б могли зробити до неjі тільки деjакі бібліографичні уваги та сказати де шчо про неповноту в тіј части, де говоритьсьа про пісні галицькі, (цьа всьа голова зложена в д. П. дуже вже формально-бібліографічно), а також там, де д. П. говорить про „новую фракцію галицкихъ народовцевъ, начавшую издавать „Громадскаго Друга“, потомъ, по его запрещеніи (вірнішче: по двух конфіскатах) „Дзвін“. (1878). Д. П. дуже мало говорить про цьу „нову фракціју народовців“ в Галиччині, — ј через те, може, в јого старі народовці виступили далеко світлішчими, ніж вони јесть.*)

*) Тут јесть трохи вини ј нашоjі, бо д. П—н зкладавсь на наші статьті про Галиччину, писані до 1873 р., коли ми могли рівньати галицьких „народовців“ тільки з „сьвато]урцьами“, „словистами“, „рутенцьами“ ј т. и.

Через те також д. П. дав могу ј рецензенту „Гр. Др.“ ј „Дзвопа“ в II № „Вѣстника Европы“ недоумівати про те, јакиј розум маје соціалізм в Галичччині, при чому соціалізм в борбі „Гр. Друга“ з попівством? і т. н. Ближче перегльанувши зріст і працьу „новоји фракціји“ д. П., котриј поклада доволі велику вагу на звјазок галичан з „общерусскими интересами“, — мусив би показати, јак власне цьа фракціја зробила за короткиј час багато дльа того, шчоб познакомити Галичччину не тільно з европејськими писательами, јак Еркман-Шатріјан, Зольа ј т. н. а ј з россіјськими, јак Шчедрін, Чернишевскіј, Островскіј, Успенскіј, сам д. Пипин, („Другъ“ з 1876—7 рр., „Дрібна бібліотека“ ј т. н.), От через те тим паче мусила вона виступити:—раціоналістичноју в справах культурних, реалістичноју в справах умілости, прихільноју рівности жінок з чоловіками, громадівськоју в справах господарських, федералістами в справах національно-політичних. В ціј широті думки про прогресівну працьу в своїм крају ј јесть повина „новоји фракціји галицьких народовців“—то б то соціалістів! В тому фракціја та виступа на ту дорогу, по котріј ішов в Россіји було „Современникъ“,— коли печатав і „Примѣчанія къ Миллю“, і „Антропологическій принципъ въ философіи“, і „Національная безтолковость“ і т. п. инші статьті Чернишевського, та статьті Михајлова про вольу жіноцьку. Все те зходилось одно з другим і вело до нового, розумного товариського житьтьа, сінтез котрого ј јесть *соціалізм.*

М. Д.

ОДПОВІДІ Ј ЗАМІТКИ

Украјінська «Громада» ј «націонализированіе соціализма» по V т. «Впереда».

Кілько слов наших, сказаних в книжці „Народні школи на Украјіні серед життьа ј письменства россіјського“, котра потім увіјшла в II т. „Громади“, про те, јак мало прилагожувавсь „русскій соціализмъ“ до всіх пород Россіјі, окрім великоруськоји,—звернули на себе увагу в кругах „русской соціально-революціонной партіи“ тим більше, шчо кілька рядків з наших слов було переложено на московську мову в брошурі „Записки южнорусскаго соціалиста“, I. Јак і слід було ждати, нашими словами багато льудеј образились, — і хоч ми знали кількох і з „русскихъ соціалистовъ“, діјсних і постіјних федералістів, котрі цілком згожувались з нашими словами, — та в печатних органах великоруських соціалістів і „револьуціонерів“ ті слова наші викликали дуже неприхільні замітки. На шкоду дльа справи ті замітки, замісць того шчо б просто обернутись до речі, — то б то до того, јак *прилагодити пропаганду ј організацију соціалізму до всіх пород і країн в Россіјі* — тільки образились нашими словами та заговорили про јакісь „упреки“ та „обвиненія“, — ј тим перенесли розмову на јакесь јуридичне поле, не то адвокатське, не то прокурорське, при чому јак і слід јурістам, перш усього перевернули перед своіјми читачами ј ціль наших слов, і розум іх.

Так „Впередъ“, т. V, згадавши при случају наші слова, — накинув нам раду про „націонализированіе соціализма“, котру буцім то ми подавали нашим земльакам. Думку цьу про „націонализированіе соціалистическихъ тенденцій“, накинув нам „Впередъ“, змагајучись, јак каже він, „снять съ русскихъ соціалистовъ упрекъ во „всероссійствѣ“, во „всероссійскихъ замашкахъ“, въ стремленіи къ централизаціи и шаблонности, упрекъ, брошенный русскимъ соціалистамъ г. М. Драгомановымъ и неизвѣстнымъ авторомъ недавно появившихся „Записокъ Южнорусскаго соціалиста“. (Впередъ, V. 161) „Упрека“ того автор (извѣстный?) статьті „Впередъ“ не зньав, а шче вбільшив, бо на другіј стороні того ж листка (162) сам каже: „Вслѣдствіе этихъ причинъ и происходила шаблонность пріемовъ, слабое вниманіе къ мѣстнымъ особенностямъ и т. д.“, — а нам накинув і думку „бросить упрекъ русскимъ соціалистамъ“, і раду „націонализированія соціалистическихъ тенденцій“, проти котроі він навча нас про всесвітність тих тенденціј.

Ми ж не мали тіјеј думки ј не давали тіјеј ради. Ми показували тільки природні послідки московсько-всероссіјськоі держави ј державноі школи ј у противудержавних кругах в Россіі, ј показували власне, јак мало справди „інтернаціоналізму", а багато всероссіјства ј московства було ј у впорьадкованньу, ј у праці „русскихъ соціалистовъ" ,(шчо „Впередъ" признав словами, шчо дужчими, ніж наші) —а далі радили іім тільки звернути увагу власне „на мѣстныя особенности" всіх льудеј в Россіі, — украјінців, польаків, грузинів, молдаван, і впорьадкуватись справди інтернаціонально ј федерально. І сам автор „Впередъ" каже тепер, шчо „Всѣ эти (шаблонность і т. и.) недостатки мало помалу исчезнутъ. Ряды соціалистовъ возрастутъ и каждый изъ нихъ найдетъ себѣ мѣсто среди населенія, съ которымъ ему лучше можно будетъ сблизитьсьа". Ми тілько того ј хотіли,—і не говорили б зовсім і про „эти недостатки", коли б хто небудь, хоч би напр сам „Впередъ", *раніинче нас* сказав хоч слово про них і про потребу „проповѣдывать соціализмъ малороссамъ" коли не „на чухонскомъ языкѣ", јак тепер каже „Впередъ", то хоч „не на великорусскомъ". Ми б і тепер мовчали, коли б такі заступники „русскаго соціализма", јак „Впередъ" не казали проти нас таких слов, јак напр. „Всероссійская же социалистическая партія будетъ существовать до тѣхъ поръ, пока будетъ существовать всероссійское государство, т. е. общій врагъ, съ которымъ всѣмъ соціалистамъ приходится бороться". Так мов би то соціалістам треба боротись тільки з „государствомъ", а не також і з попівством, і з грошовитим міщанством, — і так мов би то соціалістам польським не треба боротись і з государством німецьким і австріјським, соціалістам украјінцьам і з государством австріјсько-польським (в Галиччині ј Буковині), і з венгерським (в закарпатськіј Краіні), а соціалістам молдаванам і з государством россіјським, (в Бессарабіі) і румунським! В тім то ј сила, шчо такі органи „русскаго соціализма" јак „Впередъ" з усім своіім інтернаціоналізмом і противугосударственними думками, ніјак не можуть вискочити з грьаниці народу московського ј государства всероссіјського! От тим то ми ј мусимо нагадувати, шчо дльа де кого, напр. дльа украјінських соціалістів, јесть инші способи праці ј організаціі, ніж московсько-всероссіјські. А потреби спільности ј між соціалістами усіјеі Россіі *проти одного з наших ворогів* ми ніколи не забували, так само јак і ніколи не радили нашим товаришчам „націонализированія соціалистическихъ тенденцій". Ми тільки казали, шчо на світі не ма ні всесвітнього „народа", ні всероссіјського — ј через те радили всім, а најбільше тим з московських соціалістів, котрі себе видавали за всесвітніх і всероссіјських, звернути більше уваги на краіеві, ј породні одміни між льудьми ј у Россіі. Цьу ж увагу ми завше розуміли тільки, јак вживаньньа таких, чи других способів і підходів з працеју ј проповідьдьу, напр. соціалізму, јак мова, склад розуму ј слова, спомини історичні, склад господарства ј т. и., а соціальні думки ми завше вважали всесвітніми, јак і всьаку науку. Самих слов „націонализированіе соціалистическихъ тенденцій" ми нігде не говорили. Автор „Впередъ" узьав іїх з „Записокъ южнорусскаго соціалиста", по котрим він,јак бачимо, тільки ј взнав і наші думки про цьу справу,—тоді јак в тих „Записках" приведено тільки кілька рьадків з нашоі статьті, — і власне тілько про недостачу крајевоі організаціі ј способів праці у всероссіјських соціалістів. Цілоі ж нашоі статьті, звідки

взьаті наші слова в „Записки Южнорусскаго Соціалиста“, јак і другого, шчо ми писали про „русскихъ соціалистовъ,“ певно, автор „Впередъ“ не читав, бо инакше він не міг би так невірно зрозуміти ј заміри наших слов, і розум їх, і не став би навчати нас, шчо мовльав „соціализмъ всегда будетъ не національнымъ, а интернаціональнымъ“. Та ј сам автор „Записокъ Южнорусскаго Соціалиста“, по всьому видно, розумів своїі слова „національзированіе соціалистическихъ тенденцій“,—слова, справди, не зовсім шчасливо вибрані,—тільки власне јак „локалізацију способів і організаціїі“, а не јак одмінні національні думки ј цілі соціалістичні. На скілько ж ми говорили правду, коли вбачали чималу дольу московсько-всеросcіјського, породно-державного „націоналізму“ ј серед „русскихъ соціалистовъ,“ не трохи видно ј з тих виписок, јакі ми приводили і в III ч. статьті „Шевченко. украјнофіли ј соціалізм“, і јакі ми б могли вбільшити, коли б думали докладно розібрати з цього боку дејакі органи „русскихъ соціалистовъ“, „русскихъ революціонеровъ“ і т. д., не виклучајучи ј „Впереда“. Тоді б јасніше було б видно ј те, кому скорше треба б було прочитати науку постіјного інтернаціоналізму,—чи нам, чи кому иншому. За себе ж ми сміло кажемо, — шчо вважати нас за „націоналістів“ може тільки тој, хто, або не читав ніколи того, шчо ми писали ј видавали, або тој, хто ніјак не може звикнути до того, шчо јесть льуде, котрі говорьать про ті національності, про котрі мовчить школа державна ј панська, ј хто через те не спомина про „націоналізм“, коли чује про „соціальну партіју“ (або секціју) німецьку, французьску, польську, навіть јакусь всеросcіјську, — а спомина про нього тільки тоді, коли підніметься розмова про національності мужицькі та недержавні,—ј навіть тоді, коли підніметься розмова про те, јак би наіліпше повести між ними справу інтернаціонального соціалізму, та јак би добитись справди інтернаціональноїі ј міцноїі організаціїі соціальних партіј, — *знизу вгору*.

Де шчо про львівських народовців і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Руского Сіона» та «Газеты Школьнои»).

Ми мусимо тепер перејти до одповідів, котрі мајуть вид більше особистих, ніж теоретичних. Тільки ж, думајемо, шчо наші товаришчі ј читачі зрозуміјуть, чому ми не можемо обіјтись і без таких одповідів. Кому довелось, јак нам, не тільки служити дльа јакоїсь справи, а ј битись за неї з одвертим лицем, — на того летьать не тільки противні думки, а ј усьаке каміньньа ј болото. Јесть таке каміньньа, ј болото, котре само собоју одскакује од јакогось чоловіка, а јесть таке, котре треба одкинути, бо воно кидајеться з навмисним видом фактичности ј з навмисноју надіјеју, шчо ви промовчите, шчо правда не діјде до громади, — ј шчо в неї зостанеться хоч трохи недовіру до того чоловіка, а через те ј до справи, дльа котроїі він служить. Таке болото брехні, котре кинули на нас галицькі украјнофіли з редакціїі «Руського Сіону» ј «Газети Школьноїі» перед своєју громадоју, попечитель кіјівського вчебного округу, ген. Антонович перед к. студентами ј нарешті редакціја „Набата“. Окрім того ми думајемо, шчо

де шчо з того, шчо ми роскажемо в тих одповідьах, дасть факти дльа показу стану дејаких порьадків і шарів громадських в Галиччині ј у Россіјі. — Тим же з наших товаришчів, котрим наші отповіді покажутьсьа, може, за надто особистими, хај послужать вони шче одним показом того, јака јесть потреба виставити дльа отвертоїі печатноїі війни за украјінське громадівство кого небудь, хто б менше нас мав на своїј особі ненавистів, хоч певно ј не самоју особоју визваних.

На стор. 111—112 цеїі книги ми привели слова названих газет про «соціалізм на Русі» і почастно про наш виступ з ним в Галиччині. Теорітично нічого говорити про тој курјоз. Нічого говорити ј про більшу половину того, шчо там росказујетьсьа про нашу особу, а надто про те, шчо іде од редактора «Газети Школьноїі», д. Партицького, в котрого ми виходимо наврьад чи не агентом россіјського урьаду! Тільки ж в росказньах двох львівських редакціј јесть кілька слов, котрих не можна залишити без одповіді. Ось ті слова: «П. Др—в, (оставивши Россіју, де всьакиј влив втратив), удавсьа до Галиччини ј шукав тутки польа до свого діланьньа. Уже перед тим був він знаниј, стојав з многими льудьми в літературних зносиньах, і мав дльа своїіх праць наукових багато почитателів. Однакож Галиччина станула мов один муж напротив јого нових соціальних теоріј. Надармо грозив Др—в, шчо скомпромітује їіх товариства, именно «Просвіту», «Товариство имені Шевченка», јесли јому не послідујуть. В одвіт на все тоје зірвали всьакі зносиньа з п. Др—им і виповіли в своїіх виданьньах місце дльа јого праць, котрі почали прибірати небезпечниј характер...» Цим словам може хто ј повірить в Австріјі, бо власне там суперечки партіј і кружків так попсували честь великоїі купи льудеј, шчо там справди можливі такі заходи, јакі нам накидајутьсьа в цих словах. Отже ми покажемо брехньу цих слов не простим нашим словом, а фактами, з котрих велика частина печатна. В ті часи, про јакі росказујуть дві львівські редакціјі, ми не мали ніјаких взајемин з товариствами «имені Шевченка» ј «Просвіти», та ј у загалі дуже оддалека держали себе од тих товариств. Ми слідили за ними літературно, обороньали їіх з самого 1867 р. од брехень газет партіјі «Слова», котра виставльала всі товариства «народовців» зрадниками Русі, запроданцьами ј т. п. Навіть читательам «Правди» звісні статті в «СПВѣдомостяхъ», «Вѣстникѣ Европы», «Кіевскомъ Телеграфѣ» 1875 р., — в котрих показувалась безосновність цих брехень, — і ми можемо сміло сказати, шчо коли в Россіјі тепер не так то вже вільно виступајуть з такими брехньами, то тут далеко не бед послідку тих статеј. Тільки ж придивльајучись до галицькоїі печаті, ми вбачили в ніј стільки тупости ј деморалізаціјі в усіх старих партіјах, шчо мало винесли охоти «вести за собоју», або «приставати» до јакоїі небудь з них, — і шче в одніј з перших наших статеј «Письма съ Галицкой границы» (СПВѣд. 1867) ми показували хибу д. Куліша, котриј допустивсь до дуже тісних взајемин з дд. Головацьким і Партицьким. Јак звісно, д. Куліш мав не один случај допевнитись в правді нашоїі думки, доказом чого служить перерив в виданьньу «Правди» в 1870 р. пісьльа того, јак д. К. зірвав мајже всі зносиньа своїі з «народовцьами» в Галиччині.

Побачивши сами близче цих народовців, ми шче більше допевнились в правді нашоїі про них думки, — котру не раз висказували печатно. В 1872 р. поновлена була, за поміччьу грошеј і праці украјінців

«Правда». Ми тоді були в Італіji — j там дістали просьбу новоjі редакціjі приступити з своjіми працьами до сотрудництва в тому виданьньу. Ми послали в Львів кількo праць, в котрих був тоj же самиj дух, шчо j в наших пізнішчих виданьньах, — то б то перш усього дух фактичноjі крітіки. Праці наші почали jакось пропадати по портфельам редакціj (напр. про філософіjу в Россіjі з поводу книги д. Ганкевича, котриj, певно, не бачив ніодноjі книги философськоjі в Россіjі), або залежувались так jак напр. статтьа «Література j освіта на Украjіні», котра поjавилась аж в 1876 р. (вже за третьоjу редакціjеjу «Правди» під назвоjу «Антракт з історіjі украjінофильства»). Ми знаjемо запевно, шчо з Украjіни поставили на вид редакціjі «Правди» таке обертаньньа з нашими працьами. Після того в початку 1873 р. «Правда» напечатала початок другоjі нашоjі статті «Література россіjська, великоруська, украjінська j галицька», котра мусила бути вже дальшоjу за статтьоjу «Літер. j освіта на Украjіні»,—напечатала з такоjу хвалебноjу приміткоjу од редакціjі, jака виходить за грьаниці літературних звичаjів, — а після того — на шість місьаців зупинила дальше печатаньньа j ціjеjі статті.

З цього jасно видно, шчо «П. Др—в ніколи не мав в Галиччині багато почитателів» за дльа своjіх праць, — котрі завше були повні одних і тих же «соціальних теоріj». Сам же він мусив бути дуже вже наjівним, шчоб не знати, з ким маjе діло в льудіх «Просвіти» j т. п. після поступаньньа ред. «Правди» з jого працьами, jіми же викликаними.

В 1873 ж р. ми просили редакціjу «Правди» вернути нам наші прац з тим, шчоб печатати jіх окремоjу брошуроjу. Редакціjа знаjшла, шчо це буде мати негарниj вид перед публікоjу, а надто на Украjіні — j пообіцьала вз'ать печатати jіх, шчо j зробила з статтьоjу «Літер. р., вел., укр. j галицька», — додаjучи тілько скрізь своjі уваги, далеко не показуjучі згоди j «почитаніjа». В сентьабрі ж 1873 р. довелосьа нам бути в перший раз у Львові j бачити своjіми очима тамошніх народовців. Ми тоді мали надіjу, шчо на Украjіні складетьсьа гурток льудеj, котриj напише рьад популярно-наукових книжок з спокіjним тоном, тільки з позітівним характером, а не з дьачківським, з jаким видавала книжки дльа народу «Просвіта». Ми питали де кого з просвітьан, чи взьалось би товариство печатати ті книжки, — j допевнились, шчо ні. Случаj зробив так, шчо саме jак ми були в Львові, з Украjіни прибули гроші на заклад товариства «имені Шевченка»,— j будушчі члени того товариства мусили кликати j нас на ради, на котрих розмовльалось про проjект статуту jого, а також про перші праці, котрі воно мусило робити. Ми радили новому товариству перш усього видати бібліотеку наших писателів (Котльр., Квітки, Шевченка j т. п.), а також творів народніх,—пісень, казок j т. п. та перекладів ново-европеjських писателів реального, народнього j прогресівного напрьамку. Jак звісно,—«Товар. имені Ш—ка» вибрало зовсім не літературну, а коммерческу дорогу,—а напрьамок свіj показало вибором в голови автора ультрамонтанськоjі брошури «Политика Русиновъ», — в котріj именем усього народу «малоруського» росказувались думки, jакі були до лицьа jезуjітові, магнатові j т. п.,—тільки не Шевченкові. Цьа брошура, характер видань «Просвіти», виходки «Правди» проти «нігілізму» в Россіjі j проти свого народу, jак мов бо то лінивців і пjаниць, — показала нам конечне, шчо львівські народовці не то не

можуть «послідоватп» на ту дорогу, јакоїі ми од них бажали, — на дорогу далеко не револьуціјну,—бо по ніј і не могуть їтти такі легальні товариства, јак «Просвіта», «т. им. Шевченка»,—а шчо можуть дійсно скомпрометовати нас і всіх украјінських прогресістів перед нашоју публікоју. От через те ми поклікали наших близчих землыків, льудеј, котрих запомогоју підньалась «Правда», послати в јіјі редакціју «Одвертиј лист», про котриј ми згадували в статьті «Шевченко ј проч.», — і в тому листі поставити «Правду» з јіјі прихільниками в один рьад з «Словом» і јого партіјеју, јак льудеј, котрі однаково не мајуть права говорити именем усього «малоруського народу» ј јого «народовців» на Украјіні. З поводу цього листу, котриј редакціја «Правди» не могла не напечатати, встала в нас з неју переписка, в котріј ми писали не именем своїм, а именем значноји купи наших украјінських товаришчів. Переписку ту редакціја під усьакими предлогами ховала од своједі публіки; заходи дејаких украјінців, котрі дуже прислужились до закладу «товар. имені Ш—ка», посередничати між нашим гуртом і ред. «Правди» закінчились нічим, також јак і нові умови, шчоб «Правда», коли вже не хоче порвати зовсім своїі попівсько-шльахетські звјазки, — то хоч би містила в собе ј статьті, котрі б фактично перебірали стан народу ј показували, шчо гіркиј стан тој виходить зовсім не од самого „лінивства та пјанства“, цих двох класичних тем проповіді „Просвіти“ ј „Правди“. Ні до чого не довели ј чисто економичні умови напр. про те, шчоб „Правда“ в купі з нашими товаришчами напечатала книгоју переклад „Іліади“ Руданського, означивши јого јак виданьньа „товариства имени Шевченка“, *) шчоб устав того „товариства“ було змінено так, шчоб в ньому могли бути членами ј украјінці з Россіјі, а надто, шчоб часи зборів членів товариств були поставлені в таке времја, коли украјінці з Россіјі могли б легче бути в Галиччині ј т. и.

Јак видно всьакому, бажаньньа наші од львівських народовців були дуже далекі од чого небудь револьуціјного, — а јшли тільки до того, шчоб заложити в Галиччині грунт скілько небудь незалежниј од хитаньньа австріјських партіј, реально-літературниј і науково-просвітниј, котриј би при тому обертавсь і до „мужицтва“ хоч трохи по льудському, не вважајучи јого збором пјаниць та лінтугів. Признајемось отверто, вся ця наша возньа з львівськими народовцьами мало робить честі нам і нашим товаришчам, котрим давно вже треба було виступити самим з своїми думками ј працеју на вільнішчім грунті, за грьаницеју Россіјі. На решті ми ј стали готовитись до того, — а поки шчо, пісьа того, јак і вся переписка наша з правдьанами в 1874 р. не довела ні до чого, — то нам не зоставалось нічого, јак через ті виданьньа в Россіјі, де ми могли сказати своје слово, говорити з крітікоју про галицькі справи та при кожному случају отнімати в львівських народовців право говорити не за самих тільки себе, а ј за всіх украјінських народовців. Ми це ј робили, јак могли в першіј половині 1875 р. в „Кіевскомъ Телеграфѣ“, — а також вхопились за першиј случај сказати своје слово ј безпосередно перед молодіжьу галицькоју помимо „Правди“ в першому нашому листу до редакціјі „Друга“.

---

*) Тепер ми навіть непевні, шчо та многолітньа працьа Руданського не пропала на віки!

Все, шчо ми писали в „Кіевскому Телеграфѣ“ 1875 р. про галицькі справи, показује јавниј розрив наш з львівськими народовцьами, ја́к об цім може довідатись галицька публіка ј по тому, шчо писала тоді ж і „Правда“ про „К. Т—фъ“ Тим часом і шче кілько українських писателів, котрі посилали своїі праці в „Правду“ бо нікуди було діти їіх в друге місце, стали вбачати, шчо „Правда“ јавно компрометује ј їіх, і будучність українськоїі справи, ј стали приставати до нашоїі думки про повниј розрив з львівськими народовцьами.

Літом 1875 р. був в Россіїі один з видних льудеј серед львівських народовців і між ничим велись у нас розмови об тім, чи можна погодити „Правду“ з нашими бажаньами. Так јак тој народовець не хотів признати думки навіть про потребу дльа кожного „хлопа“ землі, а казав, шчо јак „нашому хлопові дати трохи достатку, то він лежатиме під грушкоју ј нічого не робитиме“, — то можна догадатись, на вішчо мусили звестись наші розмови. В августі 1875 р. нам довелось двічі бути в Львові, — ј, звісно, в розмовах наших з тамтешніми льудьми не раз зачінались думки про те, чи можна впорьадкувати спільну літературну працьу „українців“ і галицьких народовців. Тим часом до давнішчих поводів дльа незгод між нами ј львівськими народовцьами: клерікалізму їіх, браку системи ј нереальности праці дльа народньоїі освіти, погльаду на „хлопа“, јак на пјаницьу ј лінтьуга, прибавилась нова: думка, висказана „Правдоју“ про потребу поділу нашого народу на класси по капіталу. В наших розмовах з львівськими народовцьами, з јаких розмов одна, в „Р. Бесіді“ була доволі прильудна, ми сказали просто, шчо всьака, навіть літературна спільність між українськими ј львівськими народовцьами, не можлива, шчо кожниј з нас, хто бере јаку небудь дольу в таких виданььах, јак „Правда“, тој підпира по меншіј мірі темноту думок, коли не реакціју на Украіні ј Галиччині.

Коли ми прибули в другиј раз в Львів, то вже там де хто з народовців вспіли познакомитись з брошуркоју „Парова Машина“, котра тим часом вијшла в Відні. Нас покликали на вечір до одного народовцьа, де ми застали багато льудеј, відомих нам і невідомих „нотаблів“ львівських народовців. Збор вијшов більше, чи менше оффіціальниј, бо навіть вибрано було дльа розмов председательа. Спершу нас спитали: „скажіть, чого од нас хотьать українці?“ — а один з гостеј добавив: „јак думајуть українці про „Парову Машину“, чи це їіх программа, чи не хотьать вони ј од нас, шчоб ми за неју слідовали?“ Ми одновіли на це в такому роді: „українців в Россіїі $14^1/_2$ мильјонів,— і, певно, хотьать вони не однакового. Ми можемо говорити тільки од себе ј од тих, з ким більше-менше однакових думок: „Паровоїі Машини“ шче на Украіні не бачили, — а певно знајдутьсьа льуде, котрі будуть неју довольні. Ми сами, коли б їіі писали, то де шчо сказали б инакше, виложили б наші думки в иншіј формі, — але в загалі дуже раді, шчо книжки такого роду починајуть показуватись на нашіј мові. Бажати ж, шчоб львівські народовці пријньали за программу „Парову Машину“, або навіть в загалі соціалістичні думки ми не бажајемо, бо довідались, шчо в Львові не тільки шчо мало хто ј розуміје навіть те, шчо таке соціалізм, а навіть устно ј печатно говорьатьсьа про „хлопа“ зовсім старосвітські панські думки, од котрих не то до соціалізму, а ј навіть до јакого небудь народовства

далеко. Чого хотьать украјінці — наші товариші од львівських народовців, — було не раз писано і казано (дивись вище), — але з тих розмов та умов не виходило нічого, — а тепер ми не хочемо од львівських народовців нічого, јак тільки, шчоб вони ніколи не говорили од нашого имені. Спільного ми нічого не маємо і мати не можемо, — і мусимо працьувати і говорити з громадоју зовсім окремо". При ціј розмові було душ з 20, — з котрих, коли б треба, ми можемо назвати душ з 10, нам відомих. Розмова скінчилась промовоју особи, котрі збір поручив бути предсідателем вечіра. У тіј промові між иншим проти наших думок про просвіту, мужицтво і т. и. говорилось буквально таке: «Der Mensch, panie dobrodzieju, ist kein Hund!» і т. д. Треба б було бути божевільним, шчоб післьа цього не то мати заміри, јакі нам накідајуть львівські газети, — то б то „повести за собоју" таких льудеј, а навіть мати з ними јаке небудь діло в громадських справах.

Ми вернулись в Россіју, вивезши з собоју зі Львова тільки кілько спомнніів більше чи менше јуморістичного сорту. Післьа того, коли нам довелось знову прибути в Львів в Марті 1876 р. по дорозі в Віденьь, де ми перше думали видавати „Громаду", то ми вже нијаких, окрім чисто особистих стосунків з тамошніми народовцьами не мали і на думці.

Ми не ховались з своіми думками, так само јак і з тіјеју, јаку ми казали в Львові в1875 р., — то б то, шчо між нами і народовцьами львівськими не може бути нијакоі спільности. Јак раз тоді «Правда» поступила під нову редакціју. Ми обернулись до редактора, шчоб забрати наші рукописи, — (попередньа редакціја ні печатала іх, ні нам не вертала). Новиј редактор признававсь, шчо він хоче дати виданьньу хоч поміркованиј, та прогресивниј характер і просив нас помагати «Правді» коли не політичними, то хоч чисто-літературними працьами (звістками бібліографічними) і зоставити јому статьтьу «Література і освіта на Украјіні», в котріј був перегльад стану украјінства од 1863 до 1870 р. Ми згодились на це, јак на пробу, зклавшись на особу нового редактора, — по просьбі котрого написали коротенько уваги про те, јакоју б мусила бути «Правда», шчоб бути скільки небудь реальним і прогрессівним, і не противународнім виданьньам. Уваги ті попались в руки поліціі при јакіјсь ревізіі, — і пішли по руках у Львові, — то цікавиј чоловік може доповнитись, скілько в них було револьуціјного.

Окрім можливости літературноі праці в „Правді" нам случалось не раз говорити з тими народовцьами, котрі хоч признавались до того, шчо далі так топтатись на одніім місті не можна, про одно з наших давніх *pia desideria* дльа Львова: про потребу заложити там *книгарськиј склад і бібліотеку* книг про Украјіну і славјанство, а також таких, в котрих би галицька молодіж могла побачити приміри европејськоі науковоі, літературноі і громадськоі праці. По нашіј мріі така бібліотека, котра б стала вище всьаких кружкових та особистих суперечок, вменшила б потроху давні болісті галицькоі публіки: незнатьтьа та поверховне попівсько-адвокатське глаголаньньа, та нетерпимість, котра з тих хиб виходить і котра доходить до доносів кружка на кружок. Поки шчо ми взьались ставити думку про таку бібліотеку в тих бібліографічних замітках, котрі згодились писати дльа „Правди".

Тільки ж скоро показалось, шчо ј такі најсмирнішчі думки не мали підстави в львівських народовців,— і «Правда» перејшла вијать в шчо-новішчі руки. раніше навіть, ніж зкінчилась в ній наша статьтьа «Антракт з історіјі украјнофільства». Новішчиј редактор «Правди», — котрого політичні думки висказані в промові на роковини Шевченка в 1875 р., ми мали случај розбірати в «Кіевскомъ Телеграфѣ», — попідписував під другоју половиноју нашоі статьті примітки стільки же безоснівні, скілько ј дразливі, напр. буцім то ми, (котриј, по словам «Р. Сіона» мав «багато почитателів в Галиччині дльа својіх наукових праць», јак відомо, про Украјіну ј на добру частину ј на украјінськіј мові) ведемо ј навіть довели украјінську інтелігенціју до «конечного помосковленьньа» ј т. п. Ми мусили написати в «Правду» статејку «Опізнајмосьа!» в котріј поправльали перекрути нового редактора ј робили јому запити про јого провідні думки в справах нашого народу. Д. редактор, по звичају, котриј нам здавна був знакомиј в наших справах з львівськими народовцьами, одповідав нам ніжними словами, шчо він не думав нас вражати в својіх примітках, шчо просить не сердитись і писати далі в «Правду» ј т. п. — а шчо тільки нашоі замітки «Опізнајмосьа» він не напечата, бо «вона мало інтересна дльа галицькоі публіки». В одповідь на це ми напечатали цьу замітку в «Другу», (1877 р. № 1 і 2) і, јак пішов редактор «Правди» проти інтересу својеі публіки видно з того, шчо він одповів на нашу статьтьу втроје довшоју (Слівце до опізнаньньа. Одповідь д. Украјінцеві (М. Д—ву), «Правда» 1877, №№ 3 і 4). Далі ми коли не „виповили „Правді" наші праці, — бо нічого було багато ј говорити про них, — то попросили вернути наші бібліографічні замітки (напр. Матерјали дльа історіјі Малорусі в італьјанських архивах і т. и. потім напечатані в „Другу").

На цьому ј стали всі наші зајемини з редакціјеју органа львівських народовців. З товариствами ж, котрим він служить теж органом, ми не мали зовсім ніјакого діла *in corpore*, — післьа того јак побачили шче в 1873 р., шчо з них не може бути ніјакого живого плоду літературного, а в кінці післьа того, јак „товариство имені Ш—ка" не схотіло так поставити својі статути, шчоб до нього могли пристати ј члени-украјінці. З самого 1874 р. „Правда" не переставала одповідати нам на нашу „за надто гостру крітіку" тих товариств, —з чого вже одного видно, чи могли ми справди обертатись до них, шчоб вони „послідовали за нами", навіть колиб ми ј могли вже вживати таких безчесних способів, јак „грозити скомпромітувати" ті товариства, коли вони не послідујуть за нами. З того всього, шчо ми писали про ті товариства з 1874 р. усьакиј може побачити, шчо ми сами не хотіли бути скомпрометованими (звісно перед громадьанами, а не перед поліціјеју) јакоју небудь тіньњу солідарності нашоі з тими товариствами ј јім подібними.

В 1877 р. нам довелось написати кілька листів в „Просвіту" ј один лист до јіјі тодішнього предсідательа, проф. Ом. Огоновського, — з котрим в нас було здавна особисте знакомство најбільш з поводу пересилки потрібних јому наукових книг з бібліотек кијівських. Листи ті писались нами з поводу цілого транспорта книг (наукових і літературних), котриј ми справили з Кијіва на имја д. М. Павлика дльа молодіжі львівськоі ј котрі по недорозуміньњу попались в руки „Просвіти". Наша переписка з „Просвітоју" могла б бути напечатана

і не мала б нічого дльа неji компрометујучого, звісно, в політичному смислу. Та ј ту переписку ми зважили за ліпше застановити, — покинувши ј наші книги в тих руках, дльа котрих ми jiх зовсім не призначали. Лист до пр. Ом. О—ого ми написали в 1877 р. з поводу аресту кількох академиків, слухачів д. професора. До нас діјшли звістки, шчо од них „ближніє одрекошася“ ј шчо вони бідујуть в в тьурмі. Ми вважали обовјазком запомогти арестованим, чим могли, — ј не мајучи до кого иншого обернутись, переслали через невниј адрес д. О—ому кілька грошеј, та прохали јого обернути jiх на поліпшаньньа стану (напр. страви) арештованих јого слухачів. Усьакиј професор, та шче ј свьашченник, зробив би цьу невеличку комісcіју, не бојучись скомпромотуватись. Навіть в деспотичніј Россіjі таке робиться трохи не шчо-дньа. Проф. же Ог—иј звернув нам гроші при листі, в котрім зрікавсь од усьаких подібних запомог арештованим ні од нас, ні од себе.

От і всі взајемини, јакі ми мали з львівськими народовцьами ј товариствами jiх в цілому ј особисто. Чи мајуть вони такиј характер, јакиј jiм дајуть львівські газети, — хај судьать всі! „Газета Школьна“ шче докорьа нас тим, шчо од нас приходили в Галиччину „безчислені листи з нашим підписом на конверті“. Коло слова „безчислені“ ми ставимо ?, а про підпис на конверті скажемо, шчо швејцарські почтові порьадки примушујуть ставити підпис тој на рекомендованих листах, — а практіка показује, шчо дејаким добродіјам і товариствам не можна инакше писати, јак рекомендовані листи. Головнішче ж усього, шчо завше, а надто в констітуцијних країнах, діло не в підпису на листу, а в тому, шчо в јому написано. Ми ж не писали нікому з галицьких народовців нічого не то компрометујушчого, а навіть політичного, — і тільки власна полохливість і безтактність jiх помогла було львівським поліцијантам і прокурорам видумати на кілька часу осібниј кариј вчинок в австро-угорськіј монархіjі — „зносшеньньа з Драгомановим!!!“ Навіть більша половина другого процесу проти д. Павлика, Франка ј др. вијшла зза того, шчо один з львівських народовців, д. Мандичевськиј, котриј первиј написав до нас сам три листи про комерческо-книгарські та літературні справи, замісць того, шчоб просто ј росказати, јакі він мав з нами „зносшеня-ся“, зріксьа jiх зовсім і думав замести слід листом до нас, — шчо мовльав, „одчепиться отъ насъ, галичанъ, намъ и такъ тяжко, а Вы еще на насъ полицію наводите“, про котриј лист він і сказав поліціjі, јак мов би то про јединиј, писаниј jiм до нас. Молодиј народовець не подумав не то вже про моральниј бік такого вчинку, — бо були ж льуде, котрі знали, шчо він до нас першиј „причепивсь“ і написав до нас три листи ранішче, ніж ми вспіли написати до нього один, — а ј про те, шчо сліди јого листів до нас він сам же зоставлав в других листах, котрі дістались в руки поліціjі. Звісно, піјмавши д. М—ого на брехні, прокураторіја мала повід видумувати, шчо між нами справди була корреспонденціја в справах „тајемного товариства“, — і молодиј народовець тільки пошкодив і собі ј другим, та шче ј до того визвав зневагу до себе ј до своjіх і в саміј королевсько-цісарськіј поліціjі. Певно ж і виверти старших народовців (lucus a non lucendo!) в „Р. Сіонѣ“, в „Газетѣ Школьной“ і т. и. мали подібні ж послідки!... От через те ми думајемо, шчо цим нашим оповіданьньам ми між инчим не тільки слу-

жимо трохи дльа прочисту публичноjі моралі в Галиччині в загалі, а j особисто дльа чеснішчих льудеj з тамтешніх народовців.

Нам зостаjетьсьа сказати шче кілька слов про те, jак мов би то ми, „не осьагнувши своjеjі цілі" з товар. „Просвітоjу" j „Шевченка", обернулись до „молодців", шчоб jіх „увлекти j зробити jіх орудіjами своjеjі пропаганди". Цими словами, jак всім, шчо писали львівські народовці (окрім одного, д. Н....ого в „Правді", 1877, № 13) в часи процесів соціалістів в 1877 р., підпералось те все, шчо сплітала проти арештованих стільки ж незнаjуча, скільки j зловільна к. цес. прокураторіjа j поліціjа. А все наше „увлеканьньа" академиків львівських jасніcінькє: воно напечатано в листах до редакціjі „Друга" в 1875, 76 і 77 рр. j усе зводитьсьа до простоjі ради: „вчітьсьа, братьтьа, того, про шчо в вас говоритьсьа: про Россіjу, Украjіну, россіjську j украjінську літературу, — пригльаньтесь до науки j житьтьа новоjі Европи, то j побачите, jакими вам бути народовцьами!" Особисто ми навіть нікого j не знали з тих, кого потім виставльали, jак мов би то наші орудіjа; не всіх навіть бачили по разу-два, коли були в Львові в 1876 р. Хто справди зна, шчо робилось серед молодіжі львівськоjі в 1874—77 рр., тоj побачить, шчо т. зв. „соціалізм на Русі" jесть природніj послідок усього наукового, літературного j громадського руху, jакиj ішов в Галиччині з того часу, коли вона стала в тіснішчі взаjемини з Украjіноjу j західньоjу Европоjу. Наша дольа в цьому руху дуже мала, — j може виключно зводитьсьа, — окрім ролі писательа того, шчо в усіх на очах, — до ролі посередника між галичанами j украjінцьами j помічника в здобуваньньу книг дльа галицькоjі молодіжі. Де далі, одjіхавши од Галиччини j Украjіни на захід, ми мусили скинути з себе j ту рольу,—j зостатись виключно в ролі писательа, котриj подаjе своjі думки на увагу всьакому громадьанину.

Ми певні, шчо галичанам і украjінцьам треба стати проміж себе в наjтіснішчу спільність в справах науково-літературних, політичних і соціальних, навіть позакладати впорьадковані товариства галицько-украjінські, котрі б вjазались шче j з другими сусідніми в Россіjі j в Австріjі, Руминіjі j т. д. Та при всьому цьому ми завше стоjали за працьу *з низу в гору, з меншого до ширшого*, — j ніколи не радили льудім заводити генералів от револьуціjі, а ні „орудіj" дльа них, jак це здаjетьсьа австріjсько-галицьким прокурорам, польським „демократичним" газетам, русинським попам, народовцьам і т. п., котрі j бога, j чорта мальуjуть по образу j по подобіjу своjему. Ми вбачаjемо в таких заходах з „генералами", „орудіjами" j т. п. не тілько шчось зовсім противне ідеjам нашим, шчось безчесне, а до того шче j шкодливе дльа самоjі цілі громадівства j навіть громадівськоjі револьуціjі. А коли б на таку рольу не то генерала, а навіть jак у чому то j посередника, поліз чоловік, котриj давно виjіхав з свого краjу, (напр. jак ми з Украjіни Малороссіjськоjі) та тілько поверховно зна другиj (напр. jак ми Галиччину) то ми б зважили це перш усього за шарлатанство, потім за річ шкодливу дльа самоjі справи. Ми вже j тепер бачимо, шчо справа громадівства j спільности украjінців в Россіjі j Галиччині посуваjетьсьа сама по собі, власноjу працеjу краjевих льудеj-сусід і становитьсьа далеко міцнішчоjу, ніж це могло б стати за поводарством jаких небудь „генералів". Ми певні, шчо незабаром та спільність притьагне j Буковину, j Угорську Русь, — котрим нам в своj час не довелось послужити так, jак ми б хотіли, коли шче ми могли більш служити дльа Галиччини, ніж тепер. Тепер ту службу му-

сьать взьати на себе галичане, — і зараз же зложити всьу справу на крајевих льудеј, јак тільки јіх знајдетьсьа хоч двоје-троје, а самим тільки вдержувати живі взајемини з ними, јак і з украјінцьами в Россіјі.

З універсітетського житьтьа в Кијіві.

(Помилка брошури „Мартовское движеніе студ. кіевск. университета въ 1878 г". Брехньа генерала Антоновича).

Ми кілька разів згадували брошуру „Мартовское движеніе" і т. д. Книжка та дуже варта уваги всьакого, хто хоче бачити універсітетське житьтьа в Россіјі. Тільки жаль, шчо в книжечці тіј јесть помилки, најбільш в тіј части јіјі, в котріј говоритьсьа про особи к. профессорів. Ми поправимо тілько де шчо з того, шчо знајемо ближче. Так на стор. 60 сказано, шчо „по доносу пр. Гогоцкаго сосланъ былъ куда то учитель гимназіи Судовщиковъ и умеръ въ ссылкѣ. Онъ же писалъ доносъ и на Драгоманова." Учительа женського института С—ова заслано в Макарјев на Унжі в 1866 р за те, шчо він сказав в частному домі, у д. Нельговського, шчо жалкује, чому Каракозов не влучив в царьа. Доніс на це Јурјев, б. студент моск. унів.,—через Јузефовича. Шчоб пр. Г—иј доносив на Др—ва, не доведено. Др—ву (в 1875 р. в мајі) поставлено було в вину між иншим статьті в „Правді" (1873—74): „Литер. рос., великор. укр. і галицька," — про котрі справди первому Гогоцькому в 1875 р. в апр. сказано було при Др—ві хто јіјі автор одним з сотрудників К. Телеграфа (котрого сотрудником був тоді Др—в, а видавничкоју жінка д. Г—го). Правда, скоро потім і прийшов приказ од міністра, шчоб Др—в подававсь з к. у.,—та Др—в після розмови з Г—им не ховавсь, шчо він автор тих статеј і навіть отдав јіх в славјанські комітети, починајучи з кијівського. Може бути, шчо д. Г—иј, дуже льутовавшиј на „К. Тел." і роздратованиј прийательами „Кіевлянина" (з котрих напр. д. Бунге в самому попечительському совіті навмисне дратував д. Г.—ого,) ј написав міністру про автора тих статеј,—а може ј ні. Казали теж професори, шчо д. Г—иј получив з Галиччини телеграмму, буцім то Др—в на мітінгу в Галичі в августі 1875 р. говорив проти Россіјі, ј роспустив про те чутку,— хоч на тому мітінгу ніхто не міг говорити, окрім австріјців, членів „Общества Качковского." Про ці промови Др—ва на „сејмиках" мололи кијівські професори, починајучи з Селіна,—та все рівно цеј донос Г—ого, хоч би ј був, нічого б вже не міг зробити Др—ву, бо вже в початку августа цар велів јому подаватись з 3-х украјінських універсітетів. — Другі помилки брошьури легко могли б поправити кијівські льуде.

Далі з того, шчо ми бачимо в книжці „Мартовское движеніе", ми не можемо проминути слов ген. Антоновича: „недавно мнѣ почти на этомъ самомъ мѣстѣ одинъ изъ вашихъ преподавателей давалъ честное слово, что онъ, идя въ университетъ, оставитъ всѣ свои убѣжденія внѣ стѣнъ университета, и что же потомъ? — онъ даже смѣялся наивности чиновника." Дуже жаль, шчо генерал не сказав имені того „преподавателя." Та јого не трудно догадатись, бо звісно, хто „не оставилъ всѣхъ своихъ убѣжденій внѣ стѣнъ университета," тому нема місцьа в універсітетах Россіјі. А кому не знајшлось міс-

цьа в кијівському університеті, — це звісно. Ген. Антонович перш усього за сльозами не подумав јакими він виставив всіх професорів і себе самого тими словами: јакиј таки чесниј чоловік буде брати од другого «честное слово оставить всѣ свои убѣжденія?!» А далі генерал просто збрехав. Тијеју брехнеју він шче раз нагадав конечну потребу, шчоб тој «одинъ преподаватель» росказав печатно історију својеї служби в кијівському університеті ј усі розмови, јакі јому доводилось вести з помпадурами, мироточивими, слізоточивими ј усьакими иншими,—бо тијеју історијеју крутьать напр. «Моск. Вѣдомости» проти «університетськоји автономији,» ген. Антонович, шчоб задурити студентів і т. и. «Одинъ преподаватель» напечата ту історију ј ті розмови при першому вільному часі. А поки шчо скажемо, шчо таких «честныхъ словъ,» про јакі росказује ген. Антонович, ніколи не могло ј бути в розмові д. Антоновича з «однимъ преподавателемъ.» Ген. Антонович не такиј најівниј чоловік, шчоб не бачити, з ким він говорить, і добре мусив знати, шчо «одинъ преподаватель» не став би з ним і говорити, јак би він позволив собі вимагати подібні «чесні слова.» Ген. Антонович певно ж не забув, шчо 30 маја 1875 р., коли він в першиј раз сказав »одному преподавателю» волью міністра, шчоб тој подававсь в отставку з кијівського університету, він казав тому «преподавательу,» шчо тепер іде діло тільки про один тој університет і шчо всі другі дльа нього не замкнуті, шчо не замкнутиј і сам кијівськиј університет, коли зміньатьсьа трохи обставини, — то тоді «одинъ преподаватель» одповів, шчо дльа нього прінціп важнішче, ніж служба, навіть і в кијівському університеті, і сказав, шчо він воліје бути вигнаним з усьакоји служби, а сам в одставку не подасть. Далі ген. Антонович теж памјатаје, шчо ј 7 сентьабрьа 1875 р., коли вже міністр переніс справу «одного преподавательа» до царьа ј коли царь звелів замкнути тому преподавателеві три українських університета,—сам ген. А—вич двічі радив «одному преподавателеві» подати прошеньньа про одставку з к. університета по волі, говорьучи, шчо тоді «карьера ваша будетъ не кончена,» але ж «одинъ преподаватель» вп'јать поставив прінціп вишче служби ј жалуваньньа, на цеј раз вже скрізь в Россији. Јакиј же резон був «одному преподавателеві» давати «честное слово оставить всѣ свои убѣжденія внѣ стѣнъ университета» в розмовах з ген. в 1870 і в 1873 рр.? Це можна здумати собі ј по саміј суті речі, ј по тим обставинам, при јаких були ті розмови. В 1870 р. «одинъ преподаватель» мусив јіхати за грьаницьу за помічьчьу кијівського університета (1600 руб. в рік) «Одинъ преподаватель» перед тим служив кијівському університету 5½ років,—коли завше јесть звичај, шчо кого міністерство посила за грьаницьу, тој одслужује 2 роки за рік командіровки. «Одинъ преподаватель» вільниј був, вернувшись зза грьаниці, ј не служити в кијівському університеті, ј навіть не вертатись в Россију, тим пачє, коли б міністерство стојало далі на тому, шчоб не давати јому штатного місцьа в кијівському університеті, на чому воно стало з 1866 р. пісьла доносу кн. Шірінського-Шіхматова, котриј сердивсь на «одного преподавательа» не за јого «убѣжденія въ университетѣ,» а за те, шчо тој писав в журналах про јого печатні виданьньа. Перед тим, јак «одному преподавательу» јіхати за грьаницьу, в сентьабрі 1870 р. деjакі з професорів зајавили «одному преподавателеві,» шчо вони јого предложать в універс. раді в «штатні» преподавателі. Він, звісно, згодивсь, бо це виводило діло на чистоту ј розв'азувало јому руки. Провідавши про це, проф. історији Більбасов (забракованиј радоју уні-

версітету ј потім поставлениј міністром, печатавшиј в купі з проф. Модестовим в «Журн. Мин. Нар. Пр.» рецензіју-донос на діссертаціју «одного преподавательа,» тепер редактор «Голоса«), просто обернувсь до «одного преподавательа» ј казав, шчо він зна, шчо міністр ніколи не згодитьсьа, шчоб «одинъ преподаватель» був „штатним“ в Кијіві ј шчо лінше јому вибору од ради ј не прijмати, а замісць того він, Більбасов, в сборі факультета (в тој же день) внесе, шчоб прибавити „одному преподавательу“ по 400 руб. в рік грошеј, поки буде за грьаницеју. „Вибірајте, каже, це—вірне,—а коли хочете, то ја сьогодньа ж внесу ј те, шчоб вас вибрали в штатні, тільки ж вам гірше буде. Міністр скасује вибір,— і вам тоді не знаjти місцьа ј у другому університеті.“ „Один преподаватель“ зволів лінше на послідньє. Факультет вибрав јого,—справа мусила перейти в раду. „Одинъ преподаватель“ пішов до ген. Антоновича, котриј по закону мусив втверждати вибір „штатного доцента,“—ј росказав јому, јак стоjіть діло: ја, сказав він, можу спинити діло ј у факультеті, ј у раді,—коли Ви просто ј јасно скажете мені, шчо не втвердите мого вибору. Діло обіjдетьсьа без скандалу дльа університету, — а ја буду знати, шчо мене жде, ј матиму руки вільні, — а дльа мене најважнішче знати јасно свіј стан, чи од вас, чи од міністерства, а најгірше тьагти капітіль з секретноју перепискоју. Генерал, так мовби то ј чесниј чоловік, сказав, шчо він не маје нічого проти „одного преподавательа,“ тільки шчо сам не сміје втверждати јого, а мусить спитати міністра. Про такі речі, јак „убѣжденія,“ так само, јак і про працьу „одного преподавательа“ не в університеті, а в печаті, генерал не говорив,—між иншим через те, шчо знав, з ким говорить: „Одинъ преподаватель“ спитав јого просто ј јасно: чи безнадіјна јого справа, чи ні?—коли безнадіјна, каже, то ја спиньу јіjі в самому університеті.—Ні, сказав ген., не спиньајте. — А „одинъ преподаватель“ просив од себе, шчо коли міністр скаже шчо небудь проти, — то шчоб ген. не затьагав діла, а шчоб просто скасував вибір університетськиј. „Дльа мене, казав він, тепер більш, ніж коли небудь,—коротке ј јасне *ні*! лінше, ніж ні те—ні се!“ Генерал обішчавсь. Діло пішло з факультета в раду. Рада вибрала „одного преподавательа“ штатним. Він поjіхав за грьаницьу з певноју надіјеју, шчо скоро јого справа стане јасноју. Виjшло ж, шчо генерал збрехав. Довго задержував він діло,—потім послав в міністерство. Звідти приjшла одповідь така, јака ј мусила бути: шчо, мовльав, коли по закону вибори штатних доцентів втверджа попечитель,—то вам і треба знати, јак поступити з №. №., і ви ж,—прибавив міністерськиј секретарь, за котрого хотів зховатись попечитель,—на себе берете ј одвіт за послідки.“ Генерал зльакавсь: пише в університет: чи бере тој на себе одвіт за послідки вибору №. №.? Це все дурнишча: бо шчо напр. јак №. №. сказитьсьа, та покуса кого небудь, або переjде в језуjіти, јак колись московськ. професор Печерин, то хиба за јого будуть в одвіті попечитель, чи університет?! В університетськіј раді навіть стидно про такі дурниці говорити, і дльа того ректор зібрав деканів,—і вони одновіли, шчо, мовльав, університет, вибірајучи №. №., сказав, шчо він про нього дума, а одвічальности за нього брати, звісно, не може. Генерал з перельаку став ось на чому: написав в університет, шчо він дасть „положительный отвѣтъ на представленіе университета по возвращеніи №.№. изъ заграничной командировки.“ Це було ј проти слова, даного генералом „одному преподавательу,“ ј проти „пользы службы,“ — бо „польза службы“ не терпить, шчоб по 2 — 3 роки „представленія“ зоставались без

јасноїі одповіді. Звісно, університет мусив це ј поставити на вид генералові ј прохати јого скорше розвјазати јому руки. Але університет промовчав. Нічого не зоставалось і „одному преподавателеві,“ јак мовчати до кіньца командіровки. 1 маја 1873 р. наступив тој кінець; „одинъ преподаватель“ написав в університет запит, јак стоїть јого справа. Ректор (тоді д. Бунге) прислав јому копіју з незаконноїі одповіді генерала. „Одинъ преподаватель“ написав, шчо коли нігде не буваје, шчоб чиновник јавльавсь на службу раніше, ніж јого втверждено, то ј він просить, шчоб јому перше сказали јасно, чи втвердив јого попечитель, чи ні,—а инакше він не јавитьсьа,—(тим паче, шчо чоловікові з сімјеју ј з забезпеченоју за грьаницеју роботоју не дуже то солодко їхати за 3000 верстви їсти кісельу, котрого шче може ј не дадуть.)

Ректор побојавсь обернутись з официіальним запитом од університету до попечительа,—хоч і мусив це зробити „для пользы службы,“—а звів діло на півофиціальні розмови з ним і на таку ж переписку з „однимъ преподавателемъ“, (та переписка схована в нас). Скінчилась цьа переписка на тому, шчо ректор запевнив „преподавателя“, шчо јого бажаньньа, шчоб попереду јого втвердили, а потім шчоб він приїздив, одна формальність, трохи не каприз, котриј може поставити університет не зовсім „въ ловкое положеніе“, — а шчо нехај тільки він приїде, — зараз же јого попечитель і втвердить. А тим часом настали ваканції. В сентьабрі 1873 р. „одинъ преподаватель“ приїхав в Кијів, — написавши перед тим ректорові, шоч він зважујетьсьа на це, тільки покладајучись на слово јого ј попечительа. Генерал на цеј раз вже *не смів* не втвердити „одного преподавателя“, — а все таки проволочив діло шче 2 місьаці. Бачите, тоді саме їздив по кијівському округу міністр, — так сміливиј генерал ховав од нього „одного преподавателя“ ј сам ховавсь од нього, аж поки міністр не поїхав з Кијіва. В часи ціх сховів „одинъ преподаватель“ мусив сидіти ј без роботи, ј без грошеј, а студенти без лекциј! Накінець пугало-міністр поїхало, — сміливиј генерал покликав до себе „одного преподавателя“. Перш усього показав він јому одповідь міністерства на представліньньа шче з 1870 р. „Ось бачите, каже, міністерство все склада на мене“. — „Міністерство, одповідав преподаватель,— право, бо так виходить по закону. Ја не бачу, од чого раніше Ваше—ство не могли втвердити мене, чи не втвердити.“ — „Міністерство склада на мене одвічальність за втверждіньньа ваше; ја не хочу ставати на дорозі вашоїі карьјери; ја не бојусь тиєїі одвічальности ј підпишу сьогодні ж ваш вибір“. Генералові нічого иншого ј не зоставалось робити, — раз коли він казав те, шчо казав в 1870 р. а потім заманив чоловіка в Кијів з Швејцаріїі,—от уже через те він не міг казати нічого „про убѣжденія“, і т. п. „Одинъ же преподаватель“ сказав генералові, шчо про јаку небудь одвічальність одного чоловіка за другого нічого ј говорити, шчо він сам за себе одвіча, — а шчо до праці в університеті, то може сказати ј генералові те, шчо колись казав і кн. Шірінському, — то б то, шчо в університеті він буде працьувати на підставі університетських звичајів і науки“. Чи одступив „одинъ преподаватель“ в чому небудь од того, шчо јому показала наука, — хај скажуть ті, хто бував на јого лекцијах, — чи виходили ті лекциїі (історіја философіїі історіїі, — початкова культура, — Стариј Схід) за грьаниці казенного світоглъаду,— про те хај скажуть казенні льуде. Звісно, виходили, — тільки ж казенні льуде не сміли сказати того, — ј один раз, коли по доносу одного профессора генерал получив од міністра шчось таке з поводу вступноїі лекциїі

„одного преподаватоля“, — то тој преподаватель показав јому ту лекціју, котра потім була напечатана в „Журналѣ Мин. Нар. Просв.“ з заміткоју редакціјі, шчо, мовльав, не в усьому годимось з шан. автором. Показујучи ту лекціју генералові, „одинъ преподаватель“ просто ј јасно сказав јому, шчо в справі науковіј він теж саме, шчо ј хімік у себе в лабораторіјі, ј шчо прије противну своіј думку тільки тоді, коли вона буде поставлена теж науково, на фактах. Це казав „одинъ преподаватель“ генералові тричі: в першиј раз оце, јак росказујемо, в другиј раз, коли генерал побојавсь јому дозволити читати публичні лекціјі при початкову културу(!!), — в третіј раз, коли генерал бојавсь дозволити лекціјі про Галиччину. Про первобитну културу так ген. і не дав читати, навіть не передавши программи лекціј до генерал-губернатора,—а про Галиччину таки згодивсь пустити программу, та ген.-губ. кн. Дондуков-Корсаков попрохав „одного преподавателья“ одкласти лекціјі з мају 1875 р. на осінь...., а тоді вже було запізно! Генерал ні разу нічого не сказав проти такоі думки „одного преподавательа“ про јого наукову працьу (а другоі в університеті дльа „одного преподавательа“ не було ј не могло бути),—ј навіть коли він передав тому „преподавательу“ вольу міністра, шчоб тој виходив з кијівського університета, і коли тој спитав,—чи „тому причина јого працьа в університеті, јого лекціјі?“—то генерал сказав: „нѣтъ, слава богу, противъ Вашихъ лекцій я ничего не слыхалъ,“ а звернув на те, шчо писалось „однимъ преподавателемъ“ в журналах, најбільше в „Правді.“ (Література россіјська, великоруська, украјінська ј галицька). Генерал сам добре зна, шчо ј у тому, шчо там писано було, начальство образилось не „убѣжденіями,“ а тим, шчо там було сказано про особи міністра гр. Толстого та јого панігірістів: шпіона Јузефовича, та ј то не так в „Правді,“ на котру оффіціально показували, јак в „Вѣстнику Европы“ (1873 р. декабрь. „По поводу кіевскихъ застольныхъ рѣчей.“) На шчо ж тепер генерал бреше? Або вп'ять спитајемо після всього, шчо росказано: на шчо ж було б „одному преподавателеві“ самому брехати перед генералом, в 1873 р., коли він і в мајі, ј у сентьабрі 1875 р. не зхотів зберегти собі служебноі карьјери в Россіјі, подавши генералові прошеньньа про одставку, або хоч написавши јому про те „письмо,“ јак про це прохав јого сам генерал, по своєму звичају, „со слезами на глазахъ и обливая сердце кровью.“ Хај би подумав про це все „сміливиј генерал! То тоді б він, може, не тільки не став би брехати, а шче б, може побачив, шчо „штатна“ служба „одного преподавательа“ була дльа нього такоју вагоју, за скиданньа котроі він не перестаје дьакувати бога ј чорта ј котроі јому нічого було вбільшувати обіцьанкоју „оставить свои убѣжденія внѣ университета.“

Ми ј „Набатъ“.

(Чому ј јак ми говоримо про «Набатъ?» — Д. Молчановъ-Другъ в редакціјі „органа русскихъ революціонеровъ“. — Примір набатськоі нісенітниці. — Доброльубов і Пирогов. — Остатньа рада „Набату“.)

Від јакогось часу почав до нас чипльатись „Набатъ“. Перше цеј „органъ русскихъ революціонеровъ“ проплакав шчось таке в оборону староі Польшчі ј польсько-австріјського начальства в Галиччині з

поводу кількох слов в нашіј брошурі „Внутреннее рабство и война за освобожденіе“. А післьа того, јак автор „Записокъ Южнорусскаго Соціалиста“ посміјавсь над заміром „Набата“ вправльати всіјеју Россіјеју, то цеј „Правительственный Вѣстникъ“ неіснуіушчих урьадів і „набатъ“ без дзвону ј дзвіниць, почав вже лајатись незвичними в путніх льудеј словами ј приставати чомусь то до нас особисто, звучи нас „вожакомъ заграничныхъ украинофиловъ“ і т. и., так мов би то ј у нас, заграничних і незаграничних украјінських громадьан, јесть вожаки, јак у баранів та в тих „кружках“, в котрих діктаторствује „Набатъ“. Нарешті недавно „органъ“ тој напечатав статьтьу вже просто обернуту до нас: „Нѣсколько словъ Редактору Громады“.

Ми б раді були зовсім не споминати про „Набатъ“, коли б час од часу нам не нагадували про нього польські виданьньа. Ми знајемо добре, јак і всі, хто зна справи в Россіјі, шчо „Набата“ можна сказати не ма на світі. Польські ж патріоти старих школ чомусь то думајуть инакше ј не раз показували на јого, јак на „справжніј орган револьуціонерів в Москві, в Россіјі“. З тими патріотами ми не зходимось мајже ні в чім, — та все таки ми знајемо, шчо за ними јесть, або хоч була, своја сила, ј через те ми мусимо часами говорити з ними, а через те згадувати ј про того, на кого вони показујуть в спорах з нами. З другого боку ми мусили доси тричі спомјанути цеј „органъ“ по особим случајам, котрім подібні, може шче вніјать случатьсьа. А ми б не хотіли, шчоб наші читачі думали, шчо називајучи „Набатъ“, ми вважајемо тој „органъ“ за шчо небудь вишче од того, чим він јесть. От через те, — та шче через дејакі случајні причини, про котрі дальше, — ми раді случају раз на завше сказати, јак ми дивимось на „Набатъ“.

Споминали ми јого в „Громаді“ ј в „Листку Громади“ тричі: в „Передньому Слові“, де ми мусили сказати про т. зв. револьуцијні органи в Россіјі, јакі в тој час виходили. Тут ми мусили спославити „Впередъ“ і „Набатъ“,—при чому охоче признали, шчо в послідньому була ј розумна думка об тім, шчо в виступах проти теперішніх порьадків в Россіјі мало одного слова ј „пропаганди“, — думка, котру шче раніше „Набата“ говорили публіцисти т. наз. Бакуністи, „Работникъ“ і др. ј котру "Набатъ" псував навјазоју себе в „револьуцијні государі“. Про цьу навјазу, јак і про инші одміни „Набата“ ј того напрьамку, котрому по нашіј думці, робльать дуже велику честь, називајучи јого россіјським „јакобінством“, — нам говорити було нічого, — бо ј думки наші ј способи праці в „Громаді“ здавались нам на стільки јасними, на стільки не подібними до всього „набатського“, шчо ми могли б обіјтись без усьакоіј полемики з ним, навіть і тоді, коли б „набатство“ ј „набатчики“ ј справди були де небудь, дальше хати редакціјі того „органа“. Але ми мусили згадати тој „органъ“ шче два рази вже з поводу фактів з житьтьа, а не з поводу думок і політичних сістем. Нам прислали допись про Ковальського. Допись та не зходилась з тим, шчо писав про нього „Набатъ“. Ми ј одмітили цьу незгоду, шчоб нам јіјі појаснили наші товаришчі. Тут же прибавилось шче одно: ми зовсім не думајемо молитись до Ковальського, — јак і до кого иншого, бо з усіх 10 заповідів Мојсеја вважајемо за најрозумнішчу 2-у, — а все таки вважајемо јого за чоловіка јак то кажуть „примітного“. От, вірьучи охоче „Набатові“, шчо К., коли ј не був членом „общества нар. освобожденія“, (бо јесть скептіки, котрі кажуть, шчо ј такого общества не ма), то зносивсь таки з „Набатомъ“, — та споставльајучи цьу звістку з другими, теж, певно,

віриими, ми вбачили в тому один з показів *хаосу* в політичних думках і впорьадкуваньньу т. зв. соціальних революціонерів в Россіjі, — про шчо j сказали, jак завше, — просто j отверто в „Л. Громади". Далі, — ми не могли минути в свіj час нечасного· „случаjу з Гориновичем". Наші слова викликали лист до нас д. Стефановича, котриj ми напечатали теж в „Л. Громади", № 1. Печатаjучи лист д. Ст—ча, ми не могли минути „Набата", котриj говорив в свіj час (1876, № 10) про случаj з Гориновичем власне инакше, ніж росказуjе jого д. Ст—ч, то б то не jак про нешчасниj случаj, а jак про діло „расчитанное на эффектъ" і кричав: „Надѣвайте шпіонамъ такія маски, какъ теперь на Гориновичѣ! Физіономія его представляетъ теперь такую картину: глаза совсѣмъ вылѣзли, носъ разъѣденъ сѣрной кислотой, со скуловыхъ частей кожа совершенно слѣзла". Ми мусили нагадати, шчо проти таких слов „Набата" треба було в свіj час протестовати, тим паче, шчо ці слова, напечатані в газеті, на котріj написано „органъ русскихъ революціонеровъ", послужили на користь прокуратурі в *процессі 193-х соціалістів*, шчоб накинути всім „русскимъ соціалистамъ-революціонерамъ" звірьачі інстінкти.

Тепер ми мусимо прибавити, шчо нагадуjучи ці слова „Набата" 1876, № 10, ми мали шче одну ціль, котру, ми думали, теперішні редактори „Набата" зрозуміjуть. Діло в тім, шчо тоj № „Набата" виданиj під редакціjеjу чоловіка, котрого ми маjемо всі причини вважати або за agent provocateur, або за шарлатана першого сорту, або, вірніше, за те j за друге, j котриj мало того, шчо соромить россіjську журналістіку j кида негарну тінь і на „Набатъ", а шче j може наробити багато шкоди льудьам в Россіjі j у Славjаншчині. Такого чоловіка всьакиj, хто може, мусить вивести на чисту воду, —j перш усього «кружки, издающіе «Набатъ». Ми сподівались, шчо теперішньа редакціjа «Набата» зрозуміjе легеньку науку, котру ми jіj дали, нагадуjучи про 10 № 1876 р. теjі газети, та вхопитьсьа за цеj повід, шчоб сповнити свіj обовjазок перед усіми льудьми, котрих може обморочити згаданиj вишче чоловік, jак він обморочив було «кружки, издающіе Набатъ». Виjшло не так. І тепер ми мусимо дати «Набатові» далеко тьажчу науку, а в купі з тим сповнити за нього jого обовjазок перед громадьанами в Россіjі j у Славjаншчині. Ми мусимо це зробити, хоч воно, jак всьака праньа дезінфекціjі, j дуже нам прикро. — Ось в чім діло:

№ 10 «Набата» 1876 р., в котрім напечатані j приведені слова про Гориновича,—почавсь з такоjі обjави: «По случаю отъѣзда П. Н. Ткачева, кружки, издающіе «Набатъ», передали ближайшіе труды по редакціи другому лицу, оставивъ тотъ же коллективный составъ редакціи». Таким «лицомъ» jавльавсь перед всіма в Женеві д. Молчанов, проживавшиj тут також з именем «Другъ». Jак редактор «Набата», jавльавсь він між иншим нераз і перед нами в купі з тиjеjу особоjу, шчо j тепер пишетьсьа секретарем редакціjі. Вже тоj, хто поставить порьад писаньньа, підписані именами д. Молчанова-Друга, в «Русскомъ Мірѣ» j «Новомъ Времени» з «Набатом» в загалі, тоj догадаjетьсьа, шчо діло тут не чисте. Але все, шчо ми знаjемо про д. Молчанова-Друга, шче більше нечисте. Ми чули де шчо про д. М. шче в Киjіві в 1875 р., коли він, jавившись з Одесси, взьав на себе редакціjу «Кіевск. Телеграфа» (1875), післьа того jак газету ту кинули сотрудники „украjнофіли". І на Украjіні, j у петерб. печаті всі зрозуміли, шчо виход тих сотрудників з газети jесть демонстраціjа j шчо газета та мусить змінити свіj украjінсько-демократичниj на-

прьамок. Тільки ж редакціја д. М—ва в одповідь „Недѣлѣ“, котра так појаснила виход українців з „К. Т.“, зајавила, шчо характер „К. Тел.“ зостанетьсьа тој же самиј. Через кілька ж часу д. М—в написав программу на новиј рік, (1876), в котріј казав про потребу „уступокъ обстоятельствамъ“ і т. и. А післьа того перепечатав в „К Т.“ статьтьу з „Впереда“, јак кореспонденціју з за грьаниці, — а потім втік сам за грьаницьу післьа того, јак јого покликано до судебного слідователька, з поводу того, шчо він, будучи помічником адвоката в Одессі, виньав з јакогось діла два загрьаничних пашпорта, з котрих один буцім то дав комусь то, а другиј залишив собі. Незабаром післьа втіку д. М—ва „Кіевскій Телеграфъ“ заборонено,— а перепечатка з „Впереда“ була дльа того добрим поводом, јак це міг наперед знати ј сам д. М. Сам же д. М. за грьаницеју став видавати себе за „політичного еміграита“ між ничим перед соціалістами ј революціјними елементами з західних славјан і з россіјан. Незабаром д. М., почавши вживати имја „Другъ“, појавивсь з своїми статьтьами в „Впередъ“ (1876 № 34. Насущные практическіе вопросы, дивись також „Извѣщеніе корреспондентамъ“ в №38, 40). Між ничим автор „Насущныхъ вопросовъ“ подавав „Впереду“ раду „устроить съѣздъ нашихъ заграничныхъ и внутри Россіи живущихъ друзей и создать организацію, которая удесятеритъ нашъ союзъ“. З думкоју про цеј зјізд делегатів од соціалістичних кружків з Россіјі обернувсь д. М—в і до нас, коли він став редактором „Набата“, а ми прјіхали в Женеву видавати „Громаду“,—при чому секретарь „Набата,“ запевньав нас, шчо на зјізд тој вже згодились і кружок „Работника“. ј редактор „Впередъ“, — остатніј тільки буцім то поставив д. М—ву умову, шчо б не було од „Набата“ д.Ткачева,—котриј, јак бачили ми, ј справди „отъѣхалъ“ от „Набата“. Звісно, ми цим росказньам не вірили,—ј зреклись раз на завше говорити з д. М—вим і „Набатомъ“ про такиј зјізд. Д же М—в випустив згаданиј 10 № „Набата“. Ми мусимо нагадати, шчо в ньому було написано, — бо „Набатъ“ мало звісниј в Россіјі: Перша передова статьтьа зветьсьа „Сильны ли Наши Враги?“ В одповіді сказано шчо: „ихъ, (враговъ) какъ силы нѣтъ“ і шчо всьу россіјську державу з панством і купецтвом можна повалити зразу; статьтьа кінчајетьсьа словами, „Друзья, — мы готовы!“ і т. д. В другі передовіј статьті говоритьсьа про „Славянскій вопросъ“ јак про справу, з за котроїі забувајутьсьа діла Россіјі, „славянофильствованіе“ россіјське зветьсьа „кумедіјеју“, — а на решті кажетьсьа: „въ одномъ изъ послѣднихъ актовъ ея на сцену явимся мы, и недостойная комедія будетъ кончена; а дѣти и внуки воюющихъ славянъ благословятъ насъ за то, что мы не отдали ихъ въ когти европейско-правительственной буржуазіи“. В статьті „Графъ Алексѣй Константиновичъ Толстой“ росказујутьсьа інтімні розмови автора з тим аристократом-поетом так само, јак д. Молчанов росказује тепер в „Нов. Времени“ своїі розмови з пашами турецькими,— а в кінці говоритьсьа: „правительство русское совсѣмъ готово для того, чтобъ его, какъ *дряблый соръ* смести съ исторіи великой Россіи“. Далі јдуть корреспонденціјі, між котрими читајемо ј ті слова про Гориновича, котрі ми нагадали вишче, а в кінці „Отвѣтъ украйнофиламъ“ на „болѣе десятка писемъ“, котрі редакціја буцім то получила „Изъ Малороссіи и Галиціи“, в котрих буцім то јіјі „просятъ опредѣлить мнѣніе(!!??) о т. наз. украйнофилахъ“. Милостивиј редактор „Набата“ легко виговорьује „украйнофиламъ“ за „черезчуръ строгое придерживаніе легальныхъ путей“, каже одначе, шчо він все таки ј перше мав до украјнофілів „симпатіи, какъ ко всѣмъ

людямъ такъ или иначе протестующимъ противъ системы управленія на Руси". Тепер же, каже редактор, „Когда знакомство съ нѣкоторыми представителями украйнофильства дало намъ право предполагать, что украйнофильство не чуждо исповѣдуемыхъ нами соціалистическихъ идей, — наша симпатія удвоилась. Но вполнѣ ясныя мнѣнія и дружескія отношенія къ украйнофильству" д. Молчанов пообіцьав тільки тоді, коли украјнофіли јасніпче скажуть своју соціалістичну программу.

Таке написано було в 10 № „Набата", 1876 р., виданному за редакторством д. Молчанова-Друга. Коли це в 11 № читајемо в „Извѣщеніяхъ корреспондентамъ: „Г Ф. Благодаримъ Васъ за сдѣланное намъ сообщеніе. Спѣшимъ успокоить Васъ: Редакція Набата съ г. Молчановымъ (*Другъ*) ничего общаго не имѣетъ и никакихъ дѣлъ съ нимъ не ведетъ". Потім чујемо про јакісь „откровенні" розмови д. М. з царським посольством в Берні, а через кілька часу ми стрічајемо Друга, а потім Друга ј Молчанова в „Р. Мірѣ", за тим Молчанова в „Новомъ Времени", јак константинопольського корреспондента, далі д. Молчановъ јіде по Европі, — а д. Другъ остајетьсьа въ Константинополі і т. д. Мало того: д. Молчанов појавльајетьсьа ј у Россіјі, не бојучись вже судебних слідователів, — розмовльа не тільки з пашами, а ј з ген. Игнатьевим, губернаторами, славјанофільствује à la Суворин, не хвалить „нашихъ революціонеровъ", „груститъ" з поводу смерти харьк. губернатора Крапоткина, розмовльа з губернаторами про те, јак одтьагти студентів од „потайныхъ сходокъ", од „общенія съ тѣми, которымъ нѣтъ дѣла до науки и ученья", даје раду, јакі вживати „мѣры противъ украйнофильства и всякихъ иныхъ фильствъ" і т. д. і т. д.

Скажіть тепер, на вішчо д. Молчанов-Друг видавав себе за політичного еміграпта, навішчо клопотавсь про зјізд соціалістів і т. и.? хто такиј д. М.: чи тільки шарлатан, — чи ј шпіон?? На це все скорше всього могла б одновісти редакціја „Набата", — коли б вона зрозуміла свіј обовјазок і покористувалась поводом, јакиј ми јіј давали в „Листку Громади". А вона замісць того накинулась на нас і написала лајливу статьту на нашу особу! Чого тільки не ма в тіј статті!! І виступи проти тих наших брошур, котрі сам же „Набатъ" шче недавно хвалив,—і спомини про таку старовину, јак наша полеміка з Доброльубовим сімнадцьать років назад, — і навіть в примітці нісенітницьа про розмову „члена редакціјі „Набата" Т. з украјнофілом Д—вим", про садовців, про баришень-украјнофілок, еміґранта Л......а, протест, фальшиві гроші, „Общину" — ј т. и., — нісенітницьа, в котріј стільки ж смислу, скільки в звісних стихах: „Отчего у лошадей не ростутъ во рту лимоны"?

Вірні својему правилу про те, јак держатись з «Набатом», ми скажемо тільки небагато з поводу того, шчо в јого статьті тичетьсьа фактів, та шче ј таких, котрі чипајуть більше других льудеј, ніж нас.

Почнемо з нісенітниці в примітці. Спитајемо сперше: — чому «Набатъ» не написав повно имен г. Д. і Л.? Не вже ж за тим, шчоб стіснити нам могу вивести јого брехньу на чисту воду? В усьакім разі ми кажемо, шчо все, шчо росказано «Набатом», брехньа. Кілька місьаців назад справди приходив «член редакціјі «Набата» д. Турскіј до «украјнофіла Драгоманова» ј вели вони розмову, котру, коли вгодно «Набату», ми роскажемо докладно, та тільки, звісно, в «Набатѣ», а не в «Громаді», бо «Громада» печатајетьсьа не за тим, шчоб росказувати усі потішні розмови, јакі трапитьсьа вести нам з ким небудь. Д. Т. справди жалівсь нам, шчо еміґрант Л. наговорьује

одним барншньам про те, шчо буцім то робльатьсьа фальшиві гроші,—та тільки не в «садовців». (в Одессі) а в јого, Турского, в Монтре — ј справди прохав нас постаратись, та тільки не об тім, шчоб напечатати в «Общинѣ» протест проти «Голоса» за «садовців», а об тім, шчоб ті баришні не слухали Л—а та не говорили про ньего, Т—ого, шчо в јого робльатьсьа фальшиві гроші. Звісно, ми старались заспокојіти «секретарьа «Набата», кажучи јому, шчо до ньго, певно, дійшла јака небудь кухонна брехньа, в чому, здалось нам, ми ј успіли. А ж тепер ось шчо наплів «Набатъ», не тільки про «украјнофіла Д.», а ј про «Общину»: шчо буцім то вони зреклись протестувати проти клевети „Голоса“ на садовців!! Просто, стидно за тіпографський станок!

Коли те, шчо росказује «Набатъ» про нашу полеміку з Доброльубовим зза Пирогова не вилилось зовсім в таку ж нісенітницьу, то, певно, тільки через те, шчо тут все таки була «Набату» вина в печатних, хоч і однобічних документах. Ми могли б дуже подьакувать «Набату» за те, шчо він вигріб цьу давньу історіју ј через те дав нам случај појаснити річ, про котру публіка може знати тільки з джерела, дльа нас невигодного.

Справди,—залишивши навіть те, шчо ми писали проти Доброльубова, проти звісного ј талантливого писательа, будучи второкурсним студентом,—статтьа наша напечатана в газеті, котра ј у свіј час мало читалась (Р. Рѣчь). Доброльубова ж отповідь нам напечатана в сборі јого творів, котрі в усіх перед очима, ј усьакому дајуть такиј виклад діла, јакиј зробив тільки один із спорнвших. Тільки ж ми б зовсім махнули рукоју на ввесь тој спор, і на те, шчо робить з ним «Набатъ», коли б в ньому ділі були замішані тільки ми: Кому, справди, інтересно знати, чи справди ми, «въ юности стояли за розгу въ школѣ», чи ні? Але діло це робить одну з частин шкільноі історіі кијівського округу, — ј через те раніше, чи пізніше, треба до ньго повернутись.

З статеј Доброльубова «Всероссійскія иллюзіи, разгоняемыя розгами» і «Отъ дождя да въ воду», публіка зна тільки: 1) шчо Пирогов перше писав проти того, шчоб дітеј сікти, 2) шчо тој же Пирогов потім видав «Правила о проступкахъ и наказаніяхъ учениковъ к. уч. окр.», в котрих між карами була ј розка, 3) шчо звісниј Доброльубов за те вилајав П—ва прозоју ј стихами, а јакиjсь Драгоманов виступив за П—ва проти Доброльубова. Значить, каже «Набатъ» і каже, може, ј зовсім добросовістно,— Драгоманов в молодости, стојав за розку! Піди там добірајсьа, шчо Драгоманова самого з гімназіі вигнали з поводу того, шчо він протививсь начальству, навіть тоді, коли воно тільки лајати маленьких учеників собі позволило! А між тим, коли покинути Др—ва, а обернутись до діла, то б то стану шкіл кијівського округа за Пирогова, то вијде инакше.

Скажемо спершу, шчо про тој стан і про Пирогова, јак попечительа учебного округа, најліпша статтьа напечатана була в «Колоколѣ» 1861 р., Дек. 15. Там показана суть порьадків пироговських в тому, шчо «П. шелъ путемъ прогресса, путемъ конституціонн.аго порядка». Чи гарно то було, чи не гарно, — друге діло, а тільки П—в так хотів поставити всі справи в к. округу, шчоб вони залежали не од волі особи, а од коллегіі. Думку цьу ми можемо зрозуміти тільки тоді, коли перенесемось в перші роки після смерти Миколаја І, коли всім обридла самоволья особи, «благодѣтельное начальство», коли всі ждали конституціі, управи коллегіальноі. Думка про коллегіју, про громадську

самовправу була проведена П—вим скрізь, до чого тільки він торкавсь: навіть у гімназістів він заложив товариські суди, в університетах дав вольу студентам складатись в корпорацііі, в гімназіјах поставив вольу ради учительськоіі вишче волі директорськоіі; теж саме ј з радоју професорів в університетах; в окрузі, коло себе, П—в поставив «раду попечительську». «Колоколъ» говорить про цьу јого сістему так: «рѣшеніямъ (совѣтовъ) первый подчинялся попечитель,—безпримѣрная рѣдкость въ русскомъ начальникѣ». Ми на собі знаємо, шчо коли рада полт. гімназіјі присудила вигнати нас з гімназіјі, з тим шчоб не приімати ні куди, то П. не зважився переміните сам того суду, а попросив раду, чи не могла б вона сама замінити кару вигнаньа з оповішченьам, на просте увільненьна з гімназіјі. От „попечительськіј раді" П—в подав свіј проект «Правила о проступкахъ и наказаніяхъ». Рада не згодилась зовсім залишити розки, јак не вговорьував іјі П—в. Шчо було јому робити? Зламати раду?— Так це б було проти всього јого сістему. А завтра б случивсь новиј начальник, котриј би зломав і всі јого «Правила». П—в, вважајучи себе тільки председателем, а не начальником,—підписав ті «Правила», котрі приіньала рада. Доброльубов же, або не знајучи діла, або мајучи своіі, инші погльади на порьадки громадські, побачив у вчинку П—ва зраду јого думкам і вилајав П—ва. Прој шло два роки. П—ва прогнано в одставку, ј це був один з највиднійших показів початку дужчоіі реакціјі в Россіјі. Нове начальство скрізь натикалось на пироговські коллегіальні порьадки ј, звісно, радо було іх зламати. Між иншим воно хапалось за статтьу Доброльубова, шчоб показати, шчо авторітет П—ва не так то вже свьатиј. «Правила» П—ва не давали волі начальству, воно радо було то вхопитись за те, шчо мовльав в такому ділі, јак школа, не слід «заводити јуриспруденціју», то навіть пробувало віјіхати на тому, шчоб скасувати зовсім розки, аби тільки замазать скасуванньа самих «Правилъ», котрі не давали јому волі. На самому ж ділі кара розками була так поставлена по тим „Правилам", шчо вона майже тільки ј зосталась на папері,—а «Правила» міцно забезпечували учеників од самоволі начальства, ј ученики були скрізь ними дуже довольні. От коли так стало діло, *після одставки П—ва*, ми, близько знајучи, шчо ј јак робилось в кијівському школьному світі, побачили потребу сказати печатно слово за «Правила» Пироговські ј проти статті Доброльубова, котроју закривалась реакціја, ј напечатали своју статтьу в «Р. Рѣчи», в котріј зовсім не думали стојати за розку, а тільки појаснили діло, јак воно було. Нагадајемо, шчо сам «Современникъ», не вважајучи на статтьу Доброльубова «Всероссійскія иллюзіи» напечатав з поводу одставки П—ва статтьу про нього далеко гарьачшу, ніж ми могли написати,—а «Колоколъ» вже ј післа статті «Отъ дождя да въ воду» напечатав згадану хвалу П—ву за те власне, шчо він «первый подчинялся совѣту»—так шчо ми можемо поділитись репутаціјеју заступника розки з самим Герценом!

Доброльубов же, котриј був за грьаницеју тоді, коли «Современникъ» печатав статтьу в похвалу П—ва, вернувшись в Петербург, захотів все таки, шчоб «јого було зверху», ј написав своју, по нашому більш адвокатську, ніж філософську статтьу «Отъ дождя да въ воду», в котріј вже вилајав і П—ва, ј тих, хто стојав за нього. Ледви вспіла дійти до нас книжка «Современника» з тіеју статтьоју, јак Доброльубов умер. Споритись було ні з ким! А не забаром реакціја повалила в кијівському окрузі всьу «пироговшчину», а за тим занесла на кілько часу снігом і всьу «современниковшчину» по всіј Рос-

сіјі. Всьа цьа справа получила трохи не археологичнij інтерес, стала матерјалом дльа «Русской старины».

Коли це тепер наш виступ в «Громаді»,—котра, јак всьакиj само-стојачиj виступ, те шчо ј украјінськиj, багато де кому мусить колоти очі,—знов виклика в цьу справу на розмову. Не знајучи, јак причепитись до украјінського громадівства, лінујучись стати до докладноjі крітіки на «Громаду», крітіки, котра б, певно, показала в ніj не одну хибу, Добчинські ј Шпекіни всьакого сорту чіпльајутьсьа до особи впорьадчика «Громади» між иншим і з статьтьоју Доброльубова, котру вони шче в добавок перекручујуть. Ми раді случају појаснити цьу справу раз на завше ј дьакујемо «Набату», шчо він накінець зачепив јiјі нечатно.

Ми в загалі дьакујемо «Набату», шчо він виступив проти украјінства ј проти нашоjі «Громади». Својіми словами об тім, шчо навіть знішченьньа недержавних національностів, таких, јак украјінська, способами державними ј буржуазіјеју (Набатъ 1878,) јесть діло буцім то користне дльа соціалізму,—«Набатъ» зньав з себе маску космополітизму ј показав в собі такого ж таки чиновника, јак і слуги Бісмарка, Александра II, гр. Голуховського ј т. и. германізаторів, обрусителів, полонізаторів і т. и. Цим «Набатъ» дав нам могу рівньати до себе всіх недогадливих псевдо-інтернаціоналістів, котрі б могли виступити проти нашого украјінства. Почастно ж за «Громаду» ми мусимо дьаковати «Набату» ось через шчо:

З поводу наших чисто-земльацьких і індівідуальних взајемин де з ким з тих, хто був привјазаниj так, чи сьак до «Набата», а тако ж з поводу того, шчо «Набатъ», віриij својему звичају примазуватись до всього нового в россіjськіj опозиціjі, хвалив наші брошури, котрі тепер лаје, дејакі земльаки наші думали, шчо ми за одно з «Набатомъ», через шчо виходили не раз случајі доволі непријатні дльа «Громади». Тепер цього не буде. Всі знатимуть, шчо між нами ј «Набатомъ» не ма ј не може бути зовсім нічого спільного. Ми мусимо зробити тілько одну вијімку: јак і перше, так і наперед, ми не зрікајемось брати на себе комисију здобувати нашим земльакам такі виданьньа «Набата», јак твори Лассальа, Чернишевського, котрі нічого спільного з «Набатомъ», окрім друкарні, не мајуть.

Сказавши це все, ми дајемо „Набату" на предки вольу вольну говорити про нас, шчо јому завгодно. Коли нам і прийдетсьса говорити про „Набатъ", то тільки в таких случајах, про јакі сказано вишче. Сами ж ми за себе навіки пришчајемось з цим „органом",— і на прошчаньньа дајемо јому раду, ј зовсім не дльа шутки: хаj він покине заміри благодітельствовать нашу Украјіну својіми „революціонными государствами", чи петербурськими, чи варшавськими, (ми доси не могли зрозуміти, до јакоjі держави јiјі залічить „Набатъ"); хаj кине тако ж розбірати ј такі речі, чи годитьсьа в чиновники јакоjі б то не було револьуціјноjі держави редактор „Громади", чи ні, — а обернетьсьа до порьадку в своjіj державі, „въ кружкахъ, издающихъ Набатъ", і почне з того, шчо зробить докладне слідство про свого бувшого начальника, д. Молчанова-Друга, та роскаже прильудно про те, шчо взна з того слідства. Наша Украјіна так солодко покоштувала тих „государствъ", јаким вона дісталась по неволі, шчо більше вже по волі не пристане нідојакого „государства", а тим паче до Набатського, а редактор украјінськоjі „Громади" не маје претензіjі ні на јакиj чин, в тім числі ј на чин револьуціонера: він тільки пише те, шчо вважа за правду, ј коли в чому помилитьсьа, то це

так при цьому ј зостанетьсьа. Друге діло редакціја „Набата“,— „органа“ того ј того! Місце редактора „Набата“ — кандідатура на місце, коли не діктатора, так канцлера будушчоји державі всероссіјськоји; так ось в загалі б треба було Россіји знати, хто такі будуть јіји благодітельствувати, — а почастно треба знати, чи не попадетьсьа Россіја в руки јакого д. Молчанова. А шчо частнішче, і вже зовсім сурјозно, та шче ј јак украјінець, ми мусимо нагадати „Набату“, шчо незабаром в нашіј Одессі буде судитись справа з Гориновичем, і канібальські слова 10 № „Набата“ 1876 р. будуть, певно, вијать служити своју службу прокурорам. Так тут то ј треба б голосно показати, в царство јакого чоловіка напечатані були ті слова в „органѣ русскихъ революціонеровъ“? Треба вернути жандармам, прокурорам і брехачам з петербурських та московських лакејських газет — „јіхнье од јіхнього“. Ми між иншим ради цього одесського процессу ј написали те все про д. Молчанова-Друга, шчо знали. А „Набатъ“ певно ж зна більше......

М. Драгоманов.

НА УВАГУ ТОВАРИШЧАМ І ЗЕМЛЬАКАМ УКРАЈІНСЬКОЈІ Ј ПОЛЬСЬКОЈІ МОВИ.

Перешкоди, јакі остатніми дньами стали покладати в Австріји дльа украјінськоји ј польськоји соціалістичноји печаті, примушујуть нас поставити на увагу товаришчам нашим ось шчо:

1) Коли б украјінські товаришчі наші в Россіји ј Австріји точно вмовились проміж себе про впорьадкуваньньа виданьнь својіх в Женеві, то ми беремось зробити все можливе дльа того, шчоб вгодити јіх чи вкупі з „Громадоју“, чи порьад з нeју.

2) На случај федералісти ј громадівці з *польських товарист і громад на Украјіні* знајшли б потрібним шчо печатати в Женеві ж, то ми робимо јім звісним, шчо печатньа „Работника ј Громади“, мајучи, хоч невеличкиј, збір французського шрифту, може без великих коштів бути прилагоджена дльа польськоји печаті, — до чого, јак і до догльаду за справоју ми теж обіцьајемо нашим товаришчам і земльакам польськоји мови нашу шчиру вслугу.

Шчоб не було ніјаких нејасностів, ми мусимо прибавити до цього, шчо сами ми не беремо в цих справах ніјакоји ініціативи, а тільки сповнимо вольу товаришчів, звісно, коли вона буде в основному сходитись з нашими ідејами.

Впорьадчик „Громади“.

ОТЧЕТЪ

КАССЫ ОБЩЕСТВА ПОСОБІЯ ПОЛИТИЧЕСКИМЪ ИЗГНАННИКАМЪ ИЗЪ РОССІИ ВЪ ЖЕНЕВѢ

съ мая 1878 по январь 1879.

(Ми подали нашим читачам у II т. «Громади» одчот цього товариства од початку јого, то б то од маја 1877 р. до маја 1878 р.; тепер ми подајемо цеј одчот до 1-го февральа 1879 р.)

Приходъ	фр. с.	Расходъ	фр. с.
Всего поступило въ кассу общества до 1 мая 1878г.	1170 60	Всего израсходовано до 1 мая 1878 г.	1141 75

Въ кассѣ общества къ 1-му маю 1878 г. осталось 28 фр. 85 с.

Приходъ	фр. с.	Расходъ	фр. с.
Май		Май 1878 г.	
Поступленій не было		Группѣ изгнанниковъ столующихся вмѣстѣ	28 —
Іюнь		Іюнь	
13 Отъ Й черезъ Драгоманова.	20 —	Той же группѣ . .	20 —
Іюль		Іюль	
Поступленій не было		Выдачъ не было	
Августъ		Августъ	
21 Отъ калача	10 —	21 Р—чъ	10 —
» Драгоманова . . .	5 —		
Сентябрь		Сентябрь	
22 Отъ И. С. П—ва. .	10 —	23 Ж—кѣ, ...	5 —
» » Драгоманова . .	5 —	24 Р—чъ	5 —
Октябрь		Октябрь	
15 Черезъ А—го изъ Россіи	50 —	16 А—му	35 —
30 Зачислены 25 фр. во взносъ Жеманова, выданные имъ заимообразно группѣ изгнанниковъ, столующихся вмѣстѣ	25 —	18 Р—чъ.	7 —
» Отъ Драгоманова . .	5 —	20 Р—чъ	4 75

Ноябрь			
17	Отъ Ки—о	3	—
»	» Л.	2	—
»	» П—го	2	—
»	» К—на	5	—
»	» Драгоманова . .	5	—
18	» П—ча	5	—
23	» М—ва	2	—
28	» За—ра	25	—
Декабрь			
8	Отъ Че—ва	10	—
»	» Черкезова . . .	10	—
»	» Кр—на	10	—
15	» Эльсница . . .	4	—
»	» Д—го	2	—
17	» Л—го	2	—
21	» Г.	20	—
30	» С—ва	5	—
»	» Драгоманова . .	5	—
Январь 1879 г.			
1	Отъ Драгоманова . .	5	—
»	» П.	5	—
»	» Хл—въ. . . .	5	—
»	» П—го	2	—
15	» Добровольнаго изгнанника	2	—
7	Отъ Штейнберга . .	2	—
24	» С—ва	5	—
28	» Г—ка	2	—
30	» Черкезова . . ,	5	—
	Всѣхъ поступленій съ основанія общества, было на сумму	1450	60

20	Черкезову	2	—
»	Зачислено 25 фр Жеманова	25	—
Ноябрь			
17	А—му.	2	—
19	ему же	15	—
24	П—ву	5	—
25	А—му , ...	17	50
28	ему-же	5	—
»	П—ву.	15	—
30	А—му.	5	—
Декабрь			
8	Т—ву съ товарищемъ	15	—
»	А—му	2	50
15	Т—ву.	3	—
»	А—му.	2	—
18	К—ну.	24	—
20	Т—ву.	2	—
25	ему же	10	—
28	А—му	5	—
Январь 1879 г.			
1	П—ву	5	—
»	Т—ву.	5	—
3	ему же	1	—
4	А—му.	17	50
	А—му.	7	—
	Всѣхъ выдачь, съ основанія общества, было на сумму	1437	50

Къ 1 февраля 1879 г. въ кассѣ общества осталось 13 фр. 10 с.

Кассиръ *В. Черкезовъ*

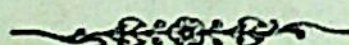

Лихі льуде. (Les Malicieux) Повість з виданьньа «Громада». Женева 1877 г. 2 фр.

Про багатство та бідність. Ціна 25 Сант.

Про те, як наша земльа стала не наша. Ціна 40 сант.

Про хліборобство. Як де земльа упорьадкована і як би слід јіјі держати. Ціна 80 сант.

Народні школи на Украјіні серед житьтьа і письменства в Россіјі. (З виданьньа «Громада»). М. Драгоманов. Женева 1877 г. Ц. 3 фр.

Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалистовъ. Его же. Женева 1877. Ц. 25 с.

Турки внутренніе и внѣшніе. Его же. Женева 1876. Ц. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Его же. Женева 1877.

По вопросу о Малорусской литературѣ (Панславизмъ, панруссизмъ и панмалоруссизмъ). Его же. Вѣна С. Helf, 1876 г. Ц. 80 Кр.

Украінецъ. Література россійска, великорусска, украинска и галицка. Его же. Львів 1873—74.

Галицько-руське письменство. Јого ж. Львів. 1876 Ц. 12 кр. австр.

Ukraïno. (M. Dragomanov). Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia. Firenze 1873. Lœscher. 1 Fr.

La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrés littéraire de Paris 1878, par *Michel Dragomanov*. Genève, 1878. 1 fr.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленія по дѣлу Трепова). М. Драгоманова. (Изъ „Общины) Женева. 50 с.

До чего довоевались? М. Драгоманова. Женева. 50 с.

Записки южно-русскаго соціалиста. Выпускъ первый. Женева. 1 фр.

Реформы и Революція. Н. Жуковскаго. (Изъ „Общины". Изд. „Громады"). Женева. 50 с.

ГРОМАДСЬКИЈ ДРУГ, місьачник літературниј і політичниј, ред. М. Павлик, Львів 1878, № I. Зміст: *Товаришам с тьурми*, Мирона ***; *Патріотичні пориви*, Ивана Франка; *Јурко Куликів*, Мих. Павлика; *Шчо таке соціалізм*? (Quintessenz des Socialismus), Дра. Альб. Шефле, перев. з німецького; *Пригода д. Іловајського в Галичині*, К. В.; *Поступовиј рак в Парижи*, Гејнріха Гејне; *Попівська молитва*, з польського М. Родоцьа; *Дешчо про релігіјні секти на Украјіні*, Е. Б—ова; Хроніка: *Zukunft*, Socialistische Revue, Б. Л., «Община», М. Д., *Наші просвітні починки*, М. П., *Про жите*, Шч. С., *Дешчо про Сербіју*, С. К., *Словник*, *Бібліографіја*, ст. 1—96, 8°, ц. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИЈ ДРУГ, № 2. Зміст: *Думка в тьурмі*, Мирона ***; *Boa constrictor*, I. Ів. Франка; *Ребенщукова Тетьана*, М. Павлика; *Питанье робуче і јего значінье на тепер і на будуще*, Фридриха Альберта Льанге, перевід з німецького М. Павлика ј Ів. Франка; *Природа а церков*, Еміліа Зольа; ***, М. Павлика; *Војна з Славјан с Турками*, І. Софрона Крутьа; Хроника: *Житье і побут сучасного сельанина на Украјіні і у Франціјі*, Ів. Франка; *Дешчо про Сербіју*, С. К., „Вістка з Украјіни," Е. Б, „Словник." Ст. 96—186. Ціна 50 кр. авст.

ДЗВІН, галицько-украјінська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 і 4 №№ „Громадського Друга") Зміст: *Boa constrictor* II., Ів. Франка; „Добровольні жертви," І. Древльанцьа; „Војна Славјан с Турками" I, (Повстаньньа у Герцеговині) II, (Повстаньньа у Босніјі і Булгаріјі). Софрона Крутьа; „Вісті з Украјіни І. С Кіјіва. Квітень 1878. (Чутка про конституцију) Тімашевське виданьньа шчедринськоји конституціјі. „Абрусьеніје" на заході і сході. Нове чигиринське діло.

„Чудьесноје ізбавльеніје от рукі убіјци" тов. прокурора Котльаревського. Універсітетська трагі-комедіја ј інше; II. Про земства і т. и. Е. Б.; „Каменьарі," Мирона***; „Пропащчиј чоловік," I, II, III, IV, М. Павлика; „Старе вино в новіј посудині, I. Древльанцьа; „Вісти з Галичини:" I—*Jura stolæ*, II—„Набожність народа," III—„Жиди ј урјадники," IV—„Про Бережанську і Дрогобицьку гімназіју," V—„Житьє, доходи ј бажаньа Комарньанських ткачів," Н. С., VI—„Гаразди Огльадівськоїі громади," Х., VII — „Моїі ј льуцькі гріхи, а панська та попівська правда," Анни Павлик; „Јак постелеш, так і виспишсьа," I. Древльанцьа; „Моја стріча з Олексоју," (оповіданьо Мирона Сторожа); Критика: „Русско-турецкая война," С. К.; „Словник." Ст. 186—300, 8° ц. 80 кр. Львів. 1878.

МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6 і 7 №№ „Громадського Друга") Львів 1878. Зміст: „Гриць Турчин" (Пісьньа про рекруцьке житьє), Р—на Г—на; „Мореллі, Руссо і Маблі," соціалістичні писателі XVIII віку, Болеслава Лімановського; „До молодежи," Sl....; *Boa Constrictor*, III і IV, Івана Франка; „Пісьньа про сорочку" (Томаса Гуда), пер. Мирон***; „Војна Славјан с Турками," III і IV, Софрона Крутьа; „Критичні письма о галицкіј інтелігенціїі," I і II, Ів. Франка; „Вісти з України": I — „Чиншова справа," Олени Пчілки, II—„С Полтавщчини," III—„З Одесси," Е. У.; „До Шевченка" *Sl....*; „Кума с кумоју" (фотографіја), Міхаліни Р.; „Дума про Наума Безумовича," Джеджалика; „Вісти з Галичини: I—Про житьє-бутьє Віжомельців," М. М. II—„Про комарньанських зарібників і олїјарників," Н. С.; III—„Культурні і феодальні штуки в Сньатинщчині," Т. Т. М.; IV—„Сільскі робітники східноїі Галичини р. 1876," Н. С.; V—„Ученицька бібліотека в Дрогобичі," Микити; VI—„Доходи і видатки вбогого сьвјащченника," Н. С.; VII—Лихва на Буковині," О. Т.; VIII—„Зарібки і житьє львівського зецера" (наборщчика), Ј. Д.; „Пропащчиј чоловік," IV—XI, М. Павлика; Хроніка: I—„Література, јеїі завданьє і најважнійшчі піхи," Ј. Ф.; II—„Новиј сербськиј місьачник" „Стража"; Бібліографіја. Ст. 301-520, 8°, ціна 1 гульд. 20 кр. австр.

УКРАІНСЬКИЈ ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЈ І КОЗАЧЧИНА, Ів. Левіцького. Заходом М. Павлика. Львів 1878. Ц. 60 кр.

НОВА ВІРА НА УКРАЈІНІ. Видав М. Ткаченко. Львів. 1878. Ціна 8 кр.

ВОЙНА ЗА ВОЛЮ. Оповѣданя Г. Успенского. Львів. 1878. Ц. 8 кр.

ДРІБНА БИБЛІОТЕКА I. „Повѣсти Еркмана-Шатріана." Переклавъ Романъ Розмаринъ. Львів. 1878.

ДРІБНА БИБЛІОТЕКА II. „Література українська проскрибована рьадом російським," М. Драгоманова. Переклад з французкого. У Львові 1878. Ц. 10 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА III. „Відки і јак взьалисьа льуде на землі?" Ернста Гекельа. За дозволом автора переклав з німецького Іван Франко. Львів. 1879.

ДУМА ПРО МАЛЕДИКТА ПЛОСКОЛОБА, Джеджалика. Львів. 1878. Ц. 10 кр.

ГРИЦЬ ТУРЧИН. Пісьньа про рекруцьке житьє. Зложив Р-н. Г-н. Львів. 1878. Ц. 5 кр.

ДУМА ПРО НАУМА БЕЗУМОВИЧА, Джеджалика. Львів. 1879. Ціна 5 кр.

ЖИТТЬА Ј ЗДОРОВЈА ЛЬУДЕЈ НА УКРАЈІНІ. Зложив С. Подолинскиј Ціна 3 фр. 1879.

867D13714 2716544